

M STAN N Z RL

1920-ci ild QARABA DÖYÜ L R

Bakı - 2009

Kitab Müdafi Naziri General-polkovnik
S f r biyevin t bbüsü il yazılmışdır.

Elmi m sl h tçi: K rim V L YEV
general-leytenant

mistan N Z RL , “1920-ci ild Qaraba döyü l ri”,
Bakı-2009, 480 s h.

Ulu v z nğin H rb tari imizin el öyündürücü, d y rli
s hif l ri var ki, indiy d k o ucu n f si duymayıb. Bel
unudulmu s hif l r, ibr tli döyü epizodları XIX-XX
srl rd ya amı generallarımızın ömür v döyü yolunda
daha ço olmu dur. Bütün bu tari i h qıq tl r sovet totalitar
rejimi ill rind “Tamamil m fi”dir q rifi il ar ivl rd
gizl dilmi dir. Biz maddi v m n vi yara vuranların
m qş di b lli idi. alqımızı manqurtla dırmaq, onun igidlik
tari ini sa tala dırmaqla qan yadda ndan silm k ist yibl r.

Yazıçı-publisist mistan N zirinin yeni kitabında
Az rbaycan s rk rd l rinin Port-Artur, Birinci dünya
müharib si v 1920-ci ilin mart ayında da naq erm nil rin
qar ı aparılan ölüm-dirim döyü l ri tari i faktlar sasında
q l m alımb. Polkovnik-leytenant mistan N zirinin s ri
q hr manlıq tari imizi ya atmaq, milli m nliyimizi
qorumaq, yurd e qi d y r damarımıza güc verm k
ba mından ço d y rlidir.

4702060404-081

N 4702060404-081 Qrifli n r

067– 2009

© **mistan N zirli**

Biz türkl r ço q rib adamlarıq; biz gör bilm k ba qalarını öyr nm k v bizd n uzaq olan eyl ri anlama a çalı maqdır. Özümüzü öyr nm k heç a lımıza g lm z; özümüzü bir varlıq saymırıq.

Böyük l rini tanımaq h r mill tin borcudur. Kims kims y “S n atanı tanıma, s n babalarının dünyadan nec g lib keçdikl rini öyr nm , s n ski atalarının adlarına, sanlarına maraq göst rm !” - dey bilm z. Dey rs , n t bü bir haqqa to unmu v n büyük bir haqsızlıq etmi olar. Özünü v öz böyük l rini tanıma a çalı maq mill tin v zif sidir; bunu etm y n bir mill t nümay nd si milli v zif l rini yerin yetirm mi hesab olunur.

*B sim Atalayı,
Görk mli türk alimi
(1882-1966)*

*Gah soldan, gah sa dan çapdılar bizi,
Yadlar ço ev yı ıb, ço quyu qazıb.
fsuslar olsun ki, tari imizi
Özg l r yazanda ba qa cür yazıb.*

*Hüseyn Arif,
alıq airi*

Öt n srin t latümlü iyirmi, otuzuncu ill rind ya amı s rk rd l rimiz zamanın s rt abi-havasını udublar. Müdhi sürgünl r, dözülm z güll l nm l r v q r zkar enkevede dindirm l ri arzu olunmadan onların b t kitabına yazılıb. Yetmi ild n ço bir zaman k siyind

suçlu ömür sürmü totalitar sovet rejimi z r paqonlu o ulla rımızı biz unutturma a can atmıdır. Biz onlara sa lı ında qıym t verib q drini bilm mi ik.

1920-1937-ci ill r rzind güll l n n 19 n f r generalımızın heç ziyar t el m y m zarı da yo dur. Bu acı tale ilk H rbiyy nazirimiz tam artilleriya generalı S m d b y Mehmandarovdan da yan keçm yib. 1931-ci il fevralın 12-d v fat ed n S m d b y indiki hidl r iyabanında d fn olunmu dur. 1939-cu ild bol evik S.M.Kirovun r fin park salınıb heyk l qoyulanda generalın q bri traktorla yerl yeksan edilmi dir.

H r k sin öz adı, öz qism ti v acılı-irinli taleyi var. Tari ya uları r fl ya adır. B d ahlar n q d r ng l tör ts l r d , tari d adsız q hr man, izi it n ziyalı olmamalıdır.

1920-ci il q d r ya amı 69 az r baycanlı generalın h rb tari imizd i qlandırılmaması bizi ço dan dü ündürürdü. N hay t, zaman öz sözünü dedi. Mü t lif ar iv materialları sasında q hr manlarımızın h yatına, igid m ll rin çıra q tuturuq.

Va tı il Azadlı ımız u runda vuru ub h lak olan cümhuriyy t s rk rd l rimizi heç va t unutmayın. Üzünüz açılan yeni kitabı o uyun, onları ya ından tanyın. Qoy onlar siz özünüz kimi ziz v do ma olsunlar.

Mü llif

H Q Q T U R U N D A D Ö Y Ü N Q L M

*H r sözüm bir p hl vandır kim, olub t yidi-h q,
zm qldıqda tutar t dric il b hrü b ri.*

M h mm d Füzuli

Ömür yolumuz t sadüfl r l doludur... T sadüfi görü l r, t sadüfi tanı lıqlar... B z n t sadüfi görü l r yad-da ımızda silinm z izl r qoyur, h tta g l c k h yatımızı da mü yy nl dirir. T sadüfl r is z rur td n do ulur, deyirl r... V g r bel dirs , kim bilir, rastla dı ımız h r bir hadis , h r bir t sadüf, slind , el alın yazımızın taleyimizd n soraq ver n labüd görüntül ridir, b lk d ?!... H l lap u aqk n balaca mistanın böyük airl — S m d Vur unla görü ü d m hz bel c t sadüfl rd ndir, m nc ... eirl rini sev -sev zb rl diyi air do ma Körpülü k ndinin yolunda b l dçi olmu , yol göst rmi , «o nurani çöhr li, gur, dal ın saçlı» minin kim oldu unu is yalnız ondan ayrıldıqdan sonra öyr nmi bu balaca o lan uzun ill r h min görü ü unutmayıb... ll r ötüb, bu o t sadüfs özü d bilm d n g l c k ömür yoluna i iq salıb. Bu d f , ksin , airin ruhu onun yol göst r ni, b l dçisi olub... airin keçib-getdiyi yolları onun iziyl qarı -qarı g z n, onunla ba lı atir l ri toplayan mis-tan N zirli bel likl S m d Vur unun n göz l t dqiqaçıla-rından birin çevrilib... Onun Vur un haqqında yazdı ı s rl rin h r birind sazlı-sözlü, n m dolu bir ür k döyünür — Vur una vur un ür k!... Amma t kc Vur unamı? B s, Firudin b y Köç rli, lia a ı linski, S m d b y Mehmandarov v ömür yolları il ba lı h qıq tl ri üz çı artdı ı yüz ya ın Az rbaycan generalı? st rdim ki, bu bar d , o özü söhb t açsın...

Müsahibim istedadlı yazıçı-jurnalist, “Yadda larda ya ayan Vur un”, “Ell r Vur unu, Vur un ömrü m ktublarda”, “Q rib talel r”, “Qorid n g l n qatar”, “Cümhuriyy t generalları”, “Tam artilleriya generalı S m d b y Mehmandarov”, “Ar iv-l rin sirri açılır”, “Güll l nmi Az rbaycan generalları”, “N zirli oca ının üç airi” kimi bir-birind n d y rli otuza ya ın kitabın mü llifi, respublika Müdafi Nazirliyi h rbi-elmi t dqiqat m rk zinin ba zabiti, polkovnik-leytenant mistan N zirlidir.

— mistan mü llim, g lin, h r eyd n önc , yaradıcılıq yolu-nuzun ba lan ıcına n z r salaq. Bu yolda siz eyir-dua ver n insanlardan söz açmanızı ist rdim.

— M ni bu yola h v sl ndir n anam olub. R hm tlik anam h mi dey rdi: “Bala, bir i i ba lama. g r ba ladınsa, onu a ıracan apar. V g r gördün ki, s n bu i in öhd sind n g l bilmirs n, alınmır, ondan l ç k...” Ya ı yadımdadır, t l b yk n bir gün evd anamla birg radioya qulaq asırdıq. li F hmi danı ırdı... Arabir d eir o uyurdu... Anam diqq tl qulaq asdı v verili qurtaranda dedi: “Bala, bu kimdir , “Quran”ı zb r bil n adamdır”. Anam onun ço savadlı adam oldu unu d rk el mi di... V m n onda ifti arla dedim ki, ana, bu bizim mü llimimizdir. Yadımdadır ki, h min radio veri-li ind li F hmi S m d Vur undan da söz açdı. M ns h min anlarda S m d Vur unu gördüyümü atırladım... V o verili in, h min anların m n böyük t siri oldu... Dü ündüm ki, el m nim ist yim d budur — a tarıb-aramaq, ara dırıb öyr nm k v yazıb-yaratmaq! Amma qeyd edim ki, m n el vv ld n d ar ivl rl maraqlanar, keçmi s n dl ri ara dırardım. Qaza da is m ni h mi maraqlandıran a saqqal söhb tl ri olardı... üsus n d ı linskil rl , V kilovlarla maraqlanırdım... Uni-ver-siteti bitirdikd n sonra

televiziya da i l m y ba ladım. Eyni zamanda rayonları g zir, S m d Vur unla ba lı atir l ri top-layardım... A tarıb-arayıb topladıqlarım yava -yava s n dli hekay l r , silsil m qal l r çevrildi...

1975-ci ild “Ulduz” jurnalında S m d Vur unla ba lı silsil m qal l rim çap olundu — “Vur un keçib bu yerl rd n”. İlk o ucu m h bb tini, ilk u uru da el bu m qal l rl qazandım. Bu u urlarım üçün jurnalın o zamankı ba redaktoru hm d C mil v h min yazıların çap olunması üçün ço göz l r y yazan smayıl ı lıya h mi minn tdaram... O zaman «Ulduz»da çap olunan h min yazılarıma gör jurnalın ünvanına, m nim adıma o ucu m ktublarının a ını ba ladı... Maraqlı burasıdır ki, b zil ri bu yazıları cavan bir adamın yazdı ına inanmırdılar. Yeri g lmi k n, el r hm tlik li V liyevin d m n ilk sualı bu oldu ki, Qaza damı ya ayırsan? Dedim: «Yo ». Dedi: «S n cavan adamsan, b s, S m di hardan bel tanıyırsan?» Dedim ki, m nim mü llimim Mirqasım f ndiyevdir. R hm tlik Mirqa-sım f ndiyev S.Vur unla bir seminariyada, bir sinifd o u-yub. Pedaqoji sah d görk mli adamdı. m kdar mü llim idi. S.Vur unla ba lı yazılarımı vv lc ona göst rib, sonra çapa ver rdim...

— Nec oldu ki, h rb tari ind n yazma a ba ladınız?

— Onun da maraqlı tari ç si var... “Ulduz”da S m d Vur- unla ba lı çap olunan v m n öhr t g tir n silsil yazılardan sonra bir gün . ı lı, Yusif S m d o luyla üçlükd söhb t edirdik. smayıl mü llim dedim ki, Gürcüstan ar ivin getm k üçün ist yir m m n r smi m ktub ver siniz. Qamsa urdiyanın romanında o umu am ki, XVIII srd S m d Vur unun ulu babası V kil Ali a a raklinin sarayında yeddi v kild n biri olub. st yir m, o s n dl tanı olam. “V kilov” familiası da onun tituluyla

ba lıdır. O va ta q d r o n sl r smi olaraq «Kosazad l r» deyirmi l r. Amma o ki inin — Ali a anın öhr ti o q -d r artıb ki, h min n sil “V kilov” familiyasını özün r smi familiya q bul edib... smayıl mü llim ço maraqlandı, dedi ki, Bu ço maraqlı i dir. Yusif mü llim d m ktub verdi. V bel likl , gedib çı dım Gürcüstan ar ivin . S n dl ri kartote-kada a tardım, tapdım, gördüm ki, ilahi, bu s n dl rd n q d r az rbaycanlı h rbçinin adı var!... Mustafa Arif ı linski, K lb li an Na çıvanski, Talı inskil r... Bu s n dl ri m n verm -dil r... Dedil r ki, bunlar q dim gürcü dilind dir, siz o uya bilm zsiniz. Dedim, m n o uyaram! Gürcü dostlarıma güv -nirdim... S m d Vur unla ba lı müsahib götür-düyüm «Me-rani» n riyyatının direktoru, S m d Vur unun ya ın dostu Karlo Kaladzey , bir d Vur unu gürcü dilin t rcüm ed n Leyla Eradzey ... Leyla anımın köm yıl h rbçil r haq-qındakı h min s n dl rl tanı oldum, eyli qeydl r götürdüm...

Bu qeydl ri g tirdikd n sonra nec yazmaya bil rdim, a ı?! v v lc Mustafa Arif (lia a ı linskinin ulu babası) v K lb li an haqqında yazdım. K lb li an haqqında yazdı ımı çap etdirm k üçün hansı ünvana apardımsa, götürm dil r. Dedil r, bizim bel generalımız yo dur! o getdin! Dedim, a ı, m n bu ki inin klini d g tirmi m... O va t «Az rbaycan g nc-l ri» q zetinin ba redaktoru olan Yusif K rimov is m qal ni böyük maraqla qar ıladı. Dedi, n yin var, g tir, hamısını çap ed rik... «H rb tari imizd n» rubrikasında silsil yazılarımla bel yarandı... Tiflis bir d getdim. Bu d f Qori seminari-yasıyla ba lı s n dl ri ara dırark n bir daha d rk el dim ki, bu ar iv sanki bir zin dir! Sad c olaraq, bu zin nin tozunu udan olmayıb... Paralel olaraq S.Vur un, h rb tari i, bir d ki lia a ı linskid n yazmaqda davam etdim. 1920-ci il

çevrili in q d rki bütün generallar haqqında materiallar topladım. Bu va tacan o generalların c mi ikisini tanıyırdıq — ı linski, Mehmandarov. Topladı ım s n dl rl , tapdı ım kill rl on-ların sayı altmı doqquza yeti di. M n bu generallar arasında lia a ı linskinin adını daha ifti arla ç kir m; h m yüks k nizam-intizamlı h rbçi, h m d h rb elminin inc likl rin d rind n b l d olan böyük siyy t kimi! 1983-cü ild onun « atir l rim» kitabını çapa hazırladım. Bu kitabın çapında m n r hm tlik smayıl ı lının ço böyük köm yi oldu. V ki-tab altmı min tirajla yarı rusca, yarı az rbaycanca çap olundu. Hazırda lia a ı linskinin iki cildliyini çapa hazırlayıram. Birinci cild bu görk mli siyy tin s rl rini toplamı am. Onun 1912-ci ild n 1916-cı il d k Çarskoe selo h rind çap olunan «Ofiserı artilleriyskoy kolı» jurnalında («Artilleriya m kt binin zabıtl ri») silsil m qal l rinin sur tini çı arıb g tirmi m. Bertelsin 1911-ci ild Var avada çapdan çı an v Luqa h rind 1913-cü ild n 1916-cı il d k üç d f t krar çap olunan, d rs v saiti kimi istifad olunan «Tre yqolnik polkovnika ı lins-koqo» («Polkovnik ı linskinin üçbuca ı») kitabının da kse-rosu-nu çı arıb g tirmi m. At in üç tt üzr açılması — bu artilleriyada ço nadir hadis dir v lia a ı linskinin adı il ba lıdır... İd etdiyim bu s rl rin hamısını t rcüm etmi m v Allah qoysa, birinci cild ged c k onlar...

— mistan mü llim, «Ar ivl rin sirri açılır» kitabınızda ilk admiralımız brahim b y Aslanb yov haqqında olduqca maraqlı bir yazınız da var. Sevastopol h r muzeyind İd etdiyiniz s n d-l rd admiralın adı, milliyy ti il ba lı qar ıla dı ınız a ılası maz t hrıfl rd n ür k a rısı il söz açırınsınız. H rb tari imizi ara dırark n ço mu bel t hrıfl rl qar ıla mırınsınız?

— M n h l ondan vv l Gürcüstan ar ivind ara dırma aparark n d bel t hrifl rl rastla mı dım. M s l n, Borçalının T k li k ndind Süleyman babamla dost olan nüfuzlu bir n sil olub — Yadigarovlar. Gürcül rin inqilabdan vv l çap edil n bir kitabında h min n slin adı «Yadigara vili» kimi gedib. Erm nil r is «Erm nistan tari i» adlı iki cildlik kitablarında h min n slin o ullarını öz adlarına çı araraq «Yadigaryan» yazıblar... — Bu iki fakt. Üçüncüsü, S m d Vur unun babalarından biri — M nsur a a V kilovla da ba lı bel bir faktla qar ıla mı am. 1854-56-ci il müharib l rind i tirak ed n M nsur a anın h min müharib l rd ço görk mli f aliyy ti olub. Va til general Nikolay Muravyov (Karsski) da M nsur a a V kilovun q hr manlı ı haqqında yazıb... S n dl rin ks -riyy tind adı «M.V kilov» kimi veril n M nsur a anın adını erm nil r «Martiros a a Vekilyan» kimi yazıblar. Bu h rb tari ind rastla dı ım üçüncü t hrifdir. İlk admiralımızın, bakılı admiral Aslanb yov brahim b y Allahverdi b y o lunun adını is «Aslambeqov Avramiy Boqdanoviç» el yibl r. Qeyd edim ki, Bakı anovların n slind n olan bu admiralın h rb sah sind , donanma elmi sah sind s viyy sini ancaq . ı linskiyl müqayis etm k olar. F redici haldır ki, brahim b yin lli ya ı olanda Peterburqda yubileyi münasib til haqqında kitab çapdan çı ıb — «Polusotmıy yubiley kontr-admiral Aslanbe-kova». Onun adıyla ba lı bu gün O ot d nizind b r z, Sakit okeanda is ada var. H min adada az rbaycanlı neftçil r d var. Yeri g lmi k n, deyim ki, bu h mv t nl rimizl m ktubla ıram. vv lc onlar m n yazırdılar ki, orada ya ayan erm nil r deyirl r ki, bu admiral az rbaycanlı ola bilm z. M n d ensik-lopediyadan götürdüyüm m lumatları

v admiralın klini gön-d rdim onlara... M n ço ist rdim ki, bizim H rbi D nizçilik M kt bi onun adını da ısın...

— Ya ın günl rd o ucularımızı hansı yeni kitablarla sevindi-r c ksiniz?

— Hal-hazırda m ni ço dan maraqlandıran bir mövzu üz rind i l yir m. Apardı ım t dıqatlar zamanı ar ivl rd ey amil haqqında ço lu materiallar toplamı am. V bu gün ifti arla dey bil r m ki, r hm tlik mam Mustafayevd n sonra bu mövzuda n z nğın d biyyat m nd dir. ey amil böyük siyy t olub. Q rb v rus h rb tari çil ri yazırlar ki, amil h rbi taktikanı d rind n bil n bir s rk rd kimi v zedilm zdir. Bu, do rudan da, bel dir. g r bel olmasaydı, on bir-on be minlik qo unu olan bir adam s ks n altı minlik rus qo unu qar ısında dayana bilm zdi... Daha sonra, «Az rbaycanda h rbi üsyanlar» adlı bir kitabı da artıq yazıb sona çatdırmı am.

***

H msöhb t oldu um mistan N zirli n d ns bir az da na ıl q hr manını atırlatdı m n ... Ya ın v uzaq ar ivl rd unu-dulmaqda olan, qatı açılmadan saralan, bir az n m, daha ço is sirr qo ulu, srar nğiz s n dl ri ara dıran, keçmi in ba lı qapılarından asılmı paslanmı qıfıllara açar arayan na ıl q hr manı... Onun h rb tari imizl ba lı silsil m qal l ri, s tir-s tir, v r q-v r q topladı ı tari i faktlar sasında yazdı ı d y rli kitabları ömür payına — qism tin müharib yazılmı bugünkü g ncliyimiz üçün etibarlı istinadgah olan sl hün r m kt bidir. Ömrünün payızını ya ayan mistan N zirli bu gün d s f rb r döyü çü kimi sl g nclik enerjisi il ya ayıb-yaradır. Bu m qamda alq airi Mirvarid Dilbazinin öz sözü, q l mi — silahı il

s f rb r döyü çü olan bu igid elo lu haqqında va til
ifti arla yazdı ı misralar yada dü ür:

«Böyük Vur un demi ,

mistan s n d

Müs ll h sg rs n bizim V t nd ...

Q l mdir s nin d topun, tuf ngin,

H qıq t u runda qurtarmır ç ngin...»

Mü t lif taleli h rbçil rin ömür yolunu yazmaqda birc
m qş di, amalı var mistan N zirlinin; öz sözl ri il des k,
«va til silaha sarılıb anamız Az rbaycanın azadlı ı,
istiqla-liyy ti u runda ölüm ged nl rin atir sini ya atmaq
v heç k sin ür yin v q lbin fleytanın h zin s sil hüzn
g tirm m k, ksin , v t np rv rlik ehtirasını qızı dırıb
ulularımızdan qalan q hr -manlıq n n sil o b t
ya amaq». B lk , el buna gör onun s rl rini o uyark n,
n q d r a rılı-acılı faktlarla qar- ıla sam da, qulaqlarıma
fleytanın hüznlü s si yo , do ma sazın ruhumuzu
havalandıran «Ruhani» avazı, döyü s sl y n q hr manlıq
havasının s dası g lir...

mistan mü llimin söhb tl rin , kitablarına s p l nmi
atir l rind n, duy u v dü ünc l rind n b rdar olduqca
«h r sözü bir p hl van» olan bu q l m sahibinin
q l mind ki qüvv nin, sözünd ki gücün sl qayna ını, ilk
növb d , onun do ulub boya-ba a çatdı ı ail d , ya adı ı
mühitd görür m. Müharib y dörd o ul gönd r n, dörd
igid itir n n n ... Ömür-gün yolda ını od-alov için yola
salan, gözü ya lı, qara yaylıqlı, qara donlu, güllü paltarı
qırmızı sandıqda qat k s n Güllü ana... «Müharib » adlı
b dheyb t jdahanın ta uzaqlardan do ma k ndl rin c n,
kasıb komalarınacan uzanan qanlı p nc si... Üzünü
görm diyi, s sini e itm diyi atanın h sr til keç n u aqlıq
ill ri... N hay t, ill rd n sonra n n sinin bo çasından

tapılan qara ka ız... Ba qa bir anlamda söyl nils d ,
n d ns bu m qamda böyük Mirz C lilin sözl ri dü ür
yadıma... — «Gözü-mü dünyaya açanda dünyanı qaranlıq
görmü m...» Dü ünür m ki, qara r ng h l u aqlıqdan
mistan N zirlinin n ço gördüyü v nifr t etdiyi r ng
olub, b lk d ... Amma o, trafı bürüy n bu qara r ngli
qaranlı ın kölg sind itib-batmayıb... Bir ovuc i ıq, bir
parça nur kimi sıyrılıb bu qaranlı ın içind n!— Qılınc
qınından sıyrılan kimi! Üzü yu arı, göyl r , daha i ıqlı,
aydın s malara p rvazlanmaq arzusuyla! Bir gün d n n
bo çasından tapılan qara ka ızın izi il uzaq ell r , Krıma,
Kiçik Muskamya k ndin yola dü üb. Atas ı miraslan
ki iyl «görü- »... Yol boyu n n sinin:

«Ay o ul, bin qaldı,
El köçdü, bin qaldı.
Bir d ata görm yin
Qiyam t gün qaldı»,

— dey a ı dey n s si qulaqlarından getm yib bu
o ulun... Krımda, qalın me yolunda, onu ata q bril
görü aparanc ı ırda ür yi h sr tl qovrulan o ul üzü
da lara boylandı, özü d bir s ssiz haray ç kib içind :

«Ba çasız, ba sız da lar,
Meyv siz, narsız da lar,
Atam sizd yo oldu,
Siz h l varsız, da lar!»

N hay t, ata m zarı il görü ür, atas ı il «söhb tl ir», 34
ild n b ri dolmu ür yini bo altma a çalı ır...

mistan mü llim haqqında dü ün rk n, h rd n m n el g lir ki, o el u aqlıq ill rind n h rbçi geyimind dir... Bu geyim, el bil, onun ynın biçilib, ruhuna sarılıb... Ciddi danı anda da, deyib-gül nd d , ar iv s n dl ri üz rind g rgin ara dırma aparanda, lin q l m alanda da — harda, hansı m kanda olursa-olsun, m nimçün o, bir döyü çüdür! Bu na ıl q hr -manları t k qor maz, inadkar döyü çü h l lap u aqlıqdan h yatına, ömrün , el c d alqının, v t ninin, el-obasının tale-yin d rd g tir n o qara r ngli jdahayla döyü ür, sanki... H qıq t, dal t, s ad t namin döyü ür!... Tari imizin, üsusil , h rb tari imizin üz rin çökmü qara dumanlarla, a yalanlarla döyü ür, qılınca çevrilmi q l mil bu yalan-palanları qırıb-tökür, parçalayır, qaranlıq örtüyün altındakı sl h qıq tl ri, q hr manlıqlarla z ngin, anlı bir salnam ni i ı a çı ardır. Onun döyü ü eyirin rl , Hörmüzün hrim nl , h qıq tin yalanla döyü üdür! V n ba lıcası odur ki, bu döyü l rd n sl bahadır kimi üzüa , vüqarla, stl çı ır mistan N zirli! lin keç n döyü q nim tl ri is yazdı ı kitablardır. Yazdı ı s rl r, söyl diyi sözl r h r si bir p hl van misalıdır, m nc ... Bu m qamda, bu göz l insala, ba lı dü ünc l rim d n d ns misra-misra c rg l ndi:

«Döyü d » qazanıb yazdı ın anlar
Bilir m, ömründ n göz l andır!
Salnam yaradan bir s rk rd s n,
Döyü n h r sözün bir p hl vandır!

Dü ünür m, n q d r ki, torpaqlarımız yad tapda ı altında inild yir, n q d r ki, bu günün g ncliyi h rb tari imizd n, igid babalarımızın — döyü çü, s rk rd , general, admiral babaları-mızın ömür yolundan yet rinc

b rdar deyil, mistan N zirli a tarıb-arama ından qalmayacaq, qalaq-qalaq, saralmı qov-luqlarda giz-l n n ar iv s n dl rinin sirl rini açacaq, gec -gündüz o umaqdan, öyr nm kd n v öyr tm kd n usanmayacaq.

«Unuda bilm r m o günü ki, üstü na ı lı çanta tikib m kt b anam m ni özü apardı. ki, ya üç d rs keç nd n sonra mü llim biz ev getm y icaz verdi. Hamımız haray-h irl bayıra atıldıq. M kt b qapısının a zında dayanıb m ni gözl y n n n mi gör nd t ccüb etdim. «Gözümün nuru, n uzun ç kdi s nin o uma ın», — deyib s h r anamın g tirdiyi çantanı limd n aldı».

Bu s tirl r mistan N zirlinin «Qor u» hekay sinin epiqra-findandır. Q rib d olsa, sanki, sin si da lı, dörd o ul itirs d , da vüqarlı o a birç k n n nin s sini m n d e idir m... Uzaqdan, ço -ço uzaqdan, artıq özü d a saqqal ya ına yetmi n v sin ifti arla ba ır, onun ill r uzununu bitib-tük nm y n o uyub-öyr nm k zmind n yorulaca ından do ma bir nigaran-çılıqla qay ılanır:

«Gözümün nuru, n uzun ç kdi s nin o uma ın...» Amma n d ns bu d f çantasını lind n almır... Sanki bu çantada-kıların daha ön mli, daha sanballı, d y rli oldu unu duyur... Bu gün «çantası», do rudan da, sanballı, daha qiym tli q ni-m tli rl doludur mistan mü llimin. Halal z hm tinin b hr si olan diplomlar, mükafatlar var bu çantada — «S m d Vur un f ri diplomu», «Qacarlar» s rin gör ran-Az rbaycan Dostluq C miyy tinin birinci d r c li mükafatı, «General H zi Aslanov», «General lia a ı linski», «Elm» fondunun « lin n ya ı kitabı», «S m d Vur un mükafatı», H.Z rdabi adına Respublika mükafatı v s. Bir d g rgin a tarı ların, uzun z hm tin n tic si olan yazdı ı onlarla d y rli kitab!

O uculara t qdim olunan « yirminci ild Qaraba döyü l ri» kitabı is h l lik bu «çantadakı» kitabların n yenisidir. 1920-ci ilin d h tli mart günl rind torpaqlarımızı erm ni da naklarının murdar tapda ndan qorumaq v Müst qil Az rbaycanın ya aması üçün Milli Ordumuzun göst rdiyi üca tli rd n söz açılan bu kitabda tam artilleriya generalları S m d b y Meh-mandarovun, lia a ı linskinin, general-mayor H bib b y S limovun v polkovnik B hram b y N bib yovun unudulmaz idm tli ri yeni ar iv s n dl ri sasında t qdim olunur. .N zirlinin kitablarından birin yazdı ı «Son söz»d oucusu-na, üsusil , Az rbaycan sg rin üz tutaraq söyl diyi müraci t, z nnimc , bu m qamda da yerin dü r: «O u, babaların döyü v qeyr t yolunu öyr n! Tari i keçmi imizi yadda ına yaz! Uzaq v ya ın tari imiz ahidlik verir ki, yenilm z, qüdr tli qo unu olmayan mill t azadlıqdan m hrum olar, torpa ı özg l rin ayaqları altında tapdanar».

B li, ziz o ucu! O u! Bu s nin öz tari indir. Öyr n! V n ba lıcası, d rs al, nümun götür! Özü d , t kc haqqında o udu- un s rk rd l rd n, generallardan deyil, el onları bizl r layiqinc tanıdan mü llifd n, q l mi il döyü n mistan N zirlid n d d rs al! ynind h rbçi geyimi, ruhunda döyü çü libası, ür yind V t n, mill t e qi g zdir n, böyük Füzuli demi k n, «h r sözü bir p hl van» kimi döyü n bu v t n o lunun «m kt b çantasından», kim bilir, h l o unası neç -neç kitab çı acaq... Çünki mistan N zirlinin q l mi yen d h qiq t u runda döyü m kdir. V n q d r ki, h l h r ey yazılıb qurtarmayıb, n q d r ki, torpaq-larımız ya ı tapda nda nal ç kir, o, bu döyü d n usanmayacaq. Döyü c k! H qiq t, dal t namin ! alqının, V t ninin s ad ti namin !

Onun bir insan, bir yazıçı kimi o b tliyi d el bundadır,
y qin... Bunu el o özü d etiraf edir: «H l neç -neç
yazılası kitabın s hif l rind tapaca am yazıçı
o b tliyimi...»

lal Ana
air-publisist,
Az rbaycan Jurnalistl r
Birliyinin üzvü

Müstəqil Azərbaycanın ya aması üçün 1920-ci ildə həftəli mart günlərində mənfur daşnakların torpaqımıza cavuz etməsi Milli Azərbaycan ordusunun hər bir əsgərini təpədən dirnaqan silahlandırdı. Qısa bir müddətdə (martın 22-dən aprelin 3-nə kimi) yan təkar daşnak süvari dəstələrini darmadağın edən Azərbaycan əsgərləri zabitləri füsunkar Qarabağ döyüşündən geri almadılar. Yarımliq fəaliyyətində qəhrman Azərbaycan ordusunun üçüncü yürüyüşdə zəfərli bəla çatdı.

"yirminci ildə Qarabağ döyüşləri" sənədli əsərində tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarovun, İsmayıl İnskinin, general-mayor Həsən bəy Səlimovun, Qarabağın General-qubernatoru Əsrov bəy Sultanovun və polkovnik Bəhram bəy Nəbiyovun unudulmaz idmətləri yeni əsərlərinə əsaslı möhür mənə ucaqlara təqdim olunur.

Y R M N C L D Q A R A B A D Ö Y Ü L R

1920-ci il martın iyirmi ikisində, Novruz bayramı gecəsi Qaraba vilayətinin daş yeri rind m skun erm nil r qiyam ed r k " sk ran keçidi"ni tutdular. Bu s b bd n d sk ran c bh sin mirliva H bib b y S limovun komandanlığı ilə qüvvətli bir ordu yeridildi. Aprelin üçüncü Azərbaycan ordusu erm nil r qar ı qüvvətli bir hücum etdi. c ba, hansı azərbaycanlı o m sud günü atırlamır?! Ordunun qalibiyyət v intizamı, m n viyyəti t svirolunmaz d r c d fəvq lad idi. arici al m az bir müddət r zind v saitsizlik içində bu q d r müntəzəm t kilatçılıq a malik bir s g ri qüvvə vücuda g tirdiyimiz heyran qalmıdı. halid n bir çou duydu u h y candan a layırdı.

O gün Azərbaycanın n anlı, n b tiyar günü idi.

*Polkovnik srafil b y srafilb yov
(25.01.1893 - iyul 1945), "Milli Azərbaycan
---h r katı" kitabından*

Hərbiyyət naziri S m d b y Mehmandarov sk ran c bh sin g lmi di. Öncə bhd ölüm-dirim savağında vuru an s g ri r t brik edir, onların q l b sin u aq kimi sevinirdi. Ordu yaranan gündən üç böyük q l b si olmuşdu.

1919-cu ilin ilk günlərində Z ng zur erm nil ri r van da naklarının köməyi ilə q zanı Azərbaycanı ayıraraq Ararat respublikasına birləşmə üçün azərbaycanlıları qovur v k ndl ri yan---dırır----- dılar. Üstlik d elan elmi dil r ki, Azərbaycan hökumətini tanımaq istəmir. Yanvar ayında general-mayor Cavad b y ı linskinin komandanlığı ilə s g ri qüvvə yeridildi. Onun komandanlığı ilə piyada diviziyası bir aydan çox inadlı döyülər aparıb erm nil rin möhkəm lndirilmisən sınağa ı olan Dı k ndini d l keçirdilər. Z ng zur q zası yenidən Azərbaycan rasisində qaldı.

İkinci q l b h min ilin iyul ayında oldu. Mu anda v L nk randa Az rbaycan Milli hakimiyy tni tanımaq ist m y n malakan v rus-erm ni qüvv l ri ordumuzun gücü il darmada ın edilmi di.

Bu gün nazir S m d b y Mehmandarovun t brikin g ldiyi üçüncü q l b idi. 1920-ci il martın iyirmi ikisind Novruz bayramı gec si erm nil r qiyam edib sk ran keçidini z bt etdil r. Qiyama r vandan g l n da nak generalı Dro Kanyan ba çılıq edirdi.

Az rbaycan Cümhuriyy tinin müdafi nazirliyi Qaraba ı dü m nd n ilas etm k üçün fövq lad t dbir hazırladı. Nazir S m d b y Mehmandarovun mril sk ran c bh sin qüvv ayrıldı. Martın iyirmi üçünd Az rbaycan ordusunun sas hiss si-iyirmi min q d r sg r v zabiti c bh y gönd rildi. O cüml d n üçüncü G nc , be inci Bakı, birinci Cavan ir, ikinci Quba polkları general-mayor H bib b y S limovun komandanlı ı il Yu arı Qaraba a yola dü dü. Qız ın döyü l r on iki gün ara verm di. Az rbaycanın c sur sg r v zabitl ri ana torpa ın h r qarı ı u runda m rdikl vuru araq u a qalasına da il oldular.

Sonuncu iki q l b Milli ordumuzun n c sur generallarından biri H bib b y S limovun mahir komandanlı ı il qazanılmı dı.

slind altmı dörd ya lı h rbiyy nazirini h y cana g tir n v Qaraba a t brik aparan da general H bib b yin aprelin s kkizind gönd rdiyi raport idi. C misi bir s hif lik raportu dön -dön o uyan nazir bir neç yerd i ar l r qoydu, ür yind "af rin" sözünü t krar etdi. S m d b y ist r general, ist rs d nazir olanda özünü h mi sıravı sg r, döyü çü sanırdı. Neç -neç müharib nin i tirakçısı kimi o ya ı bilirdi ki, komandanın sg rl rini döyü meydanında t brik etm si n dem kdir. Ona gör d müavini lia a ı linskiy :

— mr hazırlayın, v zind nazir v zif sind s n qalırsan, - dedi, - m n sabah tezd n Qaraba a döyü çül ri t brik etm y gedir m. Ancaq lia a, bu rabortda H bib b yin "günümüzün

q hr manı" - dey t rifli diyi N bib yovu, n d ns , aturlaya bilmir m.

Azacıq eyhamla gülümsün n lia a ı linski:

— Yadinızdadırımı, — dedi, — keç n ilin iyun ayında Siz bir neç gün Yevla da olanda yen nazir v zi m ni t yin etmi diniz. Onda birinci Cavan ir piyada alayının kapitanı Vahid b y N bib yov raport yazıb h rbi idm td n azad olunmasını ahi etmi di. O, raportunda bel bir cüml i l tmi di: "s hh tim v rait m n respublika hökum tin idm t etm y imkan vermir". M n d m hz bu cüml d n q z bl nib Az rbaycan zabitinin l yaq tını, r f v anını yüks k tutmadı ina gör yanına ça ırıb onu danladım, idm td n azad etm kl h bs edilm si bar d mr verdim. Bir neç günd n sonra Siz qayıdıb onun qanının arasına girdiniz.

S m d b y Mehmandarov pensinesini sil -sil gülümsündü.

— H , yadıma dü dü. zizim, indi bildim: a ır t bi tli, ucaboy...

— B li, sizin n z rinizd a ır t bi tli, m nim fikrimc , t nb l v bir az da ya ı ötmü zabit-kapitan Vahid b y N bib yovdur. H bib b yin "günümüzün q hr manı" dediği is onun kiçik qarda ı podpolkovnik B hram b y N bib yovdur. B hram b y Birinci dünya müharib sind d ya ı döyü yolu keçib. Buyurun. idm t d ft rç sini ist misiniz, g tirmi m. Tanı ola bil rsiniz.

— Verin. Ba ım. Nazir podpolkovnik B hram b y N bib yovun ço da böyük olmayan, c mi s kkez s hif lik si idm t d ft rç sini ilk s hif sini açıb dayandı.

— lia a, - dedi, unutmam onu da deyim ki, kapitan Vahid b y m nim yanına g ldi, bel raport yazmaqda s hv etdiyini boynuna aldı. Hiss el dim ki, uzun müdd t milis d st sind idm t etdiyini gör h rbi nizamnam ni o q d r d d rind n bilmir. Bildirdi ki, i l tdiyi cüml d heç bir q r zli m qs di olmayıb. Ona inandım. M n d s n s nin. — General ı linskinin nüfuzunun qorunmasına ehtiramla yana maq rtil

kapitan N bib yovun ra-por-tunun üstün "m n ona verdim c zani ba ı layıram" - cümləsinin d r k nar qoydum. M suliyi ti öz üz rim götürüb onu orduya yenid n qaytardım. Deyirs n podpolkovnik B hram b y onun kiçik qarda ıdır, lap ya ı.

— S m d b y, bu onun kimi astag l zabitl rd n deyil. B hram b y od parçasıdır. Vahid b y, B hram b y, Zahid b y, Hüseyin b y.. yo , be n f rdir, bir d M mm d b y.

Nazir:

— lia a, n ya ı da yadında qalıb, hs n s n v yadda ma, dostum.

— Bilirs n, 1918-ci ilin noyabr - dekabr aylarında Tiflisd Müs lman korpusunu t kil ed nd N bib yov qarda larını orduya m n q bul el mi dim. Onda q rargahım Veriyiski korpusunun yanındakı "London" mehman anasının birinci m rt b sind yerl irdi. Düzü, ona gör yadında qalıb ki, bunların ço maraqlı, dünya görü lü ataları var. O lanları il Qasım b y özü d g lmi di. Türkm nistanda general Kurpatinin q rargahında r q dill ri üzr t rcüm çi olub. ndi istifadədir. Mirz F t li A undovla dostlu undan danı ırdı.

— Dem k, B hram b y 1884-cü il dekabrın altısında kid b y ail sind anadan olub. Sonra Kutaisi realnı m kt bini v 1904-cü ild , sentyabrın ikisind Peterburqdakı Konstantin Artilleriya m kt bini birinci d r c li diplomla bitirib. - Nazir dayanıb pensnesinin üstünd n müavinin ba dı, f rl : - Oho, n ya ı.. bizim m kt bi bitirib ki, bir yuvadan p rvazlanmı ıq... Görürs n, lia a, Konstantin m kt binin artilleristl rini?..

- S m d b y, sg r komandirin , zabit generalına o amalıdır. Z rb-m s l dönmü bu müdrik k lamlar siz m susdur. Amma alqımızda bel bir m s l d var: alma kökünd n gen dü m z. M n inanıram ki, podpolkovnik B hram b y sizin layiqli davamçınızdır.

— Dem k ist yirs n ki, B hram b y idm td m n o amayıb?-

dey n nazirin sevincd n gözl ri parıldadı.

— lia a ı linski ciddi general z hmil :

— M n h l 1918-ci ilin iyun-iyul aylarında onun hövsan v Nobel ç nl ri trafındakı bol evik-da naklara qar ı apardı ı döyü l rin ahidi olmu am. B hram b y ço çoçaq v bilikli zabitdir. Onunla f r etm y d y r. D li Qazar kimi generalı mühasir y salıb m hv etm sin s n m n kk- übh etmir m. Bel çoçaq, h rbi i böyük m h bb ti olan zabitin yeri akademiyaadır.

— M n d bu fikird y m. Ancaq hanı h rbi akademiya? Rusiyaya yollar ba lı, özümüz d is yo , ölk miz d müharib v ziyi tind — dey n nazir yenid n B hram b yin s n dl rin göz g zdirdikc ba ı ları canlanır, üzünd sevinc görünürdü:

— Qafqaz lahidd ordusundakı iyirminci Artilleriya briqadasında podporuçik, 1909-cu il, sentyabrın yeddisind poruçik, 1912-ci ild üçüncü batareyanın komandiri, sonra lahidd Qafqaz ordusunda artilleriya r isinin müavini v zif sind çalı ıb. Müharib ni a ıra q d r Qafqaz c bh sind keçirib.

— T ltifl rini a tarırsınız? O biri s hif nin ar asındadır — de-y lia a ı linski had t barma ını ir li uzadıb göst rdi.

— Aha. Budur. — dey Mehmandarovun iti n z rl ri ka ızın üz rind g zindi. - "Müq dd s Stanislav" ordeninin üçüncü d r c si v "Müq dd s Anna" ordeni. Amma sonuncunun d r c si göst rilm yib. Eybi yo dur, h r ey ayındır. Siz do ru buyrursunuz, lia a. Bel pe kar zabitl rimiz ço dur. Onlar akademik h rbi t hsil ala bils ydil r, ordumuzun gücü bir be artardı. N fayda, h l lik buna imkan yo dur.

POLKOVN K B HRAM B Y N G DL Y

Raportun son cüml l ri nazir Mehmandarovda üsusi maraq oyatmı dı. General H bib b y S limov yazırdı ki, Zati-Aliniz t r find n yaradılan anlı qo unlarımız köhn , döyü l rd b rkimi hiss l r m sus üca tl vuru urdular.

Döyü ün q hr manları bunlar idi: ı ıyaraq Da k nd yüks kliyini l keçir n qubalılar v bir neç erm ni basqınına ba mayaraq, bir an da sarsılmayan v üz rin dü n h r m rmiy gör d rhal cavab at i açan podpolkovnik B hram b y N bib yovun dördüncü da batareyası.

Yol boyu q l b nin havası il öz-özün danı an, ilk ba ı dan qaraqabaq nazirin ür yi i ıqlı arzularla dolu idi. O lu q d r sevdiyi, istedadlı komandir h bib b y s limovun u urları ona, el bil, qanad ta mı dı. Üst lik d H bib b y kimi qoçaq generalın N bib yovun haqqında gönd rdiyi raport ona sonsuz sevinc b el mi di.

ni il (1918-ci il, dekabrın 5-d) yenic t kil olunan Az rbaycan ordusunun hiss l rin ba ı keçir n h rbiyy naziri S m d b y Mehmandarov T rt rd yerl n Da batareyasının sg r v zabitl rind n tam razı qalmı dı. Nazir s kkiz sayılı mrind qeyd edirdi ki, yo lanı zamanı batareya komandiri B hram b y N bib yovun sg rl ri m nd o t ssürat yaratdı. Hiss olunur ki, batareya komandiri zabitl rl birlikd qüsurları aradan qaldırma ı bacarır. Komandir N bib yovun qısa müdd td etdikl ri m n q ti inam verir ki, n ya ın va tda bu batareyanı daha yüks k s viyy d gör c y m. Onun azsaylı zabitl rin v komandir N bib yova yorulmaz z hm tl rin gör t kü r edir m.

"Dem k, H bib b yin raportundan bel m lum olur ki, da nak d li Qazarın d st sini bizim D li B hram b y N bib yovun batareyası mühasir y salıb m hv edib. — ya ıdır, ço ya ıdır, — dey , öz-özün danı an nazir podpolkovnikl generalın döyü dostlu undan qürr l nirdi. - q l b , ancaq v ancaq, döyü va tı mr ver nl icraçının ba a dü m si say sind qazanılır. N ya ı, N bib yov haqqında ini ilki raportu yazanda z nnim m ni aldatmayıb... El biri Ba q rargah r isi. onda, dolayısı da olsa, m n i ar verdi ki, B hram b y ya ı komandirdir. Amma ço çıl ındır, b zi m s l l rd özünü cilovlaya bilmir..

- Komandir c ld v çıl in olmasa, vv la, sg rl r onu saymaz. kincisi d , döyü va tı özü zorla yeriy n komandirin sg rl ri yerind n qal ana kimi dü m n onları haqlayıb m hv, - cavabını vermi di nazir Mehmandarov.

Mehmandarov Milli Orduda h rbiyy Naziri v zif sind idm td olandan ilk d f idi ki, t z mundirini geyinmi di. T m taraqlı geyimin o q d r d alud çisi olmayan nazir bu d f akselbant¹ v venzillil d ta mı dı. Ya asında is birc orden vardı: birinci cahan sava nda h r s rk rd nin ala bilm diyi "A qartal" ordeni.. O, 1915-ci ild alman generalı makenzenin sür tli döyü m liyyatı planlarını puça çı artdı ina gör bu ali ordenl t ltif olunmu du.

Q HR MAN ALAY

Avtomobilin eypuru t hlük görmü qaz kimi h y canlı g lirdi. Qı lanın qaba nda topla mı zabıt v sg rl r naziri tanıyıb "urra" - dey qı qırdılar.

B hram b y ir li yeridi. S rt s sl "sıraya düzülün" komandası verdi. Zabıtl r qabaqda, sg rl r d onlardan sonra nizami qıvraqlıqla sıraya düzüldül r. B hram b y sıra qaba nda vüqarla dayanıb ah ngdar s sl komanda verdi:

— Alay, sa a— dön! Düzl n, — düzl n deyir m, ar ada s s var...

Alay bir n f r vücut kimi sa a dönüb fara at dayandı.

Ma ndan üç n f r dü dü. Qaraba ın general-qubernatoru osrov b y Sultanov, Qaraba razi qo unlarının komandanı general - mayor H bib b y S limov v h rbiyy naziri, tam artilleriya generalı S m d b y Mehmandarov. Nazirin iti qartal ba ı ları nizami qaydada düzül n sg rl r zill nmi di.

— C nab h rbiyy naziri, tam artilleriya generalı, sizin g li iniz münasib til döyü n ordunun üçüncü artilleriya batareyasının zabıt v sg r hey ti sıraya düzülmü dür. Batareya komandiri, podpolkovnik B hram b y N bib yov.

¹ Akselbant, venzil - imperiya ordusunda zabıtl rin çiyinl rin v dö l rin ta dıqları z rli, hörm qaytan. — .N.

Nazir S m d b y Mehmandarov gur v m r u r s sl :

— Azad, m nim v t nimin q hr man sg rl ri, — deyib bir neç addım ir li yeridi, B hram b yin lini sı dı: -M rhaba, alayına da, özün d . Sizin döyü d göst rdiyiniz qeyri-adi q hr manlıqlar artıq Az rbaycanın h r yerind iftı arla söyl nilir. Komandanınız general H bib b y S limov da burdadır. mr edir m! Üçüncü artilleriya batareyasının h r bir sg r v zabıt hey ti döyü d göst rdiyi igidliyi gör t ltf olunsun. Komandiriniz B hram b yi is t brik ed bil rsiniz. O, daha podpolkovnik yo , polkovnikdir...

Batareya üç d f : "urra, urra, urra," dey komandirini alqı ladı.

Nazir bird n s rt h r k tl yerind dik lib, p nc l ri üst qal dı.

— M rh ba, yen m rh ba, m nim V t nimin ilaskarları!

Batareyanın sg r v zabıtl rind n dal a-dal a çı an s s Qaraba da larında ks-s da verdi. Onlar bir n f r kimi avazla: "Az rbaycan alqına idm t edirik!" — cavabını verdil r. H rbiyy naziri sıra qar ısında var-g l edib, t n ortada dayandı.

— Biz bu gün s h r u ada bir yı incaq keçirdik. M n orada da qo unlarımızı t brik etdim. vv lc d n mr vermi dim ki, sizin batareyanı oraya g tirm sinl r. Sonra Bakıdan çı anda öz-özlüyümd bel q rara g ldim ki, sizi öz yerinizd , döyü bölg nızd t brik edim. Siz buna layıqsınız, bu hörm t v ehtiramı q hr man- lı- nızla qazanmışınız. B li, D li Qazar kimi generalı m hv edib, süvarisini d p r n-p r n salan üçüncü artilleriya batareyası Az rbaycan bayra mını ilk d f Qaraba da dal alandırdı. Martın iyirmi ikisind n iyirmi üçün keç n gec saat üç rad l rind dü m n ilk d f güçlü qüvv il burdan, sg randan ba qaldırıb. Bizim lli n f r sg rimizin bir neç sini m hv edib v sir alıb. Siz d ilk d f dü m nin burnunu sg randa ovub, öz silahda darımızın qanını yerd qoymadınız.

Q hr man sg rl r, m n s n Almaniya c bh sind bir ço döyü l rd oldum. F q t sizin q d r q hr man sg rl r nadir hallarda t sadıf etmi m. Siz m nim ümidl rimi qüvv tl ndirdiniz. Siz canınızla g nc Az rbaycan ordusunun namusunu layıqinc müdafi etdiniz. E q olsun siz v siz dö l rind n süd ver n analara!

sg rl r sevimli komandalarını "ya asın Az rbaycan!" sözl ril alqı ladılar.

Ür yini bo aldan nazir eyli sakitl di. O, özünü rahat v gümrah hiss edirdi. Sıradakı sg r v zabıtl r ya mla ır, h msöhb t olur v hal- hval tuturdu. Mehmandarov cavan, sirsif td n göyç k zabiti

göst rib n s soru du. General H bib b yin i ar sil h min zabit addımlarla qaba a çı ıb dedi:

— Möht r m S m d pa a, m n Qafqaz slam ordusundan könüllü olaraq sizd yardımçı qaldım. Çünki dilimiz bir, inancımız bir, tari imiz d birdir. Az rbaycan h m sizin, h m d bizim v t ndir.

— sminiz n dir? — nazir maraqla soru du.

— fv edin, günahkar b nd y m. Unutdum, daha do rusu, a ırdım. smim: yarbay smayıl H qqi f ndidir.

General H bib b y S limov nazir bir az ya ınla ıb lav etdi:

— C nab nazir, yarbay f ndi ya ı r qil r qo ur. Döyü l rarası fasıl d sg rl r üçün tari d n, d biyyatdan, f ls f d n maraqlı söhb tl r el yir. H r gün d yarım saat özü yazdı ı mar ları zb rl dir.

Nazir s mimiyiyy tl :

— Af rin, — dedi. — Bu da g r kdir. Ço g r kdir. Yüz illik rus hakimiyy tind n azad olunmu türk alqlarına atırlatmaq lazımdır ki, biz h mi boyunduruq altında olmamı ıq. H tta Avropa v Asiyaya öz t l bl rimizi dikt etmi ik... alq özünün ümumdünya tari inin s hif l rind yazılmı anlı, mübariz keçmi ini bilm lidir. g r dü m n qalib g lm k ist yirs ns , alqda sa lam Milli hissl ri oyatmalısan.. C nab yarbay, evlisinizmi?

— eyr, h l subayam.

— N oldu, briqada komandanı H bib b y subay. Diviziya komandiri Cavad b y subay, batareya komandiri B hram b y subay, siz d subay... Canım, atın bu subaylı ın da ımı..

smayıl H qqi f ndi:

— Möht r m pa am. — dedi — m st vsiz gavurların a ırına çı aq sonrasına....

Nazir general H bib b yd n soru du:

— Yarbay smayıl H qqi f ndi harada ya ayır. Bakıda?

— eyr, c nab nazir, kini özün v t n kimi q bul edib. Bu da, bilirsiniz, kim g r kdir? O, B hram b yin ço ya ın dostudur.

— Ço la, ço pakiz , — deyib nazir dübar sor u-suala ba ladı:

— Yarbay smayıl H qqi f ndi, c lallı stanbul üçün darı mırsınız ki?

— eyr, m n öz V t nim Az rbaycandayam. M n Qeys r h rind dünyaya g ldim. stanbulda az, lap az ya amı am. Qafqazda ço yerl rd oldum. D rb ndd , Teymur an- urada, A tıda, h tta, mam amilin köyün d getdim. Amma oralarda b nd almadım. Çünki

oralarda slama, müq dd s dinimiz , hörm t görm dim, orda i papaq bol evikl r yabancı t bli atlar aparırlar. Öt n il dostum B hram b y m ni kiy qonaq apardı. kini V t n kimi, B hram b yi qarda q d r sevdim, yen sev c m. Oradan ev d aldım.

Nazir soru du:

— arkılarından birini o uyarmısan?

— Ba üst , icaz verin... M n o uyan kimi bütün batareya m n qo ulacaq.

Biz sg riz -az riyiz
Al md urfanlıyız.
Uca Qafqaz v t nimiz,
Qan a ıdar M cf rimiz,
P k anlıyız!

Ata-ana kb rimiz,
Allah, allah r hb rimiz.
Ya a, ya a s rdarımız,
Qan a ıdar nc rimiz
Pak anlıyız!

Dü m nl ri q hr ediriz,
Ordusunu m hv ediriz.
Aslan gibi c ng ed riz.
Biz bir tabur aslanlarız.
M rdanlarız!

DÜ M N T SL M OLMAYANDA

Mehmandarovun g li in yı ı anlar ç kilib getdil r. Otaqda nazird n ba qa üç n fr qalmı dı: qubernator osrov b y Sultanov, general H bib b y S limov v polkovnik B hram b y N bib yov. Nazir qonaq üçün ayrılma ota ın bürkülü havasından darı dı. Üzür ahlıq edib yan ota a keçdi. Bir azadan ev qiyaf sin qayıdıb:

— Qafqazda, hər yer gözəlidir! — dedi — Amma mənə nim Vətənim, dedə-baba torpağım Qarabamın füsunkar təbiətinin təyib-rəbriyəyə düşür. Əli ilə ya mənə ondan cismən ayrılısam da ruhən həmişə Qarabalı olmu am. Uzaq rəqdə, Port-Arturda və Varavada da olanda həmişə onu atırlayıb, istəmişəm. Dünyada heç nəyin var-dövləti, nə cənnəti, nə də onun mələklərini istəmişəm. Mənbəyümün böyük arzusu istefaya çıxıb ömrümün ağına kimi uada yəməyə olanda. Atam rəhmətlik bu hərisi övladı qədr seviridi. - Üzünü qubernator osrovbəyə tutub:

— Sən qibtə el yirəm, — dedi,— qardaım. Bilirəm ki, bu namrdə nakların öhdəsində Qaraba general-qubernatoru kimi bir cənsən gəl bilirsən. Çünki sən, üzün demək olmasın, hünər, mələk adamısan. Nə isə, bu təhlükəndə sovu aq...

Mehmandarov bu tərifləri osrovbəyə haqqında nəhaq yer demirdi. Ötən ilin yayında Qarabada hay-küyə qaldıran nakları yenə osrovbəyə diz çökdürmə və onları silah gücünə Azərbaycan hökumətini tanıma məcbur etmişdir. Hətta u adakı gizli dənak komitəsinin üzvlərini qovub razidən çıxartmışdı. İl rindən bir igləməyəndə naklar bol evik hvalruhiyyəli müsəlmanların köməyi ilə səs yaymışdılar ki, hərbii naziri osrovbəyə geri çağıracaq. Bu ayləri kəsmək üçün üzeyirbəyə həciyəv "Azərbaycan" qəzetində (24 iyun 1919 ildə) yazırdı:

"Həqiqətən, osrovbəyə Qaraba üçün ən münasib bir rəisidir. Qaraba həyatına tamamilə ayna olan bu zətaləmə bir vücuda malik olan kimi sələm və səlamət politika yeridən və təhtidar sənə tapırılmış olan ümumən nəfeyini üsusi surətdən zərər tutan bir zətdir. Ermənilər Qarabada qəsdən süni ittiəllər çıxarmaqla Qaraba general-qubernatorunu baş komandanlıq gözündə ləkələmiş istəyirlər. gər Qaraba müsəlmanları arasında böyük və layiqli bir nüfuzə malik olan və ermənəcəməti tərfində i məhtərəm sayılan osrovbəyə Qarabamın hökumətində olmasa idi burası Azərbaycanın

c nn ti hesab olunan bu yer ço dan b ri c h nn m dönüb q tli- qital oca ı olmu du".

D mir çarpayıda müt kk y dirs kl n n nazir astadan yor un- yor un danı ırdı. Onun s sind ki ya lı adamlara m sus kövr klik h msöhb tl rinin diqq tind n yayınmamı dı.

— Altmı dörd ya ım var, — deyirdi, general, o b t m ki, ömrümün sonunda bir sg r kimi v t nim g r k oldum. - Sonra bird n n yis atırlamı kimi oldu. — Balam, el t kc m n danı ıram.. B s siz? M n Bakıdan sizi e itm y g lmi m. Bayaq sk randan qayıdanda H bib b yd n soru dum ki, d li Qazar m liyyatı nec olub, t fsilatı il bir danı görüm. O da cavab verdi ki, h min m liyyatı polkovnik B hram b y aparıb, o da Siz danı acaq. H , B hram b y, e idirik s ni.

Ayaq üst dayanan B hram b y gözl m diyi sualdan qıpqırmızı oldu.

Nazir:

— Danı , — dedi, — burda ç kinm yin yeri deyil. Bu q l b nin, g r bel dem k mümküns , q hr manı s nin batareyandır.

General H bib b y dostunun sı ıldı ını görüb onun köm yin g ldi.

— Da ba ı yüks kliyi u urunda döyü l rd artilleriyanı susduran B hram b y vv lc m ni hövs l d n ç ı artmı dı. Yav rim tez-tez atırladırdı ki, B hram b y deyir, t l sm sin. D li Qazarsa el hey ir lil yirdi. Onu da deyim ki, B hram b y batareyasını ço büyük m har tl me nin t yind gizl tmi di. Sanki dü m n qar ısında heç n yo idi. D li Qazarın süvari d st si d inamla ir lil yirdi. B hram b y susur, dü m n ir lil yir, dözm k olmur, az qala ür yin partlayırdı. N hay t, dözm yib bunların mövqeyin g ldim. M n i ar verdi ki, narahat olmayın. K fiyyat b r g tirib ki, erm nil rin toplarının ks riyy ti sıradan ç ı ıb, atmır. Biclik el yib yararsız topları da özl ril g tirirl r. Nec dey rl r, biz " o " g lirl r. T min n s kkiz-on d qıq keçdi. Ba , indi va tdır, — deyib,

b hram b y s s il komanda verdi: " r li, m nim t rlanlarım. r li, anamız Az rbyaycan u urunda!"

Döyü bir qasır a kimi ba layan batareya güll ya ı ı altında dü m n üstün ı ıdı. Heç yarım saat ç km di erm ni süvarisi yava -yava geri ç kilm y m cbur oldu. Quba batalyonunun bir rotası v Zaqatala alayının eyli hiss si dü m n yandan v ar adan göz açma a imkan verm di. D li Qazarın süvaril rind n otuz-otuz be adam ancaq qaçıb canını qurtara bildi. Ortada be -altı n f rl sa qalmı d li Qazar yaralı heyvan kimi ba ırırdı. B hram b yin s sini e idib daha da q z bl ndi.

Nazir maraqlandı:

— Nec danı ırdılar. Y qin ki, rusca?..

— Yo , ks r sözl ri B hram b y o itin öz dilind deyirdi. Düzü, ço unu ba a dü bilmirdim. Bir onu gördüm ki, insanın t l y dü m si nec d böyük f lak t imi . E itmi dim ki, suda bo ulan saman çöpün l atar. Ba , el bir v ziyy td idi, erm ni generalı.

Nazir c ld bir h r k tl ba mı qaldırıb:

— A ı, n deyirdin, B hram b y, s n ona?...

— Kutaisi realnı m kt bind o uyanda onların dilini öyr nmi dim. vv la, m n ona t klif el dim ki, t slim olsun, u aqlara da tap ırdım ki, h l atmayın. Onu diri tutmaq ist yir m. Gördüm, ip -sapa yatmır. Yalandan dedim ki, zavallı, s nin sg rl rinl vv lc d n danı mı am. S ni satın almı am. S ni özününkül r satıb. T slim olmalısan...

General H bib b y S limov:

— C nab nazir, eynil bir teatr s hn si...

Nazir:

— Dayan, dayan, dedi, H bib b y, qoy, özü danı sın.

B hram b y davam el di:

— Dedim, t slim olmursansa, onda bel ç ır ki, müs lman sg rinin güll sil ölm y özün özünü m hkum el mis n.

— Göz l demis n, hs n s n . Ba , görürsünüz mü, pe kar h rbiçi olmaq budur. Bu clafın döyü ruhu varmı . Q sbkarlıq

i tahi da varmı , amma döyü qabiliyy ti yo mu . Yalançı general oldu unu dar macalda bürüz verib. Heç bir idm ti olmadan aldı ı general rütb si onu i tahlandırıb ölüm g tirib. Bel adamdan yalnız döyü çü kimi istifad etm k olardı. H , maraqlıdır, sonra n oldu?

B hram b y:

— D li Qazar yalvarırdı ki, icaz verin çı ıb gedim. Dilcana, bir d Qaraba da görüns m, atama n l t. U aq aldadır.. G ldim H bib b yin yanına. Soru dum ki, n etm liy m, sg rl rim d qanına susayıblar, öldürm k ist yirl r. O da yek k lm il cavab verdi: Susdurun!

Biz d tap ırı a m l el dik.

S m d b y Mehmandarov:

— Düz el misiniz, — dedi, — dü m n t slim olmadıqda onu m hv ed rl r.

GENERAL S M D B Y NARAHAATDIR...

Qapı astadan döyüldü, S m d b y "buyurun" - dey n kimi qapıya ya ın olan polkovnik B hram b y ir li yeridi. Qapıda mehriban üzlü, qıvraq geyimli bir g nc zabıt "çay hazırdır, icaz verin g tirim", deyib li padnoslu iç ri keçdi. Divara söyk -- dilmi ço da böyük olmayan stolu nazirin çarpayısına ya ınla dırdı. S m d b y müt kk ni k nara qoyub, çarpayıda oturdu. Çay g tir n g nc zabıt d rhal dabansız ev ayaqqabılarını cütl yib onun ayaqlarının yanına qoydu. S m d b y mehribanlıqla zir k zabıt ba ıb üz rind "af rin" — dedi. Üzü pörtnü g nc zabıt st kanlara çay süzüb, stolun qıra ındakı çaynikin üstünd qalın d smal s rdi. Ayaqlarını cütl yib, yara ıqlı vücudunu a tutdu. "caz verin mür s olum". Nazir h l d o t b ssüml onun, h r k tl rini izl yirdi.

General H bib b y:

— Azadsan, — dedi, — amma uzaq getm ...

G necə zabit çı an kimi S m d b y onun davranışını, s liq li geyimini və sl zabit yara ı nı t rifli di.

- B z rus ovinistləri t kidl deyirl r ki, siz müs lmanlardan h rbiçi olmaz. Buyursun, başın. bel yara ıqlı zabiti rus ordusunda çıraqla da a tarsan, tapmazsan. İyərmlıq f aliyy ti dövünd ordumuzda qabiliyy tli zabit yeti ibs , rus ordusu kimi üç yüz il ya ı olsaydı, gör, n l r qadir olardıq. - O, d rind n köks ötürdü. Qoyurlar ki, ya lı tik olan Az rbaycana h r bir caynaq atır. Denikin r dd olub getdi. ndi d bu bic bol evikl r c nuba qo un yeritm k h sr til min bir oyundan çı ırlar. Da ıstanda, imali qafqazda kazaklarla da lıların arasına t friq salıb toqqu durdular. Bu, bilirsiniz, “ayır-buyur” siyas tinin n bariz nümun sidir.

— S m d b y, Sızc , Denikin yenid n Qafqazda peyda ola bil rmi? — qubernator osrov b y Sultanov ç p gözl rl ¹ S m d b y baş soru du.

— Yo , heç va t! Bol evikl r artıq onun mahnısını o udular. Denikinin i i bitdi. - Üzünd t b ssüm yo olan nazir S m d b y sonra nifr t hissil lav el di: bol evikl r el to umdur ki, onlar hara yeris l r yüz il orda ot bitm z. Bu saat Volqa boyunda v Sibird v t nda müharib si aparın Kolçak c nablarnı da bel bir tale gözl yir.

— sir aldı ımız erm nil r deyirl r ki, siz qar ı a qvardiyaçı Denikinl birl m k ist dik, baş tutmadı — dey n, polkovnik B hram b y N bib yov söhb t qo uldu. — Gec-tez bol evikl rl l bir olub Az rbaycan adlı müst qil respublikaya divan tutaca ıq. Ke ik nd u runda qanlı döyü l r ged nd erm nil rin ço usu s r o idi. Podpolkovnik R fib yovun v

---

¹ 1917-ci ild Bakıda m hur bir a anın qoçusu il mübahis d n sonra bir-birin güll atıblar. Qoçu osrov b y sultanova sol gözünd n t r yetirib. Bundan sonra gözü ç p qalıb. .N.

polkovnik Levestamın sir götürdüyü erm nil r d bu bar d ço sayaqladılar.

S m d b y Mehmandarov:

— Bol evikl r Bakıda ya ayıb i l y n rus f hl l ri v müs lman bol evikl ri arasında güclü t bli at aparıb Az rbaycan milli hökum tin v bu hökum ti ist y nl rd nifr t hissi yaratma a çalı ırlar bu gün d içimizd n t mizl y bilm diyimiz agent v pionların say sind . Bir h ft vv l G nc d agent Smıslovun t ribatçı qrupunu h bs etdik. Bu d st d kiml r vardı? Bakıda Ba Q rargahda çalı an, adını ç km k ist mir m - bir n f rin zövc si Nelli Çernı ova, Stanislav Zuber v ba qaları - hamısı bizim leyhimiz i l yib. Görünür, bizim ksk fiyyat v da ili orqanlar z if f aliyy t göst rir, mürgül yirl r...

M nim aldı m m lumata gör bol evikl r Erm nistanda ba qa cür t bli at aparır. Onlar erm nil r canıyananlıqla bildiribl r ki, Siz n Az rbaycansınız, n d Gürcüstan. Siz ran, Türkiy v Az rbaycan kimi müs lm n ökl l ri arasında bo ulursunuz. Biz Siz Türkiy v Az rbaycandan torpaq qopartmaqla razinizi böydüb tam dövl t müst qilliyiniz z man t veririk. Görürsünüz mü, bol evikl r özl rinin ikiüzlü,

bis siyas tl ril imali Qafqazı v Da ıstan da lılarını f th edib, indi d murdar ll rini biz - c nuba t r f uzadırlar.

General H bib b y S limov ikrah hissi il :

— Rusların bu iki üzlü siyas ti bizi t ng g tirib — dedi. — Siz öt n h ft G nc d olanda müavininiz general ı linskiy erm nil ri Qaraba dan qovub çı artmaqla ar ayınla mamaq bar sind bir m lumat gönd rmi di. Y qin ki, Siz çatdırıb. u a v ank ndi Cavan ir alayının, Quba alayının, bir d Tatar süvari alayının sayını artırmaq rtil , qvardiyanın da sayını ço altmalıyıq. Çünki, sir alınan erm nil r des d , dem s d da naklar Qaraba i tahı il ya ayırlar. M nim z nnimc , onlar mütl q bol evikl rl birl ib m hz Qaraba a hücum ed c kl r.

Yor un v s bi S m d b y Mehmandarov:

— M nc , — dedi, — h l lik ki v r alaylarını da burda sa lamalıyıq. Polkovnik Seyfulla Qacarın alayını is Qaza a gönd rin. Ordan da h y canlı b rl r g lir. mir an oyskinin m lumatına gör s rh d k ndi K m rliy v Tatlıya erm nil r hücuma hazırlar ırlar.

Dostları ged nd n sonra S m d b y yata bilm di. Yu usu r ç kilmi nazir oturdu u yerd eyli fikr getdi. G rgin dü ünc l r onu a ır m ng n kimi sı ırdı. Günorta üstü polkovnik B hram b yin batareyasında olan n hval-ruhiyy sind n, el bil, onu ill r ayırmı dı. Dirs yini müt kk y söykd i, göz qapaqlarını yumdu ki, b lk , yu uya ged , mümkün olmadı. H y candan boynunun damarları, ll ri titr yirdi. Durub p nc r nin qaba ına g ldi. A a ılarda, ring ldi t p sind ki evl rd t k m-seyr k i ıqlar yan ırdı. Uzaqdan q fil güll s si e idildi. tl r d rhal a ız-a ıza verib hürü dül r. S m d b y p nc r y yana ı durub d d -baba Mehmandarovlar mülkün ba maq ist di. Heç n gör bilm di. Bird n atırladı ki, o tamam ba qa s mtd dir. — Sabah mütl q ora ged c m, — dey , fikil di. Mütl q, yo sa atam Sadıq b yin, babam qatırcı Muradın ruhu m nd n inci y r. Ya qism t, bir d n va t g l c m u aya, Allah bilir... Fikir- yal ona aman vermirdi. llah ki, bol evikl rin Az rbaycana so ulmaq iddiası. — Dünyanın i in ba ki, Bakıda ya ayan rus f hl l ri özl rini h rin mütl q sahibi kimi apar ırlar. Onların hamısına malçı ka lheyd r dil verir. C f r Babayev kimisini Qusara gönd rib alayda bol evik t bli atı apardıdır. Kimin fitvası il ? — Mikoyan kimi da nakın. Niy bol evikl r bu mill t s rb st, müst qil ya ama ı günah hesab edir? Qayıdan kimi bel l rini h bs el tdirib ciddi rejim altında sa lamaq bar d s r ncam verm liy m. Yo a... lheyd r kimi bol evikl r rus f hl l rini öyr tm kl , özümüzün b zi nadanlarımızı da ba dan ç ı ar ır. Bu da fitil od vurmaq kimi bir eydir. Mübariz aparmalıyıq. Kim g lir, g lsin, qaba ına silahla ç ı malıyıq. Döyü - m liyik, v ss lam!

Orta boylu, a saqlı, a saqqalı, s sind v sif tind h rbiçi z hmi olan altmı dörd ya lı general S m d b y Mehmandarov gec nin dan qaranlı ında alqının taleyinin fikirl m kd n yuma a dönmü dü. Q z b v hidd t hissi onu bo urdu.

ki addımlıqdakı Köç rli m h ll sind oruzlar s s-s s verdi. Bikef nazir gözücu stolun üstünd ki z ncirli saatına ba dı. Gözl rin inanmadı, pensinesini ta ıb t ccübl dodaqlarını bir-birin sı dı. Saat dörd on d qıq qalırdı. Canı a rıyan, narahat S m d b y çarpayısına t r f getdi...

MÜ LL FD N

Az rbaycanın ziyalı n sill rind n otuzuncu ill rin tuthatutunda güll l nm kd n, sürgün v h bs olunmaqdan qor ub ehtiyat ed r k ad v soyadını (üsusil soyadını) d yi nl r ço olub. El l ri d olub ki, Sovet s rh dl ri o q d r d ciddi qorunmayanda ail si il Türkiy y , rana p nah aparıblar. Bu ölk l rd d günü-güz ramı pis keç nd avropa ölk l rin - Fransaya, Almaniyaya v ya Amerika Birl mi tatlarına köçübl r. Bir sözl , c layi-v t n ömür sürübl r. Qocaları dünyasını d yi nd n sonra yerind qalan g ncl r yad mill td n evl nib n sli assimilyasiyaya u radıblar. Bir sözl , n sil- n cab tl rini itirib avropala ıblar. Ona gör d , indiy d k onların ks riyy tind n bir b r çı mır.

Aradan uzun ill r keçm sin ba mayaraq, m n bu gün d ümid edir m ki, n va tsa nüfuzlu Borçalı n sli - Yadigarı ullarından hansı birisi gec-tez tapılacaq. Dilini, dinini itirmi d olsa, ana v t ni Az rbaycana qayıdacaq. B lk d , d d -babasının va tı il apardı ı s n dl , foto kill rl bizi sevindir c k. Dünyadan köçmü ulularının sa ik n onlara danı dı ı acılı- irinli atir l ri il h rb tari imiz yeni s hif l r yazacaq v bizi sevindir c kl r.

ziz o ucu, m n bu ümidl ya ayıram, bu arzu il d yadigarı ulları haqqında a tarı larımı h l d davam etdirir m.

Siz t qdim etdiyim bir n silin h rbiçi o ulları haqqında oçerkd ill rl Sankt -Peterburq, Tiflis, Moskva, Bakıda v Borçalıda apardı um ara dırmaları q l m almı am.

GENERAL YAD GAROV QARDA LARI

I srin s ks n-do sanıncı ill rind Tiflisd ya ayanda biz tez-tez bir m nzild n ba qasına köçürdük. Bu m nzill rin hamısından ço o uma g l ni sonuncu d f köçdüyümüz Voronsov küç sind olan Allahverdi b y Yadigarovun mülkü idi. Bu, Mirz yevin fabrikin biti ik üç m rt b li mülk idi.

*Abdulla aiq
" atir l rim" s rind n*

General Yadigarov qarda ları Borçalının T k li k ndind n olublar. Borçalıda olanda a saqqalların ks riyy ti f rl dedil r ki, k ndin binasını da Yadigar o ulları qoyublar. Ona gör d k ndin adına ço va t "A alıq" da deyirl r.

T k li bizim qon u k nddi. K ndl rimizi bir-birind n ayıran ulu Bab kar da ıdır. H l u aqk n bu silzad n slin general v mülk dar o ulları haqqında qohumlarımdan, üsusil mim N ziro lu M mi d n ço e itmi dim. O, Alı, N zir v Süleyman babamın Yadigar o lu general H s n b yl , mülk dar Sadıq b yl dostluqlarından ço lu epizodlar danı ardı.

Zeyn b anım N zir qızının (1857-1958) atir l rind n:

— Yadigar o ulları öz torpaqlarından bizim k nd payı m hz atam N zir Abdulla o lunun (1820-1904) trin vermi dil r. Atam, Mustafa b y v onun general o lu srafil b y Yadigarovla ço ya ın dost idi. Sonralar bu dostlu u N zirin qarda ı o lu Süleyman Katda Alı o lu (1849-1918) davam etdirirdi. Debet çayından Qızıl qayaya kimi olan torpaqları 1900-cü ild Süleyman katda Sadıq b y d n satın almı dı. 1916-cı ild Sadıq b y Mu ulun me sini d Süleyman katdaya qızıl pula satdı.

K ndimiz Körpülünün çinar d r si deyil n s falı bir yerind mülk dar Sadıq b y Yadigar özün yaylaq mülkü tikdirirmi . 1920-ci ild ura hökum ti g l nd Sadıq b y aric mühacir t getdi, mülk yarımçıq qaldı. 1928-29-cu ill r kimi keçmi b y v

a alardan qalma mülklər, bəzilərinə camaat, nədənsə hökumət to unmadı. Bəzilərinə, əlverişsiz təkliflər də "bəlki, keçmiş qaytardılar" arzusu ilə ayırdılar. 1930-cu il fevralın iyirmisində Sovet hökuməti "kollektivləşmə və qoşmaqlara qarşı mübarizə haqqında" üsusi qərar verdi. Elə həmin vaxtdan keçmiş bəzilərinə həbs edilib gülləndi, sürgün göndərildi. "Alqə dümənləri"nin bəzilərinə dərandı, mülkləri işə uçuruldu. Onda sədəcə nəli oğlu da Sadıq bəyin yarımçıq qalmı yaylaq mülkünü söküb kəndə özünə yeddiotaqlı ev tikdirdi. 1936-cı ildə nəli oğlu sədəcə qoşmaq adıyla həbs edib gedər-gəlmiş göndərildi. Onun tikdirdiyi yeddi otaqlı məsadir edib kollektivləşməyə, dəmirçiyə və dükana verdi.

Dahi Nizami Gəncəvi yazı deyib ki:

Yaşadığı görsən, pis idən, inan,
Unutmaz onları bu qoca dövrən.

GENERAL-LEYTENANT SRAF L BƏY YAD GAROV

Nə qədər o uyub, öyrəndim, heyhat,
Yenə də qəlbimi görmədim rahat.

Nizami Gəncəvi

Moskvada yazı ayan həmyerlimiz Eldar Səmayılov Bakıya gəlmişdi. Dostlarımdan biri zəng elədi ki, Eldar səninlə görüşüb, tanış olmaq istəyir. Eldarın "Azərbaycan tarixi cərcəmiyyətinin bərləri"ndə yazılarını oxumuşdum. Bu yazıları ilə o, elə bir əyirah, tarixi görüşür ki, onun idmetlərini qiymətləndirmək üçün söz tapmağa çətinlik çəkir m... Bu yazıları tədqiq etmək, rəy yazmaq çox ağırlıq tələb edir.

Mmnuniyy t l Eldarla görü m y razılıq verdim. El s h risi günü v d l ib görü dük. Yazılarına v a tarı larına gör orta ya lı z nn etdiyim Eldar ço cavan imi ; c misi otuz ya ı. tiasasca geoloqdur. Milli t ssübke liyinin n tic sid r ki, Sankt-Peterburq v Moskva ar ivl rind sa lanan 150-200 illik tari i olan s n dl ri ara dırır. Adı v idm ti unudulmu görk mli ziyalılarımızın, s rk rd l rimizin f aliyy tini, siyy tini üz çı ardır.

Maraqlı söhb t l ri m ni valeh el mi di. h rin q dim yerl rini g zdik. Tari muzeyin d ba ç kdik. Eldar m n yenic çapdan çı mı " b rl ri"nin dördüncü sayını ba ı ladı. M n d borclu qalmayıb "General Yadigarov qarda ları" kitabçamı ona h diyy el dim.

Ayrılanda:

— V t nd n uzaqda ya asam da, - dedi, - sizin a tarı larınızı izl yir m. Bakıda olan dostlarım sizin d rc olunan yazılarınızı, kitablarınızı m n gönd rirl r. B lk , siz Moskvadan bir ey lazımdı?

— Eldar, — dedim — indi siz ba ı ladı m "General Yadigarov qarda ları"nın ilk generalı srafil b yin foto- klini tapa bilmir m. Sizin orada imkanınız var. Ar ivl r tez-tez gedirsiniz. Va t tapanda srafil b yin klinin qalıb-qalmaması il maraqlanma ını ahi edir m.

— Moskvadakı M rk zi H rbi - Tari ar ivind tanı larım ço du, mütl q a tararam, - inamla söz verdi.

Aradan heç c mi iyirmi gün keçm mi dir, z ng el di. Cavan v eyir ah dostum Moskvadan m n el bir ad b r dedi ki, bu sevincin cazib sind n h l d çı a bilmir m.

— General-leytenant srafil b yin 1877-ci ild ç kilmı foto- klini tapmı am. Bu günl rd gönd r c m. Ar iv i çil ri generalın "H rbi idm t kitabçası"nı da tapma a söz veribl r.

Otuz il Az rbaycan h rb tari i v onun s rk rd l ri haqqında ara dırmalar aparın adam üçün, gör s n, bundan qiym tli h diyy nin olması mümkündürmü? Z nnimc , yo !

Eldarın gönd rdiyi klin altında o uyuruq: "General srafil b y Yadigarovun fotosu. Ç kili yeri Tiflis h ri, fotoqraf Y. Vestli".

kil ç kil nd general Yadigarovun altmı iki ya ı vardı. Sa sin sind m hur "Müq dd s Anna" ordeninin birinci d r c si, sol çiynd n is a ırımlı gümü ü r ngli f ri bafta-lent asılıb. Bu h r generala qism t olmayan parad-nümayi geyim formasıdır.

ziz ata! M nim d rin ehtiram hissi v daim minn tdarlıq b sl diyimi, sadıq b nd si olmaq r fin nail oldu umu, Sizd n arabir m nim haqqında soru araq v ziyi timl maraqlanma ı özün r va gördüyü üçün bundan nec müit ssir oldu umu lahz r t general srafil b y çatdırma ı unutmayın. M n lahz r t srafil b yi heç va t unutmayacam v h mi onu atamın n ya ı dostu kimi p r sti l atırlayaca am.

*M. F. A undovun o lu R id b yin
1877-ci il noyabrın 7-d
Brüsseld n yazdı ı m ktubdan*

1883-cü il yanvarın 10-da t rtib olunmu "H rbi idm t kitabçası"nda general srafil b yin 1815-ci il dekabrın 15-d Tiflis quberniyasının T k li k ndind zad gan ail sind anadan oldu u göst rilir.

lk t hsilini Tiflisd si gimnaziyada alan srafil b y Yadigarov 1834-cü il sentyabrın birind Zaqafqaziya b yl rind n t kil olunmu Müs lman-Süvari alayına könüllü q bul olunub. Bir il sonra prapor ik olan srafil b y 1839-cu il dekabrın 23-d da lılara qar ı döyü l rd f rql ndiyin gör podporuçik rütb si verilib. lahidd Qafqaz korpusunun q rargahında idm tini davam etdirib.

1841-ci il yanvarın 2-d lahz r t mperatorun si t bbüsü il t kil olunmu Müs lman Süvari alayına t yin olunub. Üç il sonra (1846-cı il) tabs-rotmistri, 1849-cu il aprelin

3-d rotmistr rütb si alan srafil b y üsyan etmi macarlara qar 1 döyü l rd i tirak edir.

1851-ci il yanvarın 29-da podpolkovnik srafil b y Peterburqdan Tiflis qayıdır, lahidd Qafqaz süvari korpusunda idm tini davam etdirir.

1853-cü ild Krım müharib si ba lananda podpolkovnik srafil b y Yadigarov az rbaycanlılardan ibar t min n f rlik süvari Müs lman briqadası komandirinin müavini olub. Bir il sonra Borçalılardan ibar t könüllü yı ma "ovçu" döyü çül r t kil ed n srafil b y ordunun t rkibind ikinci süvari Az rbaycan alayı yaradıb.

1854-cü il avqustun 19-da döyü n ordu komandanı lahidd Qafqaz korpusunun komandirin gönd rdiyi bir m lumatda yazırdı: "Bu gün möhk m v d h tli bir hücum oldu. Dü m n müdafi olunma a c hd göst rirdi. Lakin onlar polkovnik srafil b y Yadigarovun süvaril rinin hücumuna davam g tir bilm dil r. Dü m nin sol cinahı yarıldı. Draqunlar, kazaklar, ikinci Az rbaycan süvaril ri v gürcü drujinası sür tl ir li atılıb onları döyü s hn sind n sildil r".

Ar iv s n dl ri göst rir ki, 1855-ci ilin iyul ayında polkovnik srafil b y Yadigarov ki v ama ı könüllül rind n t kil etdiyi süvari alayla Qars üz rin olan q ti hücumda bir neç d f f al döyü l r aparıb. Bu döyü l rd qeyri-adi q hr manlı a gör t ltif olunan 350-d n ço Az rbaycanlı arasında polkovnik srafil b y Yadigarov da var.

Moskvada ya ayan h myerlimiz, polkovnik, tari elml ri doktoru Hacımurad brahimb yli Krım müharib sind rus h rb adiml rinin idm tind n danı ark n haqlı olaraq yazır: "Krım müharib si dövründ Qafqaz milli h rbi adiml ri iç risind n çı mı h rbi r isl ri Rusiyanın öhr tli h rbi adiml ri il yana ı qoysaq, s hv etm rik. Onların sırasında az rbaycanlı general smayıl b y Qutqa inlı, podpolkovnik M nsur a a V kilovu, polkovnik srafil b y Yadigarovu, general-leytenant F r c b y A ayevi, general H s n b y A alarovu, kabardin polkovniki

Sultan Qazi G rayı, osetin polkovniki Kondukovu, Dudarovu v ba qalarını aid etm k olar" .

srafil b y Yadigarova 1855-ci il yanvarın 17-d polkovnik rütb si verilir. 1855-ci il dekabrın 10-da Qars h rbi dair sinin r isi t yin olunur. Lakin Tiflis h rin müalic y getdiyın gör h min v zif ni q bul ed bilmir.

Nizami orduda la idm tl rin gör 1866-cı il noyabrın 8-d srafil b y Yadigarova general-mayor rütb si verilir.

1877-ci il iyunun 6-da döyü n ordu korpusunun t rkibind Qafqaz - Türkiy s rh dl rin ezam olunan general srafil b yin süvari korpusu qdır, S rdarabad, Arpaçay, Kür kd r v Qars u runda döyü l rd q hr manlıq nümün si göst rir.

Nizami orduda lli illik idm tl rin gör srafil b y Yadigarov 1883-cü il aprelin 14-d general - leytenant rütb si alır. H min ili istefaya çı ır, ona aldı ı maa sa lanılmaqla ömrünün a ırına kimi general formasını g zdirm k hüququ da verilir.

Rusiya M rk zi H rbi Tari Ar ivind n aldı ımız r smi s n dd general-leytenant srafil b y Mustafa b y o lu Yadigarova m sus " idm t d ft rç si"nd onun döyü yolu, ail v ziyy ti, t ltif olundu u orden v medallar t fsilatı il göst rilib.

S n dd qeyd olunur ki, r fli b yl r n slind n olan srafil b y Gürcüstanın Tiflis quberniyasının zad gan ail sind ndir. Dini müs lmandır.

srafil b y ilk d f 1848-ci ild üçüncü d r c li "Müq dd s Anna", 1854-cü ild ikinci d r c li "Müq dd s Anna", 1856-cı ild ikinci d r c li "Müq dd s Stanislav" (imperator tacının t sviri il birg), 1859-cu ild ikinci d r c li "Müq dd s Anna" (imperator tacının t sviri v qılıncla birg), 1860-cı ild " yirmi illik qüsursuz idm tin gör " medalı il , 1863-cü ild müs lmanlar üçün t sis olunmu dördüncü d r c li "Müq dd s Vladimir", 1869-cu ild üçüncü d r c li "Müq dd s Vladimir", 1877-ci ild müs lmanlar üçün t sis olunmu birinci d r c li

"Müqəddəs Anna" ordeni ilə və üstü "gidliy gör" yazılı gümüş, Krım müharibəsinə qatılaraq hərmanlına görə açıq rəngli atir medalları ilə təltif olunmuşdur.

Sənədlərdə də qeyd olunur ki, general - leytenant srafil bəy Yadigarov Borçalı qəzasının Təkləkəndində iki mərtəbəli dədə-babamülk (qardaşları ilə birgə) və Tiflis şəhərində tikilmiş, hər bir raiti olan mənzil malikidir. Bir neçə mənə, bəvə Qırmızı Köprüdəki orpukis-Saneli, Kazıu - Kalone, Çələbli, Köpülü, Nəvli və Loris - Aşeqkəndləri və iki min desyatın torpaq sahəsi generala məxsusdur.

Ailə tərkibi: generalın həyat yoldaşı rotmistr smayıl bəy Vəzirovun qızı Səidə anımdır. General - leytenant srafil bəy yeddi övlad atası olub. Birinci oğlu Rəhim bəy 1845-ci il oktyabrın 10-da, Krım bəy 1854-cü il yanvarın 21-də, Məmməd bəy 1855-ci il avqustun 25-də, Həsən bəy və Hüseyn bəy 1856-cı il oktyabrın 8-də (ekiz olublar), qızları: Səkinə anım 1843-cü il martın 27-də, Əyranis anım 1850-ci il dekabrın 23-də anadan olub. Həyat yoldaşı və uşaqları əslən dinin etiqad edəbilər.

stefaya çıxan general-leytenant srafil bəy ömrünün sonuna kimi Tiflis quberniyasında ikinci öbnin bərdırıcı münşifi, yəni kəndlilərlə mülkdarlar arasında tərtibən torpaq mübahisələrini qaydaya salan öbnin rəisi və zifəndə çalışmışdır.

General srafil bəy 1884-cü il fevralın 6-da vəfat etmişdir. Həmin il "Kafkaz" qəzeti (1899-da) belə bir elan vermişdir: "Fevralın 6-da istifadə olan general-leytenant srafil bəy Yadigarov vəfat etmişdir. Olanları yaın qohum və tanırlardan əhiş edir ki, fevralın 8-də saat 12-də dəfnəti tirək etsinlər. Cənab generalın Voronov küçəsinəki məsi mülkündən götürülmüş dəfnəti Tiflisdəki müsəlman qəbiristanlığında olacaqdır".

***

General-leytenant srafil ağa Yadigarov böyük dramaturqumuz Mirzə Fətəli Aşundovla yaın dost və qonşu olub. Aşundovun nəvəsi Mahmud rəanım Qacarın atir lərinə məlum olur ki, 1878-ci il martın 10-na keçən gecdə nəhəyatının son dəqiqələrini

ya ayan Mirz nin yanına qohum- qr bası, ziz dostları yı ı ı b. Can ver n Mirz F t linin yata ı yanında d rin v a ır sükuta ged n qon usu general srafil b y Yadigarov k d rl soru ub:

— Mirz , Siz n sayaq d fn olunma ınızı ist rdiniz?

Bütün dinl ri puç v fsan hesab ed n Mirz F t li birba a veril n bu sualdan ölüm aya ında bel sarsılmayıb. Görünür, o, a lını, hu unu h l itirm yibmi . Son qüvv sini toplayan Mirz nin k d rli çöhr sind z if, titr k bir gülü duyulub. Sonra onun s rt v möhk m cavabı e idilib:

— Siz bilirsiniz ki, m n heç bir din inanmıram. Ölül rin ziyi tind n diril rin nec ılas olduqlarının m nim üçün heç bir h miyy ti yo dur. st diyiniz kimi d fn ed rsiniz.

N SL N KEÇM ND N...

Ço lu qo unke lik v mü t mmadi müharib l rin yaratdı ı arabalıqlara ba mayaraq, onlardan (az rbaycanlılardan — .N.) bir ço u özünün elm v döyü l rd göst rdiyi hü n ri il bütün dünyada öhr t qazanmı dr. Onlar h r bir srd , h r bir ölk d hörm tli v inanılmı kims l r olmu lar.

*Abbasqulu a a Bakı anovun
"Gülüstani- r m" s rind n*

Il r n q d r amansız v s rt olsa da, bu silzad n slin o ulla rının v zsiz idm tini n hafız mizd n sil bilibl r, n d tari in yadd ından.

1879-cu ilin noyabr ayında general srafil b y Yadigarov "Ziya" q zetinin n rin maddi yardım göst rir v yeni il üçün q zetin ilk abun çil rind n biri olur. O, Mirz Hüsey n f ndi Qayıbovu, rabçı o lunu, Hafız f ndizad ni, lil A azad v Hacı Molla f ndizad ni d bu eyir ah i qo ulma a d v t edir.

M hur r q ünas-alim V.Dmitriyev 1864-cü ild n r etdirdiyi "Koran Maqometa" kitabını alqımızın görk mli ziyalı general-mayor srafil b y Yadigarova h sr etmi dir.

"On üçüncü Leyb-Qvardiya r van alayının tari i" kitabında (1895-ci il n ri) unter-zabit A ab y Yadigarovun döyü üca tind n b hs olunur. Orada yazılır ki, A ab y döyü ba lananda h mi sg rl rin önünd gedirdi. Bu qo maz zabit dü m n qar ı ruh yüks kliyi il vuru urdu. T ssüf ki, A ab y Yadigarov 1830-cu il iyunun 17-d poruçik rütb sind ail v ziyi tin gör istifaya çı malı olub.

1827-ci il 6 oktyabr tari li lahidd Qafqaz korpusuna m sus s n dd göst rilir ki, la döyü qabiliyy tin malik zabitl r sırasında gürcü knyaz v zad ganlar süvarisind idm t ed n Borçalı dair sind n a alq n slinin nümay nd si poruçik Pa a a a V li b y o lu Yadigarov general Paskeviç t r find n t ltf olunub.

***

Tari imizin mü t lif qatlarında Yadigarov n slinin o lanlarının layiqli izi var.

v sziz tari çimiz Abbasqulu a a Bakı anov m hur "Gülüstani- r m" s rind Yadigarovlar n slinin ulu babasından söhb t açır: "... F t li an, Az rbaycan v , b lk d , bütün ran i l rini nizama qoymaq yalı il Gürcüstan valisi raklı anla görü üb m sl h tl m k binasını qoydu. raklı an da Sadıq b y Yadigarolu s fir sif til F t li anın yanına gönd rdi. O, q dim valil r n slind n yadigar qalıb... Onun o ul v n v l ri indi d Tiflisd ya amaqdadır. S fir Sadıq b y Nu ada (kid - .N.) anın hüzuruna g lib h dsiz lütf v m rh m t nail oldu".

Maraqlı t dqiqat s rl rinin mü llifi, filologiya elml ri doktoru ur ddin M mm dlinin "Yadigarovulları" m qal si ("Gürcüstan" q zetinin 6 dekabr 1996-cı il) bu n slin VIII sr dövrünün t dqiqi ba ımından qiym tlidir. Mü llif yazır: "Bu n slin 1701-ci ild I raklı, 1707-ci ild II David, sonralar Anna, Konstantin, II Teymurazdan a alq imtiyaznam l ri vardır. Sınıq

körpüd n b ri k ndl r Yadigar o ulla rına verilmi dir. O sıradan Yadigar o lu Mirz Ba ır b y I rakli sarayının mustofisi (zinadarı), Yadigar o lu Bahadır b y 1730-cu ill rd gürcü valisinin naib-e ika asıba ı, Borçalı mahalında böyük mülk yiy si olmu du.

... M h mm d Sadıq b y Yadigar o lu Mustafa b yin o ludur. 1780-ci ild rakli Sadıq b y , onun o lanları A acan-Mamacana, Mustafa b y , Allahverdi b y v onların varisl rin Tiflisd Meydan m h ll sind m scid yanında be dük an ba ı lamı dı. 1787-ci ild ahzad Georginin buyru u il Lorid ki A öyü k ndi d Sadıq b y verilmi di. Sadıq b y ora öz r ncb rl rini yerl dirmi di. srin a ırlarında Sadıq b yin böyük o lu A acan Baydar sultanı olub, öz elini oraya köçürüb Ç l bili obasını qurmu du. 1797-ci ild ah raklinin Sadıq b y , onun o lanları A acana, Mustafaya, Allahverdiy , smayıla v onların varisl rin verdiyi imtiyaznam :

"...A a M h mm d an Tiflisi odlara qalayıb virana qoyanda s n biziml ydin v n q d r bacardın biz köm k el din, o ulla rın A acan, Allahverdi bizi Araqviy c n b l dl dil r v biz sad q tl idm t göst rdil r. Tiflis da ıdılan va t s n ço ey itirdin, atırlanan imtiyaznam l ri d o va t itirdin. Cani-dill , s daq tl idm tini n z r alıb, h min imtiyaznam l rin qüvv sini b rpa edirik v Sınıq körpü halisini r iyy t kimi s n ba ı layırıq".

1978-ci ilin oktyabrında Tiflisd ezamiyy td olanda akademik Paata Vissarionoviç Ququ vili il görü düm. Gürcüstanda onu böyük airimiz S m d Vur unun ya ın dostu kimi tanıyırdılar. Söhb timiz ist r-ist m z iki qarda alqın q dim dostlu undan, yadellil r qar ı birg mübariz sind n dü dü. Paata Vissarionoviç dedi ki, 1795-ci ild Qacar Tiflis hücum ed nd Gürcüstanda ya ayan az rbaycanlılar da ah ordusuna qar ı üca tl vuru ub. Onlardan biri Sadıq b y Yadigar o lu, biri d udu b y Borçalinski idi. udu b y Borçalinski II raklinin n ya ın dostu olub. n ç tin anlarında bel çar udu

b y inanıb. H tta bir gürcü s rk rd sini qo un ba çılı ndan azad edib, onun yerin udu b yi t yin edib. Bizim gürcü t dqiqaçlıları bu hadis ni indi d qeyri-adi bir fakt kimi atırlayırlar. udu b y d Yadigarovlardandır.

M n 1929-cu ild "Gürcü kitabı" (1629-1929-cu ill ri hat edir) adlı s rimi yazanda bu fakta ar ivd rast g ldim.

F r hl ndirici haldır ki, udu b yin q hr manlı ı haqqında Gürcüstana m sus s n dl rd v tari i s rl rd ifti arla yazılır.

Gürcü d bi n srinin ya ı s rl ri sırasına da il olmu Akaki Belia vilinin (1903-1961) "Besiki" tari i romanında alqımızın iki o lunun f aliyy tin geni yer verilmi dir. II rakli dövründ Tiflis s f r ed n dahi airimiz M.P. Vaqifin diplomatik görü l rin v s rk rd udu b y Borçalının q hr manlı ma s mimiyy tl yana mıdır. s rin 168 v 178-ci s hif l rind udu b yin q hr manlı mı t svir ed n mü llif yazır: "Döyü d n z f rl qayıdan udu b y Borçalı atdan dü üb dü m n s rk rd sinin k silmi ba mı çar kinci raklinin ayaqları altına atdı".

udu b y A alsı e ya mlı nda Gürcüstana so ulmu l zgil rl döyü d d böyük r ad t göst rir. kinci rakli Borçalı süvari d st sini Qoriy gönd rib ön c bh s rdarı rus generalına yazırdı: " udu b y dörd yüz qoçaq müsəlmanla Sizin yanınıza gönd rilir. Borçalılar igid, ya ı v m rd adamlardır".

Hazırda Marneuli h rind ki küç l rd n biri udu b y Borçalının adını da ıyır.

alqımıza t m nnasız bir sevgi b sl y n a saqqal akademik Paata Vissarionoviç sevincl : - H , yadıma bir fakt da dü dü, - deyib söhb tin davam etdi: - A a M h mm d ah Qacar Tiflis yerim mi II rakliy 1795-ci il sentyabrın 12-d m ktub-ultimatum gönd rir. Qacar m ktubunda t l b edir ki, II rakli 1783-cü ild ruslarla ba ladı ı müqavil ni pozsun. ah yazır: "Y qin, lah zr t özü d ya ı bilir ki, son yüz il rzind siz ranın ita tind olmusunuz. ndi is t ccübl dem k ist yirik ki, Siz ruslarla ya mla ıb onlara qo ulmusunuz. O ruslara ki, randa

ancaq alver etm k m qş dil g zib dolanırlar v el bütün i -
pe l ri d yalnız alverl , ticar t l m ul olmaqdır.

S n ya ı do sanı haqlamı adamsan, amma ba ı lanmaz
s hvl r yol verirs n. Kafir l ri torpa ına bura ırsan, onlarla
birl mis n v onlara ist dikl ri kimi rait yaradırsan.

Sizin v bizim dinl rimiz mü t lif olsa da, ancaq Siz h mi
ranla ya ın laq d olmusunuz. randa s n m lum oldu u kimi,
eyli tatar, gürcü, erm ni v dig r dinl r m nsub olanlar ya ayır.
Ona gör d Siz utanıb cal t ç km lisiniz ki, bu cür i l r v
m ll r yol verirsiniz. Bu m ll rinizd n bird f lik l
ç km lisiniz. Öt n il s n m ni bir yı ın gürcünü m hv etm y
m cbur etdin. Lakin biz öz t b liyimizd olanları öz limizl
öldürm yin t r fdarı deyilik.

ndi Allahın köm yil biz böyük u urlar ld etmi ik, n h ng
v güclü dövl tik. S n biz öz sadıqliyini sübut etm lis n. Biz
böyük i tiyar sahibi oldu umuz üçün, g r a ıllı adamsınızsa,
hazırkı niyy t v m ll rinizd n l ç km lisiniz, ruslarla
laq nizi tamamil k sm lisiniz. Bu, y qin ki, s nin ölk nin
halisinin ür yinc olar. g r bu göst ri m l etm s n, onda
ço qısa bir müdd td gürcüstan üz rin yürü ed c k, ruslarla
b rab r gürcül ri qılncdan keçir c k, qanınızdan Kür çayına
b nz r bir qan çayı a ıdaca ıq.

Bütün bunları s n çatdırmaq v b rdarlıq etm k
m qş dil bu f rmanı gönd ririk. Bu f rmanı yazmı ıq ki, bizim
dedikl rimizi, buyurdu umuzu qulaqardına vurmayaşan v
özünün v ziyi tini d rk ed s n".

II rakli hiss edirdi ki, onun ölk sin ço güclü v d h tli
f lak t g lir. Ona gör d ail sini salamat qalmaq üçün Tu et
gönd rm li olur. Bu va t ç tin da yolları il II raklinin arvadı
Darecan anımı v u aqlarını mü ayi t ed n eyransa anım
Yadigarova v bir neç dig r az rbycanlı hün rv r qadın olub.
Bu fakta m n "Kavkaz" q zetinin 1854-cü ild n r olunmu
nömr l rind rast g lmi m.

Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyinin arxivində nəşr etdiyimiz bir sənəd 1846-cı il məhsusdur. Həmin ilin may ayında Qafqaz canini knyaz-general M.S. Voronsov raportla çar birinci Nikolaya bildirir ki, Lori dərşindəki kəndlərin Sadiq bəy Yadigarovun ixtiyarında qalmasına icaz versin.

"vv İllər Körpülü kəndinin gürcü çarları rəkliv Georgi tərfindən Sadiq bəy Yadigarova bəirlənməsi haqqında onafərman təqdim olunmuşdur. Bununla bərlər çarlar ttrafdakı ristian və Azərbaycan kəndlərini dənələrə bəirləmədi və indiyədək həmin kəndlər tamamilə Yadigarovların ixtiyarındadır" (M.S. Voronsovun raportundan).

Dekabrın altısında imperator M.S. Voronsova cavab məktubunda yazır ki, Lori dərşindəki torpaqların Gürcüstanda yaayan silzadə Azərbaycanlıların ixtiyarında qalmasına etiraz etmir.

DO MA YERLƏRİN TƏR

*Mümkünmü unutmaq o do ma yeri,
Gözlərindən öpüb bənövşələri,
Alın gəy boyansın döyüdə alnım,
Dostların lillə qəbrə sallanım.
Ölərməyə bərlə bərlə üçün,
alqımın qəbrində yaamaq üçün.*

*Bərlə Çobanzadə ,
(1893-1937) Professor*

Təklilikləndən Bakıda yaayan bir neçə saqqal-a bərləkli görüdüüm. kəllikim göstərdimsə, tanıyan olamadı. Bərləliyə getdim. Təklilinin qocaman sakinləri Hüseyn Eyyubovla, İli Qurbanovla görüdüüm. On doqquzuncu sənəksəninci illərdən kəllə bərləndən Yadigarovu heç kim tanımadı.

Sonralar Gürcüstan M rk zi Dövl t Ar ivind n polkovnik V li b yin v Poruçik Nadir b y Yadigarovun foto klini tapmaq m n qıstım t oldu.

Va til Borçalı mahalının adlı-sanlı n sill rind n biri olan Yadigarovlardan indi bu obada bir n f r bel qalmayıb. yirminci ilin s rt bol evik ab-havası, 37-nin qara günl ri bu n slin o ullaarını p r n-p r n salıb. Amma qeyr tli Yadigarov qarda ları haqqında qocaların sin si dastana sı ı mayan hvalatlarla doludur. Gümrüd n (indiki Leninakan h ri — .N) Sınıq Körpüy , Borçalıdan C lalo luya (indiki Stepnavan h ri — .N) q d r sah l ri Yadigarovların i tiyarında olub. ki m rt b li, on iki otaqlı Yadigarovların si evi indi k ndin orta m kt bidir. K ndd ki d yirmanı, m scid binasını da bu qarda lar tikdiribl r. ndi d yirmandan çör k ana kimi, m scidd n d m d niyy t evi kimi istifad olunur.

— srafil b y uca boylu, enli kür kli, qarayanız adam idi - A saqqal Hüseyñ dayı il birg Yadigarovların h y tini, b rbad hala dü mü ba larını g zirik. O, m n n v rotmistr srafil b yd n söhb t açır. — B y ngilt r d n bir at g tirtmi di. Od parçası idi. M n onda g nc idim, 14-15 ya ım ancaq olardı. Atam, mil rim danı ırdılar ki, Rus-Yapon müharib sind srafil b y döyü l rin birind yaponların topunu qılnc gücün l keçirmi di.

Qafqaz süvari alayının t rkibind vuru an rotmistr srafil b y Yadigarov 1905-ci ild zabitl r m sus "Müq dd s Stanislav" ordeninin ikinci d r c si il t ltf olunmu dur.

***

1916-cı ild çar sg rli ri kasıb k ndlil ri ço incidirmi l r. A ır vergi, müharib y sg r toplanı ı camaatı cana doydurubmu . Yanı sg rli pristav, uryadnikli qubernator k ndi çapıb-talayırmı . Qaçanlı Mustafa Ta ıo lu, M mm dta ı A undo lu v Qasımlı K r m qubernatorun iki sg rini öldürürl r. Az keçmir ki, iki polk sg r Qaçan k ndini mühasir y alıb k ndlil ri döyür, i g nc verib, cinay tkarları t l b edir. K ndin bir neç b yi, h tta ortancıl qarda Sadıq b y Yadigarov da qubernatordan t v qqe edir ki, camaatı nahaqdan incitm sin. H s n b y k ndd yo imi . Tiflisd imi . Ona b r gönd rirl r. O, d rhal k nd g lir. Camaatı döydür n qubernator faytondan generalın dü düyünü görüb özünü y ı ı dırır.

H s n b y hirsl soru ur:

— Bu n özba ınalıqdır m nim k ndimd ?

Qubernator:

— ləh zər t, mən onlardan sığ rı ri öldür n cinayətkarları t l b edir m.

— Cənab qubernator, siz kasıb kəndlilər vurdu unuz zər ri ödəyin, mən də bu saat sizin öldürülmü sığ rı rin qanpulunu artıqlaması ilə verərim. O ki qaldı çinayətkar kəndlilərin Siz divan üçün verilməsin ... Nə qədər ki, mən sənam, siz onları heç vətənlə bilməyəcəksiniz...

Dodaqaltı donquldanan qubernator:

— ləh zər t, mən də o qədər pul hardadır?

— Onda gedin i divan-məhkəməyə verin...

Suyu süzülən qubernator sığ rı ri dəyişib kəndi tərk edir. Bir daha geri qayıtmır.

A saqqal Hüseyn Eyyubovun söhbəti:

— insani keyfiyyətli rəsmi olan general Həsən bəy çox rəhmli və səvətli adam idi. Kəndlilər icarə verdiyi yerin bəhrəsini məhsulə görə alırdı. Borc alıb verməyənlər, külfət çöyənənlərə güzəşt gedirdi. Həyat yoldaşı Rüşarənim qızı idi. Atalar məsləhətli, rəlavadın torpağı bir yerdən götürülür. Həsən bəy kimi Rüşarənim də kəndin, Borçalı mahalının bütün əyir- rəli rindliyi tirək edirdi. Kasıbdan, ortababdan bəyən bəzəkli faytonunda gələn gətirən, qız köçürürdü. Onlar heç kəsdən heç nəyi siyirməzdilər. O əsiyyətvə rəhmli Rüşarənim kənd qızlarının toylarına gedər, qız-gəlinlər hədiyyə alırdı. Kasıblar üçün ayrıca qazan asdırardılar, onları yedizdirib-çıxardılar.

Sadiq bəy Yadigarovun arvadı yarı gürcü, yarı Polşa tatarı idi. Üç oğlu vardı: Rəhil bəy, Vəlibəy və David bəy. yirminci il onları kəndimizdən yox, ölkədən didrgin saldı. Heç kəs pisliliklərdən mənəmi deyirdi. Onlar çox sadə, ləiaçiq adamlar idi: Rəhiyyətlər iyyətlər, bəylərbəyidilər.

Deyirlər, Sadiq bəyin nəvəsi David bəy bir neçə il vətənlə gələn nəsinin qəbrini ziyarət edib. Deyib ki, Zestafonidən ayrılır. Azərbaycanlı ailəsi ilə yəni ondan ona dinclik verməmişlər. Ona görə də David Yadigarov vətənlə gəlmişdir.

Tiflisdən Gəncəyə qədər el bəylik olmayıb ki, Yadigarov ailəsinin adı anılıb, sözləri danışılmasın. Tiflisdə imarət, Borçalıda yurdu, qədim Gəncədə səvətli, alqın qəlbəndi məhəbbət qalibi bu nüfuzlu nəslin oğullarının. gər yolunuz Gəncəyə düşsə, VII sərə

in a edilmi " mamzad " kompleksin ba ç kin. Bu q dim memarlıq abid sinin giri qapısındaki qızılı r ngli yazıları o uyun.

Türb nin iç divarına h kk edilmi m rm r lövh d r b lifbası il bel yazılıb: "O (Allah) b didir. Bu, imam M h mm d Ba ırın — ona salam olsun — o luna Mövlana brahimin müq dd s m kanı (yerl mi) r fli (c nn t) ba ıdır. Öz babasının köçm sind n yüz iyirmi il sonra v fat etmi dir. Allahın ona salavatı olsun. V ona gör d , bu yüks k m qamlı yerin b rpa olunmasını Tiflisli general-mayor srafil b y Yadigarzad hicri 1296-cı (1878-79) ild mr etmi dir".

1878-ci ild kinci Süvari Müs lman alayının komandiri general srafil b y ulu babalarının dini qid sin sadıq olaraq türb ni öz hesabına t mir etdirmi dir.

mamzad pirind general srafil b y Yadigarovun h rbçi qohumları, sli Tiflisd n olan C lal b y v onun o lu smayıl b y V zirzad l r d d fn olunmu lar.

I srin vv ll rind ya ayıb-yaratmı qaza lı air Mustafa a a Arif ı linskinin (1774-1845) Borçalı b yl ri haqqında olan bir eiri il o ucuları tanı etm yi m qş d uy un bilir m.

"Yeni dövrün möcüz li m luqu" titulu qazanmı zalım general Aleksey Petroviç Yermolov Qafqaza hakim t yin olunan günd n - 1816-cı ild n yerli b yl rin, ziyalılarn çar hökum tin dönüklüyünd n übh l ndiyin gör onları d st -d st Sibir sürgün edirdi. Mustafa a anın sürgünd yazdı ı "Dü mü m" qo masından m lum olur ki, b yl rd n biri nam rdlik edib onun üzün durub, r atıb. Buna gör hökum t onu zaval t riqi il Rusiyaya sürgün etdirib. "A laram" qo masında is Mustafa a a Arif Qaza , ms ddin v Borçalı b yl rinin m rdliyini, on dörd il h sr tini ç kdiyi bulaqlarımızı, süs nli-sünbüllü da larımızı t r nnüm edib. Tuthatut günl rind m hz Borçalı b yl rinin elin -obasına sadıq qaldı ını, a ır günl rd , nam rd z man d möhk m v dön m z olduqlarını ifti arla yazır:

Qaldı payidar Borçalının b yl ri,
Meydan günü bir-birind n yegl ri,
Mehman qar ısına m rd g lm kl ri,
Yadıma dü nd onlar , a laram!

Hanı Qaza ? Mehribanlıq gedibdir,
A alıq, sultanlıq, anlıq gedibdir,

Nücabadan alı anlıq gedibdir,
tibdir övk ti- anlar, a laram!

T k li k ndinin üst t r find kiçicik bir t p var. srl ri yola salrı Babak r da ının t yind ki bu boz t p d sal ım söyüdl r altında m zarda bir igid, bir b y uyuyur. Va til onun k h ri Suqovu anda ki n y nd Gümrüd b d yallara dü n erm nil r diskin rdi, qor ardı. K h rin ki n rtisind n Çubu lunun göy yaylaqları, Calalo lu me l ri l rz y g l rdi. Lori d r sinin yalçın qayaları bu k silm y n ki n rtid n ks-s da ver rdi. ndi bu adi m zar da ında ço qısa bir yazı var: "General-mayor H s n b y srafil b y o lu Yadigarov, 1856-1934".

Ço dan unudulmu general babamızın m zarını, gec d olsa yad etdik. Ruhuna r hm t o uduq. Da ılıb talan olmu h y t-bacasına ba ç kdik. Ovla ından ötüb keçdik. Va til t rlan il ikar etdiyi süs nli-sünbüllü da ları g zdik. G zdike kövr l -kövr l zabke air Mustafa a a Arif ı linskinin eirin üz tutduq:

Ell rimiz vardı b yli-pa alı,
Da larımız vardı, lvan me li.
Süs nli, sünbüllü, t r b növ li,
Qaldı ba lar, iyabanlar, a laram!

GENERAL-MAYOR S DULLA B Y YAD GAROV

nsan üçün böyük d rsl rin biri d tari dir.

Aç qaba ına tari in s hiş l rini v g r gördün ki, bir va t insanlar bir para i l rd s hv el yibl r, d i s n h min s hvi el m .

*C lil M mm dquluzad
yazıçı dramaturq*

Ço sayılı Yadigarov o ulları arasında ömür yolunu müf ss l öyr ndiyimiz s dulla b y Yadigarovdur. Nizami orduda otuz iki

illik idm td n sonra 1895-ci il oktyabrın on ikisind ona gene-ral- mayor rütb si verilib.

I srin ortalarında Peterburqun zad gan dair l rind b y n slind n olan Yadigar o ulları — general-leytenant srafil b y, saray mü aviri A ab y Yadigarov v onların bibisi o lu görk mli r q ünas-alim, Peterburq Universitetinin professoru Mirz C f r Topçuba ov (1784-1869) üsusi hörm t malik idil r. üsusi , Mirz C f r qohumlarının t lim-t rbiy sin v t hsil almalarına daha ço qay ı göst rirdi.

1844-cü il dekabrın iyirmisind Borçalı mahalının T k li k ndind anadan olan s dulla b y Yadigarovu qohumu Mirz C f r Topçuba ov t hsil almaq üçün Peterburqa aparır.

On altı ya lı s dulla b yi Peterburq ya nlı ndakı Pavlov kadet korpusuna o uma a qoyur. H rbi m kt bi müv ff qiyy tl bitir n kornet s dulla b y 1863-cü il iyunun on ikisind n lahidd Qafqaz Ordusunun piyada qo unlarında idm t ba lamı dır. ki il sonra 1865-ci il fevralın doqquzunda iyirmi bir ya lı s dulla b y Yadigarova poruçik rütb si verilmi dir.

Gürcüstan M rk zi Dövl t Ar ivind ki 1899-cu il m sus "Qafqaz H rbi Dair sind idm td olan generalların v zabitl rin siyahısı" kitabında göst rilir ki, g nc zabit la idm tin gör s av tl t ltif olunmu dur. O, 1866-cı il martın on ikisind tabs-rotmistr rütb sin v iki il sonra "Müq dd s Stanislav" ordeninin üçüncü d r c sin layiq görülmü dür.

1873-cü il yanvarın on altısında si raportu il mülki idm t keç n tabs-rotmistr s dulla b y Yadigarov dörd il ordudan uzaqla mı dır.

1877-ci ilin vv ll rind Türkiy il Rusiya arasında son d r c k skin v ziyy t yarandı. Çar Rusiyası Qara d niz bo azlarının açılmasını Türkiy d n israrla t l b edir v , üst lik d , Balkanlarda öz nüfuzunu gücl ndirm k üçün f al mübariz aparırdı. N hay t, bu qı ılıcılardan alov tör di. Aprelin iyirmi dördünd Rusiya r smi olaraq Türkiy y müharib elan etdi.

Mayın iyirmi üçünd yenid n orduya ça ırılan podpolkovnik s dulla b y Yadigarov Qafqazın G nc , Bakı, Zaqatala v Qaza bölg l rind n c bh üçün nizami süvari d st l ri t kil etm y ezam olundu. ki aydan ço c bh üçün araba, furqon, qo qu atı toplanmasında çalı dı. G nc nin v Qaraba ın b y, an o ullarından iki yüz n f rlik könüllü müs lman süvari d st si yaradıb özü il c bh y apardı. Balkanlardakı h rbi m liyyatlarda i tirak ed n podpolkovnik s dulla b y Yadigarov döyü qabiliyy tin gör üçüncü d r c li "Müq dd s Anna" (qılnc v bantla birg) v dördüncü d r c li "Müq dd s Vladimir" (qılnc v bantla birg) ordenl ril t ltif olundu.

Müharib d n sonra da Qafqazdakı nizami orduda nümün vi zabit kimi idm t ed n s dulla b y m sul h rbi v zif l rd çalı ıb. O, 1881-ci il mayın otuzunda Qafqaz H rbi Teleqraf parkının komandiri, 1883-cü ild aprelin 13-d Qafqaz sanitar batalyonunun komandiri t yin olunub. H min ilin mayın on s kkizind qüsursuz idm tin gör s dulla b y Yadigarova polkovnik rütb si verilib. 1889-cu il oktyabrın on altısında polkovnik s dulla b y m sul v zif tap ırılıb - lahidd Qafqaz Ordusu komandanının m-ri-l yetmi s kkizinci Navahin alayının komandiri. 1895-ci il oktyabrın on ikisind is polkovnik s dulla b y Yadigarova piyada qo unları üzr general-mayor f ri rütb si verilib. Ömrünün otuz iki ilini nizami orduda r fl idm t ed n general s dulla b y in t ltifat kitabçasında ona kavalər ordenl ri il t ltif göst rilir: "Müq dd s Stanislav" ordeninin üç d r c si (1874, 1883, 1898-ci ill rd), "Müq dd s Vladimir" ordeninin üçüncü v dördüncü d r c si (1879 v 1893-cü ill rd), "Müq dd s Anna" ordeninin ikinci, üçüncü d r c si (qılnc v bantla birg 1877,1889-cu ill rd). O h m d 1884-cü ild is lah zr t imperatorun si t kkürün layiq görülüb.

Üç h rbi yürü ün - 1869, 1871 v 1877-78 -ci ill rd f al i tirakçısı olan general-mayor s dulla b y Yadigarov 1897-ci ild Daniya ölk sinin "Danevorq f ri süvari aç ordeni" il ,

1898-ci ild birinci d r c li "Bu ara qızıl ulduzu" v 1889-cu ild ranın ikinci d r c li " ire- or id" ordeni il t ltf olunub.

ran ahı N sr ddin Qacar 1873-cü ild Avropaya ilk s f ri zamanı Az rbaycandan keçmi v onun bir neç bölg l rini g zib. H min s f r haqqında ayrıca kitab yazan ah yol qeydl rind elo lumuz s dulla b y Yadigarovu da m h bb tl yada salıb:

"Gec d n yarım saat keçmi Dilicana yeti dik. traf bütün qarlarla örtülü da lardır. T p l rin t yi is ya ılıqdır. Ço yerd ran da larında olan v h i qırmızı güll r vardır. T z yarpaq açmıdır. Lakin ço caib v q rib gül m sk ni gördüm ki, bel sini heç yerd görm mi m. Dilican me likl r iç risind dir, ço göz l yerd dir. Polkovnik s dulla b y Yadigarovun evi Dilicanda bizim m nzilimiz oldu. s dulla b y Dilican alayının r isidir. Tiflis müs lmanlarındandır, alay komandıridir.

Polkovnik s dulla b y Yadigarovun o t sir ba ı layan göz l imar ti, kiçik-kiçik b z kli otaqları vardır"... (N sr ddin ah Qacar "Ruznameyi-S f ri-Sevvomi-Fir ngistan" s ri, s h. 42. Bombay n ri, 1891-ci il).

Gürcüstan M rk zi Dövl t Ar ivinin h rbi s n dl rind general-mayor s dulla b y Yadigarovun 1903-cü ild Tiflisd v fat etdiyi göst rilir. ey üislam (A und bdüss lam A undzad 1843-1907) Müfti Hüseyin f ndi (Mirz Hüseyin f ndi Qayıbzad 1830-1917 — .N) h zr tl ri, quberniyamızın h r iki qazisi v ba qa r smi v qeyri-r smi ül ma heç m zh b f rqi kims nin atirin g lm diyi halda h r k s k ndi ül malıq v ruhanilik v zif sini m l g tirirdi.

ahzad polkovnik ahru Mirz Qacar (1844-1915) d i hüzur il alayı zin tl ndirm kd idi.

Rus, gürcü v ..... möt b rl rind n bir ço s hazır idil r. Finans v zav tinin (maaliyy nazirliyinin) nümay nd si, m ml k timizd ümumi nafe i l rd h mi vv linci sırada olan v müs lmanlara daima üsusi m h bb t v ehtiram ibrazından ç kinm y n Sultan-Krım G ray h zr tl ril Tiflis quberniyasının

nücab r isi knyaz M lak v knyaz Orbeliani t yi-c naz d var idi. halinin sayı islam olsun (müs lman), ristian olsun, saya g lm z idi. H r k sd hüznü-s mimi simalarda üsusi bir ciddiyy t görünürdü. h miyy tli v m hbihi-ümumi olan asın d fni bel olur.

i v sünni ül ma (aliml r) v üm rasının (mirl rinin) bilaistisna h pisinin v üsusil h zr ti- ey ülislamın, qazi Hacı A undun v ahzad ahru Mirz nin q birstanda t bli buyurulan müv kkid (t kidli) ahi l rin gör " rqi-rus" miyidl rimizin ehtiramı v slam mill timizin varic içind bihörm t olmaması namin h r müs lmanlardan israrla t v qqe edirik ki, q birstanda halva da itmaq ad tini t rk etsinl r. Çün s dulla b yin d fnind d i oldu u kimi halva paylamaq, iqta a sız-davasız, t ziy sahibl rini v camaatı q lb n mük dd r etm mi heç va t m l g lm yir. Halva rcini ehsan üçün füy raya paylayın! (" rqi-rus" q zeti 2 iyul 1903, 39, s h.2)

GENERAL-MAYOR DAVUD B Y YAD GAROV (1881-1920)

*H r g l n yurdumda bir at oynatdı,
Analar g nc ik n mat m batdı.
Qor udan dumana sı ındı da lar,
Bu yerin n qanlı bir tari i var...
F q t, bu torpa ın q hr man o lu,
Ür yi inamla, ümidl dolu
Qanlı süngül r g rmi köksünü,
Qan il yazmı dır h r qalib günü...*

S m d Vur un

General - mayor Davud b y Sadıq b y o lu Yadigarov 1903-cü il avqustun 10-da Peterburq ya ınlı ındakı Paj korpusunu kornet rütb sind bitirib. 1909-1914 cü ill rd randa ezpmiyy td olan lah zr t imperator adına 17-ci Hijeqorodsk

draqunalayında ratmistr rütübündə idm t edib. 1918-ci ildə Azərbaycan Milli Ordusunda mühafiz diviziyasının rəis müavini olub. 23 oktyabr 1919-cu ildə Hərbi Nazir Səməd bəy Mehmandarovun 492 sayılı mərkəzi əmri ilə ona general-mayor rütübü verilib. 1919-cu il avqust-noyabr aylarında Zəngəzur uğurlu yürüşündə general Cavad bəy Əlinskiyə birinci piyada diviziyasında birinci dərəcəli komandiri olub. Dıyç, Goranzur, Ərdəbil, Anaza, Abdallar və başqa kəndlərdə uğurlu yürüşlərdə iştirak etmişdir. 1920-ci il 28 aprel çevrilişindən sonra Türkiyəyə mühacirət etmişdir.

POLKOVNİK VƏLİBƏY YAD GAROV (1898-1971)

Bir arzum var: Qaza -Borçalı mahalının tarixi ilə bağlı cəld kimsə ciddi məsləhət verməlidir. Çünki belə bir böyük və cəsur camaatın uzun sülhə boyu halı və vəziyyəti haqqında hələ ki, ciddi bir söz nə deyilib, nə də ki, yazılıb.

Akademik Ziya Bünyadov

1918-ci ilin sentyabrından Milli Orduda korpus komandirinin yanında eskadron komandiri olub. I Ordu Bakıya yürüyür və Ərdəbil, Üçüncü kəndi süvari alayının pərakəndə edilməsi ilə birgə vurulmuşdur. Gürcüstan razisində çəkilməlidir. 1921-ci ilin martından kənd evlərdə qarşıvuru müvəffəqiyyətlə Türkiyəyə, sonra Vəlibəy Poladaya mühacirət etmişdir. Poladada "Armiya Krayova" - London mühacirlərinin alman fəaliyyətlərində gizli hərbi təlimatında çalışmışdır. Əfqan ordusunda məsləhətçi və süvari rəisi və 10-cu lahiyyə atıcılığı diviziyasının komandiri olub.

Poladada çığır "Çiçək Varlığı" "Varavahəyatı" qəzetini 6 iyul 1990-cı il tarixli nömrəsində polkovnik Vəlibəy Yedigərov haqqında yazır: "Ötən il Varavahə qəzetində Vəlibəy Yedigərov müsəlman-tatar qaydası ilə dəfn olunmuşdur. Dəfn fərdi qarovulun müəyyənləşdirilməsi üçün öhrət qaydaları ilə keçirilməlidir. Mərhumu son mənzilə aparan

qohumları, dostları, keçmi alayda ları yola salmı lar. Yaylım at i açılmı , orkestr openin d fn mar ını çalmı dır. C naz üz rind müs lman ayinini Var ava v Belostok yepar iyasının imamı Aleksandr li aletski icra etmi dir.

Polkovnik Yadigar kimdir? Müs lmandır, Az rbaycan knyazıdır...

Bu q rib Pol a ordusu hey tind vuru ub, K. Soskovski adına Yeddinci Ulan alayının zabiti olub. O, 1920-ci ild tabeliyind olan hiss il birlikd Az rbaycanı t rk etm k m cburiyy tind qalıb, 1921-ci ilin mart ayında Pol ada sı inacaq tapmı , müqavil il polyak ordusu sıralarına da il olub.

Qruzdend Süvari M kt bini v Var ava Ali H rbi M kt bini bitirdikd n sonra yeddinci süvari polkunun komandir müavini t yin edilmi dir. Polyak qızıyla evl nmi , polyak dilini öyr nmi dir. Keçmi alayda ları onu son d r c yüks k m d niyy t , sa lam h yat t rzin malik insan, h m d olduqa t l bkar zabit kimi atrlayırlar.

V li b y Pol aya hücum etmi hitlerçi q sbkarlara qar ı 1939-cu il sentyabrın 11-d t kil olunmu müdafi kompaniyasında i tirak edib, Mazovetsk süvari briqadasının q rargah r isi olub. Pol anın i alından sonra Armiya Krayovanın (AK) t rkibin da il olan "Olen" polkunun komandiri kimi Var ava üsyanında i tirak etmi dir.

Müharib d n sonra V li b y Yadigarov Argentinaya mühacir t edib, on doqquz il vv l - 1971-ci il yanvarın 13-d Buenos-Ayresd v fat edib.

Öz v siyy ti il Pol ada t krar d fn edilib. D fn m rasimind m rhumun qızı - Züley a anım Yaigarov-Kalinovskaya da olub. O, hazırda milliyy tc polyak olan ri il spaniyada ya ayır".

H l sovetl r dövründ Yadigarovlar n slinin nüfuzlu o ulları haqqında a tarı lar aparırdım. Onlar bar d q zet v jurnallarda dön - dön çı ı etmi dim. 2004-cü ild n r olunan "General Yadigarov qarda ları" kitabımın "Mü llifd n" f slind yazmı dım:

"Aradan uzun ill r keçm sin ba mayaraq m n bu gün d ümid edir m ki, n va tsa nüfuzlu Borçalı n sli - Yadigaro ullarından hansı biris gec-tez tapılacaq. Dilini, dinini itirmi d olsa ana V t ni Az rbaycana qayıdacaq. B lk d , d d -babasının va tı il apardı ı s n dl , foto kill rl bizi sevindir c k. Dünyadan köç-mü ulularının sa ik n onlara danı dı ı acılı- irinli atir l ri il h rb tari imiz yeni s hif l r yazacaq v bizi sevindir c kl r".

Budur, aradan c mi be il keçdikd n sonra z nnim do ru çı dı. Var avada ya ayan bu n slin ziyalı qızı Züley a anım Yadigar Kalinovska atası, polkovnik V li b y bar d m lumat verdi. Az rbyacanda v Borçalıda heç va t olmayan, 1942-ci ild Var avada do ulan Züley a anımın kövr k atir l rini h y cansız o umaq mümkün deyil. atir l rind n açıq-aydın hiss olunur ki, 1920-ci ild n sonra ömrünün sonuna kimi Avropada c layı-v t n bir ömür ya ayan V li b y yegan qızı Züley a anımı Az r-baycana sevgi ruhunda böyüdüb t rbiy etmi dir. “M n h mi sil-n cab timl f r etmi m”.—Züley a anım Yadigar qür-b td n gönd rdiyi atir l rin bu s rlöv h ni t sadüfi seçm -mi dir...

Va til Pol a Silahlı Qüvv l rinin Ali Ba Komandanı olmu , ordu generalı Kazimej Sosnkovski (1885-1969) h myerlimiz V li b y haqqında yazırdı:

“Do ma alqunun taleyini heç va t unutmayan polkovnik V li b y Yadigar, eyni zamanda Pol anın da alovlu v sadiq o lu idi”.

«M n h mi sil-n cab timl f r el mi m...»

«Armiy Krayevoy» bülletenin redaksiya hey tind n atam Ata (orijinalda bu cür yazılıb) haqqında atir l rimi yazmaq üçün t klif almaq m nim üçün böyük r f idi. Ço müt ssir oldum. Birincisi, ona gör ki, bu t klifi atamın «Armiy Kra-yevoy»da qulluq ed n döyü dostlarından almı dım. kincisi is , ço f r edirdim ki, bu atir ni AK bülleteni üçün yazaca am. Bu jurnal m nim üçün h l u aqlıq ill rind n tanı idi. Atam bu jurnala va ta ırı m qal l r yazırdı.

Polkovnik, pe kar h rbçi olan V li b y Yadigar mühari-b d n sonraki Pol ada (I Dünya müharib si n z rd tutulur) ziddiyy tli siyy t olub. Bir t r fd n o, «a qvardiyaçı» oldu- una v özünün ilk V t ni Qafqazın azadlı ı u runda vuru du u üçün «arzuolun-maz»

s elan olunmu du. Ba qa bir c h td n is , göst rdiyi idm tl r gör Pol a ordusunda nüfuzlu s sayılırdı. Öt n srin yetmi inci ill rind onun döyü dostları deyirdil r ki , «V li b y heç va t Pol aya qar ı laqeyd ola bilm zdi, çünki o, az rbyacanlı idi». M nim atamın dediği sözl r d h min fikirl rl üst-üst dü ür: «Müharib dövründ Pol ada qalmaq m nim müq dd s borcum idi».

V li b y Yadigar 1898-ci ilin oktyabrında Az rbaycan s rh d-l rin ya m olan Borçalı mahalının T k li k ndind anadan olub. Borçalı varlı, t bi t n göz l, olduqca qonaqp rv r bir mahaldır. Burada uzun müdd t müst qillik u runda mübariz aparıblar. Atam h l g nc ik n h rbi t hsil alıb v sonra müharib y yollanıb. Qafqaz u runda aparılan müst qillik mübariz si tezlikl q l b il n tic l nib.

1918-ci ild Az rbaycan, Gürcüstan v imali Qafqaz öz müst qilliyini elan edib v Mill tl r C miyy ti t r find n de-fakto v de-yure tanınıb.

Bol evik ordusu yenid n Qafqazı i al ed rk n V li b y, böyük qarda ı Abbas li b y v rçil b y Yadigarovlar n slin a saqqalı olan atalarından do ma yurdu t rk etm k haqqında mr alıblar. Qarda lar Gürcüstana keçibl r, oradan is g mi il Avropaya gedibl r. H min dövrd bir sıra arici ölk l r (Tür-kiy , Yunanıstan, Fransa, Pol a) s rh dl rini açaraq Qafqazdan olan zabitl r siyasi sı macaq verirdil r. H tta onlara öz h rbi karyeralarını davam etdirm y d söz vermi l r.

G nc Yadigarovlar uzaq Le istanı seçdil r. Bu t sadüfi deyildi. 1863-cü il Pol a üsyanında i tirak etmi Martin Yanitski adlı bir polyak uzun ill r onların evind a paz kimi qulluq etmi di.

Qoca polyak a mlar g nc qafqazlılara h mv t nl rinin müst qillik u runda nec mübariz etdikl ri bar d «na ıllar» danı ırdı. Bu na ıllar g nc qafqazlıların q lbind öz müst qilliyi v azadlı ı u runda g rgin mübariz apararı alqa qar ı d rin m h bb t v hörm t hissi oyatmı di. Bu s b bd n d onlar ya amağ üçün Pol anı seçdil r.

1921-ci ild V li b y v böyük qarda ı rçil b y Pol aya g ldil r. Onları qonaqp rv rlikl q bul etdil r. Zabit kursunda t hsilini ba a vuran atam Lansusda yerl n atlı atıcı polkuna t yinat aldı. Növb ti h rbi manevr zamanı o, general Sosnkovski adına Lyublin ulan alayının komandiri general Yanu Qlu- ovskinin diqq tini özün c lb etdi. General v onun h yat yol-da ı pan Mariya Qlu ovska g nc qafqazlı zabitin g l c k tale-yind böyük idm t göst rdil r. Generalın m sl h ti il atam Ali H rbi Akademiyanı bitirir (1930-1932-ci ill r) v yeddinci ulan alayına t yinat alır v ömrünün a rına q d r buradan ayrılırmır.

Atamın qulluq etdiyi yerd , oturub-durdu u adamlar sl legionerl r idi. Onun n ya m ür k dostu general Stanislav Qjmot-Skotniski olmu dur. Bu o s b bd n ola bil r ki, atam ömrü boyu legiondan ba qa heç yerd qulluq etm yib v qid sin gör legio-ner olub. H yatı boyu

üç d f mar al Yuzef Pilsudski (1867-1935) il görü ü b. İlk görü l ri atam H rbi Akademiyanın dinl yicisi olanda ba verib. Nec olubsa atam Belvedersk kitab anasında gec y d k m ul olub v bird n yadına dü ü b ki, sevdiyi qızla görü bar d v d l ib. Hövl ng kitab anadan çı ıb v uzun h rbi inelinin düym l rini ba lamaq yadından çı ıb. Belvedersk meydanı il qaça-qaça ged rk n t nha g z n bir ki i il az qalı b ki toqqu sun. S n dem , h min adam mar al Pilsudskiymi . Ona r smi t zim ed n g nc zabitin h y canını duyan mar al ondan soru ur:

—M n de görüm, o göz ldirmi?

—B li, pan mar al, - dey atam cavab verir.

—Onda t l s, ancaq düym l rini ba lama ı da unutma — dey mar al dill nir.

kinci görü l ri is Türkiy d n yüks k çinli qonaqlar g l nd olub.

—M n el bir türk tapın ki, söhb timizi t rcüm etsin — dey mar al mr edir. H min «türk» is m nim atam olub.

Üçüncü, sonuncu görü ü is 1935-ci ild Mar al Pilsudskinin c naz si önünd üç d qıq lik f ri növb ç k n zaman ba verib.

Müharib atamı Qrudziadzed kavalерist hazırlı ı M rk -zind r hb r i l diyi zaman ya aladı. Atam t cili olaraq öz polkuna döndü v döyü l rd i tirak etdi. Döyü zamanı almanlara sir dü dü. Bir neç aydan sonra auslender, y ni arici dövl tin v t nda ı kimi azadlı a bura ıldı.

O Var avaya g lir, ulanların yeddinci alayı il laq yaradır v gizli f aliyy t göst rm y ba layır. 1944-cü il q d r Yelena h rbi d st sinin komandiri v t kilatçısı olur. «Onun u aq-larının» (atam onları bel adlandırıb) dediyin gör o ço ciddi v intizamlı komandır idi. Ço ciddi olsa da hamı onu ço sevirdi. O sg rl rin yanında olanda sg rl r h rbi tap ırıqları s rb st yerin yetirir v bildiril r ki, ç tinliy dü s l r c sur zabit onlardan köm yini sirg m y c k. General Tadeu Bor Komorovski il möhk m dostlu u ona g tirib çı ardı ki, atam AK-d iki yüks k v zif tutmu du. Öz sevimli alayında koman-dir olmaqla yana ı, o, h m d Ba q rargahda kavalер öb sinin r isi v zif sind i l yirdi.

M n 1942-ci ild Pol anın payta tı Var avada do ulmu am. M nim anam Vanda Eminoviç-Yadıgar Yelena h rbi d st sind rabit çi idi v m n ona m xfi m ktubu kiçik u aq arabasında aparmaqda «köm k» etmi m. Sovet ttifaqı öz g l c k muzdlu-larını Pol ada

yerl dirdikd n sonra onların emissarları alqı üsyana ça ırırdılar. Onda Sovet ordusu ölk nin r q hiss sin n zar t edirdi. V ziyi ti bel gör n general Bor-Komarovski atama Q rb getm k mrini verdi v onu inandırdı ki, heç bir üsyan olmayacaq. 1944-cü il aprelin 17-d biz Pol anı t rk ed r k Venaya yola dü dük.

Atam faci li avqust üsyanı bar d m lumat alan kimi, «ya il d hliz»d n istifad ed r k t cili olaraq Pol aya qayıtdı. Ço t ssüf, artıq gec idi: Gestaponun u adakı q rargahına u ursuz hücum zamanı alay dem k olar ki, m hv edilmi di. Atam alayın bayra ına gör ço narahat oldu. o b tlikd n o tapıldı. sg rl r bayra ı Novom Dvorda pan Belkoviç m us malikan nin h y -tind basdırmı dılar. N q d r a ır olsa da atam alayın bura ılması bar d sonuncu mrini verdi.

H min faci li anlarda, Pol aya g li inin son günl rind atam m nim babam Stanislav Elinoviçi a tarıb. O, n n m Yadvıqın ölümünd n sonra Var avanın arabalıqlarında gec l yib. Atam lazımı adamları l alaraq qayınatası il birlikd a rıncı alman evakuasiya qatarı il

h rd n çı a bilib. Artıq h min anlarda Sovet tanklarının ilk d st l ri Var avaya da il olma a ba layıb. N hay t, bizim ail miz Venada bir-birin qovu du. Üç aylıq s rg rdan h yatdan sonra taliyaya g lib çı dıq. T rkibind oldu umuz ikinci ordu korpusunda heç k s inanmaq ist mirdi ki, Sovetl r polyakları d h tli d r c d aldadıb. Bu ancaq «Sovet zonalarından» ilk qaçqın d st l ri g l nd a kar m lum oldu. Mühacir td olan Pol a hökum ti bu faci vi b rl barı malı oldu. Biz Pol a za-bitl ri v sg rl ri il birlikd ngilt r y yollandıq. vv lc ata-mın komendant oldu u Tilsok h rbi dü rg sind ya adıq. Sonra Londona köçdük. Valideyn-l rim h mi yeni g l n d st l rin için-d özl rinin AK-d n olan dostlarını v h mkarlarını a tarırdılar.

H min gün, Polyak h rbi birl m l rinin döyü bayraqlarının London muzeyin t hvil verildiği gün, m n d atamla birlikd idim. Hamı ciddi görk mli idi, heç k s danı mırdı, m n generalların göz ya mını ilk d f görürdüm. M nim üçün, böyükl rin hat sind olan v bütün bu hadis l rin ahidi olan bir u aq üçün, bu günl r yadda ımda b di qaldı. M nim c mi dörd ya ım vardı v atamın bütün dostlarının, o cüml d n general Bor-Komorovskinin, onun göz l qadını renanın, general Yanu Qlu ovskinin v onun arvadının (m nim g l c k aç anam), general Vladislav Anders v dig r h rbçil rin sevimlisiydim. Dostların arzusu il m nim

aç suyuna salınma m rasimim müharib d n sonrakı ill r q d r t ir salındı. A ır ki, h min va t g lib çatdı. M ni 1947-ci il yanvarın 28-d Londonda aç suyuna saldılar. aç anam, yu arıda qeyd etdiyim kimi, general Qlu ovskinin arvadı oldu. aç atam is h min dövrd Ali Ba Komandan olan Kazimej Sosnkovski oldu. M rasimd onu general Tadeu Bor-Komorovski v z edirdi. aç suyuna salınma m m nim atir l rimin n yaddaqalan i ıqlı anları idi.

Müharib d n sonra, ordudan t r is olunan atamın miqrasiya etm kd n ba qa bir çı ı yolu yo idi. Biz Argentinaya getm y q rar verdik. 1949-cu il fevralın 28-d h rbi g mi il ç tin, a ır s yah t çı dıq. G mid biziml birlikd ged n adamlar h r eyl rini itirmi dil r. H tta bir ço larının heç bir s n di d yo idi. Buenos-Ayres g lib çatan kimi atam AK-nın Buenos-Ayres öz yini v ulanların yeddinci alayının yerli öb sini yaratdı. Atam uzun müdd t öz yin s dri oldu. İk növb d sayca az olan Qafqazlıların ttifaqı yarandı. N hay t ki, atam qula çevrilmi Avropa alqılarının — Liberasion Europa ttifaqının vitse-prezidenti oldu. Bu t kilatın prezidenti is polyakların böyük dostu litvalı general Teodor Daikantas seçildi.

Argentinaya g l nd n dörd il sonra a ır st likd n sonra anam v fat etdi. H yatının son günl rin d k o bizim ail t s r-rüfatını bacarıqla idar etdi v ictimai i l rd d i tirak etdi. Anamın ölümünd n sonra ail nin v m nim bütün qay ıllarım atamın üz rin dü dü. tapmaq olduqca ç tin idi. Pe kar Pol- a zabitin harasa i düz lm k is daha mü kül idi.

İk bir neç ili atam d niz limanında yükvuran f hl i l di, sonralar is yrici fabrik f hl düz ldi. Bel v ziyy td olan t kc o deyildi. Artıq o q d r d g nc olmayan Pol a zabitl rinin ço u gec göz tçisi, (m s l n, polkovnik Zemoviy Qrabovski, mü t lif fabrik rd qara f hl (m s l n, general Yeji Zavi a süni m mulatlar fabrikind) kimi i l yirdil r, bir neç il keç-dik-d n sonra is qocalar evind t nhalıq içind ölürdül r.

M n bir az böyüy nd n sonra va tımı t hsil, ictimai i v sad t s rrufatımız arasında b rab r bölü dürm y çalı ırdım. 1971-ci il yanvarın 13-d polkovnik V li b y Yadigar üçüncü ür k tutmasın-dan sonra v fat etdi. Sonralar m n vv lc Pol ada, sonra is ngil-t -r d oldum. st yirdim ki, atamın v siyy tini v lazımı ka ızları atamın h mkarlarına daha tez çatdırım. H m Var avada, h m d Londonda m ni ço s mimi v ür kaçıqlı 1 il qar ıladılar. n yaddaqalan anlardan biri general Tadeu Pelçinski il Pol a v t n-p rv rl rinin h yat v gizli f aliyy tini geni ks etdir n s n dl -rin sa landı ı London muzeyin getm yimiz oldu. Ali H rbi Aka-demiyanın m zunlarından ibar t d rn k, general Stefan So-boniyevskinin r hb rlik etdiyi Pol a veteranlarının Ali Radası v dig r t kilatlar atamın atir sin h sr olunmu mü t lif t dbirl r v gec l r keçirdil r.

C mi iki ild n sonra m n özüm d Argentinadan spaniyaya mühacir t etdim. 1980-ci ild Ye i Kalinovski il ail qurdum. Biz Argentinada tanı olmu duq. Ye i ke i Rafala Kali-novs-kinin n v si idi. 1990-cı il avqustun 4-d m nim valideynl rimin c naz si Var avadakı Müs lman q biristanlı nda h rbi r fl ikinci d f torpa a tap ırıldı. Ço dankı arzum h yata keçdi. Polkovnik V li b y Yadigar ikinci sevimli v t ni olan Pol aya qayıtdı. Bu ancaq m nim ya ın dostlarımın, atamın etibarlı v s daq tli h mkarlarının böyük köm yi v yardımını il ba tutdu. Argentina v Pol a dövl tl ri t kilati ç tinlikl ri birg aradan qaldırdılar.

Bilmir m, öz atir l rimi hansı sözl rl yekunla dırım. Fikir- l ir m v ür yim bunu deyir: atam m ni polyak qızı kimi t rbiy l ndirib, ancaq m n is h mi qafqazlı sil-n cab timl f r el mi m.

***

Qaraba Z ng zur döyü l rind n general-mayor Davud b y v kornet V li b y Yadigarova m sus raport v s n dl r sa lanılır. 1920-ci ilin mart ayında erm ni-da nak birl m l ri sg rana hücum ed nd kornet V li b y Üçüncü ki süvari

alayında döyü ürdü. Alay komandiri podpolkovnik Tongiyev Qaraba razi qo unlarının komandanı general-mayor H bib b y S limova gönd rdiyi 26 mart tari li m lumatında yazırdı: "Bu gün - martın iyirmi altısında artilleriya v tuf ng hazırlı ndan sonra Çaylı v Bürc k ndl ri tutulmu dur. Erm nil r Çaylıdan q rb - da ların r q t kl rin ç kilmi l r. Erm nil rd n bir neç döyü çü öldürülmü dür. Bizim t r fimizd n is bir neç partizan yaralanmı dır. M lumat verir m ki, sonrakı u ularımız v erm nil r üz rind q ti v son q l b miz m nim d st min nizami hiss l r il möhk ml ndirilm sind n asılı olacaqdır. Ona gör ki, c bh tti getdike böyüyür, m nim alayımnda döyü çül r azdır v üç günlük a ır döyü - l rd n sonra yorulub ld n dü mü partizanlar evl rin gedir l r.

Dü m nin ço sayılı süvari d st sini ba ıalovlu qaçma a m cbur etmi birinci yüzlüyün korneti V li b y Yadigarovun çevik süvaril rinin hücumunu üsusı qeyd etm k ist yir m. Artilleriya vzvodunun komandiri prapor ik Seyidzad nin d qıq at i il dü m n mövqeyi susdurulmu dur"— Podpolkovnik Tongiyev. ("Az rbaycan Dövl t Ar ivi, f. 2894, siy.2, i 5, v r q 6")

V li b y Sadıq b y o lu 1898-ci il sentyabrın 31-d anadan olub. Borçalının T k li k ndind ki nüfuzlu Yadigarovlar n slind ndir. 1916-cı ild Tiflisd gimnaziyanı bitirdikd n sonra könüllü sur td Rus ordusunun Birinci Da ıstan süvari alayında döyü üb. General Brusilovun ordusunda "Brusilov c bh si"nin yarılmasında i tirak edib. Kiyevd ki Artilleriya Zabıtl ri M kt bind t hsilini davam etdirm k üçün idm t gönd rilib. Bol evik çevrili ind n sonra imperiya-da ıldı ina gör m kt bi bitir bilm yib. V t ni Az rbaycana qayıdıb, ta ım komandiri d r c sin d k yüks lib v Az rbaycanın azadlı ı u runda eskadron komandiri kimi Qaraba döyü l rind i tirak edib. Sonralar is ki süvari alayında idm tini davam etdirib. Bol evikl rin Az rbaycanı v Gürcüstanı istilasından sonra 1922-ci il noyabrın 19-da Qafqazdan köçüb, Türkiy v Rumniyadan

Pol aya g lib. 1923-cü ild ta ım komandiri, daha sonra is Pol a ordusunun mayoru, Lantsutada 10-cu süvari atıcılar alayının eskadron komandiri olub. 1928-30-cu ill rd Ali H rbi M kt bd o uyub v oranı müv ff qiyy tl bitirib. Süvari briqadasına "Baranoviç" (Novoqrodska VK) q rargahına t yinat almı , 1936-cı ild is Lüblin ulanlarının yeddinci alay komandirinin birinci müavini olub. Bu t rkibd 1939-cu ilin sentyabr proqramında alay komandanlı ının q rargah zabiti kimi, sonra is Mazovitsk süvari briqadasının q rargah r isi kimi i tirak edib. cn bi v t nda oldu una gör almanlar onu azadlı a bura ıb. O, Pol a Milli Ordusunda idm t ba lamı dır. M fi alayın komandiri t yin olunmu v el c d Milli Ordunun süvari komandanlı ı bölm sinin r isi olub. 1944-cü ilin iyulunda Milli Ordu komandanlı ı t r find n Var avadan Pol anın Q rbd olan h rbi qüvv l rin ezam olunub. 1945-ci il yanvarın birind "Yelen" Lüblin-Ulan alayının yeddinci m fi alayının v 1945-ci ilin yazında ikinci Polyak Korpusunun ba komandanı general Vladislav Andersonun yanında qeydiyyatdan keçib. Orada yeddinci Lüblin-Ulan alayında idm t ba lamı dır. Azad olunduqdan sonra 1949-cu ild Argentinaya köçüb. Buenos-Ayresd m skunla mı v burada azadlıq u runda Polyak v Qafqaz mühacir t t kilatlarında f al i tirak edib. Az rbaycanın h rbi ordeni " gid ni ani" il , el c d polyak ordenl ri " gidlik", "Qızıl aç" (qılıncla), v Pol a Milli Ordusunun " aç" ordeni il mükafatlandırılıb.

Yadigarovlar n slind n 1918-20-ci ill rd Milli Az rbaycan Ordusunda s kkiz zabit r fl idm t edib: poruçik Nadir b y, kornet R him b y, prapor ik Adil b y, poruçik Abuz r b y, ikinci Qaraba süvari alayında üçüncü bölüyün komandiri, tab -rotmistr M mm d b y, kinci Qaraba süvari alayında ikinci bölüyün rotmistri Daniyal b y, r is müavini general-mayor Davud b y Yadigarovlar. Zad gan n slin m sus olan V li b y ilk h rbi t hsilini 1909-1915-ci ill rd Tiflis h rbi

gimnaziyasında alıb. 1916-cı ild n kornet V li b y lahidd Qafqaz ordusunun korpusunda idm t edib.

Uzun ill r Pol ada müharic td ya ayan rotmistr V li b y Yadigarov 1933-cü ild polyak dilind "Mustafa A matoviç adına Tatar-Ulan alayının h rbi tari i oçerki" kitabını Var avada n r etdirib. Kitabda 1920-ci ild n sonra Pol a, Kırım, Litva v mühacir td olan Rusiya müs lmanlarının Tatar-Ulan alayındakı f aliyy ti geni i iqlandırılır. s r 1990-cı ild t krar n r olunub. Onu da atırladaq ki, podpolkovnik V li b y Yadigarovun 1920-ci ild bol evik çevrili ind n sonra m hz Pol aya mühacir t getm si t sadüfi deyildi. Atası Sadıq b y Yadigarov I srin ortalarında Pol ada ya ayan tatar qızı, ahzad Olqa Russiya-Korçiba eva il evl nmi di.

On yeddinci Nijedraqun alayında kornet rütb sind idm t ed n K rim b y Yadigarov is ön c bh d u urlu döyü l r gör üçüncü d r c li "Müq dd s Anna" (qılnc v bantla birg), ikinci d r c li "Müq dd s Stanislav" (qılıncla birg) v dördüncü d r c li "Müq dd s Anna" (üz rind " gidliyy gör " yazısı il) ordenl ril t ltif olunub.

Ar iv s n dl rind n o da m lum olur ki, süvari alayında idm t ed n M mm d b y Yadigarov üstü " gidliyy gör " yazılı "Müq dd s Anna" ordeninin dördüncü d r c sil t ltif olunub.

Bunlar Yadigarov qarda larının 1914-16-cı ill rd t ltif olundu u ordenl rdir. T ssüf ki, 1920-ci il aprel çevrili ind n sonra onların da taleyi m lum deyil.

POLKOVN K SRAFLB YAD GAROV
(1888-1944)

1916-cı ilin yanvar ayında srafil b y "Dikaya diviziya"nın Tatar-Azərbaycan Süvari alayında idm t göndrilir, Rumın c bh sind ki döyü l rd i tirak edir. H min il aprel ayının 29-da lah zr t imperatorun mri il srafil b y Yadigarova rotmistr rütb si verilir. Rus imperiyası da ılana q d r orduda idm t ed n rotmistr srafil b y 1917-ci ilin noyabr ayında do ma v t ni Borçalıya qayıdır. 1918-ci ilin payızında Gürcüstanın Erm nistanla Lori nahiyy sinin torpaqlarına gör ged n döyü l rd Gürcü ordusunun sıralarında da naklara qar ı i tirak edir.

1918-20-ci ill rd Azərbaycan Milli Ordusunda idm t ed n srafil b y G nc üsyanının f al i tirakçısı olur. Gürcü dilini ya ı bildiyin gör 1920-ci ilin mayın 24-d onu gürcül rd n silahlı qüvv g tirm k üçün Tiflis göndrilir. H l 1919-cu il iyun ayının 16-da Azərbaycan v Gürcüstan höküm tl ri arasında üç il müdd tin on madd li h rbi ittifaq ba lanmı dı. H rbi müdafi paktına sas n h r hansı dü m n qüvv si Azərbaycanın v ya Gürcüstanın razi bütövlüyün , ya da istiqlaliyy tin t cavüz ed rdis t r fl r bir-birin h rbi yardım göst rm y boreludur.

1920-ci ilin may ayında G nc d bol evik sar tin dözm y n Azərbaycan sg r v zabitl ri silaha sarıldılar. M qs d sar ti devirm k, istilaçı da nak-bol evik ordusunu silah gücün ölk d n vurub çı armaq idi..

"...M n bol evikl rin leyhin çı ı etm k planını gerç kl dirdim. Bunun üçün üsyanı mayın 24-n t yin etdim. Gürcü ordusu il laq sa lamaq v onunla ümumi döyü h r k tl rini istiqam tl ndirm k üçün G nc d ki üç zabiti - gürcü podpolkovnikl ri Eristovu, Sumbatovu v podpolkovnik srafil b y Yadigarovu Tiflis gönd rdim v öz planımı onlara trafılı rh etdim. Qaraba d st si il laq yaratmaq üçün iki zabiti müvafiq t limatlarla Qaraba a gönd rdim. A damda v T rt rd yerl n üçüncü ki süvari alayı G nc süvari alayına birl c k v bütün Qaraba d st sinin avanqardı kimi G nc y köm k etm y t l s c kdi.

Hamı a ıra q d r mübariz y hazır idi. h rd artıq qanlı döyü l r ba lamı dı. Qoy mayın 28-i tari imiz t kc istiqlaliyy timizin elan olundu u gün kimi deyil, h m d v t n u runda f da edilmi böyük qurbanlar günü kimi yazılısın. Qoy bu gün dü m n a ır, amansız mübariz il qar ıla sın - h yat u runda deyil, ölüm u runda mübariz il ! Mayın 28-d k layiqli mübariz m n viyyatımızın böyüklüyünün, m n vi q l b mizin r mzi olsun.

Mayın 28-d n 29-na keç n gec Gürcüstanın bol evikl rl artıq bir neç gündür ki, sülh ba laması haqqında ilk m lumat alındı. Bu b r üsyançılar üçün f lak t b rab r idi. A 1, bütün ümidl r Az rbaycan v Gürcüstan arasında ba lanmı h rbi-müdafi haqqında müqavil bu dövl tl ri qar ılıqlı yardıma m cbur edirdi (polkovnik Cahangir b y Kazımb yli. "G nc üsyanı haqqında atir l r" AB -dakı Az rbaycan Milli Birliyinin Orqanı olan "Az rbaycan" jurnalı, 1953-cü il, 12).

Üsyan m lub olduqdan sonra rotmistr srafil b y ço lu sayda Az rbaycan sg r v zabiti il birg Türkiy nin stanbul h rin mühacir t getm y m cbur olur. Burada gün-güz ranı a ır keç n srafil b y Yadigarov 1922-ci ilin noyabr ayında Pol aya köçür. O, mühacir td olan qohumu Züley a anımla ail qurur (srafil b y Yadigarov birinci d f milliy tc Litva tatarı olan dil anım Atab yova-Koblanskaya il 1911-ci ild evl nmi di. 1912-ci ild onun nv r adlı o lu da vardı — .N.). Pol a ordusunda idm t edir. Böyük V t n müharib si ill rind Az rbaycan legionerl ri sırasında rus i alma qar ı döyü l rd f al i tirak edir.

Polkovnik srafil b y M h mm d b y o lu Yadigarov 1888-ci il avqustun 7-d Tiflis h rind anadan olub. N sil-n cab ti il nüfuzlu Borçalı b yl rind ndir. Atası M h mm d b y o lunu Tiflisd ki zad gan balalarına m sus birinci d r c li Kadet korpusuna o uma a qoyur. 1910-cu ild h rbi m kt bi müv ff qiyy tl bitir n srafil b y Qafqazda yerl n 17-ci Nijeqorod süvari alayında podporuçik rütb sind idm t edir. Nümun vi idm tin gör 1913-cü ild ikinci eskadrona komandır t yin olunan srafil b y poruçik rütb si alır.

Birinci Dünya müharib si ba lananda srafil b y bir müdd t süvari generalı Hüseyñ an Na çıvanskinin komandanlıq etdiyi 17-ci Nijeqorod süvari alayının sıralarında döyü ür. Qafqaz c bh sind v Qara d niz sahill rind u urlu döyü l rin i tirakçısı olan srafil b y Yadigarov dördüncü d r c li "Müq dd s Vladimir" (qılınc v bantla birg), üçüncü d r c li "Müq dd s Anna" (qılınc v bantla birg),

dördüncü d r c li "Müq dd s Anna" (üz rind "igidliy gör " yazısı il) v üçüncü d r c li "Müq dd s Stanislav" (qılınc v bantla birg) ordenl ri il t lti f olunmu dur.

Mühacir td Az rbaycan legionerl ri d st sind v Pol a ordusunda l yaq tlı idm t ed n h myerlimiz srafil b y Yadigarov polkovnik rütb sini orada alıb. yirminci ilin apreli nd n sonra ço saylı Yadigarov h rbçil ri kimi c layi-v t n olan m rd zabit srafil b yin h yatı faci il qurtarıb.

V t nd n uzaqlarda q lbind b di Az rbaycan m h bb ti ya adan polkovnik srafil b y v onun silahda ları tezlikl Sovet totalitar rejimin son qoyulaca ı ümidil ya ayıblar. srafil b y 1943-cü ild Berlind ça ırılmı Milli Az rbaycan Qurultayında v t np rv r bir çı ı edib.

Sovetl rin ordusu Avropa torpa nda döyü l r aparanda ingilisl r nam rdlik edib Qafqaz legionerl rini Sovet ordusuna satqın kimi t slim etdil r. Onda sg r v zabit hey tinin t ssübünü ç k n polkovnik srafil b y Yadigarov var s si il bildirmi di: "N q d r ki, m n sa am heç bir qüvv m nim ba çılıq etdiyim d st ni barbar Sovet rejimin t slim ed bilm z. Ya hamımız b rab r hürriyy t qovu aca ıq, ya da bir n f r kimi h lak olaca ıq! M nim sg r v zabit hey tim sirlikd olan V t nimizin hürriyy ti u runda çalı mı v gözl rimiz önünd on minl rl qurban vermi Az rbaycan o ullarından t kil olunub. M n bir komandan kimi onları yalnız qoyub kommunizmin qanlı nc rin t slim ed bilm r m. Onlar m nim do ma övladlarımdır. M n heç bir zaman övladlarımı darda qoymaram. Onlarla birg h lak olmaq m nim üçün n böyük r fdir".

Sovet ordusunun çekistl ri m rd polkovnik srafil b y M h mm d b y o lu Yadigarovu 1944-cü ilin iyul ayında "V t n aini" kimi güll l dil r.

***

Borçalı çok yind n qayıda bilmirdim. Bu yerl r m n u aqlıqdan do madır. L lvar v Babak r da larından k ndimin, torpa ımın trini alırdım. Buludların altı il k ndimiz t r f uçan qu ları gör nd gözüm ya ardı. Ür yim idd tli a rı il döyündü. 1988-ci ild Körpülünün yurd d yi m si könlüm , gözüm qubar olmu du. D rdimin üstün bir a ır d rd d g ldi T k lid . Burda Yadigarovlar n slind n bir n f r d qalmayıb ... T s lli tapmaq, d rdl m k üçün Debet çayının sahilin endim. Bizim Çuvu lu yayla ın- dan a ıb g l n çayın dumduru suları

da ları yalayıb sakite a ırdı. Varlı ımda u aqlıq atir l rim, qarmaqarı ıq fikirl r qayna ırdı. Dü m n lind olan k ndim, yurdum, onun buz bulaqları, sarf qayaları, göy me l ri ... gözüm önünd saf da çayında canlanırdı. A ar-ba arlı k ndim yadda ımda b di ya ayacaq...

Elsiz m nim n günüm,
Çı maz s sim, n ünüm.
Ana yurdunu sev n
O lun ba ına dönüm.

N R M N ANIMLA MÜSAH B

C nab s rkar, alq m sl h tçisi A a b y Yadigarov r b, fars v türk lifbasının d yi ilm si haqqında fikirl rini yazıb, onları o uma ı m nd n ahi etmi dir ki, onların haqq v ya yanlı olmasına dair fikrimi yazılı sur td ona t qdim ed m. A a b y Yadigarovun yazısının m zmunu bundan ibar tdir ki, slam alqlarının Avropa alqlarından geri qalmasının s b bi lifbadaki nöqsanlardır. Çünki bizim u aqlarımız bir neç il va tlarını ancaq yazını o uma a s rf edib, elm öyr n bilmirl r. O yazır ki, Abbasil rin ilaf ti v r bl rin s lt n ti d elml ri öyr nm yin mümkün olmaması v o umaq i inin ç tinliyi n tic sind aradan getmi dir.

*M rz F t li A undovun ahzad
F rhad Mirz Qacara m ktubundan*

General babasının s n dl ri il tanı olmaq üçün R na anımla yenid n görü düm. O dedi ki, Yadigarovun klini Az rbaycan Dövl t Tari Muzeyinin elmi i çisi N rmin anım Tahirzad y göst rim, b lk , o tanıdı. M nc , o, m rhum Sara anım Talı inskaya- ürr moviçl görü mü dü. Sara anım general Mirkazım anın qızı idi. O, inqilabdan vv l Kiyev Universitetinin hüquq fakült sini bitirmi di...

Bel a tarı larda h mi köm yim çatan eyir ah N rmin anım m ni neç aylıq intizardan qurtardı. kl ba an kimi:

- Bu, A a b y Yadigarovdur, - dedi,- Rusiyada t hsil almı ilk az rbaycanlı ziyalılardan biridir. M.F. A undovun lifba islahatı haqqında olan m ktublarının birind A a b y Yadigarovun adının ç kilm sin ba mayaraq, onun h yat v f aliyy ti 1966-cı il q d r öyr nilm mi di. M n elmi i iml laq dar Gürcüstan, Moskva v Leninqrad ar ivl rind i l y nd A a b yin f aliyy ti haqqında material toplaya bildim. H min ili Akademianın "Elmi s rl r"ind "Peterburq universitetinin ilk az rbaycanlı m zunu" adlı elmi m qal il ç ı etdim.

— N rmin anım, I srin vv ll rind bizim Rusiya il laq l rimiz o q d r d ya ı deyildi. M n s n bunun ilkin s b bini m nzilin uzaqlı ında, bir d din ayrılı ında görür m. Biz ço az ziyalımızın o va tlar Rusiyada ya ayıb yaratması m lumdur. Mirz Kazım b y, Mirz C f r Topçuba ov, brahim R himov, Mahmud smayılov v ba qaları. B s nec olub ki, A a b y Yadigarov o ill rd Peterburqa gedib ç ı ıb? Y qin ki, bunun bir s b karı, vasit çisi olub?

— A a b y Yadigarovun Peterburqa getm sinin s b bkarı m hur rıq ünas Mirz C f r Topçuba ovdur. Bu görk mli alim A a b yin do ma dayısıdır. Ar iv s n dl ri göst rir ki, 1844-cü ilin yazında Peterburq Universitetinin rıq öb sin C nubi Qafqaz g ncl rinin nümay nd l rini gönd rm k üçün heç bir perspektiv olmayanda universitetin fars dilçiliyi kafedrasının professoru Mirz C f r Topçuba ov h min öb y öz bacısı o lu A a b y Yadigarovun dövl t rci il q bul edilm si bar d ahi l müraci t edib. A a b y Yadigarov h min ilin yayında üçüncü d r c li Peterburq gimnaziyasını bitirmi di.

Yadigarov haqqında bioqrafik m lumat son d r c az v natamamdır. ld olan s n dl r sas n, A a b y Yadigarov 1823-cü ild Gürcüstanda do ulub. Peterburq gimnaziyasına 1837-ci ild da il olub. 1844-cü il iyun aynad k ümumi saslarla gimnaziya n zdind ki pansionda t rbiy alıb. Uzun

yazı malardan sonra imperatorun razılı ı il professor M.C.Topçuba ovun ahi i n z r alınıb, A a b y Yadigarovun dövl t rci il o uması üçün Peterburq Universitetinin rektoruna s r ncam verilib.

A a b y Yadigarov Peterburq gimnaziyasını bitirdiyin gör q bul imtahanları verm d n universitetinin r q öb sin da il olub. 1844-cü il iyulun 22-d n A a b y universitetin n zdind ki pansiona götürülüb.

1848-ci ild Yadigarov imtahanları la qiym t l r l verib universiteti bitirir. Alimlik d r c sini yerin yetirdiyin gör r q dilçiliyi üzr namiz d adı alır. Universiteti bitirdikd n sonra A a b y Yadigarov h l bir müdd t Peterburqda, çarın müs lman komandasının konvoy komandiri, rotmistr qarda ı srafil b y Yadigarovun yanında qalır.

— B s Qafqazdaki f aliyy tin n va tdan ba layıb, bu bar d m lumat ld ed bilmisinizmi?

1848-ci ilin may ayında A a b y Yadigarov Qafqaz cani inin s r ncamına gönd rilir. Onu cani inlikd d ft r ana öb sinin müdir müavini t yin edirl r. O, burada 35 ild n ço idm t etmi dir. H rt r fli t hsil almı A a b y Yadigarov öz bilik v bacarı ndan istifad üçün imkan tapa bilm mi dir. r q v Rus m d niyy tin ya ndan b l d olan A a b y öz milli m d niyy tini d d rind n bilir, ona h dsiz hörm t b sl yirdi.

alqının bu sah d ehtiyaclarını da ya ı ba a dü ürdü. O, lifba islahatı u runda böyük müt f kkir Mirz F t li A undovla birg çalı mı dır. M.F.A undovun had tin gör A a b y Yadigarov r b lifbasının yeni, daha mük mm l lifba il v z edilm si haqqında fikirl rini ifad ed n bir kitabça da yazmı dır.

— N rmin anım, otuz be ild n ço Qafqaz cani inliyind saray mü aviri kimi faliyy t göst r n Yadigarovun idm ti dövl t t r find n layiqinc qiym t l ndirilibmi?

— namla dem k olar ki, yo ! S n dl r göst rir ki, A a b y Yadigarov ço sad bir insan olub, v zif y v t ltfata can atmayıb. O, v v ll r d ft r anada, sonra is cani inliyin ba

idar sind qulluq etmi dir. Onun idm ti müs lmanlar üçün t sis edilmİ dördüncü d r c li "Müqq d s Vladimir" ordeni il qiym tl ndrilib.

1853-56-cı ill rd Krım müharib sind n atir olaraq verilmi Andreyev lenti üz rind ki bürünc medal, onun 35 ild n ço idm ti müqabilind yegan t ltfatı olub.

Uzun a tarı lardan sonra m n A a b y Yadigarovun n v l rini v onun böyük bacısı M sum anımın u aqlarını tapa bildim. Onlardan böyüyü - Sara anım Talı inskaya- ürr moviç dedi ki, babam I srin 90-cı ill rind Tiflisd v ba epidemiyasından v fat etmi dir. H qıq t n d 1892-ci ild Qafqazda güclü v ba epidemiyası yayılmı dı. Ölüm tari ini bel d qıql dirdik. Yadigarovun ömrünün son ill ri haqqında is , dem k olar ki, heç n m lum deyil.

Yadigarovlar n sli sil-n cab ti olan üç ziyalı ail il ya ın qohum olub: Talı anovlar, V kilovlar v V zirovlar. H r üç n sil d alqımızın maarif, m d niyy t v h rb tari in görk mli o ullar b edib.

General-mayor Mirkazım an Talı anovun n v si R na anım A undzad d babasının 1905-ci il martın 1-d t rtib olunmu " idm t kitabçası" sa lanılır. Onun "Ail v ziyı ti" bölm sind o uyuruq:

"Tiflisli saray mü aviri A a b y Yadigarovun qızı M sum anımla Mirkazım an 1888-ci ild ail qurmu dur. Dörd u aq atasıdır. O lu Mir li an 1895-ci il sentyabrın 9-da, Sarab yim 1890-cı il fevralın 7-d , Liyab yim 1891-ci il fevralın 8-d , Züley a anım 1892-ci il avqustun 3-d anadan olmu dur".

M sum anım Yadigarova (v fatı - 1923-cü il) Zaqafqaziya Qadın eyriyy C miyy tinin üzvü olub. Onların ortancıl qızı Liyab yim topoqraf-general brahim a a V kilovun böyük o lu Faris b yin h yat yolda ı idi.

Sözardı: General Yadigarov qarda ları haqqında ilk d f 1985-ci ild yazmı dım. H min yazı "Sovet Gürcüstanı" (4 noyabr 1989-cu il) v "B r k t" q zetind (8 may 1991-ci il), 1991-ci

ild "Azərbaycan generalları" kitabında və "Borçalı" jurnalında (1993-cü il, 1) nəşr olunub.

Müstəqillik qazanıldıqdan sonra açılan arxivlər və 1999-cu ild Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Arxivində nəşr edilmiş faktlara görə bu mövzuya yenidən qayıtmalı oldum. Zənnimcə, bu yazını da belə bir nüfuzlu nəşr haqqında tam hesab etmək olmaz. Ona görə ki, çox saylı Yedigərovlularının kəşfiyyətinin son taleyi hələ də məlum deyil.

1912-ci ild Tiflisdə nəşr olunmuş "Kavkazskiy kalendar" kitabından sətirlər:

— Nadir bəy Yedigərov - Qafqaz Cənablarındakı hərbi müavin. Poruçik rütbəsində.

— Abuzər bəy Yedigərov - Poruçik rütbəsində Qafqaz Cənablarındakı idmətçidir.

— Əli bəy Yedigərov - Ağa 1 Acariyanın Batumidəki hərbi rəisidir.

— Davud bəy Yedigərov - Tiflisdəki yerli 17-ci Nijeqorod draqun polkunun tabe-rotmistrisi.

— Səfər bəy Həsən bəy oğlu Yedigərov - 17-ci Nijeqorod draqun alayının rotmistrisi.

GENERAL L A A I L N S K N N H R B Ç
QARDA O ULLARI

*Ata yurdumuzdan ilham almasaq,
Zaman a ac kimi qurudar bizi.
Bu gün babaları yada salmasaq,
Sabah n v l r d unudar bizi.*

Hüseyn Arif

alq airi

Sovet dön mind "qırmızı inqilab"dan vv l ya amı bir ço h rbçil rimiz haqqında danı maq biz yasaq olmu du. üsusil d Az rbaycan alq Cümhuriyy ti ordusunun general v zabit hey ti bar d . B zil rinin adını bir yerd ç ks k d , yalan-gerç k yazırdıq ki, filank s yeni g l n ura hökum tini ür kd n alqı layıb.

Bel c yetmi ild n ço bir müdd td yüz l rl , minl rl o ullarımıza, qızlarımıza özümüz öz limizl qara ya mı ıq. Bunların arasında el l ri d olub ki, indiy kimi adını heç yerd ç km mi ik. H tta ya ın qohumları bel onların adını ç km y ehtiyat edibl r. Bunu dövr, zaman bel t l b edib. Totalitar rejimin a ır t zyiqin m ruz qalmı o qohumları bu gün biz günahlandırmaq iddiasında deyilik. Bir qurulu da ki, ölüy Quran o uyan mollanı Sibir sürgün edirdil r, onda mini nec günahlandırmaq olar ki, istilaçı I Qızıl Orduya qar ı vuru an qarda ın o lunun adını atir l rind niy yazmamısan? T s vvür edin ki, " anlı Qızıl Ordu" - dey , nin n m l r qo du umuz bir va tda o minin aqib ti nec olardı?

Tam artilleriya generalı lia a ı linski 1942-ci ild q l m aldı ı " atir l rim" kitabının iyirmi ikinci s hif sind yazır: "1896-cı ild briqadanı t fti ed n dair topçu r isi general-leytenant Baumgarten m nim komandamı gözd n keçir rk n briqada komandiri knyaz im iyev göst rib dedi: "Bu zabit ço a ılı adamdır, onu s n t qdim edir m". Knyaz im iyev cavab ver r k dedi: "Siz onu yunkerlikd görmüsünüz, biz is on ildir ki, onun zabitliyini görür v onu lazımınca qiym tl ndiririk". Bu t fti in n tic l ri haqqında t lim komandasının r isi m rnam sind yazırdı:

"Otuz doqquzuncu topçu briqadasının t lim komandası sevindirici bir v ziyv tdir...". Sonra o, öz mrind komandanın ba qa komandanlarla olan bütün üstünlükl rini göst rib, m n t kkür elan etdi.

... 1895-ci ild m nim do ma qarda m o lu, cavan zabit bizim briqadaya keçdi. Topçu r isi general-leytenant Parçevski dedi ki, r isl r bu zabit haqqında göst ri verm k v zif sind n azaddırlar.Çünkü onun üçün misi lia a ı linski kimi bir örn k vardır".

1983-cü ild generalın " atir l rim" kitabını yened n n r hazırlayanda ona "Qeydl r v izahlar" f sli yazmalı oldum. st r ist m z generalın qarda ı o lu, h min cavan zabitin taleyi il maraqlandım. Bu bar d Bakıda heç n tapmadım. Bir d f Qaza a ged nd a birç kl rd n, a saqqallardan soru dum ki, lia a ı linskinin h rbçi qarda ı o lunun adı n olub? Onlar da sor uma sualla cavab verdil r ki, hansı h rbçi qarda ı o lunu deyirs n, generalın iki h rbçi qarda ı o lu olub: Cavad b y v Rüst m b y ı linskil r.

B li, ortaya bir ç tinlik d ç ı d ı.

E itdim ki, polkovnik Rüst m b yin qızı Qaza da ya ayır. Z ng el yib görü m k ist dim. dil anımla telefon söhb timiz görü m y körpü salmadı. M tbuat i ç il rind n giley-güzar el di. Dedi ki, "D li Kür" filmi ç kil nd bir rejissor bizd n eyli kil apardı, h l d geri ala bilmirik, h tta, lia a babamın a at üstünd ç kilmi yegan kli bel it-bata dü dü.

Haqlı giley idi. Bu söhb td n sonra m n d dil anımla görü m y inad el m dim. O, telefonda el q mli danı ırdı ki, zizl rinin nadir foto kill rinin onun üçün n q d r a ır itki oldu unu ço göz l ba a dü düm. Bir d hiss el dim ki, Cavad b y ı linski haqqında danı ma ehtiyat edir...

Az sonra ı linskil r n slinin cavan nümay nd si il tanı oldum. Sözarası h min cavan zabitin adını soru dum. O, inamla bildirdi ki, lia a babamın ehtiyat edib adını ç km diyi cavan zabit Cavad b y ı linski idi. Onun dediyin inanıb " atir l rim" kitabının 211-ci s hif sin bel bir izahat yazdım: "H min cavan

zabit sonralar general-mayor rütübün q d r yüks l n Cavad b y M mm d a a o lu ı linski olub".

General Cavad b y v polkovnik Rüst m b yin atası M mm d a anın hansı ill rd ya adını d qiql dirm k üçün lia a ı linskinin yadda ı köm yim g ldi: "Buma (Q b l rayonunda k nddir .N) v Qutqa ına g ldikd e itdim ki, smayı b y Qutqa ini air, h m d m hur, anlı bir adam mı , özü d qutqa ın lı imi . Bu m lumatı m n o zaman kid uyezd naçalnikinin müavini olan do ma, h m d m nd n iyirmi be ya böyük olan qarda ım M h mm d a a ı linski söyl di" (. ı linski Qutqa ın lı haqqında, lyazmalar nstitutu, ar . 38. Q-11(250)).

M h mm d a a ı linski haqqında yen generalın " atir l r" kitabından: (s h. 14-d 1984-cü il n ri) "Atam rus dilini bilm zdi. M nd n iyirmi be ya böyük olan qarda ım çar konvoyuna gönd rildi. Atamdan aldı ı pulları o, o biri konvoyçular kimi kef deyil, o uma a s rf ed rdi. O, özün mü llim tutub rus dilini öyr ndi: üç ild n sonra o zamankı asan proqramlar üzr zabıtlıy imtahan verdi v süvari korneti adını aldı. Halbu ki, onun yolda ları ancaq bir ild n sonra milis prapor iki ola bilmi dil r. M nd n iyirmi iki ya böyük olan ikinci qarda ım az savadlı olub rusca pis dan ırdı. O biri qarda larım is u aq n ölmü dül r".

Burdan m lum olur ki, böyük qarda M mm d a a 1837-ci ild , kiçik qarda Osman a a is 1841-ci ild anadan olmu , 1908-ci ild is v fat etmi dir. Poruçik M h mm d a a is 1889-cu ild dünyadan köçüb.

Generalın ya ın qohumuna inansam da, özüm d bir inamsızlıq, narahatçılıq vardı. Ar ivl rd i l y nd Cavad b yin adına rast g l mirdim. Heç olmasa foto klini bel tapa bilmirdim. A tarı larımın b hr sizliyi b z n bel bir h rbçinin olması haqda m nd übh d do ururdu. Dig r t r fd n, general lia a ı linskinin ensiklopedik biliyin , d qiq yadda ına inanmaya bilmirdim. Generalın iki yüz s hif lik " atir l rim" kitabında onlarla h rbçinin v mü t lif pe adamlarının v zif sini, ad-familini dön -dön h rbi ensiklopediyalarla tutu durmu dum. S ks n ya lı qoca generalın yazdı ı kitabda z rr c s hv tapa bilm mi dim.

General atir l rini yazanda 1942-ci il idi. Otuz yeddinci il h l davam edirdi. 1920-ci ild istilaçı I Qızıl Orduya qar ı G nec d üsyanın f al ba çısı olan general Cavad b y ı linski rana qaçmı dı. Ona gör d general onun adını yazma a c sar t etm mi di.

B s n etm li? Haradan, nec öyr nm li, general Cavad b y ı linskinin f aliyy tini? Bir t r fd n d fikirl irdim ki, onun haqqında yazaca ım m qal nin d rcin heç k s ya ın durmayacaq.

Qaza a saqqalları is m ni irnikl nderirmi kimi eyir- r m clisl rind onu t rifl yirdil r. D qiğ h rbi f aliyy tini öyr nm k ist y nd "qalsın g l n d f y " - deyib, söhb tin mövzusunu d yi irdil r. Sözün tam m nasında o unu atıb, yayını gizl dirdil r. Hiss edirdim ki, qor urlar, ehtiyat edirl r. Onlar hardan bil ydil r ki, dövr d yi c k, tari in qaranlıqlarına i iq dü n gün g l c k. ndi h min va t g lib, amma ço t ssüf ki, o ya ı m lumatlı ki il r yo dur. Onlar general Cavad b y v onun polkovnik qarda ı Rüst m b y haqqında söz-söhb ti d özl ri il o dünyaya apardılar. Onlardan yalnız Abdulla Babanlı mü yy n m tl bl rd m n köm k etdi.

Yadımdadır, el oradaca söhb t polkovnik Cahangir b y ı linskid n dü dü. Cahangir b y ı linski d bu n slin o ludur. O, 1884-cü ild Qaza lı k ndind anadan olub. Qorid Mü lliml r seminariyasını bitirib. Az müdd t pedoqoji f aliyy tl m ul olub. Qaza da pristav v q za r isi i l yib. 1920-ci ild bol evikl rin t ziqind n rana gedib. 1950-ci ild orada v fat edib. Bir neç a saqqal onun 1918-20-ci ill rd ki f aliyy tind n f rl söhb t açdı. Dedil r ki, bu ill rd Da salahlı M mm d Ko a Mahmudov, Söyün b y Sübhanverdi anov, M d d b y V kilov, skiparalı Mikayıl a a, Cahangir b yl çiyin-çiyin verib erm ni da naklarına, gürcü men evikl rin qar ı vuru arağ torpa ımızı qorudular.

M n d "Az rbaycan tari i" kitabından o udu um bir epizodu onlara danı dım.

— Orada yazılır ki, 1915-ci ild fabrik f hl l ri (m lum deyil hansı fabrikin— . N.) günd lik m k haqqının artırılması üçün t til el yirl r. Bu t zyiqd n sahibkar m k haqqını 5 q pik d artırır. Lakin bunun s d q kimi q bul ed n f hl l r yen imtina edirl r.

Tilçil rin q tiyy tini gör n q za r isinin müavini Cahangir b y ı linski f hl l rin be n f r nümay nd sini yanına ça ırıb onları h bsl h d l yir. mr edir ki, i ba lasınlar. Polisl r d fabriki mühasir y alırlar. Lakin t tilçil r inadla öz t l bl rinin öd nilm sin nail olurlar, onların m k haqqı be q pikd n on be q piy q d r artırılır, üst lik d i günü yarım saat azaldılır...

Bu yerd döz bilm y n a saqqal maarifçi Abdulla Babanlı dedi: — Yalandı, — o ul, büsbütün yalan epizoddur. vv la, bizim Qaza da el bir fabrik olmayıb. Bizd indid ,o va t da ırda alça, k la ayı, dondurma v konfet se l ri var. Bizd inqilabdan vv l bel se l rin v dükanların sahibkarları Hacı R sul u a ı adı il tanınan M mm d li, bdül li, Mirz v li v ba qa qarda lar vardı. Onlar da eyir ah, kasıba, yetim-yesir l tutan o ullar idi. Dükanlardan biri k la ay alanda, birini d ba ı layırdılar. Onlar ırda-para eyl rin alverçisi deyildil r, sl tacir idil r. M n srd n (sr) böyü m, n t h r olub ki, bu boyda t tili n görmü m, n d e itmi m. Yalan yazır o o udu un "Az rbaycan tari i" kitabı...

Ya ı tanıdı ım bir tari çi professorun kitabından a a ıdaki cüml l ri o uyanda o va t m n d general Cavad b y ı linskinin alqının dü m ni oldu una inanmı dım. El m yib t nb llik bu cüml l ri d Abdulla mü llim o udum: "Müsavat generalı Cavad b y ı linski, polkovnik Cahangir b y Kazımb yov, general M h mm d Mirz Qacar, m hur müsavatçı an oyski qarda ları v ba qaları qiyamın bilavasit t kilatçıları olmu lar.

ksinqilabçı ünsürl rd n t kil edil n qiyamçılar on-on iki minlik böyük d st y v üç artilleriya batareyasına malik idil r.

Mayın 26-da qiyamçılar h rbi c bb ananı l keçirdil r, d miryol va zalını tutdular. Müsavatçılar h r halisi iç risind bol evikl r, qızıl sg rl r leyhin h r cür böhtanlar yayır, guya bol evikl r leyhin bütün Az rbaycan üsyan etmi dir, - dey fitn - ayı l r yayırdılar".

Cüml l ri o uyub qurtaran kimi Abdulla mü llim titr k, arıq barmaqlarını s tirl rin üstünd g zdir -g zdir dedi:

— Bu cüml l rd ki "böhtan, fitn kar, ayi ", " ksinqilabçı" sözl rini pozsaq, "qiyam v qiyamçıları" is igid, üsyankar sözl ri il v z ets k professorun fikirl ri düz olar.

İb tt , on s kkiz il vv l Abdulla mü llim bu iradları m n ikilikd , özü d astadan, ehtiyatla deyirdi. Onda n demokratiya vardı, n d a karlıq.

1991-ci ild ar ivd rast g ldiyim bir kitab m ni ço sevindirdi. Sevindim ki, n general lia a ı linskinin yazdı ı, n d onun qohumunun dediyi s hv olmadı. 1912-ci ild Qafqaz canı inliyinin m tb sind n r olunmu "Kavkazski kalendar" sor u kitabı bunu bir daha t sdiq etdi. Kitabın 489-cu s hif sind bel bir qeyd var: "Otuz doqquzuncu artilleriya briqadasının komandiri general-mayor Kalin, birinci rotanın komandiri is kapitan Cavad b y ı linskidir".

Yeri g lmi k n h min kitabdan mü yy n s hif l ri qısaca olaraq uculara t qdim edir m. Ona gör ki, orada alqımızın görk mli h rbçi o ulları haqqında m lumat verilir.

Dörd yüz yetmi s kkizinci s hif d n:

— Birinci Qafqaz ordusu korpusunun artilleriya mü ftti i general-leytenant S m d b y Mehmandarov, İli ikinci artilleriya briqadasında birinci divizionun komandiri s d b y Talı anov, Qafqaz canı inliyinin h rbi q rargahında talmeyster (orduda süvari zabiti — . N.) B hram an Na çıvanski idm t edirl r.

Yüz otuz altıncı s hif d n:

— Cavan ir q zasının T rt r q ry sind prapor ik G ray b y V kilovun, Qarasaqqalda sf ndiyar b y Muradovun (general . ı linskinin bacısı o ludur. Az müdd t Qaza q zasının r isi olub. 1920-ci ilin mayında G nc üsyanının i tirakçısı adı il m h ur d biyyat ünas Firudin b y Köç rli, doktor M cid b y V kilov, mü llim Nadir b y Da k s m nski il birg bol evikl r t r find n G nc d güll l nib — . N.) Qaza q zasında star ina köm kçisi Cahangir b y ı linski v M cidb y ı linskinin f aliy-y tin-- d n danı ılır.

Be yüz iyirmi doqquzuncu s hif d is lia a ı linskinin iyirmi ikinci artilleriya briqadasında birinci polkun komandiri oldu u göst rilir.

"Kavkazski kalendar"dakı bu tapıntularımdan sonra c sar t edib 1990-cı ilin sentyabrında "Bizim generallar" verili ind general Cavad b y ı linski haqqında sor u il çı ı el dim. ki gün keçm mi bir n f r z ng el di. Dedi ki, çı ı ınıza qulaq asdım. Ço sa olun ki, m nim babalarım Cavad b y v Rüst m b y ı linskil r haqqında az-ço m lumat verdiniz. Amma heç birinin klini göst rm diniz.

— Yo dur, — dedim, — qarda , heç bir ar ivd n kill rini tapmaq mümkün olmadı. M n d ona gör sor u el dim ki, kimd onların kli varsa, biz gönd rsin. g r do rudan da o ki il r s nin babandırsa köm k el , kill rini tapağ.

— Var, — dey ttin o ba ındakı adam inamla bildirdi.

M n sevincl :

— Harda, kimd ? — dey soru dum.

— Qaza da, anamda. Siz bir neç il vv l anamla bu bar d telefonla danı mısınız. Anam is misi Cavad b yin adı g l nd h mi ehtiyat edir. Bir d itkin kill rd n sonra anam heç k s inanmır. Sizin verli ba ıb, indi özü Qaza dan z ng el mi di ki, q zetd d rc olunan yazılarını o uyuram, verili in d ba dım, kill ri ona etibar el y bil r m...

Danı an dil anım ı linskayanın o lu Rüst m idi. On ild n sonra bu görü ün ba tutması üçün polkovnik Rüst m b yin n v si Rüst m t kkür edib, Qaza a getdim. Ged nd özüml Respublika Kino-Foto-S n dl r Ar ivind n tapdı ım iki nadir kli d götürmü düm. 1919-cu ild ç kil n bu kill rd Az rbaycan alq Cümhuriyy ti Ordusunun general v zabitl ri t svir olunmu du. H r iki kild cavan bir zabitin ad-famili yazılımdı: Bahadır b y V kilov.

***

El ilk görü d n bir-birimizd n üzr ahlıq el dik. dil anım yanıqlı-yanıqlı dedi ki, gözüm qor ub, ay o ul, iyirminci, bir d otuz yeddinci ill r bizim ail y heç n d n ço a ır z rb l r vurub. S nin on il bundan qabaqkı telefon z ngind is yara h l isti idi.

kill rin yarasını deyir m, n ço m ni yandıran da, lia a babamın a at üstünd ç kilmi yegan foto kili idi. Günah m nd

oldu, heç olmasa üzünü çı artdırıb özüm d sa lamadım. Rüst m dön -dön gedib o rejissoru a tarıb. Deyibl r, r hm t gedib.

kill r d itdi-batdı. N is , olan-oldu, keç n-keçdi... M nd qalan kill r bunlardı, - deyib, dil anım "Nikolaydan qalma" bir albomu stolun üstün qoydu. Albomun ilk s hif sind ç rk zi geyimli cavan bir zabıt kli... ri ala gözl ri nec d tanı v do madır. M nim kl diqq tl ba dı ımı gör n dil anım: - Dayımdı, - dedi, - müsavat zabiti oldu una gör iyirminci ild bol evikl r onu da güll l yibl r.

Onun s sind ki t svir g lm z kövr klik, h zin bir q m dal ası varlı ımı titr tdi. Adam bel anlarda qar ısındakına t s lli verm kd n d m hrum olur. Da ili t latüm, vicdanın s si olub keçmi dal tsizliyi, v h iliyi ittiham edir. D rind n köks ötürüb, "heyif" - dem kd n ba qa lind n bir ey g lmir. Çünkü nahaq qan tök nl ri, heç n d n insan güll l d nl ri ittiham etm k gecdir. O v h il ri indi tari mühakim edir. Tari öz s hif l rind onlara amansız c za verir, gec d olsa yrini- yri, düzü-düz yazır.

A ır q m yükünün altından qurtarmaq atirin soru dum:

— Dayınızın adı nec dir, dil anım?

— Bahadır b y V kilov, Milli Orduda rütb si kapitan...

— Ola bilm z, — dedim. — Özüm d n asılı olmayaraq s sim b rkd n çı dı.

— Onda bu kill r ba ın, z hm t olmasa...

M n özüml g tirdiyim bir grup milli ordu sg rinin iki foto klini ona göst rdim.

— Bu, t n ortada oturan Bahadır dayımdı, — dedi. kinci kl ba ır: - bu da odu, dayımdı... Bu kill r bizd yo du. Sizd hardandı? - dey soru du.

— Ar ivd n tapmı am, — dedim.

— Oy, n ya ı i görmüsünüz, ço sa olun... M nim anam Büyük anım V kilovlardandır. brahim a a V kilovun qızıdır. General-topoqraf brahim a anın yo , o, Pa a a anın o ludur. M nim babam is P nah a a V kilovun o ludur. kic dayım vardı: böyüyü sf ndiyar b y, kiçiyi is Bahadır b y idi. sf ndiyar dayım 1907-ci ild Qori seminariyasını qurtarmı dı. Bir müdd t Bakıda rus-tatar m kt bind mü llim i l yib. 1910-cu ilin yayında görk mli

maarifçi him da a Mustafayevin Dilicanda d bi f aliyy tinin iyirmi be illiyi keçirilib. Dayım yubileyin t kılâtçısı olub. Böyük airimiz M. . Sabirin "Hophopnam "sinin n ri üçün ian toplayıb. 1918-ci ild Qaza Seminariyası açılarda Firudin b y Köç rli onu Qaza a d v t edib. S m d Vur unun, Seyfulla amilovun, Mirqasım f ndiyevin, Osman Sarıv llinin, Mehdi Hüseyinin, Mehdi an V kilovun v yüzrl seminaristin mü llimi olub. Bol evik hökum ti qurulanda ksinqilabçı-müsavatçı f aliyy tin gör Solovki konslagerin sürgün etdil r. Ana t r fimd n Solovki adalarında zab ç k nl r ço olub. Müsavat parlamentinin üzvü R him b y V kilov, maarifçi Z k riyy V kilov, M mm dh s n V kilov - Baharlı, Bakı Darülmü llimatının direktoru M din anım V kilova-Qiyasb yli is otuz yeddinci ild güll l ndi. Az rbaycan parlamentinin üzvü, partiyanın ikinci lideri Mustafa a a Nadir b y o lu V kilov 1920-ci ild Türkiy y mühacir t getdi... Solovki konslagerind on il h bs c zası ç k n dayım sf ndiyar b y V kilov 1936-cı ilin noyabrında qayıtdı. Ömrünün a rına kimi mü llimlik etdi. 1960-cı ild v fat ed n dayımın indi bir qızı, bir o lu qalır. O lu brahim V kilov istifada olan polkovnikdir. Kiçik dayım Bahadır b y V kilov idi. Bayaq dediyim kimi, iyirminci ild cavank n bol evikl r güll l dil r, heç evl nm mi di d . Sizin tapdı ınız klin ar asında yazılıbmı, neç nci ild ç kilib?

— 1919 -cu ild ç kilib, — dey cavab verdim.

— M ni ml ya ıddı, dayımın kli, — deyib dil anım q mli-q mli köksünü ötürür. Ovcundakı ırdaca güllü d smalla n mli gözlrini sildi.

— dil anım, bol evikl r ana t r finizd n ona gör ço adamı güll l yib, sürgün edibl r ki, R him b y V kilov müsavat parlamentinin üzvü olub v n slinizd b ylik varmı . slind maarifçil r daha ço olub. Tiflisid ki Qori seminariyasının ar ivind i l y nd bir d f maraqlandım ki, görüm, neç V kilov o uyub. Saydım on bir n f r idi. H l Qaza Seminariyasını qurtaran-- lar da olub... B s, ata t r finizi niy incidibl r?

— Ata t r fimd n d a alıq var idi. "A alıq" yeri adlanan ı linskil r m sus torpaqlar indi d qalır. Birinci ı lıya çatmamı , Kür qıra ı yerl r ı linskil rin olub. ndi orda üzüm ba ı

salınıb... Polkovnik atam Rüst m b y ı linskini d 1920-ci ild bol evikl r güll l dil r. Bizim ail Bakıdan Qaza a köçdü. Sonra G nc üsyani oldu. Cavad mim rana getdi. Evimizd ba ipapaqlı qalmadı. Anam Qaza da arteld d rzi i l yirdi, bir t h r dolanırdıq. 1932-ci ild olan bir hadis heç va t yadımdan çı mır. "Çistka" va tı idi. Bir gün anamı komsomolçular kluba ça ırdılar. Bel yerl rd heç va t olmayan anam getm k ist mirdi, utanırdı. Dedil r ki, Bakıdan "çistka" aparma a nümay nd g lib, getm s n v ziyy tin daha da pis olar. "Kulak" kimi sürgün ed rl r, körp l rin yazı n g lsin. Onda anam m ni d özü il apardı. Yı ncaq ba landı. S s qoydular ki, Böyük anım brahima a qızı ı linskayanın s si alınsın, yo sa yo . Yerd n: qadındı, köm ksizdi, ri, qaynı v bir qarda ı güll l nib, bir qarda ı is sürgünd dir, ba ı lansın-dey nl r ço oldu. Bu va t bizim keçmi nök rimizin komsomolçu o lu söz alıb kürsüy çı dı. Anam ür kl ndi. Utancaq anam ilk d f ba mı qaldırıb ümidl kürsüy t r f ba dı. Nök rimizin komsomolçu o lu Lenind n, Stalind n, proletariattan v yeni qurulan kol ozdan odlu-odlu danı ırdı. B yl ri, a aları t hqir ed -ed bird n üzünü anam t r f tutub, lini ir li uzatdı: — Bu, o V kilovlardan, o ı linskil rd ndir ki, proletariatin qanını su yerin a ıdıb. S si alınmalıdır. V ssalam! — deyib kürsüd n f rl dü dü. Anamı i d n çı ardıb, "s sini" aldılar. Ail miz hökum t yanında gözükölg li oldu. Din bilm di, yazıq anam.

Dünya ya ı adamlardan ali deyilmi , ay o ul. Bir eyli sonra anam o va tın nüfuzlu adamları H mid f ndiyev v Sayad B h rzalova müraci t etdi. Onlar kommunist olsalar da, vicdanlı adamlar idil r. Anamın s sini qaytarıb, özünü d i b rpa etdil r. O va t mim Cavad b y randa sa idi. Onda s rh d ço da möhk m deyildi, gedib-g l nl r vardı. b r g tirmi dil r ki, general Cavad b y ı linski rd bil qarnizonunun komandanıdır. mim Az rbaycan Demokratik ordusunda general-mayor rütb si verilmi di. S hv el mir ms , on doqquzuncu ild verildiyini anam danı ardı. mim d , atam da Birinci Dünya Müharib sind Tatar polkunun t rkibind vuru ublar, h r ikisi "Müq dd s Georgi" v "Müq dd s Vladimir" ordenl ri il t ltif olunublar. Otuz-qır ncı ill rd o taydan, Cavad b y d n, onun qoçaqlı ndan ya ı s dalar

g l nd bizim qocalar pıçılıtlı il , ehtiyatla danı ırdılar ki, Cavad b y h rbi i d atamdan da mahir olub. O, misi lia a ı linski q d r çoçaq imi . 1946-cı il q d r e idirdik ki, mim sa dır, evl nib iki o lu - Çingiz, M h mm d v Sur adında qızı var¹ .

— Cavad b y böyük idi, yo sa atanız Rüst m b y?

— Cavad mim 1874-ci ild anadan olmu du. Ya ı qır ı keçs d evl nm mi di. Bizim ı linskil rin arasında gec evl n nl r var.

- dil anım, el general lia a ı linski buna canlı sübutdur. O da gec, qır dörd ya ında evl nib.

— Anam danı ardı ki, boy-bu unda, bacarıqda, asiyy td d Cavad b y misi lia a ı linskiy o ayırdı. Atamı da, mimi d lia a babam Tiflisd ki zad gan balalarına m sus kadet korpusuna qoymu du. Oranı bitir nd n sonra h r ikisini Peterburqa aparır, va til özünün o udu u Mi aylov topçuluq m kt bin o uma a qoyur (Cavad b y bundan vv l Konstantin h rbi m kt bini birinci d r c il bitirmi di .N.). Atam mim Cavad b yd n iki ya kiçik idi. Atam Rüst m b y 1877-ci ild anadan olub. H r ikisi d Qaza da anadan olub. Siz danı dıqlarımın hamısını anam yazmı dı, ordan o umu am, hara qoymu am, harda gizl tmi m tapa bilmir m... Anam bu yazıları müharib d n qabaq yazmı dı. Deyirdim ki, ay ana, at getsin, bu yazılar n yin lazımdır.

Bird n n olar... Bunlara gör ba ımız b lalar ç k r. Anam da ar açıynılıqla: "Yo qızım, — dey rdi, — va t g l c k lazım olacaq, bel ki il rin adı batmamalıdır".

- dil anım, n general miniz Cavad b yin, n d polkovnik atanız Rüst m b yin Az rbaycan milli ordusundakı v zsis idm tl ri itib-batmayıb. alqımızın görk mli o lu Mirz bala M m-

---

¹ T dqiqaçtı-jurnalist smayil Umudlu: "General Cavad b yin övladları ali t hsil alıblar. Çingiz dövl t i ind idm td dir. Bir va tlar o, randa alpinistlr federasiyasına r hb rlik edib. M h mm d m d niyy t evinin direktoru olub. V fat edib. Sur ail lidir, Tehranda ya ayır. Cavad b yin n v - n tic l ri indi d randa ya ayır, öhr tli Alqaza soyadında. ("Zerkalo" q zeti, 27.11.2004-cü il)

m dzad nin "Az rbaycan milli ordusunun keçdiyi yollar" m qal sind onlar bar d m lumat var: "A damda (1918-ci ild) pulemyot bölüyün m sus hazırlıq m kt bi açıldı. Sonralar bol evikl r t r find n edam edil n m rhum miralay (polkovnik) ı lı Rüst m b yin idar si altında topçu hiss si t kil edildi". Mü llif yazırdı ki, yenic yaradılan Müsavat ordusunun birinci diviziyasına mirliva (general-mayor) Cavad b y ı linski komandan t yin edildi...

***

Rusiya M rk zi H rbi Tari ar ivind n aldı ımız r smi s n dd Cavad b y v Rüst m b y ı liniski qarda ları haqqında m lumat verilir. Bu s n dl rd n h r iki s rk rd nin 1917-ci il q d rki f aliyy ti göst rilir.

1914-cü il yanvarın 12-d t rtib olunmu " idm t kitabça"sında podpolkovnik Cavab b y ı liniskinin 1874-cü ild yanvarın 3-d G nc Quberniyasının Qaza q zasında a alıq n slind anadan oldu u göst rilir. btidai h rbi t hsilini Tiflis kadet korpusunda aldıqdan sonra yunker Cavad b y Peterburqdakı Konstantin h rbi m kt bini 1892-ci il avqustun 28-d birinci d r c il bitirdikd n sonra podporuçik rütb si alır. T hsilini davam etdirm k üçün Artilleriya Zabitl ri m kt bin da il olur.

Az müdd t Kremenchuk h rind ki artilleriya batareyasında idm t edir. 1895-ci il mayın 9-da 39-cu artilleriya briqadasına ezam olunur. O, briqadada t dris i l ri üzr mü llim v zif sin t yin olunur. 1896-cı il avqustun 18-d Qaza q zasına ezam olunan Cavad b y süvari ordusuna at toplamaq üçün gönd rilir. Sonrakı ill rd Qars v Aleksandropol h rl rind idm td olan Cavad b y ı linski 1901-ci il avqustun 19-da tabs-kapitan rütb si alır.

1904-cü ild Qars h rind be inci batareyanın komandiri olan Cavad b y h min il martın 28-d idm td f rql ndiyin gör üçüncü d r c li "Müq dd s Stanislav" ordeni il t ltif olunub.

idm t yeri tez-tez d yi diril n Cavad b y randa, r vanda, Tiflis quberniyasının Qombarı, Mu rovan razil rind , Çarskoe - Seloda mü t lif h rbi v zif l rd l yaq tl qulluq etmi dir. 1913-cü il fevralın 21-d ona Romanovlar sülal si çarlı mın 300 illiyi münasib ti il atir medalı v podpolkovnik rütb si verilir.

S n dl rd göst rilir ki, idm t ba layan günd n h mi nümün vi zabit kimi qulluq etmi , heç va t töhm t almamıdır. Öhd sin dü n tap ır ı va tnda v lay q tl yerin yetirmi dir.

1913-1914-ci ill rd podpolkovnik Cavad b y ı linski 23-cü ri Çaplı artilleriya diviziyonuna komandir t yin olunur. 1916-cı il fevralın 10-da Cavad b y 45-ci artilleriya briqasında dördüncü batareyanın komandiri olur. 1917-ci il aprelin 22-d is Cavad b y ı linskiy polkovnik rütb si verilir.

yirmi üç illik imperiya ordusundakı nümün vi idm tin gör polkovnik Cavad b y M mm d a a o lu ı linskinin döyü idm tl ri layiqinc qiym tl ndirilmi dir. O, üçüncü d r c li "Müq dd s Anna" (16.03.1908), ikinci d r c li "Müq dd s Stanislav" (02.03.1911), ikinci d r c li "Müq dd s Anna" (15.02.1914), dördüncü d r c li "Müq dd s Vladimir" (31.01.1915), dördüncü d r c li "Müq dd s Vladimir" (qılnc v bantla birg , 29.09.1915), iki d f Ali Ba komandanlı ın mükafatı il (05.03.1916; 14.10.1916), ikinci d r c li "Müq dd s Anna" (qılnc la birg , 21.10.1916), ikinci d r c li "Müq dd s Stanislav" (qılnc la birg , 02.12.1916), üçüncü d r c li "Müq dd s Vladimir" (03.10.1917) ordenl ri il t ltif olunmu dur.

***

Z ng zurda m skun olan erm nil r r van da naklarının t hriki il bu vilay ti özl rin ilhaq etm k niyy til Az rbaycan hakimiyy tini tanımırđılar. 1919-cu ilin oktyabr ayında general Cavad b y ı linskinin komandanlı ı altında Z ng zur erm nil rin qar ı h rbi yürü oldu. Bu s f r bir aydan artıq davam etdi.

Z ng zurdakı erm ni milli hiss l rin qar ı h rbi m liyyatlar aparan Cavad b y Dı k ndi razisind dü m nin möhk ml ndirilmi istehkamlarını da ıdır v k ndi onlardan t mizl yir. Az sonra ingilisl rin i qar ı ması il hücum dayandırılır. Noyabrın iyirmi üçünd olan bar ı a sas n erm ni h rbi hiss l ri Z ng zur razisini t rk edir.

General Cavad b y ı linskinin 1919-cu il noyabrın s kkizind h min döyü l r bar d H rbi Nazirliy gönd rdiyi bir teleqram M rk zi Dövl t Ar ivind sa lanılır.

"Adamların həddində artıq yorulduqlarını və Dı k ndini l d sa lama ın mümkün olmayacağını müyy n l dirdikdən sonra, m n qrupu Zabı çayının imal sahilin ç km yi v lveri li mövqə tutma ı q rara aldım.

Bütün hiss l r çayı sa -salamat keçib müyy n olunmuş mövqeyi tutdular. Eni i en rk n toplardan biri yoldan çı dı v d r y dü dü, onu çı artmaq mümkün olmadı. H min topun açarını, t k rl rini v mühüm hiss l rini söküb götürdük. Top bizim mövqeyimizin ya nlı ndadır, çalı ıram ki, ayın doqquzuna kimi çı ardıb aparacaq. M nim bütün göst ri l rimi yerin yetirm k üçün Yadigarovun d st si Abdallara g lib.

Q hr manlıqla h lak olan Cavan ir alayının podprapor iki Muradovun v Zaqatala alayının prapor iki Qaziyevin böyük c surlu unu üsusi qeyd etmişliy m. Bizim artilleriyada la döyü idm tl ri olan podpolkovnik Novruzovun m har tını d unuda bilmir m. Bizim itki bel dir: Zaqatala alayından h lak olan v itkin dü n qır n f rdir, lli n f ri is yaralanıb. Cavan ir alayından be n f r h lak olub, iyirmi n f r yaralanıb. ki alayından iki n f r yaralanıb, Qaraba alayından is ikisi v artilleristlərd n bir n f r yaralanıb. Zabitlərd n üçü h lak olub, dördü is yaralanıb. tkilrimizin sayını lav olaraq yen Siz bildir c m.

***General Cavad b y ı linski,
Abdallar k ndi"***

1920-ci ilin martında erm ni da nakları güclü silahlı qüvv il Qaraba a hücum ed nd general-mayor Cavad b y ı linski d h min döyü l rd inamla vuru mu dur. O günl rd onun Nazirl r Sovetinin v Dövl t Müdafi Komit sinin s dri N sib b y Usub--b yliy vurdu u üç t cili teleqram sa lanılır.

"23 mart 1920-ci il¹

---

¹ Bakıdan alınan gün qoyulan taridir. H r üç teleqramda eyni tarı qoyulub— .N.

Bu gün dan a armamı erm nil r sg rana hücum edib, qalanın bir hiss sini alıblar. Teleqraf ttind m nim verdim m lumat poçtda k silir. M n t sadüf n buraya g lmi m. Fövq lad hadis bar d Siz m lumat verm yi özüm borc bildim. Yerli q za r isi il birg köm kçi qo un d st l ri yı ırıq. Bu m lumatı B rd v T rt r d çatdırmı am.

**General Cavad b y ı linski,
A dam"**

"N sib b y Usubb yliy

sg ranı erm nil r artıq z bt edibl r. Aldı m m lumata gör erm nil r bütün yüks klkl ri l keçiribl r. sg randan qaçıb g l n uryadnik v strajnikin dedikl rin gör , ank ndi istiqam tind döyü l r s h r tezd n ba layıb. H l lik at k silib. Hava b rk dumanlıdır. Bizim partizanlar sg ran v A dam mövqel rini l keçirdil r. Artıq erm nil r qar ı döyü l r davam edir. Parlamentin üzvü Qarab y liverdiyevin t kilatçılı ı say sind Müdafi Komit si v yaralılarını müalic öb si t kil edilib.

**General Cavad b y ı linski,
A dam"**

"N sib b y Usubb yova

sg ran qalasının bir hiss sini döyü l geri almı ıq. Burada hökum t nümay nd l rind n heç k s yo dur. Q za r isini tapa bilm dik. Özüm köm kçi d st l r t kil edir m. Yerli partizanlara göz tçil r gönd rdim. Ba ımızdan keç c yik, amma sg ranı dü m n verm y c yik.

General Cavad b y ı linski"

Cavad b y ı linskinin komandanlıq etdiyi birinci piyada diviziyası 1919-cu ilin sonlarında G nc d yerl irdi. Diviziya üç alaydan v üç taburdan (batalyon) ibar t idi: Cavan ir alayının komandiri podpolkovnik S m db y Rüst mb yov Zaqatala alayının

komandiri, polkovnik İhməd və Dibirov və Gəncə alayının komandiri Cahangir bəy Kazımbəyov idi.

**Təcili teleqram
1920-ci il 27 aprel**

Gəncə. Birinci piyada diviziyasının rəisi, general İslinskiy.¹
"Bol evikləri Yalama stansiyasına hücum etdilər. Onlar dayanmadan irəliləyirlər. Udatıqlı keçiriblər. Çıxılmaz vəziyyətdəyik. Günümüzün Qızıl Buruna Qazadan bir batalyon və Gəncədən bir batalyon göndərməni tələb edirəm. Hər bir batalyonda ən azı 500 süngü və pulemyot olmalıdır. Yük qatarını artıq göndərməyə icazə verməyin. Hər bir hissələrin gələcəyi və təminatı teleqlərlə bildirin. Biz batalyonları sabaha gözləyirik.

**Hərbi nazir artilleriya generalı
Səməd bəy Mehmandarov".**

Respublika Mərkəzi Dövlət Arxivində saxlanılan daha bir sənəd. Hərbi Dəniz komissarı Çingiz İdrimin və Respublika bol evik Ordusunun müvəqqəti Qərargah rəisi general-mayor bədülhəmid bəy Qayıbaminin 30 aprel 1920-ci ildə verdiyi mərdəmə uyuruq:

"Birinci piyada diviziyasının rəisi, general-mayor Cavad bəy İslinskiyin tabeliyində olan, Gəncə və Zaqatala quberniyalarında yerləşən bütün hərbi hissələr, habelə Qarabağ bölgəsinin döyüşçülərinə təcili olaraq I Qızıl Ordunun komandanlığına hərbi məliyyatlar zamanı təbə olmasını tələb edirəm.

---

¹ Bu teleqramı bəzi müəlliflər səhvən tam artilleriya generalı İslinskiy adına dərc edirlər. Vəla İslinski heç vətə birinci piyada diviziyasının rəisi olmayıb. İkinci də İslinski 1913-cü ildən 1917-ci ilədək general-mayor rütbəsində olubdur. Teleqram haqqında söhbət açdıımız, onun qarşı olub general-mayor Cavad bəy Məmmədovun İslinskiyə vurulub (1874-1959 — İ.N.).

Bütün ba qa hallarda bu h rbi hiss l r v v lki kimi m nim tabeçiliyimd qalır".

1. N igid Cavad b y, n d onun m rd sg r v zabitl ri bol evikl rin bu dal tsiz mrin boyun ym dil r. Onlar son güll l ri qurtarana kimi G nc üsyanını davam etdirdil r...

yirminci il aprelin iyirmi yeddisind bol evikl r Az rbaycanı z bt ed nd G nc qaynar qazana dönmü dü. Hamı silaha sarılmı dı. O günl rin hadis l rini alay komandiri, polkovnik Cahangir b y Kazımb ylinin mühacir td yazdı ı "G nc üsyanı haqqında atir l r"ind daha real görürük. O yazır: "... Mayın iyirmi üçünd s h r saat altıda növb ti f aliyy t planını v birg i l ri mü yy nl dirm k üçün h rd olan birinci Az rbaycan diviziyasının r isi general Cavad b y ı linskinini, Az rbaycan Ordusunun ba intendantı general M h mm d Mirz Qacarı v süvari diviziyasının r isi general Teymur b y Novruzovu mü avir y d v t etdim. lk iki general onların ar asınca gönd rilmı polk adyutantının mü ayi ti il g ldil r. Küç l r çı an halinin sevincini üsusi qeyd etm k lazımdır. hali polkun q rargahına g l n h r iki generalı "Ya asın" s daları il qar ıladı. Onları q rargaha ll rinin üstünd apardılar. Uzun müdd t küç l rd sevinc qı qırtısı e idilirdi. Yalnız m nim t kidli ahi l rimd n sonra kütl ni sakitl dirm k mümkün oldu. alq evl rin da ılmı dı.

Bu mü avir d general M mm d Mirz Qacar yerli hökum tin ümumi r hb ri v t kilatçısı seçilir. Artilleriya generalı Cavad b y ı linski h m bol evikl rd n alınmı artilleriyanı, h m d bol evikl rin pozub-da itdıqları Az rbaycan artilleriyasını yenid n t kil edir.

M n öz polkuma v partizan d st l rinin f aliyy tin r hb rlik edir m".

dil anımla köhn albomu yenid n v r ql yirik. ll rl ar ivl rd a tardı ım general Cavad b yin v polkovnik Rüst m b y ı linskil rin foto kill rin ilk d f burda rast g lir m. Sevincimin h ddi-hüdüdü yo dur. Yetmi ild n ço adı, f aliyy ti h rb tari imizd n yo a çı an iki görk mli s rk rd mizin qaytarılması üçün dil anıma t kkür edib ayrılıram.

nqilabın ilk günlərində Müsavat generalı "dam ası" ilə tanış olunan məhərrəbi adlı rəmizlə əlaqəli linskinin, brahima əlaqəkilovun, Səməd bəy Mehmandarovun, Həbib bəy Səlimovun, Mirkazım an Talı anovun, Firidun bəy Vəzirovun, brahim əlaqəUsubovun, Qalib bəy Vəkilovun, Daniyal bəy Həsəncovun, həmədbəy Dibirovun barınaqlar gətirilməyib? Vətən-vətənsiz qapıları döyüldü, onlara əlaqəli məsələlər verilib: bəy babanın vətənlüyü, niyə köhnə orduda qulluq etməmişdir? Türkiyədə, rəndə nə qohumun var?

Azərbaycan Demokratik hökumətinin polkovniki həmədbəy Dibirovun qızı Nəzər anım Abdullayeva hazırda (1995-ci ildə) Bakının Qağarın küçəsindəki sənəkkiz nömrəli evdə yaşayır. O, aqrılıca illəri Nəzər anım kədərləndirir:

Atam general əlaqəlininski ilə yaxın dost idi. Onların böyük arzusu bu dostluq qohumlu ələvirmək idi. General məni qardaş oğlu Cavad bəy istədi. Bu izdivacə atam məmnuniyyətlə razılıq verdi. 1920-ci ilin mart ayında bizni anğıldı. Həmin ilin payızında toyumuz olmalı idi. Gənc üsyanından sonra hərəy tərmar oldu. Cavad bəy aric mühacirət getdi. Evlənmək biz qismət olmadı...

Atam həmədbəy general əlaqəlininski ilə fər edirdi. Onu böyük qardaş, görkəmli sənəkçikimi çox sevirdi. Hətta generalın 1906-cı ildə Tiflisdə çəkilmə foto-klini böyük ölçüdə çərçivəyə saldıq evimizdə nəsəmədi. Atam tutulandan sonra nəməhəmin foto-klini zirzəmid gizlətdi. kəlinidə Mahmalardakı evimizdə qalır (1993-cü ildə polkovnik həmədbəy Dibirovun nəvəsi, polkovnik həməd Dibirov əyir ahlıq edib general əlaqəlininskiyə iri ölçüdə həmin foto-klini Bakıya gətirdi — .N.).

— stefaya çıxan atam Balakən rayonunun Mahmalar kəndində yaşayırdı. Otuzuncu illərdən bəyləyərək çox get-gəl saldıq. Amma onu həbs etmək üçün bir əsas tapan bilmirdilər. Nəhayət, həyat yoldaşım - 1917-ci ildə partiyanın üzvü olan Mir Abdullayevi həbs etdilər. Sənəbi də bu oldu ki, müsəvat polkovnikinin qızına evlənməmişdir.

... Atam kəndin mərkəzində saqqallarla söhbət edirdim. Bu vətən bir oruz onların yanındakı kötüyün üstün çıxıb dalbadal

banlayır. S bri tük n n atam z hl tük n oruza zarafatla: "ay oruz, - deyir, - s n d komsomol kimi n qı qır-ba ır salmısan". ırdaca bir da atıb oruzu qovur. Bir azdan ev qayıdan atamı yarıyoldan qaytarıb orqana apardılar. Sor u-suala tutdular v günahlandırdılar ki, s n n haqla komsomolu t hqir etmiş n. Onu Sibir sürgün etdilər. Atam o ged n oldu. O günd n m n " alq dü m ni"nin qızı v " alq dü m ni"nin h yat yolda ı oldum. ki ay sonra biz b r verdilər ki, atanız türm d ür k partalamasından v fat etdi.

***

yirminci ild rusca d rc olunan "Kommunist" q zeti generallarımızın v ziyalılarımızın t qib olunması bar d kifay t q d r yazılar verib. Az rbycan bol evikl r partiyasının orqanı olan bu q zetin s hif l rini v r ql y nd Az rbycan v onun övladları haqqında ür kaçan heç n y rast g lmirs n. g r iyirminci il q d r Az rbycan tari ind n bi b r olan adam bu q zeti v r ql s , ist r-ist m z dü ün r ki, bu alqda ziyalı yo imi , bu alq quldur, s rg rdan, ksinqilabçı, rü v t or v o ru imi .

Yeni bol evik hökum ti Az rbycanda özünü möhk ml tm k üçün I ordunun gücü il h r cür alçaqlı a l atıb. Evl ri müsadir , ziyalıları h bs edib, güll l yib, q ddar v v h i h r k tl rini h yata keçirib.

Q zetin 29 iyun 1920-ci il tari li nömr sind o uyuruq:

G nc Quberniyasının Fövq ladi Komissiyası elan edir: G nc Quberniyasının Fövq lad Komissiyası a a ıda adı ç kil n ail l ri girov sa layır: Qacarlar, Kazımb yovlar, ı linskil r, an oyskil r ail sini v G nc d iki yüz ya ın görk mli burjuaziya sinfind n olan sl ri.

g r bunlardan kims üsyan qaldırmaqda, ya da sui-q sdd ya alanarsa, h min s d rhal sor u-sualsız güll l n c kdir".

"Kommunist" q zetinin 30 iyun 1920-ci il tari li nömr sind yazılır: "G nc . yunun 28-d Tiflisd n g l n yolda lar b r verirl r ki, Az rbycan ksinqilabçılarının hamısı Tiflisdin küç l rind veyill nirl r. Hazırda R fiyevl r ail sinin hamısı, general Cavad b y ı linski, Teymurb y Novruzov v bütün am or b y l ri d oradadırlar.

N sib b y Yusuf yov Konstantinopola gedib. Tiflisd bel bir ayi d g zir ki, G nc üsyanındaki u ursuz t kilatçılı ına gör an oyski müsavətçilərin t r find n q tl yetirilib¹. H m d b r verilir ki, Gürcüstanda sovet qo unları il toqqu mada Zaqatala dair sind ki gürcü sg rl ri onlara güll atmaqdan imtina edibl r. Ona gör ki, güll l n n zabitl rin yeddi n f ri gürcü olub".

"Kommunist" q zeti, 6 iyun 1920-ci il tari li nömr sind :

"General ı linski h bs olundu. G nc , 3 iyul. M hur ksinqilabçı v G nc üsyanının t kilatçısı general Cavad b y ı linski cinay t a tarı idar sinin milis r isi t r find n h bs olunaraq Tiflisd ki üsusi d st nin s r ncamına verilmi dir.

Gürcül r h bs olunan general Cavad b y ı linski ni ona gör günahlandırır ki, o, Az rbaycan Respublikasına g l n günd n (1918-20-ci ill r n z rd tutulur. — . N.) gürcü zabitl rini zorla h rbi i c lb etmi dir.

A ırını cüml tamamil yalan v iftiradır. vv la, tam m suliyy tl dem k olar ki, "gürcü zabitl ri zorla h rbi i c lb edilmi dir" sözl ri Gürcü v Az rbaycan alqı arasında t friq , i ti a salmaq namın i l dilmi dir. kincisi, heç va t 1918-20-ci ill rd gürcül r zorla Az rbaycan ordusuna ça ırılmamı lar. ksin , onlar könüllü olaraq Az rbaycan Milli Ordusunda idm t etmi l r. Hazırda Respublika M rk zi Dövl t ar ivind sa lanan s n dl r arasında onlarca gürcü sg r v zabitl rinin bizim orduda könüllü qulluq etm k haqqında riz v raportları sa lanılır. Onların arasında yüks k rütb lil r d var: Az rbaycan h rbiyy m kt binin r isi, general-mayor Konstantin Davudoviç Ç eidze, 1919-cu ild birinci süvari diviziyasının Q rargah r isi Ama ukelli, general-kvartirmeyster V. D. Karqaleteli, general knyaz Makayev, general-mayor Aleksandr Purselidze v ba qaları.

H tta V. D. Karqaleteli 1920-ci il martın 20-d bizim ordudaki

---

¹ slind , Az rbaycan Respublikasının arici l r naziri F t li an oyski 1920-ci il iyunun 19-da bol evikl rin muzdla tutdu u erm ni qatili Aram Yevkanyan v Misak Qriqoryan t r find n Tiflisd ar adan atdıqları güll il öldürülmü dü— . N..

nümun vi h rbi idm tin gör 167 nömr li mrl general-mayor rüt b sil t ltif olunmu dur.

O dövrün tari çisi Cahangir Zeynalo lu "Mü t s r Az rbaycan tari i" kitabında mart hadis sind n danı anda gürcü piyada bölüyünün t m nnasız köm yini unutmur. O yazır: "O, Tiflisd ki Mav rayi-Qafqaz hökum tinin lütf v m rh m til müs lman ordusu adı altında ancaq kiçik bir d st t kil edib, dü m n qar ısına, Kürd mir gönd rildi. D st birinci Tatar (Az rbaycan — . N.) süvari alayı il yenid n t kil edilmi ikinci süvari alayı, bir gürcü piyada bölüyü v bir G nc topçu batareyasından ibar t idi. Gürcü bölüyü Bakı m s l sind gürcül rin müs lmanlar il birlikd h r k t etm l rin bir lam t v müs lmanlara köm k olaraq gönd rilm i idi".

O va tkı Az rbaycan-Gürcüstan münasib tl rind n onlarca bel fakt söyl m k mümkündür. Lakin yeni g l n bol evik hökum tinin general Cavad B y ı linski v gürcü zabitl ri bar d yazdı ı fakt is iki mill t arasında suyu bulandırmaqdan ba qa bir ey deyil.

Rusca "Kommunist" q zetinin bundan sonraki nömr l rind n general Cavad b y ı linski, n d Teymur b y Novruzovun haqqında heç bir m lumat verilmir. Bundan sonra Cavad v Teymur b yl r li çatmayan bol evikl r Az rbaycanı t rk etm y n h rbçi o ullaarımızın tuthatutuna ba layıblar.

Q zet 19 iyul 1920-ci il tari li nömr sind yazır:

"Az rbaycan Sovet Sosialist Respublikasının nqilabi S hra M hk m si iyulun 17-d general-qubernator Teymur b y M lik Aslanovun m hk m i in ba mı dir. On dörd n f r kommunistin ahidliyi il Teymur b yin evind n 280340 rubl pul m bl ind ya müsadir olunmu dur. Teymur b yin günahı ondan ibar t idi ki, o, müsavata qulluq göst rib v bol evikl r qar ı döyü d f al i tirak edib. Ona gör d inqilabi m hk m Az rbaycan D mir yolu idar sinin r isi keçmi müsavatçı olan Teymur b y M lik-Aslanova n a ır c za ver r k, ona ölüm hökmü k sir. M hk m nin q rarı q tidir, ikay t q bul olunmur".

Q zet in dörd gün sonra verdiyi bir b r is general Cavad b y ı linskinin misi o lu haqqındadır:

"23 iyun 1920-ci il. H rbi S hra M hk m si rif Abdulla o lu 1 linskinin komandiri oldu u f hl -k ndli batalyonunda yo lama aparmı dr. M lum olub ki, rif 1 linski 22.600rub. m bl ind pul v yem yi m nims yib. O, bu pulları hara rcl diyini söyl s d , inandırıcı olmadı. Müsavatçı oldu unu boynuna aldı. N sl n b y v burjuv qalı 1 olan bu z r rli element ona gör d üç il h bs c zası verilir".

Qar imda ar ivd n çı arılmı , üz qabı 1 solmu , qır ild n d vv l 1 linskil rin bir qoluna qar ı t rtib edilmi kiçik bir qovluq var. Bu i in içind 1949-cu il mayın on yeddisind Az rbaycan SSR Dövl t T hlük sizliyi Nazirliyinin birinci öb sinin m kda ı mayor Siplis t r find n yazılmı v o va t üçün tamamil m fi sayılan bir arayı var. H min arayı 1 linskil rin zab v ziyy tl ri üçün sas olmu dur. Heç bir ey saslanmayan v sübuta yetm y n bu sa ta s n din tam m tni bel dir. Türkiy d siyasi mühacir 1 linski Qiyas b y Cahandar b y¹ o lu 1895-ci ild do ulmu dur. Az rbaycan SSR Qaza rayonu 1 lı k ndinin sakini, Qaza rayonunun keçmi nüfuzlu b yi, Müsavat hökum ti zamanı G n- c d pristav olmu dur. 1930-cu ild siyasi an-da yaratmı v Az r-baycanın bir sıra rayonlarında m liyyatlar keçirmi dir. Sonra qarda ları v quldur d st l ri il Türkiy y mühacir t etmi dir. Müsavat liderl rinin göst ri i il Türkiy nin SSR il h ms rh d rayonlarında bizim raziy gönd rilm k üçün quldur d st l ri t kil etmi dir. Az rbaycan SSR-d gizli antisovet t kilat yaratmaq m qs dil h min quldur d st l rinin köm yi il emisarların gönd rilm si h yata keçirilmi dir. st r özü, ist rs d Türkiy d ya ayan ya ın qohumları müsavatçı dair l rl sı ba lıdır v SSR -y qar ı t ribat i i aparırlar.

Bu, a yalan idi, çünki 1 linskil r Türkiy d olark n ancaq sovet rejimin mü alif td idil r v öz alqına qar ı t ribat aparmırdırlar. Fransada v dig r ölk l rd ki rus mühacirl ri kimi bol evizm diktaturası metodlarını if a etm kd idil r.

¹ alq yazıçısı smayıl 1 lının"D li Kür"romanındaki Cahandar a adır — .N.

Buna gör d Az rbaycan Demokratik Respublikasının süqutundan sonra bol evikl rin t qibind n mühacir t etm k m cburiyy tind qalan müsavat partiyası liderinin arıcd olması totalitar rejim rahatlıq vermirdi. Qiyas b y ı linski qarda ları v ya m qohumları il onların arasında idil r. Onları Az rbaycan alqının gözünd n salmaq m qs dil rejim if aedici materiallar uydurur, onları " alq dü m ni" kimi göst rm y çalı ır, Az rbaycanda qalan qohumlarını is ail likc Qaza ıstanın soyuq çöll rin , Sibirin v Uzaq r qin ucqar tayqasına sürgün edirdi.

Bu faci l ri o uyanda ist r-ist m z general Cavad b y ı linskinin v t ni t rk edib rana mühacir t etm sin haqq qazandırır. stilaçı I Orduya qar ı son güll sin q d r vuru an, torpa mı yadlardan qoruyan yüzl rl m rd, igid o lumuz qürb td V t n, el-oba h sr til dünyasını d yi di. Onlardan biri d milli ordu generalımız, G nc üsyanının ba çısı Cavad b y M mm da a o lu ı linski idi. O, 1959-cu ild Türkiy d v fat etmi dir.

TABS-KAP TAN Q YAS B Y I L NSK V ...

*V t n vurulmu yaranı bizim h r birimiz öz
ür yimizin d rinlikl rind hiss etm liyk.*

*Viktor Hüqo (1802-1885)
fransız yazıçısı*

Otuz be ya ında qürb t dü n Qiyas b y son n f sin q d r Az rbaycan sevgisi il ya adı, ona qayıtma a can atdı. Ölk sind meydan sulayan bol evik-da nak dü m nl rin nifr tini d unutmadı. Gec -gündüz at belind süvari d st si il Sovet s rh dl rin gah Qars v Sarıqamı t r fd n, gah da Ba keçid, Maymaq da larından basqınlar etdi. Qiyas b yin n ümd v zif si Sovet totalitar rejimind kol oz v sov ozlarda qul kimi i l dil n h myerlil rini ilas etm k idi.

1918-20-ci ill rd r q zasının pristavlı ında ikinci sah nin r isi, tabs-kapitan Qiyas b y Cahandar a a o lu ı linski 1895-ci ild Qaza da anadan olub. Aprel çevrili ind n sonra 1930-cu il

q d r Qaza q zasında milis r isi i l y n Qiyas b y h min ili bol evikl rin dal tsizliyi il barı mayıb Türkiy y mühacir t getmi dir. M. C. Ba ırovun m hk m si s n dl rind n: "Ba ırovun antisovet ünsürl ri qoruma ına v onlara himay darlıq etm sin daha bir nümün keçmi müsavat pristavı v siyasi bandit, çar zamanı idm t etmi Qiyas b y Cahandar b y o lu ı linskinin üz çı arılmasıdır. Ba ırov onu n inki üz çı artdı, h tta Qaza q zasında milis r isi v zif sin d t yin etdi.

O ill rd Az rbaycan Ba Siyasi dar nin i çil ri arasında ı linski daima Ba ırovla ya ınlı ını qeyd edirdi.

1930-cu ild ı linski öz qohumları il birg Türkiy y qaçdı. Orada türk k fiyyatı il laq yaradıb, SSR razisin silahlı basqınlar etdi.

stintaq zamanı M. C. Ba ırov t sdiq etdi ki, Qiyas b y ı linskini o üz çı arıb. Ancaq ona himay darlıq etm k v müdafi etm k faktını dandı. Ba ırovun bu ifad l rini 1954-cü ilin 28 avqustunda dindirilmı ahidl rd n liyev Zeynal Mehr li o lu t kzib etdi: "Ba ırov ç o va t keçmi müsavat f allarını öz t r fin ç kir v m sul v zif l r t yin edirdi. Bel ki, Ba ırovun Qaza q zasında milis r isi v zif sin keçmi müsavat pristavı Qiyas b y ı linskini t yin etm si m nim ya ı yadımdadır. Milis r isi i l y rk n ı linski sovet hökum tin heç bir yardım göst rm yib v heç bir eyirli i görm yib.

Ba ırov ı linskiy h r cür himay darlıq göst rirdi. Bundan istifad ed n ı linski yerli sovet hakimiyy ti orqanları il hesabla mır, yalnız Ba ırova tabe oldu unu bildirirdi.

T qrib n 1930-cu ild yerli hökum t cinay tkar f aliyy tini if a etm y ba layanda ı linski silahlı d st il Türkiy y qaçdı".

Bu ifad l ri istintaq zamanı mütt him T. M. Bor ev d t sdiq etdi: " ı linskinin sözl rind n m n aydın oldu ki, Ba ırov onu ya ı tanıyır. O va tlar Qiyas b y ı linski bununla f r edirdi.

ndi yadıma dü ür ki, o ill rd ı linski Az rbaycan Ba Siyasi dar sinin r hb r i çil ri arasında d f l rl Ba ırovla ya ın münasib tind n danı ırdı".

Ba ırovun ı linskiy himay darlıq etm si s n dl rl d sübut olunur.

G n c vilay t ö b si r isi Qiyas b y ı linskinin a r cinay t l rd i tirakı il ba lı m lumat vers d o, m suliy t c lb olunmamı dır. Bundan lav , Qiyas b y linski 1930-cu il mayın 12-d mütt him Ba ırova si m ktub yazıb, onu sı ı dırdıqlarından v antisovet f aliy t d übh l ndikl rind n ikay t l n nd , Ba ırov h min m ktuba a a ıdık d rk narı qoyur:

"Yolda Neverova. Bir daha vilay t ö b si vasit sil bu biabırılıqlara son qoyun. N tic si bar d m n mayın 21-d k m lumat verin".

Bu m ktubdan sonra 1930-cu ilin 29 iyulunda h min ı linskiy o va tlar Az rbaycan Ba Siyasi dar si G n c vilay t ö b sinin keçmi r isi Quliyevin imzası il 1345 sayılı arayı verildi. H min arayı da Qiyas b y ı linskinin yeddi n f r silahlı yolda ı il birlikd G n c y t r f h r k t etm si göst rilir v ona heç bir maneçilik göst rilm m si tövsiy olunurdu.

Ço keçm di ki, qohumları v h min silahlı d st il birlikd Qiyas b y ı linski Türkiy y qaçdı".

Qiyas b y ı linski 1909-1914-cü ill rd Qori h rind ki Mü lliml r Seminariyasının Az rbaycan ö b sini bitirmi di.

***

Sovet çekistl ri t r find n daima t qib olunan Qiyas b y d st sil G n c basar v Dilican da larında g zib dolandır. N hay t, 1931-ci ilin yanvar ayında Qaza , Dilican v Allahverdi rayonlarından olan s ks n be n f rlik d st sil Türkiy y keçir. D st d onun ya ın qohumu miraslan b y Tomtiyev, qarda ı H s n a a, misi o lu Alay b y ı linskil r, h mk ndilil ri srafil b y, Mustafa a a, Süleyman a a v H mz b y Borçalı kimi Sovet höküm tin nifr t ed n o ullar vardı.

Qiyas b y in Türkiy y keçm yind n b r tutan Qaza rayonunun üsusi idar sinin r isi oren Qriqoryan ı linskil r n slin q nim k silir. O, bu n silin ya ın v uzaq qohumlarının ks riyy tini h bs edib sürgün gönd rir. Qiyas b y in anası Dürlü anım, o lu Kamil h bs anada v fat etdil r. Qiyas b y in iki qarda mı is güll l dil r. Qalanları Qaza ıstana sürgün olundular.

1935-ci ild Qiyas b y in arvadı Badis ba anım S ad d d in f ndi qızı, onun yeddi ya lı qızı ziz v 1915-ci il t v llüdü o lu

Qiyasla birg sosial t hlük li ünsür kimi noyabrın 17-d üç il müdd tin Qaza ıstana sürgün edildil r.

Sürgünl r v h bsl r Qiyas b yin misi o lu Alay b y ı linskinin ail sind n d yan keçm di. Qaza enkevedesi oren Qriqoryan Alay b yin o lu sf ndiyarı, qızı min ni v Alay b yin misi qızı k r anım Adil b y qızını (alq yazıçısı Mehdi Hüseynin analı ını) sürgün gönd rdi.

kinci ı lı k ndind 1883-cü il aprelin 20-d a alıq ail sind anadan olan Alay b y sf ndiyar b y o lu ı linski ibtidai t hsilini k nd m kt bind almı dı. 1897-ci il sentyabrın 1-d Qori Mü lliml r Seminariyasına da il olan Alay b y 1902-ci ild oranı la qiym tl rl bitirmi di. Müsavat dövründ Zaqatala quberniya idar sinin katibi v zif sind i l y n Alay b y iyirminci ill rd Qaza Seminariyasında riyaziyyat mü llimi olmu dur. 1926-cı ild Sovet hökum ti Alay b yi, M h d b y V kilovu v M cid a a ı linski "keçmi in qalı ı" kimi s sverm d n m hrum etdi.

"Yu arılara" ikay tl r yazan Alay b y v dostlarına Az r-baycan M rk zi craiyy Komit sinin katibi Ta ı ahbazi (1892-1937) z man t vermi dir ki, h r üç n f r uzun ill rd ki, alq mü llimi kimi idm t edirl r. Keçmi d onları polis orqan-larında i l m y Q za Seçki Komissiyası t yin etmi dir. Sovet-l m d n sonra onların m ll rind hökum t leyhin saslı heç n yo dur.

1926-cı il iyunun 28-d Ta ı ahbazinin M rk zi Komit nin katibliyin "m fidir" d rk narı il yazılan bu m ktubdan sonra onların s sverm hüququ özl rin qaytarılmı dr.

Lakin 1929-cu ild yerl rd n yazılan danoslara sas n Alay b yi yenid n get-g l saldılar. Yerli-yersiz dindirilm l rd n bezib cana doyan Alay b y ı linski ba ina d st toplayıb Altunta t yayla ma ç kilib qaçaqlara qo uldu. Bir il sonra misi o lu Qiyas b yl birg Türkiy y getdi. Ömrünün a ırına kimi dırda ya adı.

Qaza Seminariyasında riyaziyyat mü llimi i l y n Alay b y alq airi S m d Vur unun, Osman Sarıv llinin, alq yazıçısı Mehdi Hüseynin, Mehdi an V kilovun, Mirqasım f ndiyevin v onlarla seminaristin mü llimi olmu dur.1924-cü il bura ılı nda mü llim v t l b l rl birg ç kilm foto kild Alay b y d var.

Mü llim Alay b y ı linskinin d rsl rini d rhal m nims y n, ç tin m s l v misalları alıcı qu kimi göyd tutan seminarist S m d V kilovun haqqında Alay b y demi dir:

— Bu u aq ya gora salamat ba aparmayacaq, ya da bundan görünm mi bir ey çı acaqdır.

1924-cu ild seminariyanı müv ff qiyy tlı bitir n S m d V -kilova n ya ı asiyy tnam ni d Alay b y ı linski vermi dir.

Alay b y m hur Qaza qazisi S ad ddin f ndi Müftiza-d nin (1837-1916) qızı Gül ndam anımla ail qurmu du. misi o lu Qiyas b yl bacanaq idi. Qiyas b yin arvadı Badis ba anım qazi S ad ddin f ndinin qızı idi.

Qiyas b y Türkiy d ki f aliyy ti haqqında m lumatı hazırda qdarda ya ayan qarda ı o lu Turan H s nb y o lu Alqaza dan almı am¹.

Turan H s n b y o lu Alqaza yazır ki, Qiyas b y d st si il Qarsa g ldi. Bir az sonra misi o lu qdır Milli mniyy t müf tti i Hüsnu Bingölün köm yi il qdırda yerl di.

Rus - Sovet hökum tinin ikay tind n sonra Qiyas b y v dostları Vana sürgün edildi. Van yolunda yerl n Kara Kö ed n Qiyas b y Atatürk z ng etdi. Aralarında bel bir dialoq oldu:

— Sayın Pa am, qdırdan sürgün edilm yimizin s b bini bilm k ist yir m.

---

¹ ı linskil r n silinin q dim soyadıdır. Bu bar d lia a ı linski " atir l rim" kitabında geni m lumat verir. O yazır: "Atam smayıl a a Alqaza o lu ı linski sli 1537-ci ild n ba layan igid bir n sl m nsub idi. Bizim ulu babamız A dolaq M mm d a a Qaza q zasına mkird n köçüb g lmi dir. Onun iki övladı vardı; böyük o lu ı ı - ço a illı v sakit, kiçiyi Alqaza - ço igid, amma d lisov bir adam idi. M n Alqaza ın n slind n m... Böyük o lundan olan övladlar ı ızad familiyasını aldılar, kiçik o uldan olan bizim n sil is Alqaza o lu familiyasını q bul etdi. Az rbaycan Rusiya t rkibin da il olduqdan sonra bütün yerlil r özl ri üçün rus familiyalasına b nz y n familiyalar q bul etdil r. Bizim n slin h r iki qolu ı linski familiyasına keçdi".

Atatürk:

— Ba ınızın salamat olması üçün bunu etm lirsiniz.

— Pa am, ya bizi geri qaytarın, ruslar güll l sin. Ya da icaz verin Kara Kö d qalaq.

Atatürk:

— Tamam. Orada qalma ınız üçün Siz köm k ed c y m.

Qiyas b y:

— Sa olun, Pa am.

Atatürkün mri il yerl dirm v mlak m murları Qiyas b y köm y g ldi. Qiyas b y bu yardımdan imtina etdi v öz gücün ya ama a üstünlük verdi.

İkinci Dünya müharibəsinin qız ın ça ında, 1943-cü ild Almaniya v Türkiyə arasında gizli sazi bə landı. Bu müqaviləyə əsasən Qiyas b y ı linskinin bə çılı ı il Türkiyə d ə ya ayan Qafqaz əqləri geri qayıdıb Sovet tifaqını da ild n da itmaq üçün yeni bir c b h açmalı idilər. Lakin Qiyas b y in "dostlarından" man Bolluq adlı birisi bu m lumatları ruslara 20.000 (min) lir yə satmışdır. Qiyas b y l mühacirlər Do ub yazidd silahları ilə b rab r h b s edilmişdir. Rus hökumətinə o olsun dey , Qiyas b y mühakim olundu. Ona edam c zası k sildi. Bu hadisə d n b r tutan Alman hökuməti Türk hökumətinə bel bir ultimatum verdi:

— Ya Qiyas b y azad olunur, ya da Türkiyə y hücum ed c yik.

Bundan sonra Qiyas b y ı linskinin edam q rarı l v olunur. O, Gümüş anaya sürgün edilir. Qiyas b y 1949-cu ild yenidən Qarsa, 1955-ci ild A rıya g lir. 1965-ci ild is Bandırmada yel mi dir. 1970-ci ild el-oba, qohum-qarda h sr tli Qiyas b y v fat etdi. Qiyas b y ı linski A rıda ya ayanda evlə ndi, üç o lu v iki qızı oldu.

ı linskilər Türkiyə d ulu babaları Alqaza ın adını soyad kimi da ımı lar. Qiyas b y in övladlarından biri Çingiz Alqaza (1938-1992) polkovnik rütbə sind h rbi t yyar ç i kimi öhr t qazanmışdır.

1990-cı ilin qı ında sevimli əlqə yazıçısı smayıl ı lı il m n zilində söhbət edirdim. Söhbətimizin əsas mövzusu general lia a v onun general qarda ı o lu Cavad b y ı linskilər idi. Həmin illərdə general lia a ı linskinin iki cildini çapa hazırlayırdım. Ona görə d smayıl mü llimlə tez-tez görüşürdük,

onun köm yin ehtiyacım var idi. Söhb tarası bı altı o t b ssüml gülümsün n smayıl ı lı:

— S n m nim bir h diyy m var, — dedi. Dur, o kitab r finin üstünd ki qovlu u bura g tir.

Qovluqdan çı an n sli haqqında nadir bir s n di v iki foto- kili smayıl mü llim m n ba ıladı.

Foto- kilin birind Qiyas b y 1952-ci ild Türkiy d ail si il birg ç kilmi dir. Dig r kild is polkovnik Çingiz Alqaza t svir olunmu dur.

— Çingiz b y — dedi, Türkiy d H rbi Aviasiya m kt bini bitirib, para üt-desant idmanı üzr Avropa çempionu olub. Türkiy Silahlı Qüvv l rind r fl idm t ed n Çingiz b y Alqaza yüks k v zif l r tutmu dur. İli dörd ya ında v fat edib. Sonuncu v zif si H rbi Aviasiya Eskadriyasının komandiri olmu dur.

Dayısı Qiyas b yl ba lı kövr k bir epizodu smayıl ı lı 1989-cu ild q l m alıb. Bu t sirli hadis 1952-ci ild t nqidçi M sud lio lugild ki qonaqlıqda olub.

"... Mir C lal mü llim hiss edilm d n qaba ıma piv qoymu du. M n h rd n bir qurtum alırdım. Bunu S m d Vur un gördü.

— , o n dir, içirs n? Ki i araq iç r, araq iç. Neyl yim, yor un va tıma dü übs n, yo sa s n nec içm yi göst r rdim.

M n araq süzdü.

Hiss etdim ki, gözü üzümd dir. Amma yalı hardasa uzaqlardadır. Onu da ba a dü düm ki, m nim üzüm ba a-ba a u aqlıq dünyasına qayıtmıdır. B lk d , bu saat Kür sahilind , Qarayazı me sind g nclik dostları il g zir, b lk ...

Bird n el bil dirç ldi. Qam tini düz ldib qarmon çalan Feyruza ba dı:

— , a bala, bir "Motanı" çal.

Aya a durdu. M ni d qaldırdı. Qabaq-q n r oynama a ba ladıq. Burada da gözünü üzümd n ç kmirdi. Ortada bir eyli fırlanandan sonra gördüm ki, oynaya-oynaya m ni künc do ru aparır. Ev böyük idi. Köhn binaların hamısında oldu u kimi tavan hündür, qapı-p nc r geni di. Künc çatanda dayanıb boynumu qucaqladı, üzümd n öpdü. Pıçılta il : " , Qiyas qa ama yaman o ayırsan" — dedi. Gözl ri ya ardı. Bildim, 30-cu ill rd

Polkovnik Rüst m b y M mm da a o lu 1 linski 1912-13-cü ill rd Birinci Qafqaz atıcısı artilleriya divizionunda tabs-kapitan rütb sind idm t edib. 1918-ci ild Topçu hiss sinin v A damdakı pulemyot m kt binin r isi idi.

1919-cu il fevralın be ind n lahidd A ır top divizionunun v 1920-ci ilin vv lind kinci Artilleriya briqadasının komandanı 1920-ci il iyunun 11-d übh li s kimi Az. ÇK-nın m kda ları Troyan v Polyakov t r find n Bakıda h bs edilib, güll l nmi dir. M hur generalımız lia a 1 linskinin qarda ı M mm da a-- nın kiçik o ludur. 1877-ci ild Qaza da anadan olub. Tiflisd ki kadet korpusunun v Peterburqda Mi aylovski Ali topçuluq m kt bini bitirib. Birinci Dünya müharib sind birinci Qafqaz atıcı artilleriya divizionunda kapitan rütb sind döyü üb.C bh d ki döyü idm tl ri IV-cü d r c li "Müq dd s Anna" (üz rind " gidliy gör " yazısı il) v IV d r c li "Müq dd s Vladimir" (qılnc v bantla birg) ordenl ri il qiym tl ndirilib.

Poruçik srafil b y A a o lu 1 linski 1918-ci ild G nc d H rbi m kt bi bitirib. M kt bd ikinci rotanın prapor iki v zif sind i l yib. 1897-ci il sentyabrın 10-da Qaza da zad gan ail sind anadan olub. Qori h rind ki seminariyanın Az rbycan öb sini bitirib. yirminci ilin apreli bol evikl r g l nd Az ÇEK-in yanında qısa müdd t üsusi t yinatl d st nin komandiri olub. Müsavatın t r fdarı v Sovet hökum tinin qatı dü m ni oldu una gör ittiham edilib. 1926-cı ild Solovetsk h bs dü rg sin sürgün olunub.

li A a o lu 1 linski - kinci Zaqatala piyada alayında H rbi t hsil komandasının prapor iki.

Abdulla a a Omar a a o lu 1 linski 1899-cu il yanvarın 5-d Qaza da anadan olub. 1918-ci il aprelin 6-da Bakı Realnı m kt bini bitirib. H min ili atası Omar a a q fl t n v fat etdiyin gör misi general lia a 1 linskinin himay sind ya ayıb. Az rbycan Milli Ordusunda yunker rütb sind idm t edib. Sovet tibb elmind görk mli müt ssis, tibb elml ri namiz di kimi m hur idi. Abdulla a a 1970-ci il mayın 23-d Bakıda v fat edib.

LK M LL ORDU GENERALIMIZ

1917-ci il noyabrın on be ind m n Qafqaza g ldim. Öz alqımı ba ver bil c k arici t sirl rd n v da ili qarı ıqlıqlardan qorunmasına idm t etm k arzusu il Az rbaycan korpusu t kil etm yi lazım bilib, Tiflisd öz q rarga- humı düz ltm y ba ladım.

*lia a I L NSK
Tam artilleriya generalı*

H r a acın öz kölg si var, h r mill tin d ordusu olmalıdır. Süleyman b y, indiki v ziyi t bunu daha ço t l b edir. Biz ordu yaratmasaq, mill ti qır ına ver bil rik. Hadis l rin bel sür tli inki afı göst rir ki, ordusu, top-tüf ngi olan bir alq dig rini m hv ed bil r. Bu saat bizim v ziyi t el dir ki, dü m n h m içimizd dir, h m d qon ulu umuzda. Yüz il ar alandı ımız rus imperiyası a ırımızı g tirib bura çı artdı.

— lia a, S m d b y hardadır, niy üz çı mır? Ordu t kil etm y , alqın müdafi qüdr tini möhk ml ndirm y ya ı imkan yaranıb.

- Vladiqafqazdadır. Bu günl rd g lmi di, Tiflisd ki Milli Müs lman urasında lazım olan adamlarla görü dük yen qayıtdı Vladiqafqaza. Ail sini köçürüb Bakıya g tirm y getdi.

Biz bir m s l ni d ço tez h ll etm liyik. Va til "Dikiy diviziya"da v hazırda imperiya razisind idm td olan zabitl rin hamısını ça ırmalıyıq: arkovdan polkovnik brahim a a Yusubovu, Murmanskdan general Mirkazımb y Talı anovu, Nijeqorod alaylarından ahzad mir Kazım Qacarı, polkovnik m nulla an Qacarı, Seyfulla Qacarı, general Firidun b y V zirovu. üsusil be inci v yeddinci Qafqaz ni ançı diviziyalarında bizim h myerlil r daha ço dur. Onların hamısını ça ırmaq lazımdır. Silah tutan o ul V t nin dar gününd g r k

olmayacaqsa, min-amanlıq dövründ heç lazım deyil. S n bilirs n general lyarb y Ha ımb yov indi harada qulluq edir?

— Qafqaz araba-karvan birqadasında. Ünvanı m nd var, tel vuraram.

— Bu i i tez el m k lazımdır. Zabıtl rd n birin tap ırsan daha s lah olar. S nin i in ço olur, çatdıra bilm zs n. Polkovnik irinb y K s m nliy , bir d qarda ım u aqları Cavad b y v Rüst m b y özüm b r el mi m. Onlar ço dan milli orduda qulluq el m k arzusundadırlar. G l c kl r. Dayan, qarda , bir n f ri d atırladım. Polkovnik Davud b y Yadigarov indi harda idm td dir, bilmirs n?

— Yo , ço dandı onunla laq m yo du.

— Onu m n öyr n r m, misi H s n b y Tiflisd m nim qaynım Bahadır b yl qon udur.

— lia a, m nim Zaqafqaziya seymi deyil n dövl t hakimiyy tin heç bir ümidim yo dur. Gürcül ri dey bilm r m, m nc , erm nil r bu t kilata da il olmaqla va t qazanırlar v güc top-layır- lar.

— Aydın m s l dir, erm nil rin bu bicliyini hamı ba a dü üb. Lori d r sind ki gürcül rl davadan ll rin bir parça torpaq keçir bilm dil r, rüsvay oldular. ndi biziml torpaq iddiasına ba layacaqlar.

S nin b rin var ki, da nak generalı Foma Nazarb yov Tiflisd erm ni korpusu t kil edir. Bu yandan da Andranik, Nijde, Dro m lli-ba lı könüllü milli erm ni d st l ri yaradıblar. M n bel g lir ki, m nim Tiflisd t kil etdiyim korpusla s nin burda, G nc d yaratdı ın alayı birl dirm liyik. Çünkü ayrılıqda biz heç n yik. G nc nin yarısı erm ni halisidir. Sabah aya a qal salar, t k s nin alayınla onların qar ısını ala bilm rik. Bizim korpusu da G nc y köçürm k lazımdır.

— Bilirs n, lia a, eyli va tdir G nc d y m, öyr nmi m. G nc v Çayk nd erm nil rinin r van da nakları il ço ya ın laq l ri var. Deyil n gör , onlar G nc nin müs lman halisini

qırmaq üçün m lli-ba lı silahlanıblar. r van da naklarının i ar sini gözl yirl r.

lia a dayandı. Fikir v dü ünc il dostu Süleyman b yin üzün ba a-ba a qaldı. Sa lini qaldırıb yo un gövd li çinara söyk ndi.

— Qarda ,— dedi,— bizim sas ç tinliyimiz odur ki, sg r v zabitl rimiz üçün n silah var, n c bb ana, n d m lli-ba lı paltar v ayaqqabı. mperiya ordusu bizim razil rd n ç kilib ged nd hamısını özü il aparıb. Bir müs lman b nd si qaba a durub bunları ruslardan almayıb. Amma erm ni da nakları, gürcü zad ganları, men evikl ri onların razil rini t rk ed n rus qo unlarından h r bir silahı, h tta kazarmaları bel t hvil alıb, öz sg rl rini yerl diribl r.

— Bu bar d bizim alayın v ziyy ti pis deyil, lia a. Burda m nim ya ın bir dostum var, imkanlı v karag l n adamdır. M mm dba ır a a ey zamanov c nablarnı deyir m. Yer v rzaq m s l sind bizim alaya ya ından, cani-dill köm k edir. H rbiyy m kt binin h l lik azsaylı müdaviml açılmasına da maddi köm k ed c yin söz verib. M mm dba ır a a sil- n cab ti il tanınan bir zattedir, milli parlamannın da üzvüdür.

— H r kimdirs , ol zatdan möhk m yapı maq lazımdır, — dedi lia a. — Tiflisd d bel bir dinda ımız var. Tanımanı olmazsan, H mz t b y lilov bizim Milli korpusa h m rzaqla, h m d geyiml ço köm k edir. Bu günl rd eyli silah v balak nnil rd n ibar t bir kiçik alay da t kil edib g tirdi. ki qoçaq o lu da — Rüt b y v Ramazan b y m nim korpusumda qulluq edir. H r ikisi ali t hsilli zabitdir.

— Amma M mm dba ır a a s ninl ço maraqlanı, G nc y t rif g tirm yinizd n b rdar deyil. Qayıdaq ev , adam gönd r r m, m mnuniyy tl sizin görü ünüz g l r.

lia a etiraz etdi:

— Yo , — dedi, — bizim ona i imiz dü üb, b lk , biz ikilikd onun görü ün ged k, incim z ki?..

Süleyman b y sevincl :

— Yo , canım, n danı ırsan, —dedi, — ksin , o hal olar, inan n q d r sevin c k s ni gördüyün . Port-Artur v cahan müharib si zamanı s nin, S m d b yin, Hüseyin an Na çivanskinin haqqında q zet v jurnallarda n yazılıbsa, hamısını yı ib s liq -s hmanla sa layır. Evin g l n ali qonaqlara o yazıları o umaqdan l zz t alır. Evi d burda ya ındadır, S rdar ba ının q rb h nd v rind ...

***

1917-ci il dekabrın ortalarında Az rbaycan Milli ordusu yaratmaq haqqında d rdl n iki n f rin kimliyi il , y qin ki, o ucular da maraqlanırlar. Onlardan birini - m hur generalımız lia a ı linskini h ssas o ucu, übh siz ki, tanıdı. Dig ri is indiy d k haqqında müasirl rimizin m lumatı olmadı ı general-mayor Süleyman b y lisüleyman o lu f ndiyevdir. İlk d f G nc d Az rbaycan h rbiyy m kt binin açılmasında v G nc süvari alayının yaradılmasında böyük idm ti olan görk mli s rk rd l rimizd n biridir. Az rbaycan Demokratik ordusunun sıralarında c mi-cüml tanı bir il general kimi idm t ed n Süleyman b y f ndiyevin adı yetmi üç il ar iv s hif l rind gizl dilmi dir. Be il bundan vv l onun haqqında limizd ço az m lumat oldu una gör m tbuatda çı ı el m y c sar t etmirdik. T dqiqatçı dostumuz professor Al an M mm dov "Az rbaycan" q zetinin 3 mart 1919-cu il v " stiqlal" q zetinin 10 mart 1919-cu il tari li nömr l rind general bar d ld etdiyi kiçik h cmlı yazıları s av tl biz ba ı lıdı. H r ikisind — "Möht r m bir generalın ölümü" v "General Süleyman b y" yazılarında alqımızın s rk rd o lunun ömür yolu haqqında dol un m lumat ld etdiyimiz gör alim dostumuza t kkürümüzü bildiririk. Yazılardan görünür ki, 1919-cu ild q fl t n s pm yatalaq st liyin tutulan general Süleyman b y f ndiyevin va tsız ölümü bütün Az rbaycan ictimaiyy ti üçün a ır itki olmu dur. " stiqlal" q zetind imzasız verilmi yazıdan bunu açıq-aydın görm k olur.

"Ey möht r m sg r! S n Az rbaycanın n q hr man övladı idin. S n öldün. F q t, s nin q hr manlı in s nd n sonraya yeti c k, zabitl rimiz arasında ölm y c ks n. S ni Az rbaycan h rb tari ind yad etm k Az rbaycan üçün böyük bir r fdir. S nin ruhuna t zim v hörm tl rimiz ithaf ed r ik n V t n v mill timiz d b yan-t ziyi t eyl riz".

B s general Süleyman b y f ndiyevin on yeddinci il q d rki f aliyy ti nec v harada keçmi dir? Bu suala tari in d rin qatlarında, toz basmı ar iv s n dl ri cavab verir.

...1864-cü il oktyabrın 5-d Süleyman b y lisüleyman o lu f ndiyev A damda dünyaya g lmi dir. İlk t hsilini G nc d ki progimnaziya¹ almıdır.

On altı ya ında h min m kt bi bitir n Süleyman b y 1880-ci ild Yelizavetgrad² süvari m kt bin da il olmu v oranı 1885-ci ild müv ff qiyy tl bitirmi dir. H rbi idm t Qafqaz süvari ordusunun polis n zar ti idar sind ba layan g nc zabit Süleyman b y iki il sonra, mayın 18-d kornet-zabit rütb si il t ltif olunmu dur.

Eskadron komandiri Süleyman b y f ndiyev nümun vi idm tin gör 1899-cü il martın 15-d rotmistr rütb sin layiq görülmü v ona kavalər kimi f ri ad verilmi dir. 1900-cü ild is üçüncü d r c li "Müq dd s Stanislav" ordeni il t ltif olunmu dur.

srimizin vv ll rind idm t yeri bir neç d f d yi diril n Süleyman b y 1907-ci il fevralın 28-d n Zaqafqaziya polis ke ikçi d st sinin Kutaisi quberniyası üzr ba n zar tçısı t yin olunmu dur.

Süleyman b y f ndiyev yalnız h rbçi deyildi. O h m d alqımızın maarifl nm sind görk mli ictimai adim kimi f al i tirak etmi dir. Tez-tez Qoriy g l n, az rbaycanlı balalarının

¹ nqilabdan vv l dörd, ya ud altısınıfli natamam t hsil ver n m kt b. — .N.

² ndiki Kirovoqrad h ri. - .N.

t hsili v güz rani il maraqlanan Süleyman b y onlara maddi köm yini sirg m mi dir. Görk mli maarifçi, d biyyat ünas Firudin b y Köç rli v S f r li b y V lib yovla dostla mı , Tiflisd az rbaycanlı- ların t kil etdiyi m d ni-maarif c miyy tinin i ind ya ndan i tirak etmi dir.

1912-ci il dekabrın 6-da polkovnik rütb si alan Süleyman b y f ndiyevin imperiya ordusundakı idm t l ri sonralar üçüncü d r c li "Müq dd s Anna", ikinci d r c li "Müq dd s Stanislav", "Müq dd s Anna" v üçüncü d r c li "Müq dd s Vladimir" ordenl rin layiq görülmü dür.

Polkovnik Süleyman b y f ndiyevin imperiya ordusunda sonuncu v zif si lahidd Qafqaz ordusunda Zaqaqfaziya poliske ikçi d st sinin t fti -yo lama üzr ba n zar tçisi idi (1912-ci ild n). Önc dediyimiz kimi, Süleyman b y f ndiyevin ço böyük v danılmaz idm ti 1917-ci il iyul ayından ba layaraq Az rbaycan Milli ordusunu yaratmaq t bbüsüdür.

1919-cu ild "Az rbaycan" v " stiqlal" q zetl rind verilmi h r iki nekroloq-yazıda generalın bu misilsiz f aliyy ti bar d m lumat var. Ona gör d h r iki yazını kiçik i tisarla ziz o uculara t qdim edir m.

MÖHT R M B R GENERALIN ÖLÜMÜ

Az rbaycan, ümumiyy t l , Zaqaqfaziya namusp rv ran v alisan bir sur td islamlara idm t ed n möht r m zabit - Süleyman b y f ndiyev cüml mizi müt ssir v m yus bura ara q vida etdi.

Süleyman b y f ndiyev Rusiya inqilabından sonra Zaqaqfaziya islamlarının h rbi t kilatında qiym tli bir üzv olaraq çalı mı v çalı dı i l rd böyük bir zm v s bat göst rmi dir. Süleyman b y f ndiyev Namiq Kamalın "Cahan titr r s bat pay rbab- zmü m qan td n" beytin masd l olmu , s batını m hviyy ti - siyy y q d r götürmü dür. Süleyman b y bir va t G nc d ifayi- idm t edirdi. Sovuq idd tli bir sur td idi. K ndisini salamlamaq üzr yanına g lmi dim. Qısa bir cüml il müqabil etdi: "Camaatımız oyanır. Qoçaq sg rl rimiz ço alır" - dedi: sonra n zabitp rv r bir sg r

v ziyəni alaraq: "Və zifəni deyirlər ki, qıta bilən hər kimiz yaşı olanda".

Mərhum siyasətçilərlə qərar almaz idi. Onun nəzərində yalnız şərəflik və şərəfli məqsəd bir iman var idi.

Gençdən sonra Türkiyəyə getmiş və orada islam təkilatını müvəffəqiyyətlə ikmal etmişdir. Sonra Qarabağda - Adama dağlı rəhbərlik və zifəni üzusunda böyük bir qabiliyyət və qeyri-adi göstərməmişdir.

Süleyman bəy hissəvə fikircənəziyyətli adam idi. Heç kimsə bilməz ki, Süleyman bəy nə bir pisişadiq olmuşdu. Bir dostumuz bizə təminat deyirdi ki, Azərbaycan namus və iftixarlı müəssisə bir təmsil edilən bir simə varsa, o da Süleyman bəy fəndiyevdir.

Parlamentdən Məmməd bəy Əliyev zamanında cənabları mərhumun nəyatını tanıdığı və bir çox zamanlarda bəhrəli deyən bir zat olması etibarlıdır. Biz deyirdik ki, general Süleyman bəy fəndiyev eyni zamanda bütün Azərbaycan zabitləri arasında çalışmış, təkilatçı və ilkin tanınmış bir zat idi.

vətən! Azərbaycan üçün bu ziyə böyük bir ziyədir. Bu ziyə qarşısında müəssisə olmamaq qəbil degildir.

General-mayor Süleyman bəy fəndiyev haqqında ikinci nekroloq məqalə 1919-cu il martın 3-də "Azərbaycan" qəzetində dərc olunub. Məqalənin yazarı Səid adlı müəllifdir.

GERERAL SÜLEYMAN BƏY

Bu gündə Azərbaycan Cümhuriyyəti ordusu komandanlarından - ordunun böylə mühüm bir vəziyyətində - mirlivə (general) Süleyman bəy fəndiyevin təfəssatliyində vəfat etməsi bəhrəgəldir. Rəhmətullah rəhmətə və səh.

Mirlivə fəndiyevin vəfatının inkişafında yalnız mirlivənin qərar və məsləhətçisi kimi və digər cəhətdir. Bəlkə onu tanıyan, onun həqiqətə arif, onun vətəni millət və fərdlərini bilməyən cümlə Azərbaycanlıları diləndə dərd cəhətdir.

Süleyman bəy fəndiyev kim idi?

Bu suala hazırkı həqiqətə nazirimiz general Səməd bəy Mehmandarov həzrətli: "general Süleyman bəy fəndiyev təməllikdə, namusda, qeyri-adi fərdlərində təhlükədar mədəniyyət cümlə zabitləri arasında nə birinci mövqə tutanlar idi!" - deyər cavab vermişdir.

Bizl r is m rhumun s hifeyi tari iyy sin bir n z r ed lim. B n onun bütün s halfe tari sind n b hs etm y m al-t ssüf qadir degil m. Bu bana d i m chuldur. F q t, m rhumun G nc h rind ki imrar h yatından b hs etm k mümkündür.

O v qq miralay (polkovnik) rütb sind olan Süleyman b y 1917-ci s n nin iyul ayında G nc h rin t rif g tirdi. Mü yy n bir v zif il mav rayi - Qafqaz hökum ti t r find n ezam edilmi idi, v zif si is t kil edil c k süvari milis alayı üçün kiçik zabitl r yeti dirm k idi. M rhum G nc h rin varid olan kimi G nc Müs lman Milli komit sin t rif g tir r k b yanat verdi. V Az rbaycan türkl rinin q vay sg riyi si olması v buna d ehtiyac üsusunda izahat ver r k lav etdi ki, g r bu m sarifi G nc milli komit si öz öhd sin götür r k q vay sg rliy t kili sasına ibtidar etm k arzusunda bulunarsa, m alm mnuniyy bu üsuda heç bir f dakarlıqdan ç kinm y c kdir Milli komit i ba ladı. Yüz lli n f rlik gec - gündüz olaraq bir m kt b h rbiyy gü adına q rar verdi. Bu miqdarı G nc vilay ti q zaları arasında nüfuz etibarı il t qsim ed r k namiz dl r v onların m sarifl rini gönd rm k üsusunda cüml q zaların Milli komit l rin müraci t etdi.

B zi q zalardan müt lliml r gönd rildi, lakin m sarif üçün para g lm di. B zi komit l r t r find n para gönd rildis , n hay t, az miqdar.

M rhum Süleyman b y çalı ma a ba ladı. Pulsuzluq, acliq, lb s sizlik onu m yus etm di, qor utmadı. H tta özü 1917-ci s n avqustun vv lind n v zif y ba ladı ı halda 1918-ci s n nin bat ayında keçmi maa larını almaq üçün özü utanıb b nd ni vasit etdi.

Bu q d r müdd t öz hesabına idm t etdikd n sonra yen maa ist m yi özün bir mü kül mr hesab ediyordu.

G nc d akar il ba landı, cüml mülki v h rbi m murlar d i qar tkarlara, talançılara iltihaq etdil r. Kims kims ni tanımaq ist m di, kims kims y ita t etm di, übh etm k olur ki, düz, do ru, qeyr t v namuslu sl r tapılmayaca ı bir d r c y g ldi. M rhum f ndiyev gündüzl r ac, gec l r uy usuz öz cavan mü lliml ri il h rin h rastına, h rd min-asayi i m l r y gedils , Süleyman b y görünürdü. Özü namus v qeyr tli, müt lliml ri düz, do ru.

mkir müharib si snasında is m rhum Süleyman b y heç bir f dakarlıqdan ç kinm di. vv ld n a irad k n t hlük li, n mü-

1. Akar i - anar iya — .N.

hüm nöqt l rd isbat vücud ed nl rin birincisi oldu. Bundan sonra Süleyman b yin m muriyy ti qara yazıya t bdil edildi. Bir müdd t G nc d n getdi. Bu halda müs lman ordusu t kilin höküm t t r find n müsaid edildi. General lia a ı linski ba komandan (G nc d ilk d f yaradılan lahidd Müs lman korpusuna . ı linski ba komandan t yin olunmu dur.— . N.) t yin edildi. G nc d q vay sg riyy t kilin ba landı.

M rhum Süleyman b y be inci alay komandanlı ına t yin edil r k yenid n G nc y t rif g tirdi. Yen f aliyy t , f dakarlı a ba ladı. Bu v qt h rd öyl bir anar i hökmf rma idi ki, heç bir qüvv t min asayi müqt dir deyildi.

N hay t, mövcud türk sg rl rini müs ll h ed r k onların namus v qeyr tl rin istinad n onların vasit sil eadeyi-asayi v

Bakı t r fd n G nc üz rin t rtib edilm kd olan hücumu qar ı müdafı etm y müqt dir ola bilm k lüzumu hiss edil r k buna t bbüs edildi.

Süleyman b y: "B n bu v zif yi q bul ed bil r m" - dey bütün z hm t v ç tinliyi öz alayına q bul v h r bir c h td n t min etdi. H qiq t n, bununla da G nc d eadeyi-asayi m l g l r k nizam, intizam b rq rar etdil r. Böyl c , m rhum general Süleyman b y f ndiyev heç bir gün f dakarlıqdan ç kinm y r k f aliyy tin davam etm kd idi. Bu günl rd bir ziyai- b di q b-ilin- d n m dud olaraq darulb qaya ertihal ed r k cüml az rbaycanlıları hüzn v l m d ryasına q rq etmi .

R hm tullahe leyh r hm t vaseh.

YEN AÇILAN AR VD N

namla dem k olar ki, 1918-20-ci ill rd Milli ordumuzun keçdiyi ömür yolu tam tari i salnam dir. Yetmi iki il "tamamil m fidir" möhürü il alqımızdan gizlin sa lanan h rb tari imizin qiym tli s n dl rini ara dırmaq biz yalnız 1992-ci ilin noyabr ayında qism t oldu. Burda n l r yo du... h r s n dd bir q hr man o lumuzun taleyi, döyü yolu, kimisi yarımçıq, kimisi d bütöv. Bu nadir s n dl ri ara dırdıqçı böyük S m d Vur unun dill r zb ri olan misraları yada dü ür:

H r türb d n bir q hr man
Sanki, ba ıb deyir biz :
"Alovların arasından
Yollar açdım e qiniz ".

Respublika yeni Tari M rk zi Dövl t Ar ivind sa lanan bel qiym tli s n dl rd n biri d general-mayor Süleyman b y f ndiyev m susdur. 1919-cu il fevralın 21-d h rbi nazir v zif sini müv qq ti icra ed n general-leytenant lia a ı linskinin v Ba q rargah r isi, polkovnik H bib b y S limovun imzaladı ı 89 nömr li mrd o uyuruq:

"Bu gün A damdan birinci piyada Az rbaycan diviziyasının r isi general-mayor f ndiyevin tif st liyind n v fat etm si haqqında k d rli teleqram almı ıq. 1917-ci il fevral çevrili ind n sonra general-mayor (o va t polkovnik) f ndiyev var qüvv si il ictimai-t kilati i l rd v V t nin müdafi si sah sind alqına idm t etm y ba ladı.

Yeri g lmi k n, qeyd ed k ki, G nc h rind onun t bbüsü il yeni yaranan Az rbaycan ordusuna t limatçılar hazırlamaq üçün t dris d st si yaradılmış dı. Polkovnik f ndiyevin r hb rlik etdiyi ço da böyük olmayan bu d st v t nimizin m rk zi G nc h rind qayda-qanun yaradılmasında, anar iyadan qorunmaqda, e alonların t rksilah edilm sind v alq mlakının qorunmasında sas rol oynayırdı.

G nc h rind Müs lman korpusu yaradılarda polkovnik f ndiyev be inci Müs lman alayının komandiri t yin edilir. Tiflisd ki mü t lif t kilatların açq mü alif mövqeyi, r smi dair l r t r find n müs lman alayının yaradılmasına m nfi münasib ti v bir ço dig r ç tinlikl r ba mayaraq polkovnik f ndiyev Tiflis r smi dair l rind n

öz bacarığını hesabına almayı üçün lazım olan səs eyləri alır və G necə y çatdırır.

Könüllülər döndürülən tənkil olunmuş beinci atıcı alayı, yerlərdə hərbi sahələrlə kömək edib cəbhə hakimiyyətini olmadıqca bir dövrdə kəsb rütbəni ya da geyinmə və ortasviyədə təlim görmüş sərgilərdən ibarət idi. Komandirin qayısı təkcə sərgilərlə qurtarmırdı. Polkovnik fəndiyev zabitlər üçün dənizlə tənkil olunmuş ucuz yemək ana tənkil etmişdi.

Azərbaycan korpusunun süvari hissələrinin müvafiqi bura alındıqca dövrə polkovnik fəndiyev qərargaha çəkilən yavaş eylər zəhmətçiləri təhvil verdi. Bundan sonra ikinci Qarabağ süvari alayının komandiri təyin olunan polkovnik fəndiyev bir çox çətinliklərə bəmayaraq, alayı tam hazırlıqlı hərbi hissəsviyyəsinə qaldıraraq, ləvəziyyətdə Hərbi Nazirliyə təqdim etdi.

Bağarası arasında hərbi nazir tərifləndirən fəndiyev polkovnik fəndiyev bu il yanvarın 6-da general-mayor rütbəsi verilir və birinci piyada diviziyasının komandiri təyin edilir.

General fəndiyev hazırkı rəitd diviziyanın tənkil olunması kimi ağırlıqlı bəsləyir, Azərbaycanın vacib bölgəsində istirahət bilmədən fərdakarcasına hərbi hissələrdə qanun-qayda yaratmağa çalışır.

Öz diviziyasındakı tibbi vəziyyətdən narahat olan general fəndiyev sənəzi lazaretin təkilən hərbi rəhbərlik edir, tez-tez sərgilər arasında olaraq, bəzən sözlə, bəzən də rəhbərlik bərkərliliklə onların taleyini yüngüllədirir. Qayıqların çəkiləndən o, özü haqqında dənizmə vətənpəyətəlik tələyin tutularaq mənə bir sərgilə kimi vəzifədəndə ölürlər. Yorulmaz döyüçü və Vətənin sənəli, qəbrin nurla dolsun!

Vətəni general Süleyman bəy fəndiyev Batumda yəyan ailəsinə maddi çətinlik qarşısında qoymudur. Hətta böyük ölünün vəfatı bərinə idən general ona tapırılan işlərin böyük həmişəni düzəndirək edərək öz vəzifəsinə tərk etməmişdir.

mürəddən ki, onun dövrünün rəhbərliyinə hesabına olsun və ailəsinə bərkərlilik bərinə rəhbərlik müavinəti verilsin. Eyni zamanda ailəsinin normal yaşayışını təmin edib cəbhə mənə dəniz qəndil təmin olunması barədə hazırda Bakıda yerləşən Hərbi Nazirlik qarşısında vəzifə qaldırırım".

Bəginə sonra - fevralın 26-da general İliçinski hətmin bərkərlilik ləvəziyyətdə etmişdir:

"V fat etmi Birinci piyada diviziyasının r isi, general-mayor Süleyman b y f ndiyevin dul qalmı h yat yolda ının ahi i il m rhum G nc h rind yo , Qaza q zasında d fn olunacaqdır".

T ssüf ki, V t nimizin azadlı ı u runda canını f da ed n general Süleyman b y f ndiyevin bu gün d k ya ın qohumunu tapmaq mümkün olmadı. İl rin uzaqlı ı biz imkan verm di ki, öyr n k, gör k, bu m rd generalımız harada - Qaza ın özünd mi, yo sa h r hansı bir k ndind mi uyuyur.

Ümid g l c k t dıqata, ar iv s n dl rin , bir d A damda v Qaza da ya ayan f ndiyev soyadlı n v -n tic l rin yadda ma qalır...

AZ RBAYCANIN LK ADM RALI

nsanın ata-anası olmayanda ona yetim deyirl r. Daha böyük f lak tdir ki, mill t yetim qalsın. Yetim mill t kim deyirl r? Öz tari ini bilm y n mill t yetimdir. Öz dahil rind n, böyük adamlarından b rsiz ya ayanlar yetim hesab edilirl r.

Biz el bir alqıq ki, böyük dahil r, dünya miqyasında öhr t tapan adamlar yetirmi ik, amma ba qa mill tl r ona sahib olmaq ist yibl r.

kr m C F R,
Professor

B L DÇ QIZIN DED KL R

lk d f onun adını 1976-cı ild Sevastopal h r muzeyind e itdim. B l dçi qız n h ng bir kreysər kli önünd dayanıb 1853-1856-cı ill r müharib sinin q hr manları haqqında m lumat verirdi:

— 1854-cü ilin mart ayında ngilt r v Fransa Rusiyanın Balkanlarda gücl nm sind n b rk narahat olmu du. Onların m qs di Qara d niz bo azlarını l keçirm k v Rusiyanın ticar t yollarını bamaq idi. Ona gör d h r iki ölk müharib y qo ulub Krıma qo un çı artdı. Sevastopal mühasir y alındı. O va tdan da Sevastopalun q hr mancasına müdafi si ba landı. Admiral stomin, Na imov, Aslanb yovun (a ırıncı famili Aslambekov kimi t l ffüz edirdi) v rus sg rl rinin q hr mancasına vuru masına ba mayaraq, ingilis v fransız qo unları h ri aldılar. T hkimçi Rusiyanın gücsüzlüyü v çürüklüyü ölk y baha ba a g ldi. Ba , bu gördüyünüz kild ki vitse-admiral Aslanb yov 1871-ci ild üçüncü donanma ekipajının r isi olanda Sevastopala d mir yolu ç kilm sin r hb rlik etmi di.

S N DL RD N SORAQ ALDIM

B l dçi qız sözün ara verib bildirdi ki, indi d o biri salona keç k. Tama açılardan b zisi ir li durub admiralın portretin ba ıb keçirdil r. M n is klin önünd eyli dayandım... Onun üzünd , gözünd qafqazlıya, daha do rusu, az rbycanlıya o arlıq a tarırdım. Etiraf edim ki, sövq-t bii bir hiss onun bizim alqın o lu olmasına m nd übh yaratmırdı. z m tli duru u, qafqazlılara m sus burma bı ları b y n silli olma ndan ni an verirdi. Ç rçiv nin a a ısındakı qısa m lumatı o udum: "Vitse-admiral A.B.Asłambekov. 1820-1900-cu ill r"

Bayaqından daha geni bir salona keçdiyimizd n h r bir t r f ç kilib eksponatlara ba ırdı. Bir n f r sualları il b l dçi qızı bezikdirmi di. M n is sual verm k üçün fürs t gözl yirdim. B l dçi qız ondan canını qurtarmaq üçün deyirdi:

— Ay yolda lar, bir az ya ın g lin, eksponatlara l vurmayın, bel olmaz. Suallarınızı a ırda verm yinizi ahi edir m...

Üçüncü - a ırıncı salona keçm yimizi bildir nd m n döz bilm yib ona ya ınla dım.

— Möht r m anım, Sizinl bir m s l ni aydınla dırmaq olarmı?
— dey soru dum.

Qu qu u kimi z rif olan bu inc m luq heysiz halda:

Buyurun, - dedi, amma qısa olsun.

— Vitse-admiral Aslanb yovun milliyy ti m ni maraqlandırır, ba qa heç n ...

— Bilmir m, — deyib t ccübl üzüm ba dı. — Nec m g r, rus deyil? Siz hardansınız?

— Bakıdanam, — dedim. — Z nnimc , rus deyil.

- Deyil n gör , bakılı da deyil. Onun erm ni oldu unu dey nl r d var. g r Sizi maraqlandırırrsa, bir azdan ota a g l rsiniz. Otaqda aydınla dırarıq. G r k ki, onun s n dl ri sa lanılır...

H min gün sas fond ba lı oldu. Yelena il s h r görü m k üçün v d l dik. sas fondun bu gün ba lı olma ı onu da narahat etmi di. Ona gör d m n bel bir m sl h t verdi:

— Va tınız varsa, bu gün "Sevastopal h r panoramı"na da ba ç kin. Admiral Aslanb yov haqqında orada da m lumat olmalıdır.

...Panoram-muzeyd m ni pis qar ılamadılar. Amma g li imin m qs dini bil nd dodaq büzdül r. Dedil r ki, admiral az rbaycanlı ola bilm z, o ill rd sizinkil rd n orduya, donanmaya götürmürdü r.

— Niy götürm yibl r? — dedim, götürübl r. Bu müharib d (1853-1856-cı ill r) h r birind be yüz n f r döyü çü olan Az rbaycanlı süvari alayları v ayrıca Qaraba süvari alayı vuru urdu. M hz rus h rb tari çil ri yazırlar ki, Rusiyanın Qafqaz c bh sind ld etdiyi q l b l rd Az rbaycan süvaril ri üsusil f rql nirdi. Onların bu q l b si Krım u runda ged n döyü l rd v ziyi ti bir q d r yüngüll dirirdi. Bu müharib d üç yüz llid n ço az rbaycanlı zabıt v sg r t ltif olunmu du. Vuru anların da ks riyyi ti b y, an v a a n slind n olan o ullar idi.

Onlar bar d "Kavkaz" q zeti 1849, 1852, 1855 v 1858-ci il nömr l rind kifay t q d r m qal l r verib. H tta Peterburqda nizami orduda qulluq ed n bir qrup az rbaycanlı döyü çünün v zabitin siyahısını da d rc edib. Zad gan n slind n olan süvari korneti M mm d li Eyvaz li o lu, lisk nd r a a Süleyman a a o lu, kornet F rz li F t li a a o lu, Abdulla sg r a a o lu, Murtuz li M h mm d min o lu, hm d A a o lu, Miryusif b y, Mir M di b y o lu, N srulla b y Hüseyin b y o lu, Ad m M h mm d Hacı M h mm d o lu, li Hacı Abbas o lu, Hacı lh ngü o lu, Hacı M h mm d o lu v prapor ik sk nd r o lunun döyü yolu bar d qısa da olsa m lumat verilir.

Q zetin 1855-ci il (48) v 1858-ci il (83) saylarında göst rilir ki, az rbaycanlı poruçik li aban o lu Var avadan Peterburqa ezam olunub. Polkovnik Ziya an Mirz N bi an o lu Sankt-Peterburqda ya ayır. Kornet dris b y A alarov Var avada lahidd Müs lman alayında idm t edir. Bundan ba qa "Kavkaz" q zeti general smayıl b y Qutqa nlı, general-leytenant C f rqu lu a a Bakı anov v onun h rbçi qarda ları bar d yazılar da verib.

***

T ssüf ki, burada admiral Aslanb yov haqqında heç bir s n d tapılmadı. Amma muzey i çil rinin göst rdiyi d biyyatdan öyr n bildim ki, 1855-ci ild Sevastopalda güclü döyü l r zamanı admiral Na imov a ır yaralanıb.

M rk zi kitab anaya gedib, admiral Na imovla ba lı kitabların hamısını sifari verdim. Yazıçı Yuri Davıdovun "Na imov" s n dli povestind admiral haqqında bel bir epizoda rast g ldim: "Konsilium mü yy n etdi ki, Na imovun v ziyy ti ümüdsizdir. H kim- l r onun bundan sonra ya amasına inanmırlar. Ölüm yata nda Na imovun zabı qır saat ç kdi. Qır saat tamam olanda canverm ba ladı. H min anlar ahid kapitan-leytenant Aslanb yovun günd liyind d qıq yazılıb:

" yunun 30-da saat on bir ya ın onun n f s alması daha da gücl ndi. Otaqda sakitçilik hökm sürürdü, h kiml r mübahis ni k sdil r v otaqdakılar çarpayıya ya ınla dılar. Sokolov ucadan v ço aydın kild dedi: "Budur, ölüm ya ınla ır..."

Mü yy n an ötdükd n sonra Voyevodskinin sualına Sokolov b rkd n "keçindi" cavabını verdi. Hamı saata ba dı, saat on bir on d qıq idi".

Sonra yazıçı Yuri Davıdov izah edir ki, admiral Na imovun n ya ın adamı kimi kapitan-leytenant Aslanb yov qeydl rind heç bir fantaziya yo dur. M hz ona gör d admiral Na imovdan yazan bütün rus t dqiqaçları - akademik Y.V.Tarl , m hur h rbi c rrah v h kim müharib nin i tirakçısı N.Piroqov v ba qaları Aslanb yovun qeydl rin saslanırlar.

Sonralar "Na imovun bioqrafiyası" adlı s rin mü llifi Aslanb yov yazır ki, admiral Kornilovun h lak olmasını e id n Na imov ona son borcunu verm y getdi. M n iç ri gir nd Na imov a laya-a laya artıq ölmü dostu Kornilovu öpürdü.

Sabahkı günü h y canla gözl m y ba ladım.

Uzun bir d hlizd n keçib, h y ta çı dıq. Dolama pill k nl rl a a ı dü üb qapısına " nqilaba q d rki mühafiz ota ı" sözl ri yazılmı qapını açdıq. Yelena h r eyi a saçlı qadına t fsilatı il damı dı. Onun üzün donuq bir ifad çökdü. lind ki q l mi oynada-oynada t ccüb v kinay il m ni öt ri süzdü. Dodaqaltı n s

mızıldanıb yerind qurcalandı. Qadının hvalının pozuldu unu duyan Yelena öz i i üçün ahi ed n adamlar saya ı: "Rica edir m, h m öz adımdan, h m d uzaq yol g lmi bu yolda m tirin etiraz etm y siniz. Görünür, ço lazımdır..."

Yerind n durmaq ist m y n müdir a ır-a ır ba ını qaldırır ndl :

— Bunun üçün Bakıdan buraya g lmisiniz? — eyli durub: A ı Aslanb yov erm ni admiralıdır. Sizin a tarı ınız, m nc , m nasızdır.

— Ola bilm z, — dedim, vv la ona gör ki, admiralın familiyası Aslanb yov deyil, Aslanb yov ola bil r. kincisi d , g r erm ni olsaydı, Aslanyan olardı.

— Siz bunları hansı m nb d n v n y saslanıb deyirsiniz?

— O ill rd heç bir erm ni familiyasında "b y" sözü ola bilm zdi. "B y", " an" v "a a" titulları ancaq müs lman alqlarına m susdur. Erm nil rin is birc titulu olub, "m lik", o da sonradan.

Fondun müdiri n Yelenaya, n d m n bir söz dem d n durub sol t r f buruldu, sonu görünm y n r fl r arasında yo a çı dı. Yelena yilib ar asınca ba dı. İni dodaqlarının üstün qoyub astadan yeniyetm qızlara m sus iltəqlıqla:

— D nizçil r demi k n, sükanı bel d tutun, h l lik biz onu m lub el mi ik. Birc , Allah el sin, familiya m s l si siz dey n kimi olsun.

T min n on-on be d çiq d n sonra lind q dim boz bir qovluq geri qayıdan mühafiz ç i yerind oturub, bizi heç görmürmü kimi qovlu u özü v r ql m y ba ladı. D rin, sükutlu bu yarımzırz mi otaqda arabir açılan v r qin s si m nim intizarımı daha da artırırđı.

Handan-hana:

— Ba aq gör k, — dedi, — Sizin sözl rinizd h çiq t varmı? s n m n übh edir m ki, bel bir görk mli admiral müs lman ola...

M n daha döz bilm zdim. Düzü, qor urdum, özü ba ıb, sonra da götürüb geri aparsın v desin ki, sizin dedikl rinizd n s r- lam t yo dur. Aya a durdum. İlimi cibim salıb, pasportumu v v siq mi çı ardıb stolun üstün qoydum.

— Buyurun, — dedim, — m n bu iki s n dimi Siz etibar edir m. Siz d v zind qovlu u verin, özüm ba ım.

Hiss el dim ki, m nim bu s birsizliyim Yelenanın da o una g lm di. O, astadan, narahatlıqla:

— A ı, bel olmaz...

Müdür d döz bilm yib bir az s bi:

— N deyir m, buyurun, — deyib, — qovlu u m n verdi.

Admiralın si i in ba ır v gözl rim inanmıram. lahi, bu q d r sa takarlıq etm k olarmı? N f sim t ngiyir, h yacandan si i limd sir. Döz bilm yib sevincimi onlara da bildirm k ist yir m.

— caz verin, Sizin üçün admiralın ad-familiyasını o uyum.

Müdür dinmir. Amma Yelena, m nim q l b mi, sevincimi duyan Yelena:

— Buyurun o uyun, — dey n s sl cavab verir.

O uyuram:

— Aslanb yov brahim b y Allahverdi b y o lu. sli bel dir. Lakin qara tu la bu ad-familiyanın üstünd n tt ç kilib, düz li edilib: Aslambeqov Avramiy Boqdanoviç, 1822-ci ild Bakıda anadan olub. sl-n cab ti is a alıqdır (zad gan). Dini müs lmandır. Sonuncu iki sözün üstünd n d tt ç kilib, v zind "pravoslavniy" yazılıb. g r mümküns , icaz nızl admiralın si i ind n qeydl rimi götürüm...

Yelena sevincl :

lb tt , olar, buyurun, yl ib qeydl rinizi edin, m n is icaz verin mür s olum.

M nim s mimi t kkürümü m mnuniyy tl q bul ed n Yelena ged n kimi müdir s rt s sl bildirir:

— Yolda qeydl r götürm k olar, amma nadir fonda sa lanan si i in foto-sür tini ç ı artma a icaz verilmir.

— Ço sa olun, — dedim, — m n bu qeydl r d b s el y r.

Bel bir qada anın olmamasını m n ço dan bilirdim. Lakin bu dar macalda mübahis y giri m yi artıq hesab etdim. Bir d ki, bu m n heç lazım deyildi. Ba lıcası o idi ki, m n h myerlim haqqında, ilk az rbaycanlı vitse-admiral bar d nadir tapıntı il üzl mi dim. Bu sevinc m n b s idi.

M N B L R D N G L N S S L R

"Bakı limanı getdikcə yararlı hala salınırdı... G mi heyətinin kəsb riyəti bəqulılardan olurdu. G miçiliyin inki afı bəqulıların çöünü d nız h mi lik bə layırdı. O illərdə h r nadir ail l r rast g l m k olardı ki, d nızçı olmasın. G mil r d qara f hl i l y n d çö idi. 1820-ci illərdə Bakı sularında artıq altmı a q d r yelk nli g mi üzürdü.

Qulman İkin, alq yazıçısı

Azərbaycan Hərbi Dəniz Donanması tarixində ilk admiralımız Dənizgahqulu bəy oğlu Birinci Mirzə Məhəmməd an olmu dur. Təssüf ki, hələlik onun foto klini ld etmə k v ömür yolunu tam öyrənmək mümkün olmamıdır. Lakin Hərbi Dənizçilik tariximizin sənədlərində Mirzə Məhəmməd fəaliyyəti barədə az da olsa məlumat var. yirmi yaşında Bakı anlı na hakim olan Mirzə Məhəmməd atası Dənizgahqulu bəy dən sonra bərhadə halə dü mü iqtisadiyyatı qaydaya salmaqla yanaşı, zərər g miçiliyin inki afına üsusi qayır göstərdi. İlk dəfə Bakı limanında g miçiliyin inki afına da o bəlamıdır. Bu məqsədlə Avropada g miçayırma tərübünü öyrənmək üçün səfər dən çıxmıdır. Sevimli yazıçımız Qalman İkinin "Bakı və bəqulıların" sənədli sənədində bir epizod tarixi fakt kimi qiymətlidir.

"Bir gün Mirzə Məhəmməd an oğlu Məlik Məhəmmədini yanına çağıraraq dedi:

— Qulaq as, Məlik Məhəmməd, gör, nə deyirəm. Biz dəniz sahilində oturmuşuq, ancaq öz gəmilərimiz yoxdur. Balıqçı gəmiləri ilə işləməliyik. Bizim gəmi lazımdır ki, üstümüzü dənizə salmaq üçün qabağa çıxarıbilsin.

Atıcının sözlərindən heç bir şey bəlaməyən Məlik Məhəmməd gözlərini döy-döyünə bəladı.

— Bunun üçün mən Avropaya getməliyəm, — deyib Mirzə Məhəmməd an dənizdən nəfəs aldı. — Yaşı gəmiləri ancaq oralarda düzəldirlər.

— B s burada kim qalacaq? - M lik M h mm d t ccübl soru du.

— Nec y ni kim qalacaq? S n!

M lik M h mm d b zi i l r qarı araq atasına köm k edirdis d , özün qar ı bu cür ehtibarı heç gözl mirdi.

H min ill rd Bakıda olmu s yyah Ler yazırdı ki, Bakı anı admiral Mirz M h mm d an tez-tez Langert ged r k orada g mi in asına r hb rlik edirdi.

On doqquzuncu srin vv ll rin m sus ba qa bir m nb d mövcuddur. 1804-1806-cı ill rd Az rbaycana i alçılıq m qs dil g l n rus qonularının burnunu z rd ki h rbi d nizçil rimiz ustalıqla ovmu dular. ran tari çisi N sir N cimi yazır ki, Abbas Mirz nin c sar tli s rk rd si, Bakının igid komandiri (slind valisi) Hüseyinqulu an toplardan birini rus g mil rind n azacıq aralı olan yer ç kib, heyr tl ndirici c ldlik v f dakarlıq göst r r k dü m nin bir neç g misini top m rmisiyl d niz q r q etmi di.

übh siz ki, on yeddi ya lı brahim b y Aslanb yovun Peterburqda H rbi D niz Korpusunu bitirm si d ilk admiralımız Mirz M h mm din arzu v ist yi il ba lı olmu dur. Bakı anovların ail c r sind Allahverdi adlı bir s vardı. B lk , brahim b y Aslanb yov h min Allahverdi b yin o ludur? T ssüf ki, yüz yetmi üç illik zaman m saf sind bunu d qiql dirm k mümkün olmadı. Ancaq atırlamaq ist dik ki, o va tlar a a ı t b q y m sus ail nin on üç ya lı o lu Rusiyada o umaq imkanına malik ola bilm zdi. Dem k, ilk vitse-admiralımız brahim b y Aslanb yov Bakı anlarının n slin m nsubdur. si i ind n z dagan n slin m nsub olması bar d qeyd d bunu sübut edir.

Ad t n ensiklopediyaya dü n h r hansı görk mli f rdin, siyy tin harada do uldu u, hansı mill tin o lu odu u yazılır. N m hur na ir .D.Sıtının 1911-ci ild n r olunmu ço cildli "H rbi ensiklopediya"sında, n d sovet dövründ çı an h rbi d niz ensiklopediyalarının heç birind admiral Aslanb yov haqda bu cür m lumatlar yo dur. Görünür, Rusiyanın h rbi-d niz donanması t dqıqatçalarına bel görk mli bir s rk rd ni özününkül dirm k

s r f li olub. Niy d olmayadı? A 1, vitse-admiral Aslanb yov h m d h rbi donanma tari ind görk mli alim kimi tanınıb!

ADM RALIN ÖMÜR YOLU

B zi m nb l rd , üsusil sovet dövründ n r olunan s rl rd Aslanb yovun t v llüdü 1820-ci il göst rilir. Fikrimizc , bu da s hvdır. Çünki 1917-ci il inqilabından vv l n r olunan m nb l rd admiral brahim b y All hverdi b y o lu Aslanb yovun 1822-ci il sentyabrın 10-da Bakıda anadan oldu u göst rilir. Üç il Peterburqdakı d nizçilik m kt bind t hsil alan brahim b y oranı 1837-ci ild (adı "Qırmızı lövh "y yazılmaqla) bitirmi dir. Baltik d nizind "Aleksandr Nevski" v "Prozerqin" h rbi freqatlarında üz n miçman Aslanb yov iki il "mperator I Petr" sür tli h rbi g misind Daqerord ya ınlı inda keçiril n t liml rd i tirak etmi dir.

1842-ci ild d nizçilik m kt bi zabitl ri sinfini bitir n brahim b y Qara D niz Donanmasının h rbi n zar t g mil rind üzmü , Qara d nizind r q sahill rind ba ver n toqqu malarda i tirak etmi dir.

"Elbrus" h rbi g misin komandirlik ed n leytenant Aslanb yov 1854-cü ild dü m nin ticar t g mil rini darmada ın etm k üçün dörd d f (30 iyun, 7 iyul, 3 v 6 avqust tari l rind) d niz çı mı , avqust ayında is desant g misinin döyü n bataryasına komandirlik etmi dir. Bu idm tin gör ona kapitan-leytenant rütbi verilmi dir. H min il sentyabrın 13-d n müharib nin a ırına kimi Sevastopal qarnizonunda olmu , avqustun 27-d sonuncu hücumu d f ed r k kontuziya almı dir. r q müharib sind n sonra Nikolayev limanında 36-cı donanma ekipajına komandirlik etmi dir.

Aslanb yov 1860-1861-ci ill rd "Sokol" p rli korvet g misinin komandiri kimi Aralıq d nizind üzmü v h min g mini Kron tadta g tirmi dir. 1863-cü ild h min korvetl Nikolayev h rin qayıdan brahim b y iki ild n sonra "Retvizan" g misin komandir t yin edilmi dir. Bir müdd t m hur vitse-admiral Butakovun zirehli eskadrilyasında q rargah r isi olmu dur.

Aslanb yov 1869-1872-ci ill rd d f l rl mü t lif ümumdövl t h miyy tli m s l l ri öyr nm k üçün toplanmı komit l r s dr t yin edilmidir. Estoniyaya ezam olunan brahim b y g miçilik m kt bl rinin yaradılması v ticar t g mil rinin düz ldilm si üçün yaranan komit nin üzvü olmu dur.

1878-ci il yanvarın 1-d kontr-admiral rütbi veril nd brahim b y Aslanb yov s kkizinci donanma ekipajının r isi idi.

Onun t rcümeysi-halı h m admiral kimi, h m d h rbi d niz tari çisi kimi ço z ngindir. g r ba qa h rbçinin ömür yolu il müqayis etm li olsaq, ancaq general lia a ı linskinin artilleriya tari ind ki idm tl ri ona b rab r ola bil r. Ona gör ki, az rbaycanlı generallarından h rb elmi il m ul olan ancaq lia a ı linski idi. F r q bire ondan ibar tdir ki, lia a ı linskinin elmi v h rbi f aliyy ti Az rbaycanla daha ço ba lı olmu dur. Admiral Aslanb yovun elmi t dqıqatları is rus h rb elmind geni istifad olunsa da, bu gün q d r biz g lib çatmamıdır. Daha do rusu, özümüz d n t dqıqat olmu dur, n d t bli at...

1872-ci ild Birinci Pyotrın anadan olmasının 200 illiyi Rusiyada böyük bayram nliyi kimi keçirilirdi. Bu münasib tl ümum rus te niki s rgisind i tirak etm k v imperatorun kiçik avarlı g mi d st sin Moskvaya kimi r hb rlik etm k h myerlimiz Aslanb yova etibar olunmu du.

1879-82-ci ill rd brahim b y g mi hey til dövrü-al m s yah tin çı mıdır. O, Sakit okeanda d mir zirehli h rb v bu ar yelk nli iti ged n g mil rd n ibar t h rbi hey t ("Minin", "Knyaz", "Pojarskiy", "Herçoq Edinburskiy", "Assiya" v "Afrika") r hb rlik etmi dir. Aslanb yov okeanda sür tl h r k t ed n kreysler rin v "uçan eskadrilya"nın orduda t tbiq edilm sinin t bbüska-- rıdır. O, m hur admiral A.A.Popovun ahi i il sonuncu lahiy d n z r almaq m qs dil t l b v qüsurlarını, siyahısını t rtib etmi dir.

Admiral brahim b y Aslanb yov sakit okean adalarında üzmü , h tta Poloneziyanın ırda adalarını da dola mıdır. Onun si i ind sa lanan r y v atir l rd n, üsusil d nizçiliy aid inqilabdan vv lki d biyyatdan m lum olur ki, Aslanb yov öz hey ti v ümumiyy tl , tabeliyind olanların arasında yüks k hörm t qazanmıdır. Il rin soldurdu u s n dd ad-familiyasını

o uya bilm diyimiz bir kontr-admiral yazır ki, rus adını yüks k tutan Aslanb yov arici ölk l rd d ya ı tanınırdı. O, g mi hey tind ruh yüks kliyi yaratma ı m har tl bacarırdı. H tta kiçik rütb lil rin d si t bbüsünü qiym tl ndirirdi. Açıq ür kliliyi v q tiyy ti il ço larından f rql nirdi. Aslanb yovun g mil s f rl ri haqqında ço lu l tif l r, el c d özünün danı dı ı m z li r q hvalatları h l d m hurdur. Bu onun m hur siyy t kimi n q d r sevildiyini bir daha göst rir.

1884-cü ild kontr-admiral brahim b y Aslanb yov Baltik komandasının kiçik flaqmanı t yin olunur. Üç il sonra - 1887-ci il sentyabrın 22-d h rbi-d niz donanmasındaki misilsiz idm tl rin gör ona vitse-admiral rütb si verilir. Bu ali rütb d n sonra Baltik donanması üzr flaqman v zif sin t yin olunan Aslanb yov 1901-ci il dekabrın 7-d Peterburqda v fat edir.

O, h myerlimiz, böyük r q ünas alim Mirz Kazım b yl dost olmu , dahi rus yazıçısı Lev Tolstoy is onu a tarıb tapmı , admiral Na imovun h lak olma s hn sini ona danı masını ahi etmi dir. Lev Tolstoy m hur "Sevastopal hekay l ri"ni yazark n admiral Aslanb yovun atir l rind n b hr l nmi dir. Ömrünün lli ild n ço unu h rbi d niz donanmasında nümün vi idm td keçir n admiral brahim b y Aslanb yov Rusiyanın v arici ölk l rin yüks k ordenl ri il t ltif olunmu dur. H myerlimizin idm tl ri Serbiyanın "Takova" (1879), Rusiyanın "Müq dd s Vladimir" (1854), I d r c li "Müq dd s Stanislav" (1881), I d r c li "Müq dd s Anna" (1883), "A qartal" (1888), Yaponiyanın "Gün in do ması" (1882), Havay dövl tinin II d r c li "Kalakiya" (1982) ordenl rin layiq görünmü dür.

1881-ci ild imperator III Aleksandrın tac qoyma m rasimind i tirak ed n Aslanb yova h diyy olaraq qılnc verilmi v bir illik m vacibi h cmind pul mükafatı ayrılıdı r.

H l sa lı nda - 1882-ci ild Sa alind bir yarımada, O ot d nizind is bir körf z Aslanb yovun adı il adlandırılıdı r.

Boris Maslenikovun 1986-ci ild n r olunmu "D niz rit si n ql edir" kitabının 28 v 253-cü s hif l rind h myerlimiz haqqında verilmi qısa bioqrafik göst rici ço böyük h miyy t k sb

edir. sashı m nb l rd n topladı ı faktları mü llif ilk d f o ucuya t qdim edir:

"Aslanb yov yarımadası. O ot d nizi, Sa alin adası, 1882-ci ild ekipaj kliper t svir edilib. Sakit okean komandanı, eskadriya kontr-admiralı barhim b y Allahverdi b y o lu Aslanb yov soy adı il adlandırılıb. Soyadları rit üz rind h rf s hvi il yazılıb".

Aslanb yov körf zi. O ot d nizi, Sa alin adası, 1882-ci ild k f edilib v rit y ekipaj, kliper "Plaston" kimi yazılıb. El h min va tda da .A.Aslanb yov soyadı il adlandırılıb.

Aslanb yov brahim b y Allahverdi b y o lu (1822-1900). D niz korpusu m kt bini bitirib. 1837-42-ci ill rd Baltik d nizind üzüb. 1842-61-ci ill rd Qara d niz donanmasında "Selafail", "Var ava" g mil rind , "Femistokol" briqind v ba qalarında qulluq edib. 1865-68-ci ill rd "Retvizan" g misinin komandiri, 1879-1882 ci ill rd Sakit okean eskadriyasının komandiri olub. 1887-ci ild vitse-admiral rütb si alıb.

Q R B V O B R T SADÜF

Min doqquz yüz do san üçüncü ilin sentyabr ayında Qa rayonuna ezamiyy t getmi dim. Marsan k ndind Eldar Hacı o lu M mm dov soyadlı bir cavanla tanı oldum. i, s n ti il maraqlandım.

— Müh ndis m, — dedi, 14 ildir ki, Sa alind neft çı arıram, indi m zuniyy t g lmi m.

— T sadüf n orada "Admiral Aslanb yov" adasına rast g lm mis n?

— El m n o adada ya ayır v i l yir m, — dedi.

— N ya ı t sadüfdür, Az rbaycanlı admiralın adını da ıyan adada h myerlisi ya ayır v i l yir.

— Admiral Aslanb yov m g r az rbaycanlıdır? Siz bunu d qiq bilirsiniz?

— B li, — dedim, — o, alqımızın ilk vitse-admiralıdır.

— Bu bar d bizim ada sakinl ri arasında, qeyri mill tl r tez-tez mübahis miz olur. Familiya o arlı ina saslanaraq m n v h myerlil rim "admiral bizim alqın o ludur" — deyiriks d ,

limizd heç bir sas yo dur. Bilmirik, n va t ya ayıb, n va t ölüb... Bir-iki d f m zuniyy t g l nd rayonumuzun tanınm ziyahlarından bu bar d soru dum. Hamısı dedi ki, bizim el admiralımız yo dur.

M n sevincl :

— Var, — dedim, — Eldar, Sa alin qayıdanda yolunu Bakıdan sal, görü k, s n admiralın foto kill rini v bioqrafiyasını yazıb verim. Aslanb yovun bizim alqın o lu olması haqqında lind sas d lil olsun.

M nd n d artıq sevin n Eldar:

— Ço sa olun, — dedi, — m n d admiral Aslanb yovun haqqında q s b kinoteatrında bir gü düz ld c y m.

ADM RAL H M D AL MD R

...Admiral brahim b y Aslanb yovdan yazan rus t dqiğatçısı onun haqqında "Admiral Na imovun bioqrafı kimi daha ço m hurdur" sözl rini ifti arla qeyd edir. T sadüf deyil ki, brahim b yin "Na imovun bioqrafiyası" adlı oçerki kitab kimi bir neç d f n r olunmu dur.

Admiral Aslanb yovun elmi-publisistik s rl ri is ayrıca t dqiğata layıqdır. H rbi-d niz donanmasının on doqquzuncu sr tari ini ara dıran t dqiğatçılarn ks riyy ti m nb kimi bu gün istifad edirl r. Heç t sadüf deyil ki, 1889-cu ild Sankt-Peterburqda "Vitse-admiral Aslanb yovun yarım srlik yubileyi" adlı kitab da n r olunmu dur. V.Fridriksin "Kontr-admiral Aslanb yovun bayra ı altında üz n "Afrika kreyseri" adlı kitabı is h l 1880-ci ild yen Sankt-Peterburqda i iq üzü görmü dür. Q. .Syominin "Sevastopal" tari i oçerkl ri kitabında (1955-ci il) is admiral Aslanb yovun günd liyind n geni istifad olunmu dur.

Knyaz-admiral V. .Baryatinski is h myerlimiz haqqında yazdı ı atir l rind qeyd edir ki, r q v Qafqaz l tif l rini o q d r maraqla danı ardı ki, müsahibi q ed n q d r gül rdi. Bu l tif l r indi d d nizçil rin dill rind g zir.

On doqquzuncu srin altm ıncı ill rind n ba layaraq admiral brahim b y Aslanb yovun "Morskoy sbornik" jurnalında silsil

elmi-publisistik m qal l ri d rc olunmu dur: "Sokol" üçdorlu h rb g misinin Aralıq d nizind n Kron tadt s f ri" (1861), "Admiral Na imov" (bioqrafik oçerk, 1868), "Admiral A.S.Qreyq" (1873), "Admiral A. Panfilov" (1874), "D niz akademiyasının 50 illiyinin bayram edilm si münasib til nitqi" (1877), "Kontr-admiral Aslanb yovun s f rl ri haqqında m lumatlar" (1881) v ba qa m qal l rd n t dqi qatçılar bu gün d b hr l nirl r.

übh siz, admiral brahim b y Aslanb yov Rusiyada ya ayıb- i l m s ydi, bel ali rütb y çata bilm zdi. Yüz altmı ild n sonra onun bizim üçün qaranlıq qalan ömür yoluna, h rbi f aliyy tin az da olsa i iq sala bildik. Bu is son d r c vacibdir. Yo sa, qeyri mill tl r, üsusil na l f qon ularımız bizim unutdu umuz m hur o ullarımızı özününkül dirir, üst lik d : "Sizin tari iniz kasıb olub, görk mli h rbçi o ullarınız yo dur", - dem kl alqımızı t hqir edirl r.

...H rbi-Donanma tari imiz onsuz da kasıbdır. Bu sah d f aliyy t göst r n o ullarımız az qala barmaqla sayılacaq q d rdir: Kontr-admiral C lil Cavadov (1916-1980) v vitse-admiral H mid Qasımb yov (1923-2005), kontr-admiral Rafiq sg rov (1949), Eduard Hüseynov (1938-1993), vitse-admiral ahin Sultanov. V ssalam!

N ya ı ki, bu bo lu u mü yy n q d r d olsa dolduracaq brahim b y Aslanb yov kimi admiralımızı g c d olsa tapa bilmi ik.

20 noyabr 1993-cü il

**PORT-ARTURUN AZ RBAYCANLI
Q HR MANLARI**

Zaqafqaziya müs lmanlarının ba çısı ey ulislam bdüls lam A undzad Rus-Yapon müharib sinin ba lanması il alqa üsusi bir müraci tnam ünvanladı. Orada müs lmanların yan tkar yaponlara qar ı müharib d i tirak etm y hazır olduqları göst rilirdi.

Az rbaycan burjuaziyası müharib fonduna ço lu v sait verdi. Bakı b l diyy idar si müharib fonduna 15 min manat, G ne h r duması 2 min manat, neft s nayeçil rinin qurultay urası 150 min manat, Hacı Zeynalabdin Ta iyev, msi s dullayev, Musa Na iyev v ba qa iri kapitalistl r 10 min manatdan ço pul vermi dil r. Müharib fonduna v sait toplanmasında varlıqlarla b rab r m murlar, mürt ce zabitl r d can-ba la i tirak edirdil r. Az rbaycan b y-mülk dar dair l rind n çı an bir sıra az rbaycanlı zabitl r d Port-Arturun müdafi çil ri sırasında idi.

"Az rbaycan tari i"

II cild, s h. 548, 1964-cü il n ri

1904-1905-ci ill rd Uzaq rqd Port-Artur qalası u runda döyü l rin i tirakçısı iki s rk rd nin - lia a ı linski v S m d b y Mehmandarovun oldu u o uculara m lumdur. T ssüf ki, onların da h min ill rd ki döyü yolları indiy d k alqımıza çatdırılmamıdır. H rb tari imizin bu açılmamı s hif l rind ar iv s n dl ri sasında t dqiqt aparanda m lum oldu ki, indiy d k adı v idm ti unudulmu tam süvari generalı Hüseyñ an Na çivanski, ahzad -general mirkazım Mirz Qacar, s r b y Talı anov, ahzad -podyesaul (kazak qo unlarında kapitan) Feyzulla Mirz Qacar, ahzad -podpolkovnik liqulu Mirz Qacar, polkovnik Iyas b y A alarov, tabs-kapitan G ray b y V kilov, ounjuy (kazak rotasında ilk zabit rütb si) bdürr hman Qurbanov, C lal d d in Musayev, poruçik A ababa Sadı ov, podporuçik Zülfüqar b y Ba ırb yov v ba qaları Port-Artur müharib sind m rdlikl vuru mu lar.

***

Gec keçirdi, istirah t etm y hazırla ırdım. Bird n telefon z ng çaldı. "Bel biva t, kimdi, gör s n?" — dey fikirl ib d st yi qaldırdım. Z rif s sli bir qadın üzr ahlıq edib:

— M n filank s lazımdır, — dedi.

— M n m, e idir m sizi...

— Gec oldu u üçün ba ı layın, sizi narahat ed n Qalina Semyonovna S f rovadır. Telefonunuzun nömr sini indic ç tinlikl öyr n bildim. T rtib etdiyiniz general lia a ı linskinin " atir -- l rim" kitabını m n maraqla o udum. Bilirsiniz, sizi niy narahat el dim? Bizd 1905-ci ild n r olunmu "Niva" jurnalı sa lanılır. Orda lia a ı linski v S m d b y Mehmandarov haqqında yazılar var, kill ri d d rc olunub. Amma n d ns ı linski kitabına yazdı ınız " zahlar v qeydl r" bölm sind bu bar d o uculara heç bir m lumat verm misiniz.

— Qalina Semyonovna, — dedim, — m nim o m nb d n b rim yo dur. Ço sa olun ki, bu bar d m lumat verdiniz. Günü sabah kitab anaya gedib...

— Kitab anaya niy ?, — dey Qalina Semyonovna etiraz etdi,— m mnuniyy tl jurnalı müv qq ti istifad üçün siz ver bil r m.

Ert si gün Q. S f rovanın ors küç sind ki m nzilind görü üb jurnalı birg v r ql dik.

"Niva" jurnalının 1905-ci il dördüncü nömr sinin yetmi inci s hif sind lia a ı linski altı n f r döyü çü - zabit v iki qadınla birg ç kilmi foto kilini d rc edib. kilaltı yazıda o uyuruq:

"Port-Artur müdafi sini igid artilleriya komandiri lia a ı linski Syu in k ndinin ya ınlı ındakı Drakonoviy rebet da ma at açaraq yaponların hücumunu d f etmi dir. Podpolkovnik lia a ı linski göst rdıyi r ad t gör "Müq dd s Georgi" ordeninin dördüncü d r c sin t qdim edilmi dir.

kild ortada artilleriya komandiri lia a ı linski, zabit Mi aylov, i kin, Karamı ev, Qyunter, uleykin v ba qaları".

Üçüncü istehkamda olan bir hadis ni ill r keç nd n sonra lia a ı linski bel atırlamı dır:

"Tamamilə açıqda duran toplarımın atı, hücum edən yapon piyada qoşununu geri çəkdi. Atı mənsəsinə idən polkovnik Mehmandarov general Nadeinin yeraltı qazmasından çıxaraq yanıma gəlmişdi. Fikirləndim ki, ehtiyatsızlıma görə hirsli nə edə bilər. Vəziyyəti tanıdıqdan sonra dedi:

— Ya əli el misiniz. Birinci batareyanın bir vızvodunu da siz köməyə göndərirəm.

Mehmandarov tədbirlər necələri bəyliyini söyləyib, öz məntəqəsinə qayıtdı. Bu məliyyəyə görə mən, köhnə orduda qəhrəmanlıq ordeni olan Georgi Pobedanossev ordeninə təqdim edildim".

Jurnalın həmin səhifəsində həmyerlimiz Səməd bəy Mehmandarovun dəfələli verilib. Haqqında isə belə bir məlumat yazılıb:

"Yeddinci rəqib-Sibir artilleriya briqadasının general-mayoru Səməd bəy Sadiq bəy oğlu Mehmandarov Port-Artur müdafiəsindəki qəhrəmanlığına görə dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif olunub".

"Niva"nın yetmi birinci səhifəsində gözəl, zərif nəslərlə ilənməyi bir buynuz kili də verilib. Port-Artur döyüşlərində komandanı general Anatoli Mişayloviç Stessel Zaqatala hər cəmiyyəti tərifləndiyi alınan bu buynuz gümülənilib.

klin altında o uyuruq: "Zaqatala hər sakini rindən general-adyutant A.M. Stessel də keçisi buynuzunu hədiyyə edirik".

"Niva" jurnalı təkcə bir illik nömrələrinə Azərbaycan alqının müharibəyə könüllü ian toplanması haqqında və Qafqaz süvari briqadasının tərkibində vuruşan oğullarımızın qəhrəmanlıqları barədə də məlumatlar verir. Onu dəfələlədəki, Port-Arturda . . . İlyinski və S. Mehmandarovdan başqa də yapon samuraylarına qarşı döyüşən həmyerlimiz Səməd bəy Talıanov, Hüseyn an Naçıvanski, İbrahim ağa Usubov, qvardiya polkovniki Kərim bəy Novruzov, polkovnik Davud bəy Yadigarov, Gəray bəy Vəkilov, poruçik Əbubəy Sadiqov və həl adını bilmədiyimiz onlarla Azərbaycan oğulları vuruşmuşlar.

Dövründən, quruluşdan əvvəl olmayaraq oğullarımız Vətənin şərəfinə vuruşmuşlar. Vətənin vəfatı təhlükə qarşısında olarsa, igidlər bir

s sil silaha sarılma a hazırdılar. yirminci sr tari "n f sind n" barıt püşkür nd elo ullarımız da bir s sl aya a qal ıb V t nin müdafi sin gedibl r.

l -cu srin ortalarında Qaraba igidl rinin, irvan alayının, K ng rli döyü çül rinin, Qaza süvari d st l rinin yadellil r qar ı qeyri-adi q hr manlıqlarının ahidi olan alqımızın böyük müt f kkir o lu M. F. A undov f rl deyirdi: "Do mamı Qafqazda analar qor aq".

H l bir eyli vv l (1828-cı ild) m hur rus tari çisi, general Platon Zubov "Gürcüstan v Qafqaz haqqında altı m ktub" s rind yazırdı:

"Müs lman süvari alayları haqqında mühakim yürütm k üçün onları döyü d görm k lazımdır: bunlar im yi atrıladı, bunlar q z bl nmi allahın bird n-bir iç risin dü r k ölüm v d h t saçan oduna b nz yirdi. Müs lman alaylarının gözl rim önünd tör tdikl ri igidlik ariq l rini h l d heyrtl yad edir m... Onlar silahdan ço böyük bir m har tl istifad ed r k, qor maz v c sur süvari kimi döyü ürdül r".

g r o ucu Aleksandr Stepanovun "Port-Artur", Trofim Barisovun "Portarturçular" romanlarını mütali ed rs , onda gör r ki, 1904-cü il dekabrın on altısında komandan Stessel qalanı yaponlara danı ıqsız t slim etm k ist y nd polkovnik S.Mehmandarov v onun zabit hey ti etiraz ed r k nec s bl mi dil r. S m d b y Mehmandarov v onun zabit hey ti inad edirdil r ki, qalanı son n f s q d r müdafi etm k lazımdır. Heç k s biabırçı v ziyıtd Rusiyaya qayıtmaq ist mirdi.

" — Kapitan, sizin kimi zabitl r orduda qulluq etm k yaramaz. - Mehmandarov onun üstün qı qırdı. — Siz bizim adımızı korlayırsınız, - deyib yumru unu havada oynatdı.

— lah zr t, ahi edir m, m ni t hqırl rd n qoruyasınız, - kapitan Vamenoz hirsind n pörmü halda general Stessel müraci t etdi.

— H r eyd n qabaq sakit olmaq lazımdır, c nablər! Polkovnik Mehmandarov, sizi qayda-qanuna riay t etm y d v t edir m.

Qızın mübahisilərlə bəsləndi, zabitlər iki hissəyə bölündülər: bir neçəsi kapitan Vamenzonu, qalanları isə polkovnik Mehmandarovu müdafiə edirdilər" (A. Stepanov, "Port-Artur". s. h. 777-778).

***

1904-cü il yanvarın 26-da Rus-yapon müharibəsi bəsləndə polkovnik Hüseyn an Na çivanski kəsb riyət qafqazlılardan təkil olunmuş ikinci Daıstan süvari alayına komandanlıq edirdi. Hüseyn anın alayı 1905-ci il yanvarın 14-də Lan-Lun-Qou kəndi u runda a r döyü l r aparmıdır. Bir neçə gün kəndi ala bilməyən döyü çülər mahir komandirin h rbi fəndi ilə dan üzü hücum keçərək sürətli zərbə ilə yaponları kəndə vurub çıxartmışlar. Bu güclü döyüşün səmərəsi məhur rəssam Maruzovskinin ya lı boyası ilə lədiyə rəsmi rəhbərlik m idir. Sərdar alay döyüş çülər qızın h əmləsi v ə süvari polkovniki Hüseyn an Na çivanskiyənin obrazı ustalıqla i l nmi dir.

Məhur rus jurnalisti A. Kvitka Port-Arturda müharibə bəsləndə könüllü cəbhəyə getmiş döyüşlərdə jurnalist-zabit kimi iştirak etmişdir. Müharibə gədgədgə "Zabaykalye kazak zabitinin gündəliyi" adlı maraqlı bir sənə yazmışdır. 1908-ci ildə Sankt-Peterburqda nəşr etdirdiyi həmin kitabda igid elə olumuz polkovnik Hüseyn an Na çivanski haqqında da maraqlı sənə hif l r var.

Sənə hif 181-d : "A m üstü Bensi uda süvari qvardiyası Hüseyn an Na çivanskiyənin təkil etdiyi ikinci Daıstan alayı gözəl nildir. Alay qafqazlılardan v ə süvari qvardiyasında idmə t ed n seçmiş zabitlərdən təkil olunmuşdu.

...Avanqard təimlərin ardınca yüzlərlə adam polk komandiri, onların da ardınca uca bir acağın zirvəsində polkovnik an Na çivanskiyə m əsus qızılı aypara nənələri dal alan ad st göründü.

Alay cərgilənmə təimlərlə kolon boyu uzanırdı. Biz isə anın zabitlərinə ki təimlərlə h əsdlə bəsləndi. Mən a m saat onda Hüseyn anı general Lyubavinin yanına ötürüb, evimə qayıtdım.

Sənə hif 245-d : "Daıstanlıların komandiri Hüseyn an Na çivanski, podpolkovnik Byuntiq və knyaz Tumakov h əy təimlərdə il olanda sənə h r saat on bir olardı. Onlar mənimlə nahar etməy

qaldılar... Hüseyn anın sğ r v komandir l ri döyü l rd hamıdan seçilirdi. Onları bir eyd qınamaq olardı, o da h ddind n artıq c sur olmalarında..."

S hif 361-d : "Polkovnik an Na çıvanskinin Qafqaz-kazak briqadasının c surları üç yapon n qliyyatını m hv etmi l r..."

gid h myerlimiz, polkovnik Hüseyn an Na çıvanski yaponlara qar ı apardı ı döyü m har tin gör "Müq dd s Georgi" v dördüncü d r c li, bantlı, üstü yazılı qızıl silahla "Müq dd s Vladimir" v "gidliy gör " ordenl ri il t ltif olunmu dur.

Rus-Yapon müharib sind ki s rk rd lik f aliyy tin gör Hüseyn- an K rbalı an o lu Na çıvanskiy 1907-ci il martın 31-d general-mayor rütb si verilmi dir.

GENERAL S M D B Y MEHMANDAROV PORT-ARTUR DÖYÜ L R ND

Port-Arturun müdafi si zamanı göst rdiyi döyü idm tl rin gör S m d b y Mehmandarov bir neç döyü ordeni v qızıl silahla t ltif edildi, general-mayor rütb si aldı. General S m d b y Mehmandarovla bir yerd idm t ed n v onu s n tanıyan zabitl rin onun sarsılmaz soyuqqanlı ı v misilsiz r ad ti haqqında böyük r b tl damı ırdılar.

1904-cü il dekabrın 16-da Port-Artur qalasının h rbi urası danı ıqsız t slim olma a s s verdikd , general S m d b y Mehmandarov v onun igid zabit hey ti buna qar ı q ti olaraq etiraz etdil r.

"1904-1905-ci ill rd Rus-Yapon müharib sinin salnam si"nd n

1904-cü ild rus-yapon müharib si ba lananda S m d b y Mehmandarovun qır s kkiz ya ı vardı. Yelizaveta Nikolayevna il evl nm l rinin bir ili tamam olmamı dı. Yelizaveta Kiyev qadın-gim-naziyasını bitirmişdi. Port-Artur h rbi n slind n idi. yirmi bir ya lı Yelizaveta, el bil anadan olandan s br d rsi keçmişdir. O n a r h r b i in , n d yaralı sğ rl r qar ı laqeyd deyildi.

Z d ganları müalic ebid, savadsız olanların ail sin m ktub yazır, müharib ç tinliyin s brl , d yan tlı dözürdü.

Bir d f S m d b y ona deyir: - Komandanlıqdan s nin Peterburqa qayıtma ına icaz almı am. Hazırlıq gör, sabah, ya da birisi gün s ni yola salacam.

rinin üzün a ba an Yelizaveta:

— S m d b y, — demi di, — ölk d müharib gedirs , s nc ,
sg rin yeri harada olmalıdır?

— lb tt , c bh d !

— Ba , m n d c bh d y m, yo sa, m ni qadın görüb sg r
olma ıma übh edirs n?

— A ı, s n ana olma a...

— Bir d bu söhb t qayıtmayaq. Söz verirs n... Bu mövzudan
vaz keç, zizim! S nsiz m n Peterburq yo , heç Paris d lazım
deyil.

Bu rin , V t nin sadıq bir qadının açıq ür k söhb ti idi.

Yanvarın iyirmi altısında gec yaponlar rusların Port-Artur limanında dayanan eskadrasına hücum edib "Retvizan", "Sesareviç" zirehli g mil rini v "Pallada" kreyserini yandırdılar. Müharib ba landı. S h risi S m d b y Mehmandarovu yeddinci rqi-Sibir atıcı topçu divizionunun komandiri t yin edirl r. Bu quru qo unlarının komandanı, general-mayor Roman Kondratenkonun mri idi. Roman sidoroviç Mehmandarovun döyü d d yan tin , komandirlik bacarı ına ya ı b l d idi. M hz ona gör d S m d b yi r q c bh sinin r isi t yin etdi. Bura Port-Artur müdafi sind n mühüm c bh hesab olunurdu. Yaponlar k silm d n bombalar ya dırırdılar. Polkovnik S m d b y Mehmandarov komandan Kondratenkonun n ya ın köm kçil rind n biri idi. Topçuların m liyyatına bacarıqla r hb rlik ed n Mehmandarov qala mühasir d olanda h mi ön mövqel rd v ço t hlük li yerl rd s rrast at l samurayların hücumunu d f edirdi.

***

Port-Artur müharib sinin ba lanmasından yüz bir il keçir. Bu müdd td rus dilind minl rl d bi-b dii, elmi v publisistik s rl r n r olunub. üsusil , 1905-1910-cu ill rd bu mövzuda ço lu

gündüklük rəvayətli yazılmışdır. 1906-cı ildən rəvayət olunmuş P. Larenkonun "Port-Arturun zəblü günləri" kitabı da bu qəbildədir. Burada sərbəst ələlumuz Səməd bəy Mehmandarovun təkcə döyü qabiliyyəti deyil, həm də siyasi kimi dönmə ziliyi, böyüklüyü əhidlərin dili ilə verilib. İlk dəfə Azərbaycan oğurlarına təqdim etdiyimiz gündüklük parçaları o uyanda istər-istəməz həmyerlimiz görüftü arə hissi keçirirsən.

Həmin kitabın "Noyabr hücumları" fəsilində, səhifə 494-də:

"Hələ avqust bombardmanı zamanı yaponlar hissi edirlər ki, hardansa, arə adakı fortlar tətəndən onları dəqiq atə tutublar. Polkovnik Mehmandarovun komandası altında olan yeddinci rəqib-Sibir artilleriya divizionu (yəni səhra artilleriyası) həmələyəm ruz qalmı istəhkam tətinin səcinahının arəasında örtülü mövqeləri tutaraq müdafiəyə böyük kömək göstərdi. Çünki qala artilleriyası hələ bombardmanın ilk günlərində çox zərər çəkəndi. Polkovnik Səməd bəy Mehmandarovun səhra artilleriyası nəfərdə həmələli rəbel dəfəderək yənlıqda olan yapon batareyaları ilə sonda rəcmüvəffəqiyyətlə vuru rdu".

Səhifə 597-də: "Səda ilə oldu. O söhbət edirdi ki, ön həmələnin topçularından polkovnik Mehmandarov (səcinahın bütün artilleriya üzrə komandiri) və podpolkovnik Stolnikov öz sətəhlük lərin qəribə nifrətlə yanaırlar; bombardman vətı batareyalarda ələgəzirdilərkə, ələbil partlayan mərmi ləri görmürlər. Beləki, onlar bu hərəkətləri ilə yerdə qalanları dəruhlandırıldılar. Onların birincisi qafqazlılara məsus cəngavər kimi (Səməd bəy Mehman-- darov — .N.), ikincisi isə təleyin sətəqtəlitə t edən dindar adamlar kimi davranıldılar.

Burada səhra artilleriyasının öhdəsində bələca olaraq həmələni vərəpnellə, karteclə dümən kolonlarını məhv etməklə məsləsi dündür. Qala topları çox ziyan çəkəndirən, səhra artilleriyası isə tez-tez yerini dəyişəndən onlarla mübarizə aparmaq yaponlar üçün çətindi. O isə zərərli rələ heyəndirirdi".

Səhifə 606-da (11-24 dekabr): "Yaralı zabitlərlə apardı m söhbətlərdən polkovnik Mehmandarov haqqında bəzi əyləri öyrəndim. O, cəsur, özünü çox sevmən, təbeliyində olanlara tam ciddiyyətlə yanaşan bir adam idi. Onları məcbur edirdi ki, sətəsi

mrdlikl ri il hamıya nümün olma ı bacarsınlar. T bi t n co un, h rar tli olan bu adam sözünü ço k skin deyirdi. Polkovnik Mehmandarov deyirdi ki, yalnız üça t göst rm yi bacaran, a ıllı, özünü sev n adamları qiym tl ndirir; karyeraçı zabıtl rıns n büyük arzusu — h yatlarını qoruyub sa lamaq v heç bir idm t göst rm d n ordenl r almaqdır".

S hif 630-da (17-30 dekabr): "Üçüncü fortun m lubıyy ti bizim artilleriyanın v ziyy tin pis t sir göst rdimi? - sualına polkovnik Mehmandarov bel cavab verdi ki, o, v ziyy td bir a ırla ma görmür. Artilleriya raitinin pisl m sin üçüncü fortun heç bir m nfi t siri yo dur.

Yalnız general A.V. Fok özünü birba a cavabdan qaçıraraq, ümumi n tic si olmayan bir yı n söz dedi".

S hif 643-d (18-31 dekabr): "Kims döyü meydanından bel bir b r g tirdi ki, bu gün general Fokla polkovnik Mehmandarov arasında ciddi mübahis olub. Fok sübut etm y çalı ırdı ki, qala artıq dözm y c k; Mehmandarov is sübut edirdi ki, ayrı-ayrı istehkamların m hvi h l qalanın sonu çatdı ma sübut deyil, çünki müdafi nin ikinci ttind n d müqavim t göst rm k olar.

Döyü meydanında is t k-t k atırdılar. Qaranlıqdır. Üçüncü fort istiqam tind , b z n d qayalıqdan qırmızı f n rl r görünürdü. Deyirl r ki, bu f n rl r bizim sanıtlara sar ı m nt q sini ni an verir.

B rk yor unluq hiss edir m, ona gör d indi uzanıb yataca am".

S hif 690-da (23 dekabr-5 yanvar): "S. m n b r verdi ki, dün n yapon artilleriyanın r isi q rargahı il birg qalaya g lmi di v qalanın sa cinahnın artilleriya r isini, polkovnik Mehmandarovu (mühasir zamanı general-mayor olmu du)¹

¹ Port-Artur döyü l rind ki idm tl rin gör S m d b y Mehmandarova 1904-cü il oktyabrın 22-d general-mayor rütb si verilmi dir. S m d b y h m d 4-cü d r c li "Müq dd s Georgi", birinci d r c li "Müq dd s Stanislav" ordenl ri v brilyantla b z dilmi qızıl d st kli qılıncla t ltf edilmi dir— .N.

a tarırdı. S m d b y Mehmandarov faktiki olaraq avqust ayının ortalarında bütün artilleriyaya r hb rlik edirdi.

Görü zamanı o, bel bir söz i l tdi: "Hörm tli qonaqlar y qin s hv salıblar. Onlar ço güman ki, qala artilleriyasının r isi, general Belını görm k ist yirdil r. Lakin qonaqlar cavab verdil r ki, m hz mübariz aparmaqda böyük ziy t ç kdikl ri, özl rin möht r m r qib saydıqları adamla - Mehmandarovla tanı olmaq onlar üçün ço maraqlıdır. Onlar general Mehmandarovun nin ço lu t rifli sözl r, komplimentl r dedil r; etiraf etdil r ki, Port-Artur ya nlı nda yapon artilleriyasının verdiyi itki olduqca ço dur. yirmi be min kimi adam t l f olub, ço lu yapon silahı m hv edilib, h mçinin Port-Arturda m rmil rin çatı mamazlı ı onların m s l sini yüngüll dirib.

General Mehmandarov sirliy yolu dü dü... o, vicdanına and içib "ev " ged nl rin n q dardü m ni olca mı bildirdi.

Gündüz saat on ikidir. Yaralıların yanında idim. H r yerd eyni söz-söhb t - qalanın t hvil verilm sind n v sirlikd n gerdirdi".

S hif 752-d (3-16 yanvar): "Hakimiyy tin l keçirilm si" haqqında mü t lif fikirl r söyl nirdi. M s l n: h mi döyü mövqel rinin sa cinahında olan F. v . qeyd etdil r ki, guya mövqel rd olark n nec olubsa, onların yanında polkovnik (indi general) Mehmandarov da söhb t sasında bu mövzu haqda öz fikrini birdirmi di: - "Hakimiyy ti l keçirm k" n dem kdir? M n bunu ba a dü mür m. g r m n komendant olsaydım v v zif min öhd sind n az da olsa g l bils ydim, m nim qanuni hakimiyy timi, görüm, limd n kim ala bil rdi?!... g r el adam tapılsaydı, m n dey rdim: lah zr t, n q d r ki, kimin sl komendant oldu unu ayırd etm mi ik, bu yerd n heç yana t rp n n deyilik... Bu ilin sonu n q d r a maq n tic l r vers ydi bel , m ni bu yolda niyy timd n heç bir ey dönd r bilm zdi".

H mi ön c bh d olan S m d b y Mehmandarovun Port-Artur döyü l rind üsusi idm tl ri olmu dur. Ya ı ki, onun müasiri olan rus jurnalistl ri S m d b yin döyü f aliyy tini q l m almı lar.

Jurnalist E.K. Nojin Port-Arturda çı an "Noviy kray" q zetinin üsusi mü biri olmu dur. Odlu c bh l ri g z n jurnalist maraqlı

gündümlük rümlüdür. Qeydlərindən aydın olur ki, o, general elçimiz Səməd bəy Mehmandarovla həmişə öndə görüşürdü. Rus jurnalisti Azərbaycanlı sərkərdənin vətəni Qafqaz üçün darımasının da şahidi olub.

"...Blindaja girdim. General Nadein həmişə kimi sakitdir. Onun qarşısında Stepanov yorulmuşdur. Burada bir neçə zabit var. Polkovnik Mehmandarov da buradadır. Biz həmişə kimi çətinliklə görüşürük. Mehmandarov heyranlıqla vətəni Qafqazı yad edirdi:

— Qafqaz çətinliklidir, çətinliklidir! — deyirdi. — Təbii ki hər şeyin keyfiyyətinə zəmanət verərəksən öz möhürünü vurmuşdur. Amma bədbəxtlik ondadır ki, bəzən də lazım olan yerdə bir dəndə tapmazsan, lazım olmayan yerdə isə sayı-hesabı yoxdur. Su lazım olan yerdə su olmur, ehtiyac olmayan yerdə dərya qədərdir. - Anı olaraq dayanan Mehmandarov sözünü davam etdi: - Bəs sən? Ya əlin varsa - onu sonrakı həyatın verəcəyini vədədir. Hər şey çətinliklidir, amma biz cənnətlə yeddi millik boyun olublar, yeddincisinin də gözü girdi. Sizcə, bu nə olan işdir? Peşmanlıq deyilmi? Bilirsinizmi, mən indi heç nə istəmirəm - nə cənnəti, nə də mələkləri. Mən yalnız azca istirahət istəyirəm.

trafda hər yanda mərmilər partlayırdı. Onların ikisi blindajın tavanına düşdü. Zabitlər qorulu hissi ilə ayağa durdular. girdi polkovnik Mehmandarov isə heç tövrünü belə pozmadı. Onun iri, ağıllı gözlərindən zərər qorulu hissi yox idi".

Səməd bəy Mehmandarovun nəthəlül döyüdə belə özünü itirmədiyinin şahidi olan onun silahdaşları əlini yazır ki, oktyabrın on dördüncü qala topa tutulan zaman Səməd bəy Mehmandarov mənim mövqeyimə gəlmişdi. Həmin mövqəyə yaponlar tərəfindən on bir düyməlik topdan, otuz yeddi millimetrik ırdə nizə topuna qədər müxtəlif toplarla atılmışdır. Həmin, bu mövqəyə yaponların tüfəng və pulemyot atıldığı altında idi. Bu zaman Mehmandarovun yaşıl rəngdə altı düyməlik mərmiləri partladı və yerdən qalın qara palçıq onun üstünü buladı, amma yaralanmadı.

Mehmandarov buna səlahiyyət verməyərək, böyük soyuqqanlıqla cibində nağd əməlini çıxarıb, gözəl təzə paltosunun üzərindən sıçrayan palçıqı silməyə başladı.

***

Dekabrın ilk günlərində qalaya iki armiyə vurdular. Rusların inadlı müqavimətində məyaraq, onlar qalanın bir neçə mühüm qurtuluşlarını tutdular. İkinci armiyə isə dekabrın ikisində öldü. Komandan general Roman Kondratenko qəhrəmanlıqla həlak oldu. Vəzirlər iradəsi olan general Fok komandan təyin edildi. On altı gün sonra yaponlar qalanın tələyini həll edən Drakonoviç rəhbərlikdə məğlubiyyətə uğradıldı. Port-Arturun qorunması istedadsız komandanı general Stessel qalanı dərhal düşmənlə təslim etməklə üçün hərbi əmri ilə icrasını çağırırdı. Burada itirak edənlərdən biri komandir general Stesselin təklifi qəbul etdilər. Lakin general-mayor Səməd bəy Mehmandarov, polkovnik Semyonov və bir qrup mərd zabitlərin təslim olmağa qəti etiraz etdilər. Döyüşdə zabitlərin inad etdirdikləri, güclü yapon ordusunu geri itirməyə həlqəvəllərini çətar. General Mehmandarov bəyliklə onları deyirdilər ki, qalaya özünü salamağa qadirdir, nə qədər ki, mərmiləri var, toplardan atmağa dıraca yox. Nə qədər ki, patron var, tüfənglərdən atmağa açacaq. Mərmiləri və patron qurtarıqda isə süngü ilə döyüşəcək.

Lakin cəsarətli general Stessel mərd zabitləri ehtimadla, silahı yer qoymağı qərarə aldı. Sonralar Rusiyaya qayıdanda general Stessel qalaya müdafiəçilərinin tələbi ilə Port-Arturu təslim etdiyini görə hərbi məhkəməyə verildi¹.

¹ 1907-ci il noyabrın 27-də Peterburqda bəylik məhkəməsi general Səməd bəy Mehmandarov əhədimi itirak etmişdir. O, Port-Arturu düşmənlərdən və təslim edən general A.M. Stesseli, Foku, Reysi və Smirnovu səsli faktlarla günahlandırmışdır. Sonuncu üç nəfərin fəaliyyətində gəyəcənət tərkibi olmadığına görə məhkəmə onlara bəylik verməmişdir. General-leytenant A.M. Stessel isə prokuror güllələnmə tələbi ilə, lakin çar ikinci Nikolayın məsləhəti ilə (o çarın qohumu idi) ona on il həbsdən azad silmişdir. Cəmisi bəy Petropavlovsk qalasında dustaq salanan general Stesselin gəyəcənət tələbi arı oldu una görə çarın mərhəməti ilə fəvə olunmuşdur. Məhkəmə bir neçə ay davam etmişdir— .N.

General-mayor Mehmandarov v onun zabit dostları qala t slim edildikd n sonra da h rbi anda sadıq qalaraq ba qa sg r v zabitl r üçün nümün göst rdil r. Yaponların rtl rin gör sg rl r h rbi sir alınır, zabitl r is Yaponiyaya qar ı bir daha müharib d i tirak etm y c kl ri bar d yazılı iltizam ver nd n sonra Rusiyaya qayıda bil rdil r. General Stesselin trafındakı mürt ce fikirli bir qrup zabit dill rind n bel bir iltizam verdil r. Lakin alqımızın igid o lu S m d b y Mehmandarov zabit r fini t hqir ed n bel bir alçaq v dd n boyun qaçırdı. Bir daha Yaponiyaya qar ı müharib d i tirak etm y c yi bar d iltizam verm diyin gör general-mayor S m d b y Mehmandarov sir alınıb Yaponiyanın Naqoya h rin gönd rildi. O, 1905-ci il avqustun 23-d Amerika h rind Portsmut sülh müqavil si ba lanandan sonra Rusiyaya qayıda bildi.

Üç yüz otuz iki günlük m hur Port-Artur qalasının müdafi si general S m d b y Mehmandarovun taleyin bel qism t oldu.

***

Aleksandr Stepanovun "Port-Artur", P. Lorenkonun "Port-Arturun zablı günl ri" v Trofim Borisovun "Portarturçular" romanlarında bir az rbycanlı soyadına da rast g ldik - poruçik Sadıqov. Bu s rl rd poruçik Sadıqovun zablı döyü yolu yazıçılar t r find n maraqla izl nilir. H tta P. Larenkonun 1906-cı ild Peterburqda n r olunmu "Port-Arturun zablı günl ri" s n dli s rind (II

cildd) yaralanmı poruçik Sadıqovun hospitalda müalic olundu-

u va tda iki d f foto kli d d rc olunub. Döyü l rd m tan t v m rdlikl vuru an poruçik Sadıqov q hr manlıqla h lak olub. Poruçik Sadıqov kimdir?

Bu bar d "Kommunist" q zetinin doqquz sentyabr 1984-cü il tari li sayında d rc edil n yazımdan sonra respublikanın ayrı-ayrı bölg l rind n ço lu m ktub aldım. eyli adam poruçik Sadıqovun onun qohumu oldu unu yazırdı. Lakin Sabirabadlı Böyüka a Sadıqovun g tirdiyi faktlar, s n dl r v foto kill r sübut el di ki, poruçik A ababa Hacıbaba o lu Sadıqov onun misidir. Poruçik A ababa Sadıqov 1875-ci ild ama ının rd billi m h ll sind

ziyalı ail sind anadan olub. Atası Hacıbabanın Peterburq v Moskvada ip k dükanı varmı . 1903-cü ilin vv ll rind igid poruçik A ababa Peterburqdaki Mi aylov topçuluq m kt bini bitirib. 1905-ci ilin vv l rind igid poruçik A ababa Sadıqovun h lak olması haqqında qara ka ız da alınıb.

Port-Artur döyü çül ri haqqında inqilaba q d r onlarla s r yazılıb. Kabardin v çeçen igidl rinin Port-Arturdaki döyü f aliyy ti haqqında hm d an Naloyevin "Dan üzünün atlıları" tari i romanı, Vikenti Veresayevin "Yapon müharib si haqqında hekay tl r" silsil si, yazıçının irih cmlı günd lik v yol qeydl ri, Sergey Senskinin "Susima", N.A. Levitskinin "1904-1905-ci ill rd rus-yapon müharib si" maraqla o unan s rl rd ndir. Bunların hamısında elo ulla rımızın q hr manlı ı haqqında az-ço m lumat verilir.

"Niva" jurnalının 1905-ci il iyirmi be inci sayında 496-cı s hif sind bir h myerlimizin d adına v foto klin rast g ldim. Onun haqqında ancaq bu sözl r yazılırdı: "Otuz üçüncü rqi-Sibir atıcı alayının poruçiki Zülfüqar Mirz l kb r o lu Ba ırb yov fevral döyü l rind igidlikl vuru ub kontuziya oldu".

Adından, atasının adından v soyadından poruçik Zülfüqar Ba ırb yovun az rbaycanlı olması übh sizdir. Dü ünürdüm. Gör s n, Uzaq r q s rh dl ri u runda igidlikl vuru an poruçik Zülfüqar Ba ırb yovun qohum-qarda ından sa qalanı varmı? Do san ild n ço du bu t rlan ba ı lı igid h myerlimizin foto kli "Niva" jurnalının s hif sind saralıb solur.

Taleyin qism tin min ükür ki, a tarı larım b hr verdi. Sevindim ki, uzun ill rd n sonra igid h myerlimizin unudulmu adı, idm ti alqımıza b lli oldu.

1987-ci ild ç ri h rd ya ayan s ks n iki ya lı bir a saqqalla görü düm. M h mm d Cavad o lu Ba ırov bildirdi ki, "Niva" jurnalından klini götürdüyümüz poruçik Zülfüqar Mirz l kb r o lu Ba ırb yov m nim do ma mimdir. mim Zülfüqar 1874-cü ild u ada anadan olub. Port-Artur döyü l rind n sa -salamat qayıdan mim Novob yazid süvari alayında tabs-kapitan rütb sind idm t edib. 1912-ci ild n 1914-cü il q d r Bakı h rind h rbi

komendant i l yib, rütb si mayor idi, Birinci Dünya müharib si ill rind Avstriya v Rumıniya c bh sind döyü l rd i tirak edib.

Zülfüqar b yin müasiri, Az rbaycan Cümhuriyy tinin liderl rind n biri Na ı b y ey zamanlı Türkiy d n r etdirdiyi " atir l rim" kitabında yazır ki, Zülfüqar b y Ba ırb ylinin Birinci Dünya müharib sind , 1915-ci ild Qafqaz c bh sind ucqar Oltı q zasında m chul bir güll il vuruldu unu ail sin b r verdil r. Sonralar m lum oldu ki, Zülfüqar b y bir erm ni t r find n vurulmu dur. Ancaq rus komandanlı ı t r find n qatil a tarılmı v cinay t "m chul güll il tör dilmi " — dey ört-basdır edilmi dir.

***

Böyük türk dünyasının nüfuzlu orqanı "T rcuman" q zeti Port-Artur müharib sinin gedi atını münt z m izl mi v öz s hif l rind orduda q hr manlıqla döyü n, dini müs lman olan sg r v zabitl rin f aliyy tind n b rl rd rc etmi dir.

Q zet 11 iyun 1904-cü ild "Mü t lif b rl r" rubrikasında yazırdı: " stehkamçı-kapitan lyas b y A alarov yeni podpolkovnik rütb si alaraq Uzaq r q döyü l rin yola dü ür. M hur b y n slinin nümay nd si lyas b y A alarov la h rbi t hsil almaqla elektrote nika sah sind d görk mli müt ssis olmu dur. Onun orduda keç n h rbi idm ti, h yatı v rütb si Rusiyada ya ayan h r bir müs lman hlind ifti ar hissi do urur".

Gürcüstan M rk zi Dövl t ar ivind lyas b y Allahyar o lu A alarova m sus azsaylı s n dl rd n m lum olur ki, o, Port-Artur döyü l rind n sa -salamat qayıtmıdır. Sonralar ikinci Qafqaz istehkamçı batalyonun komandiri olan polkovnik lyas b y A alarov 1860-ci il iyunun 7-d G nc d nüfuzlu b y ail sind dünyaya g lib.

S n dl r göst rir ki, lyas b y kinci Moskva h rbi gimnaziyasında v Pavlov h rbi m kt bind t hsil alıb. H rbi idm t 1879-cu il aprelin 26-da ba layıb. 1887-ci il avqustun 8-d podporuçik, 1885-ci il avqustun 8-d poruçik, 1894-cü il avqustun 1-d tabs-kapitan, 1898-ci il avqustun 1-d kapitan, 1904-cü il iyunun 26-da podpolkovnik, 1910-cu il dekabrın 6-da is polkovnik rütb si il t ltif olunub.

Polkovnik Iyas b y A alarovun Port-Artur döyü l rind v nizami ordudakı nümun vi idm t l ri 1901-ci ild ikinci d r c li "Müq dd s Stanislav", 1905-ci ild ikinci d r c li "Müq dd s Anna", yen h min ili dördüncü d r c li "Müq dd s Anna" (qılıncla birg) ordenl rin layiq görülmü dür.

1913-cü il martın on s kkizind polkovnik Iyas b y q fil m rmi partlayı ndan h lak olub. Bu s rk rd elo lumuzun m zarı hazırda G nc d mamzad m scidinin h y tind dir. M zarın m rm r ba da ndan solmaqda olan "Qvardiya polkovniki Iyas b y A alarov" sözl rini o uyanda unudulmu igidin atir si q lbimi göyn tdi. Il rin tufanı m rm r q bir da ndan onun sonuncu izini d silib aparır... S rk rd lik f aliyy ti lazımcı öyr nilm mi v h rb tari imizin heç bir s hif sind indiy d k adı ç kilm y n bel igidl rimizi dü ün nd : "H r bir insanın iç risind onunla birg do ulan v öl n kainat var. H r bir ba da ı altında bütöv bir dünya tari i yatır" - deyimini atırlamaya bilmirs n.

"T rcuman" q zeti 5 noyabr 1904-cü ild "Müs lmanlar Port-Arturda" adlı b rind yazırdı: "Mancuriya ordusunun sıralarında v h mçinin Port-Artur döyü l rinin q hr man müdafi çil ri arasında azsaylı müs lmanlar da r fl vuru urlar. Redaksiyanın aldı ı m ktubundan aydın olur ki, yeddinci rqi-Sibir artilleriya divizionunun r isi, general-mayor S m d b y Mu ranskidir. imali Qafqazdan olan artilleriya poruçiki Y. . Dudarov is avqust hücumlarının birind m rd zabit kimi r fl vuru araq h lak olmu dur. Allah ona r hm t el sin. Amin!".

GENERAL L A A I L NSK PORT-ARTUR
DÖYÜ L R ND

Az rbaycanlılar birinci d f deyil ki, vuru meydanlarında yaponlarla qar ı-qar ıya g lirl r. M n Port-Artur u runda ged n döyü l rd f rql nmi m hur topçu lia a ı linskinin adını ç k bil r m. Bu ad rus h rb elmi tari ind öhr t qazanmıdır.

*S m d Vur un,
alq airi*

Port-Artur döyü l rinin qala müdafi si zamanı dü m n h ml l rinin dön -dön d f edilm sind top artilleriyasının mahir ustası lia a ı linskinin döyü idm tl ri misilsizdir. Onun 1904-1905-ci ill rd ki h rbi r ad ti bütün Rusiyaya yayılmışdır. Q hr manlı ı altı orden layiq görül n, rütbi si kapitandan podpolkovnik yüks l n ı linski haqlı olaraq " atir l rin"d yazır ki, Port-Artur epopeyasının i tirakçısı oldu umu h mi ifti arla yad edir m. 1905-ci il aprelin 1-d "T rcuman" q zetinin "Mü t lif b rl r" rubrikasında o uyuruq:

"Dördüncü rqi-Sibir atıcı artilleriya briqadasının kapitanı lia a ı linski oktyabrın yeddisind n noyabrın on doqquzunad k Port-Arturda yaponların basqınıni d f etm kd f rql ndiyi üçün Ali ehtiramla " gidliyy gör " medalı v üstü yazılı Qızıl qılıncla t ltif olunub".

H min döyü l rin i tirakçısı 1906-cı ild "Port-Arturun zablı günl ri" adlı ikicildlik monumental s rin mü llifi P. Larenko yazır ki, Laperov da nda batareya komandiri kapitan lia a smayıl a a o lu ı linski a ır yaranmışdır. Bütün qafqazlılar kimi c sur olan komandir Kinjo döyü l rind , "Zelyonni" v "Bolçye" da ları vuru malarında sl q hr man kimi i tirak etdi. Avqustun vv ll rind öz batareyası il "Vısokaya qora"da, avqustun onundan is daima Laperov da nda döyü l rd olmu dur. El buradan da gir c k yerl rini v istehkamları at tutub h ml kalonnalarını d f ed r k dü m nin s hra artilleriyası il inamlı döyü l r aparardı.

Port-Artur qalası t slim olandan sonra müharib d i tirak etm m k rtil yaponlar podpolkovnik lia a ı linskini a ır yaralı kimi v t n gönd rdil r. V t nd yaraları gözl nildiyind n d tez sa aldı ndan o, yenido n Mancuriya ordusuna gönd rilm yi ahi etdi. Lakin onu bura madılar.

Müharib d n sonra Rusiyaya qayıtma ımı v yenido n c bh y getm k ist diyini lia a ı linski " atir l rim" h rbi memuarında daha d çiq t svir edir. O yazır: "Mayın ikinci yarısında m n Peterburqa gedib büyük knyaza t qdim olundum v Mancuriya ordusuna qayıtmaq ist diyimi ona söyl dim. O, m nd n soru du:

— Siz oraya nec ged bil rsiniz?

Onda m n hospitalımızdan aldı ım had tnam ni ona göst rdim. had tnam d yazılmış dır ki, yapon tibb komissiyası m ni h rbi qullu a yararsız hesab ed r k dilimd n iltizam almadan v t nim qayıtma a icaz vermi dir. Bel likl , - dedim - hazırkı müharib d i tirak etm y tam i tiyarım var. Rusiyaya qayıtma ımın s b bi ancaq budur, yo sa müdafi d i tirak etmi o biri sg rl rin taleyin rik olardım.

Bu sözl ri dey rk n a lıma g ldi ki, m nim bu fikrim yaponlarla vuru mamaq üçün dill rind n ka ız ver r k v t nl rin qayıdan zabitl r qar ı bir ittiham kimi dü ünül bil r, odur ki, lav edib dedim:

— Orada zabitl rin arasında iki r y var idi: bir qismi deyirdi ki, bizim büyük t crüb miz var, buna gör d v t n gedib orada Mancuriya ordusuna gönd rilm k üçün yeni qüvv l r hazırlamaqla fayda ver bil rik. O biri hiss is (o cüml d n m n) ba qa cür dü ünürdü. Bu zabitl rin fikrinc , ordu ancaq qism n s f rb yliy alınmış dır, v t nd zabitimiz ço dur, odur ki, orada bizim köm yimiz heç bir ehtiyac yo dur. Buna gör d , sg rl rin taleyin rik olmaq lazımdır. Bel ki, dilimd n yaponlara heç bir iltizam verm d n evim qayıtdım. ndi Sizd n ahi edir m ki, m ni müharib y gönd r siniz.

Sergey Mi ayloviç lil i ar ed r k dedi:

— Müharib d n l rç kdiyiniz yet r, bura maram".

1905-ci il aprelin 5-d yapon tibb komissiyasının verdiyi aray ı generalın ar ivind indi d sa lanılır. Onun m tni bel dir:

"Arayı doqquz sayılı ehtiyat s hra hospitalından dördüncü rqi-Sibir atıcı artilleriya briqadasının kapitanı ı linskiy verilir. Onan ötrü ki, onun yapon tibb komissiyası t r find n h rb idm t yararlı olmadı ı (lia a ı linski sol qıçından yaralandı ı üçün yapon h kimi arayı ı bel yazmı dı — .N.) mü yy nl dirilib. O, Rusiyaya bura ılır".

Yapon tibb komissiyasının onu h rbi qullu a yararsız hesab etm sin ba mayaraq, dilind n yazılı iltizam verm y n lia a ı linski V t n qayıdandan sonra yenid n yaponlarla döyü m k üçün Mancuriya müharib sind i tirak etm k arzusunda oldu unu bildirir. Lakin topçu general-müf tti i knyaz Sergey Mi ayloviç "Port-Arturda ç kdiyiniz yet r, bura maram" - deyir v onun yenid n c bh y qayıtmasına qıymır.

Onun Port-Arturdakı nümun vi döyü idm tli ri "gidliy gör " sözl r yazılmı qılıncla, dördüncü d r c li "Müq dd s Anna" ordenin lav olaraq qızıl qılinc ni anı, qılinc v bantlı "Müq dd s Vladimir" ordeni, üz rind "gidliy gör " sözl ri yazılmı qızıl silah v m hur "Müq dd s Georgi" ordeninin dördüncü d r c sin layiq görülmü dür.

Az rbaycan Tari i muzeyind generalın si yaları arasında 1908-ci il martın 5-d imperator t r find n t sdiq olunmu "Port-Artur qalasının müdafi çisi dö ni anı" sa lanılır. Onu lia a ı linskinin ünvanına keçmi Kvantun vilay tinin v Port-Artur h r sovetinin s dri podpolkovnik .A. Ver inin gönd rib:

***"Ço möht r m v ziz Port-Artur silahda um
lia a ı linskiy***

***Keçmi Kvantun vilay tinin Triryan hiss si üzr komissarı v
keçmi Port-Artur h r sovetinin s dri A. Ver inind n***

ORDU V DONANMAYA MR

Qarnizonun mrdliyi v m tinliyi il bütün dünyanın tccübün sb b olmu Port-Arturun q hr mancasına müdafi si, qalanın q fl t n rüsvayçılıqla t slim edilm si il k sildi.

Ali m hk m qalanın verilm sinin müq ssirini yerind c c zalandıraraq, igid qarnizonun unudulmaz hün rl rinin do rulu unu tam z m ti il b rpa etdi.

Port-Arturun c sur müdafi çil ri! Uzaq rqd bizim istinadgahımızın müdafi si zamanı göst rdiyiniz f dakarcasına q hr manlıq v anda s daq tinizl Siz ölm z öhr t qazandınız v rus ordusunun hün r salnam sin yeni parlaq s hif l r yazdınız.

Q dirbil n Rusiya sizin il f r edir v Siz onun qarısında borcunuzu unutmadı nız, kimi, o da Sizin hün rinizi yaddan çı armayacaq.

slini mperator h zr tl ri öz li il yazmı dur:

II Nikolay, Çarskoe Selo h ri

***

Port-artur döyü l rinin ahidi, yazıçı Aleksandr Stepanovun "Port-Artur" v "Zvonaryovlar ail si" romanları tari i s r kimi d biyyatın qızıl fonduna da il olmu dur. ndiy d k on doqquz d f n r olunan romanın tirajı milyon keçmi dir. ngilis, fransız, macar, yapon v ba qa dill r d t rcüm olunan bel bir m hur s rin s hif l rind (271, 350, 353 v s.) kapitan lia a ı linskinin q hr manlıq f aliyy ti öz ksini tapmıdır.

"... rman d b- rkanla t zim edib çevrildi v ota ı t rk etdi. Diviziya r isinin yanından çı andan sonra st lik haqqında raport v komandan Kondratenkoya müf ss l m ktub yazdı. Sonra is m ktubu lia a ı linskiy verdi v d rhal generalın yanına getm sini mr etdi. rman kapitana eyir-dua verib dedi:

— Sizd n ço ey asılıdır, lia a.

— Narahat olmayın, Vladimir Aleksandroviç. lia a h l indiy kimi heç k sin etimadını yer salmayıb, ömründ satqınlıq el m yib. g r general Fok yeddinci diviziyanın yaponların z rb si altına

salmaq istəyirsən, o, buna nail ola bilməyəcək. Onun kəlini kəsmək və general Kondratenkoya kömək etmək üçün bütün qüvvəni sərf etməyəcəyəm.

Bunu deyib Lia Axlinski sığrayıb ata mindi və dördnəliyə qaparaq ordan uzaqlaşdı..."

Keçmiş SSRİ əlçələrinin bir neçə dilin tərcümə olunan bu qiymətli roman təsəvvüf ki, hələ də Azərbaycan mütərcimini gözləyir. Romanda təkcə kapitan Lia Axlinskiyə, həm də general Səməd bəy Mehmandarovun, poruçik Sadiqovun fəaliyyətini oduqca fərqləndirməyi bilmirsən.

"...Praporçik çadırdan çıxıb öz komandasının qarşısını tutdu və yerləşdirildi. Yolda Lia Axlinski döyüldü. Romanın tapırını ilə o, batareyaya beş kilometrlik mövqelərindən getmək üçün onları bəzədi."

— Necə, artilləriyə də bu sahəni tərk edir? — deyən Zvonaryov təccübləndi.

— Fok mürəbbətini, bütün topları yıxmalı, mühəndislik işinə girdən siperləri söküb, materiallarından bəzədi və rəhbərlik etməyə başladı.

— Qısa, Kondratenkoya bəzədi verilir ki, orada hər şeydə yeni istehkam düzəltsin.

— Ehtimal ki, yaponlar istehkamları sökdüyümüzü görüb bizdən qabaq hücum keçsinlər.

— Bu barədə təcili generalı bəzədi etməyə lazımdır, — Zvonaryov qərar verdi və geri - Semyonovun qarşısına qayıtmaq istədi, lakin kapitan Lia Axlinski təklif etdi ki, ora sən özün gətsin.

— Çox da narahat olmayın. Mənim briqada komandirimi polkovnik Roman qarşısına gətirib ki, səninlə cəbhədəki batareyaları Fokun mərkəzinə kəsin olaraq hələlik yerində saxlamaq lazımdır. Mən

sənə polkovnik Mehmandarovla görüşəcəm. Biz onunla köhnə dostlarıq, bir-birimizi yekənləməyə bəzədi. Fok mürəbbətini verirsən, mənim zabiti olduğum podpolkovnik Laperovun batareyası Kondratenkonun diviziyasının polkunu köməkçisi qoyub getməyəcəyəm, — deyən Axlinski çox halda dilləndi. - Romanovskinin səndəki batareyasından iyirmi altıncı polkunu

q rargahınad k c mi üç-dörd verstdir, m n yarım saata ora çatıb lazım olan h r eyi dey r m. Siz is birba a Yençeyevskinin yanına gedin".

lia a ı linskinin döyü m har tını gözl ri il gör n ikinci rus yazıçısı Trofim Borisov olmu dur. Uzaq r q h yatından maraqlı elmi v b dii s rl r yazan T. Borisov sonu faci il bit n rus-yapon müharib si haqqında 1959-cu ild Vladivostokda "Portarturçular" adlı sanballı bir roman n r etdirmir dir. Mü llif sınavi sg rl rin v zabitrin döyü yolunu özün m sus ustalıqla ön plana ç kir. Böyük h rar tl , m h bb tl alqımızın m rd o ulları lia a ı linski v S m d b y Mehmandarov haqqında söhb t açır. İlk günd n ı linskinin batareyasında döyü n podporuçik Trofim Borisov onun q hr manlı mı, arakter v siyy tını daha d çiq i iqlandırmıdır.

"S h r saat onda batareyanın ba zabiti kapitan lia a ı linski kazarmaya g ldi. Onun iri, uzunsov sif tin bir q d r sivri burnu daha ciddi görk m verirdi. Sı bı ları qalın idi, ba mın tükl ri qabaqdan azca seyr lmi dir. Çatma qa ları bir q d r yu arı dartılmıdır. Qonur gözl rind sevinc i ı ı vardı. Balaca a ll rinin a barmaqlarını ar asında tutmu du. lia a ı linski hamı il görü nd n sonra orduya t z c ça ırılmı ların adlarını o udu:

—Antonov Valentin Pavloviç.

—M n, —dey o, cavab verdi.

—S n az savadlısan?

sg r dola ıq sözl rl n s dedi, kapitan Morozovu ça ırdı.

—S nin d savadın yo dur, bu nec olur? Böyük h rd n g libs n, amma heç bir t hsilin yo dur. —Sonra üzünü divizionun sg rl rin tutub: —Siz niy o umayıbsınız?

Bu iradlardan sonra Morozovun sif tin yüngül qızartı çökdü.

Kapitan lia a ı linski sıranın önünd n keçib, lind yeni ça ırılmı ların siyahısı olsa da, gülüms y -gülüms y , bir-bir onların soyadını, adını, atasının adını ç kdi.

—Ancaq biz izl yir v fikirl irdik ki, sibirli r bizim inamımızı do ruldacaqlar... Pribaltika quberniyalarındakı v M rk zi Rusiyadakı savadsızlıq orada da hökm sürür. Ya ı deyil, artilleriyaçı ya ı biliy malik olmalıdır. —Kapitan ı linskinin

sif tin bir ciddilik çökdü. Gicgahı tarıma ç kildi, ancaq gözl rind bayaqkı t b ssüm i artısı qalırđı. T z ça ırılanlarla söhb t ed -ed onlara göst ri verirdi: - Ba ını düz tut, sa çiykini ym , — dey kapitan, Pudovnik mür ci t etdi. S n m hk m palatasında ço mu i l yibs n? ki il? B s ona kimi harada i l yibs n?

— Prikazçik i l mi m. Ancaq m nim sas i im balıqçılıqdır.

— S nin ttin ya ıdır mı?

— Mirz liyi ist mir m, zati-ail l ri...

— Ba arıq. B s mirz liy kimi t yin ed k? Özün görürs n, yazılarımızı yazma a mirz d lazımdır... Abramoviç Moisey osifoviç! S n usta-çiling rs n?...

— Yadda a ba , yadda bel olar, siyahını birc d f o uyan kimi hamının ad v soyadını, atasının adını nec d d çiq yadında sa ladı, — dey Pudovkin fikr getdi".

Port-Arturdakı oktyabr döyü l rind lia a ı linskinin q hr manlı ını yani ks etdir n tari i s n dl r d az deyil. 1905-ci ild çap olunmu "Yaponlarla müharib nin salnam si" almana ının s ks n birinci nömr sinin min be yüz yetmi yeddinci s hif sind bu bar d o uyuruq:

"Müq dd s Georgi" ordenli süvari dumasının t qdimatına sas n lah zr t imperator - 1905-ci il oktyabrın 3-d böyük hörm t göst r r k, Port-arturun müdafi sind n üca ti il f rql nmi , 1904-cü il oktyabrın 13-d n 17-d k üç saylı istehkamı v bu istehkamın dig r qur ularını artilleriya briqadasının podpolkovniki lia a ı linskini dördüncü d r c li hid v müz ff r Georgi ordeni il t ltif etmi dir. Podpolkovnik lia a ı linski bu döyü d böyük üca t göst rmi , i tiyarında olan yarımbatareyanın ni ançları h lak oldu undan ço va t topları s n özü tu layaraq dü m n artilleriyasını d f l rl susma a m cbur etmi v adı ç kil n istehkamlara ya ınla ma a can atan yapon piyadalarını qeyri-adi c sar tl geri oturtmu dur..."

***

ahzad B hm n Mirz Qacarın 1905-ci ild Port-Artur döyü l rind igidlikl h lak olmu podpolkovnik o lu liqulu Mirz h rbd v fotoqrafiya s n ti sah sind qeyri-adi istedada

malik idi. O, Tiflisd ki Kadet korpusunu bitirdikd n sonra Vladiqafqazda v Oryol h rind yerl n lli birinci Çerniqov alayında idm t etmi , 1903-cü ild Yeletsd ki lli ikinci Nejniski alayına d yi dirilmi dir. Port-Artur döyü l rind h lak olan podpolkovnik liqulu Mirz Qacar döyü idm tl rin gör "Müq dd s Stanislav" ordenil t ltif olunmu dur. Bu bar d "T rcuman" q zeti 18 fevral 1905-ci il tari li sayında yazırdı:

"Qızıl aç C miyy tinin lah zr t himay çisi M lak imperator Mariya Fyodorovna Qızıl aç hesabına m rhum podpolkovnik, ahzad liqulu Mirz Qacarın c naz sini Qafqaza, Yevla stansiyasına q d r aparılmasını lazım bilmi dir".

Uzaq Port-Arturda ged n a ır döyü l rd minl rl sg r v zabit h lak oldu. Onların hamasına öz do ma torpa ında uyumaq qism t olmadı. V t nin , B rd nin mamzad q birstanlı ındakı m qb r d d fn olunmaq r fi liqulu Mirz Qacara ona gör qism t oldu ki, ahzad n slind n idi. S ks n ild n ço sovetl rin t nqid at in tutdu u imperator II Nikolay nüfuzlu n sill r bel ehtiram göst rirdi.

ahzad -podpolkovnik liqulu Mirz Qacar 1854-cü ild Qaraba ın u a h rind anadan olmu dur.

Il r keçir, elo ullarımızın Rus-yapon müharib sind ki hün rl rini ks etdir n s n dl r mü t lif ar ivl rd t dqiq olunmamı qalır. Açılmayan qovluqlar öz yazıçısını, t dqiqatçısını gözl yir.

Unutmaq lazım deyil ki, h rb tari ind misilsiz idm tl rin gör "Artilleriyanın allahı" sayılan alim-general lia a ı linski f rl yazırdı ki, Port-Artur epopeyasının i tirakçısı oldu umu h mi ifti arla yad edir m.

GENERAL MURAD G RAY B Y TLE AS
(v ya onun faci li taleyi 1874-1920)

*Tabutumun üz rin qılnc qoyun, çünki m n b riyy -tin
azadlı ı u runda mübariz d c sur bir sg r olmu am.*

*Henri Heyne,
m hur Alman airi
(1797-1856)*

Milliyy tc ç rk z olan general-mayor Murad G ray b y Tle as Heynenin dediyi kimi, b riyy tin azadlı ı u runda yo , Az rbaycanın müst qilliyi u runda 1918-1920-ci ill rd mübariz d c sur bir s rk rd kimi vuru ub. Az rbaycanlı olmasa da, din qarda ımız kimi h min ill rd milli ordumuzun formala masında onun danılmaz f aliyy ti olub. Uzun ill rd n sonra da olsa, general Tle ası biz bu gün Az rbaycan alqının q hr man övladı kimi atırlamalıyq. alqımıza t m nnasız v s daq tl idm t ed n bel bir s rk rd unudulma a layıq siyy t deyil. nanıram ki, g l c k n sil h rb tari imizd onun r fli adı v f aliyy ti il f r ed c k.

1920-ci il mayın 29-da güll l n n general Murad G ray b y Tle asın n inki ideya silahda ları, h tta onunla ks c bh d dayanan bol evik müasirl ri H mid Sultanov, A ababa Yusifzad v ba qaları otuzuncu ill rd bel onun s rk rd vüqarını, z himli görk mini yada salıb yazırdılar: "General Tle asın arici görk mi ço t sirecidir. Ucaboy, enli kür kli, gözl ri od saçır, çiyinl rind böyük epoetl r. Enli yazı stolu ar asında oturur. Stolun üstünd is mü t lif d ft r ana al tl ri parıldayır. Bir sözl ya ıl örtüyün üstü mü t lif fiqurlarla doludur. n ba lıcası is sa t r fd naqan, sol t r fd is qamçı yerl ir. O, qor u bilm z bir siyy t idi".

***

Etiraf edir m ki, ist r m tbuatda, ist rs d televiziya v radiodakı ç ı ı larımdan sonra m n n s yeni bir ey "qazanıram". Qazanıram o m nada ki, bu ç ı ı larımın ks s das ı h mi m nim eyrim olur. üsusil , indi ya ı ötmü adamlar va til ata-babalarından e itdiyini, b zil ri d s rk rd l rimiz haqda bildiyi m lumatları m n çatdırırlar.

Televiziyada "H rb tari imizd n" verili ind ki ç ı ı ımdan sonra da bir a birç k ana köm yim çatdı.

—Sizin ç ı ı ınıza ba dım, dedi, bir kövr k qadın s si. — General Tle as haqqında niy öt ri danı dınız?

— Olan-qalan faktım bunlar idi. — Cavabını verdim.

— M n uzun ill r ar ivd i l mi m, — dedi, General Murad Gray b y Tle asın m hk m qovlu unun yerini siz dem k ist yir m. Qır ıncı ill rd tale el g tirdi ki, m n eyir ah bir adamın köm yi il Da ili l r Nazirliyinin Ar iv dar sind i düz ldim. Bir neç d f "etibarsız n slin nümay nd si, türk qarı-ıqlı c sus" kimi m ni i d n ç ı armaq ist dil r. Orada i l y n-l rin ks riyy ti rus, erm ni v cuhud idi. Amma i güzərlı m v altı dil bilm yim köm yim çatdı. N sil- n cab timd türklük oldu unu bildikl rin gör b zi s n dl rl m ul olma a m n icaz vermirdil r.

Bir gün li Bayramovun öldürülm si v m hk m si bar d s n dl ri sahmana salma ı m n tap ırdılar. Dün nki verili d etiraf etdiniz ki, general Tle as haqqında ço az m lumatınız var. Generalın ömür yolunu oradan t fsilatı il öyr n bil rsiniz. Orada h r ey var: m hk m sor u-sualları, ahid dindirilm l ri, güll - l nm haqqında hökm..... S hv etmir ms , s kkiz, ya da on qovluq olmalıdır. ndi h min s n dl r M rk zi Dövl t ar ivind sa lanılır.

Neç il a tardı ım s n dl rin yerini ni an ver n a birç k ana Fatma anım M cid a a qızı Yusifzad idi. 1922-ci ild Batumi h rind dünyaya g lib. Atas ı M cid b y Yusif o lu kinin Zunut k ndind ndir. Aprel çev-rili ind n vv l onun Batumda mülkü, d ri-yun zavodu olub. Bu varlı v s av tli ki ini bol e-vik-l rin fitvas ı il 1927-ci ilin avqust ayında kili nökr i li bir Acarın köm yi il öldürüb. Bol evikl r M cid b yi öldür nl ri cinay tkar kimi h bs

edib, Sibir sürgün edibl r. Mülk v var-dövl t is sahib olublar. Be ya lı balaca Fatmanı da Be umi da ının t yind yerl n yetim anaya veribl r.

1930-cu ild u aq evinin mü llimi Makilyovski soyadlı rus ziyalı sı eyir ahlıq edib Fatmanı Batumdakı türk m kt bin o uma a qoyur. Fatma burda yeddi illik t hsil alır.

Fatma anım deyir ki, anam Ayi anım Mustafa qızı türk idi, daha do rusu, milliy tc Laz idi. Lazlar gürcü dinind n müs l-manlı a keçibl r. Anamın ulu babası islam dinini q bul etm k üçün ilk d f bayraq qaldırıb lazları türkl m y ça ırıb. Ona gör d ana t r fim Bayraqdar, b zi s n dl rd is Bayraqdar i soyadını da ıyırlar. Babam H cc getdiyın gör ona Hacı Bayraqdar tituluunu veribl r. ndi Türkiy d bizim n slin bir qolu Albayraq soyadını da ıyr...

Tari d özünü igid tayfa kimi tanıdan Lazlar haqqında altıncı srin Vizantiya tari çisi Aqatiya yazırdı: "Lazlar qüdr tli v m rur tayfadır. Onlar dig r gürcü tayfalarına da hökm edirl r. Lazlar kol ların q dim adı il f r edirl r. Ba qa dövl tl r içind öz s rv tinin bollu u, t b l rinin ço lu u, torpaqlarının böyük-lüyü, m hsuldarlı ı v asiyy tl rinin göz lliyi il f rql n n lazlara b rab r el bir tayfa tanımıram...."

***

Fatma anım Yusifzad nin m sl h ti il M rk zi Dövl t Ar ivin gedib general Murad G ray b y Tle as haqqında ara -dırmalar apardım.

Ar ivd rast g ldiyim s n d Bakıda i ti a tör tm k ist y n-l r qar ı göröl c k t dbirl r haqqındadır. Bakı razisininin H rbi general-qubernatorlu u üzr verilmi h min elanı Bakı möhk m-l ndirilmi rayonun h rbi general-qubernatoru, general-mayor Murad G ray b y Tle asdır. Elanda deyilir:

“M n m lumatlar çatır ki, h rd hali arasında ya ın gün-l rd t till rin, talanların v ictimai asayı i poza bil c k buna b nz r hadis l rin ba ver bil c yi haqqında ayi l r g zir.

Bu m lumatların b d niyy tli adamlar t r find n h rin r van ictimai h yatını açıq-a kar pozmaq v halinin s batsız ünsürl rini

hökum t leyhin qaldırmaq m qs dil yazıldı m n z r alaraq, bununla b yan edir m ki, m n heç bir v chl heç bir talana, ya ud h r hansı dig r zorakılıq h r k tl rin yol verm y c k, ist nil n hökum t leyhin çı ı m nim t r fim-d n s r ncamımdakı i -ti-ya-ratın bütün ciddiliyi il be iyind c bo ulacaq v t ribatçı ayi l r yayan sl r qar ı onların müharib dövrünün qo unları il mühakim olunmaqdan ötrü h rbi m hk m l r verilm l rin -d kt r fimd n n q tiyy tli t dbirl r görül c k.

Bunu n z r alaraq, Bakı h ri v onun rayonunun dinc v -t nda larından buna b nz r ayi l r uymama ı v m nd n asılı olan bütün t dbirl r z man t verdiyim adi h yat t rzi rini, sakit-liyi davam etdirm l rini rica edir m.

Bununla birlikd v t nda ların n z r-diqq tin çatdırıram ki, hal-hazırda a ır rzaq böhranı keçirm yimizi n z r alaraq az t minatlı v dig r haliy ucuz qiym tl rl ilk t l bat mallarını almaq imkanı yaratmaqla, h mi böhranı s ngitm kd n ötrü hökum t t r find n bir sıra t cili t dbirl r görülmü v bel likl ya ın günl rd böhran hali üçün lveri li t rzd h ll olunmalıdır.

***Bakı möhk ml ndirilmı rayonunun
H rbi general-qubernatoru,
general-mayor Murad G ray b y Tle as "***

İnci s n d is ço qısadır. O da general Murad G ray b y Tle asa aiddir:

"1920-ci ilin aprelin d Bakıda silahlı çevrili in h yata keçm sind v hazırlı ında Türk kommunistl ri Süleyman Nuru, M mm d Tahir, Fuad Sabit f al çalı mı lar. Ona gör d bunların gücü v f aliyy ti il Bakının h rbi qubernatoru, general Murad G ray b y Tle as h bs edildi (MK - yanında ML MPAF, fondu 456, siy.18, i 38, v r q 16)".

Üçüncü s n d:

"1920-ci il aprelin 28-d Bakının general-qubernatoru Murad G ray b y Tle as satqınları, qor aqları if a ed r k söz verirdi ki, bol evikl rin hücumunu v da ild n olan üsyanları yatırdacaq. O,

müdafi istehkamlarını möhkəmlətdi və tələb etdi ki, ona vəzifə-sində qeyri-müddətli vəzifə tələf verilsin. General-qubernator Tleas deyirdi:

—Mən ordum da var, donanmam da. "Qars", "Rdahan", "Astarabad" hərbi gəmilərimizlə sahil istehkamlarından Bakının dəniz istiqamətini müdafiə edə bilirik".

Bəs Tleas kim idi, onu bolşeviklər niyə güllələdi?

General-mayor Murad Gəraybəy Tleas (1874, Kuban vil. 1920-ci il, 29 may, Bakı).

Milliyətçi çəkirdir. 1874-cü ildə Kuban vilayətinin Yekaterinodar şəhərində (indiki Krasnodar — R.N.) hərbi ailəsinə anadan olub. İlk təhsilini Maykop şəhərində alıb. Sankt-Peterburqdakı Mişaylovsk artilleriya məktəbini bitirib. 1912-13-cü illərdə 51-ci Artilleriya briqadasında kapitan rütbəsində xidmət edib. Port-Artur və Birinci Dünya müharibəsində iştirak edib. Hər iki müharibədə nümunəvi döyüş zabit kimi öyrətilən qazanıb. Tleas zabitlərin mərkəzində "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif olunub. 1918-ci ilin payızında əfqarvıyaçılar Kuban və Adıgeyanı tutdular. Tleas ondan sonra dəniz qardaşı kimi bizə pənah gətirib. General Liaşinski onu əlahiddə Azərbaycan korpusunun tərkibində olan ikinci nəfər çəkibriqadasının komandiri təyinat edib. Bir az sonra Bakı qərgahda Bakı Artilleriya idarəsinin rəisi təyinat olunub. 1919-cu il dekabrın 4-də Bakı möhkəmləndirilmə rayonunun general-qubernatoru. Azərbaycan Milli hərkatında və ordu quruculuğunda önəmli yeri var. Onun ilyarımılıq Azərbaycan ordusundakı əlahiyyəti hərbi nazirinin və Bakı qərgah rəisinin iki mərkəzində öz əksini tapır. 1919-cu il sentyabr və dekabr aylarında verilən 421 və 559 saylı mərkəz Azərbaycan Yeni Tərkəzi Dövlət Ərəvində "tamamilə məfidir" qərfi ilə əlanılır.

"Bizim üçün böyük hərbiyyət məlik olan müttəlif predmetlər, silahlar və başqa hərbi məlakət etməklə üçün mən Gürcüstan Respublikasının Tiflis şəhərində Bakı Artilleriya idarəsinin rəisi, general-mayor Murad Gəraybəy Tleasın rəhbərliyi altında komissiya göndərmişdim.

Bir sıra ciddi çətinliklərə bəmayaraq, qısa müddət ərzində olduqca sərfəli qiymətlərlə Bakıda və Gəncədə qiymətli məlakət

kütləsi qura dırılmı və g tirilmidir. İd edilmiş predmetlərin kəsiyyəti təzə, istifadə olunmaları isə tam yararlı haldadır.

Mənim komissiyaya verdiyim tapırını bu cür əla yerin yetirilməsini, ona general-mayor Murad Gəraybəy Tleas kimi qeyrətli, təcrübəli və vicdanlı şəxslərlə rəhbərliyində görürəm və ona idməti əsl rəhbərlik funksiyasını mənə minnətdarlıqımı bildirirəm.

Əlcəz alınmış malların bəziləsinin qəbulunda və yola salınmasında iştirak etmiş komisiyanın bütün üzvlərinə minnətdarlıqımı bildirirəm.

***Hərbi nazir, tam artilleriya generalı
Səməd bəy Mehmandarov,
Bağcıqarağah rəisi, general-mayor
Həsən bəy Səlimov***

"Hərbi nazirliyi təşkil edilərkən, ordunun özü kimi, mərkəzi idarələrinin və müəssisələrinin də, demək olar ki, heç nədən yarandıqı zaman general-mayor Murad Gəraybəy Tleas Bağırtilleriya dərəcəsinin rəisi vəzifəsini icra etməyə başlamışdır. General-mayor Tleas dövrümüzün təşkil edilmiş işlərində mənim nəyətin məndən biri olmuşdur. Cəngavər insan və yorulmaz təcrübəli hərbi ədib olan Murad Gəraybəy Tleas ordunun silahlanması, bütün Azərbaycan boyu səpələnmiş artilleriya qüvvələrinin toplanması, artilleriya anbarlarının və emalatxanalarının qurulması işlərində böyük məksədlər etmişdir.

Əndi həmin general respublikanın müdafiə olunması üzrə yüksək dərəcəli mühüm hərbi vəzifələrin həvalə edilmiş işlərdə olaraq, ümumi işin atırın onun Bağırtilleriya dərəcəsi rəisi vəzifəsində azad edilmişini daha faydalı bilirəm.

Bu vəzifənin bir illik yerini yetirilmiş müddətdə göstərdiyi nümunəvi işi, səy və görkəmli nailiyyətlər üçün hörmətli Murad Gəraybəy Tleasa idməti əsl rəhbərlik funksiyasını mənim təşəkkürümü bildirirəm.

**Hərb naziri, tam artilleriya generalı
Səməd bəy Mehmandarov,
Baş Qərargah rəisi general-mayor
Həbib bəy Səlimov"**

1919-cu il sentyabrın 13-d Dövlət Müdafiə Komitəsinin mərkəzi il Bakı Hərbiyyə General-qubernatoru vəzifəsini qəbul edən Murad Gəray bəy Tələsdemi dir:

“Mən göstərilən etimad və ümidi həqiqətçilərdən qoruyub ötrümün bütün var-qüvvəmi dəlil və bitərəf bir surətdə ikran edirəm”.

Yerli bolşeviklər ermənilərlə birlikdə hali arasında antia-zərbəyən təbliğatı aparır, həyəcən və qıyıqları yayırdılar. Bunlardan narahat olan general-qubernator Murad Gəray bəy Tələs 1920-ci il yanvarın 25-d “Azərbaycan” qəzetinə verdiyi müsahibədə demi dir: Son günlərdə hər dəfə yayılır ki, bolşeviklərin çirkin edib bazar-dükanı talan edəcəkləri hələ həyəcana gəlmədi. Bolşeviklər böyük meydan alır. Belə hərəkətlər olmayacaqdır. Gəray bəy, rəhmsizcəsinə basılacaq, hökumətin lazımı miqdarda qüvvəsi vardır. Heç kəs hər dəfə olma-ama müsaid edilmir. Körpülər vaponlar vürud edir. Səmədinlərin yalnız bəzilərinə hər girməyə icaz verilir. Üç gündən əvvəl, Petrovski və Təzəhərdən (Krasnovodski) yeddi vaponda beş yüz nəfər gəlmədi. Qismən hər bura ı-lıblar. Lakin tezliklə də hər dəfə çirkinlilər. Bəziləri Tiflis gədir. Ermənilər Ermənistan, iranlılar isə rana qayıtlılır. Cənub rə mü siller verilir. Vaponlarda səpmə yataqları və sair misri stəkləri müahid olunur. Onlar tez təcrid olunub. Radio ilə vaponlarda bildirilir ki, Bakıya gəlsələr də rə qayıtlılacaq. Lakin cənubi hətərlər, siyasi nümayəndələr və dövlət işçiləri üçün gələnlərə icaz verəcəklər.

Köhn rus pasportları etibardan sağıt edilir, bir aya bütün vətəndaşlar türk pasportu almalıdırlar.

General Murad Gəray bəy Tələs 1920-ci ildə bolşeviklərin istilasından sonra inqilabçı Əli Bayramovun qatillərindən biri kimi həbs edilib. Mayın 21-dən 29-dək Əli inqilab Tribunalının məhkəməsində əhid kimi dindirilmədi.

S dr Viktor Naney vili: - General Murad G ray b y Tle as! Siz özünüzü li Bayramovun q tli haqqında i d müq ssir bilirsinizmi? Siz Bakı Möhk ml ndirilm rayonunun general-qubernatoru olanda cinay tkar f aliyy tsizlik göst rmissiniz, n tic d bel d h tli cinay tba verib.

General Tle as: — Q tiyy n yo ! H rbi v zif m g ldikd is , h mi h r yerd vicdanla idm t etmi m. Cinay tkarlı a yol verm mi m.

S dr: — Tribunalala deyin, gör k, Denikin könüllül rinin koman-danlı ı il siz Bakıda n danı mısınız?

Tle as: — Könüllül rin komandanlı ı il heç bir danı ı ım olma-yıb.

Naney vili: — Biz çatan m lumata gör sizin a qvardiyaçı kö-nül-lül rinin nümay nd l ri il danı ı ımız olub.

Tle as: — Könüllül rin ayrı-ayrı nümay nd l ri il d m nim heç bir gizli danı ı ım olmayıb.

Könüllül r v ba qaları haqqında is “soldat” kimi dem liy m ki, yı ilana balta çalmazlar. M n heç va t, müharib d bir-birimi-zin üstün qı qıranda da,silahı tullayanda da h rbi kompaniyada — rus-yapon v alman c bh sind d olmu am. Onlar silahı t hvil ver nd m n sonuncu çör k tik mi v q ndi vermi m.

S dr: — Tribunalala son sözünüz ?

Tle as: — Ali tribunal, burada dey c yim sözl r özümü mü-dafi etm k atirin deyilm y c k. M n ucadan elan edir m ki, bol evik li Bayramovun q tlınd m n q tiyy n i tirak etm -mi m. M ni mütt himl r kürsüsün g tir n q tiyy n tanı ol-mayan mühit dü m yim v r isl rimin mrl rini yerin ye-tir-- m kd “soldat” m n viyyatı il t rbiy olma ım oldu. M n kasıb prapor ik o lu-yam, dem k olar ki, yo sul t b q d n çı mı am. ndi m n el g lir ki, burjaziya rütb si olan general-qubernatorluq m nim üçün rüsveyçılıq idi.

g r m nd n soru sanız ki, Bakıdaki f aliyy tim dövründ kiml ri özüm dü m n hesab edirdim. Cavab ver rdim: ancaq v ancaq Az rbaycanın müst qilliyin q sd etm k ist y n könül-lül r m nim qatı dü m nimdir. M n heç va t siyasi partiyaların i in

qo ul-mazdım. M nim m qs dim milli ordu yaratmaq, milli qır ının qar ısını almaq idi.

Qır altı ya ım var. Ömrümün yarından ço unu h rbi idm td ke-çirmi m. Atam evd ki yegan samovarı satıb m ni atın sa rı-sında Yekaterinardan o uma a gönd rib...

O ki qaldı a qvardiyaçı general Denikin qo ulma ım, onun könüllül ril i l m yim, bu heç cür mümkün deyil. Çünki bütün il boyu m n denikinçil r qar ı mübariz aparmı am. Onun k fiyyatçıları m nim m kda larımdan v s n m nd n oddan qor an kimi qor urlar. g r siz bol evikl r yo , Denikin Bakıya girm li olsaydı birinci m ni güll l y rdi. Boynuma alıram ki, Az rbaycanda cayna ımıza keç n Denikin k fiyyatçılarına qar ı ço amansız olmu am.

Ar iv s n dl rind n m lum olur ki, bol evikl r c hd edirl r ki, general Murad G ray b y Tle ası Az rbaycan alqının gözün-d n salmaq üçün a qvardiyaçıların fiyy si kimi güll l sinl r. ndiki M.F.A undov adına Akademik Opera v Balet teatrının binasında keç n açıq m hk m d , generalın alovlu yekun sözünd n sonra bu qaraya ma alınmayıb.

Bol evik li Bayramovun ölümünd d günahı sübut olunmadı ina ba mayaraq, Murad G ray b y Tle ası ksinqılabcı v Müsavat generalı kimi mayın 29-da gec saat ikid güll l dil r.

H min gec inqilab etmi " alqın adından" general Tle asla birg bol evik li Bayramovun q tli il ba lı Bakıda müsavatın polis r isi olmu Rüst mb y Mirz yeve, dördüncü polis sah sinin r isi Nur ddin Seyidovu, onun müavini Süleyman b y Sübhan-verdi anovu, ba qorodovoy M di brahim Babayevi, polis agenturasının r hb ri Eyvaz C Brayılovu, polis fiyy si Levon Ter - Arutyunovu, m hur Bakı qoçusu N c fqulu Rzayevi, qoro-dovoy H bib N z r o lunu, bdürr hman Qurban o lunu v qoçu Mir R him Mir Mövsüm o lunu da güll l yibl r.

aric qaçmı Da ili l r Nazirinin müavini fi b y Rüst m-b yova, qoçu jd r Eminova, Hüseyñ Q dir o luna, qoro-dovoy V li M di Hüseyñ o luna v Aleksandr Koberidzey is nqilabi m hk m qiyabi ölüm hökmü k sdi. 1921-ci ilin iyun

ayında onlardan biri — qoçu Hüseyin Qadir oğlu satqınlıqla l keçdi. Ali nqilabi m hkm d rhal ona ölüm hökmü k sib güll l di.

Ar iv s n dl ri onu da göst rir ki, adını ç kdiyimiz sl rin ks riyy tinin bol evik li Bayramovun öldürülm sind n do ru-dan da b rl ri olmamıdır. Onu 1920-ci il martın 22-d n 23-n keç n gec polis fiyy l rinin tap ır ı il Bakı qoçuları öldür-mü -dül r. Müsavat parlamentind makinaçı-karküzar v zif sind i l y n li Bayramovun arvadı Ceyran Bayramova sonralar " a-tir l rim"d yazırdı: "M kt bli r fiq m Zeynab Rizvanova il böyük c ldlik, çeviklik v f ras tlik göst r r k müsavətçilərin h r-bi planlarını öyr nir, gizli s n dl ri l keçirib partiya komit miz çatdırırdıq.

li son va tlar ev g lmir, ba qa yerl rd gec l m li olurdu. M n onunla laq sa lamaq, m lumat verm k üçün Georgiyevski küç sind ki Z rb li N z rovn evind görü ürdük".

übh l n n polis i çil ri li Bayramovun evind a tarı aparırlar. M lum olur ki, evd iki telefon var: biri açıqda, dig ri is p rd ar asında gizl dilmi dir. Ceyran gizli telefonla h r gün parlamentd olanlardan bol evikl r m lumat verir. Qadına qıyıb l qaldırmayan qoçular v zind onun ri li Bayramovu q tl yetirir l r.

Ar iv s n dl ri arasında ço qısa v ço t sirl bir m ktub da var. Onu general Murad G ray b y Tle asın h yat yolda ı min t anım Tle as 1920-ci il iyunun 6-da yazıb:

"Az rbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Ali nqilab tribunalının s drin riz .

1920-ci il mayın 29-da Ali nqilab m hkm sinin q rarı il rim Murad G ray b y Tle as güll l nmi dir. rim h bs olunan günü evimizd n sizin m kda lar ail miz m sus olan qızıl v gümü yalarını da aparmı lar. Acizan sur td ahi edir m, h min qızıl v gümü yalarının qaytarılması bar d s r ncam ver siniz. H min yalar yenic h ddi-bula a çatmı iki qızıma v s n m n m susdur. mza: min t anım Tle as.

H min il fevralın 6-da riz nin üstün d rk nar qoyan bol evik r hb ri katibliy tap ırır ki, v t nda min t anım Tle asa m lu-mat verin ki, siz heç n qaytarılmayacaqdır.

***

Dün n t k bbürlü, beli silahlı g z n qoçular oturduqları mütt him kürsüsünd büzülüb yuma a dönmü dü l r. Yazıq, qor aq n z rl rl m hk m nin gedi ini izl yir, gözl ri il aman dil yirdil r. Yalnız Bakının general-qubernatoru Murad G ray b y Tle as m rur oturub z himli gözl ri il salona ba ırdı. Bu com rd generalın varlı ında qor udan s r- lam t yo idi.

*1920-ci il, 29 may tari li
Ali nqılab Tribunalının s n dind n*

H min m hk m nin i tirakçılarında bizim günl rimiz q d r ya ayan yalnız birc n f r qalmı dı. Öt n srin do sanıncı ill rind Üzeyir b y Hacıb yovun ev muzeyinin direktoru m rhum Ramazan lilovla ço sayılı görü l rimiz olardı. Güclü hafız li, z nğın atir li bu ziyalı insanın söhb tind n doymaq olmazdı. 1918-1920-ci ill rd Ramazan mü llim general lia a ı linskinin kiçik yav ri olmu du.

1998-ci ilin oktyabr günl rind telefonla danı ırdıq. Söhb t arası dedim ki, Ramazan mü llim, ar ivd n bir foto klin sur tini çı artdırımı am. kild on doqquz n f r yüks k rütb li müsavat ordusunun zabıt hey ti t svir olunub. Onlardan yalnız altı n f rinin adı v soyadı göst rilib. Foto kli g tirim, ba ın, b lk , orada ki-mis tanıdınız...

D rhal durub muzey onun görü ün getdim. Foto- kli göst r-m mi dedim ki, bunlar arasında general Tle as olsa tanıyarsınızmı, onu ya ından görmü dünüzümü?

— lb tt , tanıyaram, g r varsa. Onun el z hmli, sl h rbçi vüqarı vardı ki, indi d gözümün qaba ındadır.

ri ölçülü kli onun qar ısına qoydum. O, titr k ll ril qalın ü li eyn yini gözün ta ıb diqq tl ba dı. kinci c rg d sa dan üçüncü oturan vüqarlı sı göst rib:

—Budur — dedi, general Murad G ray b y Tle as. Sa yanın-da oturan is polkovnik irin b y K s m nlidir. irin b y 1919-cu ild s pm yatalaq st liyind n v fat etdi.

gid generalın indiy d k biz m lum olmayan yegan foto klini Az rbaycan h rb tari in b ed n do san s kkiz ya lı qo-canı qucaqlayıb öpdüm. st r-ist m z o m um günl r qayidan Ramazan mü llim söhb tin davam etdi:

-M hk m zalına giri azad oldu una gör bir neç d f m n d getdim. Bu bol evikl rin Ali nqilab tribunalının ilk yı nca ı idi.

M hk m nin son iclası daha ya ı yadımda qalıb. Çünki general Tle asın m rdliyi hamını heyr td qoydu. Güll l nm k haqqında q rar o unanda Tle asa qol ç km yi t klif etdil r. O, vüqarla ir li g lib, düz qam tini azca yib qol ç kdi v hökml dedi:

-Yen v yen d t krar edir m, m n bol evik li Bayra-movun öldürülm sind , bu çirkin i d i tirak etm mi m.

Növb Bakı qoçularına çatanda onlar özl rini ço l yaq tsiz apardılar. Qoçu N c fqu lu ucaboy, iri b d nli, göyç k adam idi. ynind b növ yi r ngli jilet, aya nda uzunbo az ç km vardı.

O da yadımdadır ki, general Tle as v bütün dustaqlar Bayıl h bs- anasında sa lanırdı. H r gün onları mühafiz il g tirib bul-varı süpürtdür rdil r. Bununla ura hökum ti f hl v k ndlil r göst rirdi ki, görün, "cinay tkarlara" nec zab veririk.

-Ramazan mü llim, general Murad G ray b y Tle asın ail sinin son taleyi nec oldu?

-Generalla atam H mz t b yin dostlu u vardı. Onun h yat yolda ı min t anım 1920-ci ild atamdan rana getm k üçün köm k ist di. Atam r smi icaz il onu yola saldı. Onun büyük qızı C nn t anım Müsavat dövründ Bakıdakı ran konsuluna r getmi di. Kiçik qızının adını unutmu am. General Tle asın evi Parapet ba ı il üz b üz olan dörd m rt b li binada idi. ndiki "Araz" kino teatri olan binada ya ayırdı.

GENERAL H B B B Y S L MOV
(1881-1920)

V t n u runda ölüm h yatın davamıdır.

Cambul Cabayev (1846-1945)
Klassik Qaza airi

yirminci il martın iyirmi ikisind , Novruz bayramı a amı da naklar sg ran keçidini k sdil r. Onlar bu yegan keçidi k sm kl Qaraba ın da lıq hiss sini Az rbaycandan ayırmaq ist yirdil r. Top v pulemyotlarla silahlanan qiyamçılara r van-dan g l n da nak generalı Dro Kanayan komandanlıq edirdi.

Az rbaycan Cümhuriyy tinin Müdafi Nazirliyi Qaraba ı dü m nd n ilas etm k üçün fövq lad t dbir hazırladı. Nazir S m d b y Mehmandarovun mri il sg ran c bh sin güclü qüvv ayrıldı. Martın iyirmi üçünd Az rbaycan ordusunun sas hiss si — iyirmi min ya ın sg r v zabiti bu c bh y gönd rildi. O cüml d n, Üçüncü G nc , Be inci Bakı, Birinci Cavan ir, Dördüncü Quba, S kkizinci A dam alayları general H bib b y S limovun komandanlı ı il Yu arı Qaraba a yola dü dü. Aprelin üçünd ba layan bu ölüm-dirim sava ı on iki gün davam etdi. Az rbaycanın c sur sg r v zabitl ri ana torpa ın h r qarı ı u runda m rdlikl vuruaraq u a qalasına, ank ndin da il oldular. Yenilm z f dakarlıqla döyü n sg rl rimiz da nak ordusunu darmada ın etdi. Dörd min n f rlik erm ni süvari d st sinin ba çısı general D li Qazar öldürüldü. sg ranın böyür-ba ında gizl n n general Dro Kanayanın piyada alayları nd kl rd n çı ıb qaçma a ba ladılar.

Qaraba da larında yenid n Az rbaycan bayra ı dal alandı. Bu va t c bh y g l n h rbi nazir S m d b y Mehmandarov ain dü m n üz rind çalınan q l b y gör sg rl rimizi t brik ed r k demi di: "Q hr man sg rl r, m n s n Almaniya c b-h sind bir ço döyü l rd olmu am. F q t sizin q d r q h-r man sg rl r az-az t sadüf etmi m. Siz m nim ümidli rimi qüvv tl ndirdiniz. Siz canınızla g nc Az rbaycan ordusunun namusunu müdafi etdiniz".

sg randa qanlı döyü l r ged nd Maqsud ey zad yeniyetm bir g nc idi. On s kkiz ya ı yenic tamam olmu du. Bu q l b d n ruhlanan air iyirminci ilin martında "Qaraba " v " sg ran mar ı" kimi sanballı eirl r yazmı dır. kinci eir bu günümüzl daha ço s sl ir:

Vardı sg randa minl rl sg r,
Aslan yavrusu t k sarsılmaz rl r.
r li, ir li, ey islamlarım,
Ya ı yuvasını da ıdanlarım.

D ydi top güll si yad ordusuna,
st r m, alaylar da ılıb sına,
r li, ir li, ey t rlanlarım,
Geni üfüql r can atanlarım.

Gör k, m rd çı acaq neç nci igid?
Lal zar salacaq neç nci hid?
r li, ir li, türk o ulları,
Sizsiniz qısaldan uzaq yolları.

Az rbaycan h rb tari inin s hif l rin yazılacaq bel parlaq q -l -b l rin ömrü, t ssüf ki, bundan sonra birc ay davam etdi. Mikoyanın, Qazarovun, Avetisovun, Amazaspın quyruq bulayıb qabaqlarına dü düyü bol evik-da nak ordusu bir ay sonra i alçı kimi Bakıya so uldu.

H yatının son d çiq l rin kimi o m um günü ür k a rısı il atırlayan M mm d min R sulzad yazırdı: "Az rbaycan Cüm-huriyy ti hökum ti aprel ayının 27-d yu usundan s rs m bir halda qal dı. Bir t r fd n Bakı limanında lövb r salan d niz qüvv l rinin Yanar da ı s mtd n Qızıl ordunun at saçaraq g ldiyini v geri qaçmaq ist rk n yolunun türkiy li bir zabitin komandasında olan "Yardım alayı" t r find n k sildiği gördü".

Bununla da d h tli, qor unc bir dövr g ldi. üsusi bir amansız-lıqla V t nimiz hücum ed r k bol evik-da nak ordu birl m l ri v t np rv r o ullarımızı qan içind bo du. Ölk miz

t qib , böhtana m ruz qaldı. Min cür h ngam l rl , izahı olmayan h bs-l rin dal ası gücl ndi. Az rbaycan Milli Ordusunun min iki yüz d n ço sg r v zabiti Arazi keç r k o taylı qarda larımıza p nah apardı. T qib olunan minl rl ziyalımız Türkiy , Fransa v Almani-yaya mühacir t getdi. Bol evik-da nak t qibinin zabke l rind n biri — zabit l sg r l sg rov-K ng rlinski ahidlik edir ki, " s n özüm t r find n yo lanılmı siyahıya gör , bol evikl rin Az rbaycandakı a alı ı dövründ ancaq h rbi rütb lil rd n m hv edil nl r: generallar on iki, polkovnik v podpolkovnikl r iyirmi yeddi, kapitan v tabs-kapitanlar, poruçik v podpo-ruçikl r qır altı, prapor ik v podprapor ik yüz qır s kkiz, qalan iki yüz altmı altı (hamısı müs lmanlar) 1920-ci ilin aprelind n 1921-ci ilin avqustunad k Az rbaycanda qırmızı terrordan qır s kkiz min adam öldürülmü dü ki, bunun da ço hiss si ziyalıların payına dü ürdü".

1920-ci il mayın 30-da "Kommunist" q zeti bol evik terro-runun alçaqlı ina b ra t qazandıraraq, h yasızcasına "Layiqlic za" adlı bir m qal d yazırdı: "Ali inqilab tribunalı bu i yalnız h qiqi proletar dliyy orqanları nümay nd l rin as olan ehtiyat v t mkinl n z r salmı dır. Az rbaycanın azad m k m -nafeyini sas tutan tribunal heç bir "qanuni intiqam" duy- ularına yol verm d n özünün soyuq v ölçüb-biçilmi q rarını vermi dir".

Bol evikl r "t mkinl ", "soyuq v ölçülüb-biçilmi " haqsız q rarları il bizi Az rbaycan Milli Ordusunun say-seçm , yüks k rütb li zabitl rind n v general o ullarından m hrum etdil r.

Yetmi ild n ço adı v öhr ti ba lı qapı ar asından qalan generallarımızdan biri d H bib b y S limov olmu du. 1918-ci ild Milli Ordu yarananda polkovnik H bib b y Ba Q rargah v D ft r ana r isi olmu dur.

Az rbaycan Demokratik Respublikasının h rb naziri, tam artil-leriya generalı S m d b y Mehmandarovun iyirmi altı fevral 1919-cu ild otuz nömr li mri il general-mayor rütb si il t ltiif olunub, 1920-ci ilin martında " sg ran müharib si"nin q hr manı kimi ad-san qazanmı dı. 1918-ci il avqustun 1-d t riba tçı polkov-nik P. lyu enko L nk randa qondarma "Mu an Respub-likası"nı elan etmi di. 1919-cu il iyul ayında briqada

generalı H bib b y S limovun komandanlı ı il Mu anda v L nk randa Az rbaycan milli hakimiyy tını tanımaq ist m y n malakan v rus-erm ni silahlı qüvv l ri onun gücü il darmada ın edildi. Dü m nd n q nim t üçün götürdüyü bir t yyar ni, iyirmi dörd topu v altmı pulemyotu Az rbaycan ordusunda istifad y vermi di. Mu an v L nk ranı ana yurdu Az rbaycana qaytaran H bib b y buraya qısa müdd t vali t yin edilmı di.

1918-ci ild Az rbaycanda olmu türk podpolkovniki Rü tü b y "Böyük h rbd Bakı yollarında" (" sg ri m cmu ", 1934-cü il 93) jurnalında H bib b y iğid bir s rk rd kimi atırlayır. O yazır ki, c sur v döyü te nikasını göz l bil n türk ordusunun yüks k rütb li zabıtl ri t r find n layiqinc qiym tl ndiril n polkovnik H bib b y rus ordusunda yeti mi az rbaycanlı zabıtl rd ndir. Döyü l rd c bh iki yer ayrılırdı: imal v c nub qruplarına. C nub qrupunun komandiri polkovnik H bib b y S limov idi.

H rbi t dqıqatçı, polkovnik-leytenant Mehman Süleymanov 1998-ci ild Türkiy d yaradıcılıq ezamiyy tind olark n general elo lumuz H bib b y haqqında d y rli m lumatlar ld etmi dir. H min faktlar yani sur td göst rir ki, general H bib b y S limov daim ön c bh d olmu v Az rbaycanı bol evik-da nak h rbi qüvv l rind n ilas etm k üçün m rdlikl vuru mu dur. H bib b y S limovun komandanlıq etdiyi c nub qrupu N vai v A bulaq stansiyalarını bol evik-da nak qüvv l rind n azad etdikd n sonra o, Nuru pa aya a a ıdaki m zmunda raport gönd rib:

"Birinci — bu gün A bulaq stansiyasını i al edir m. Yarın (1av-qust 1918-ci il) l ti dü m n alsa da, d i Allahın inay ti il i al etm k üzr ir lil y c m.

İkinci — müt anib n (sonra) Bakı istiqam tind h r k t ed -c y m. F q t qrupun suyu q tiyy n yo dur. Susuzluqdan frad (b zi adamlar) bayılmı bir haldadır. Sür tl su g tirm si üçün icad ed nl r mr bulunmasını t krar-t krar rica edir m.

Üçüncü — l td n sonra qaradan (torpaq yol) h r k t ed c -yimd n bir minik avtomobilinin t hrki üçün mr bulunmasını edir m.

Avqustun birind c nub qrupunun komandanı H bib b y S li-mov bildirirdi ki, bu a am l ti i al etdim. D f l rl

müraci t etm yimiz ba mayaraq, biz h l d gerid n içm li su alma-mı ıq. Döyü çül r susuz qaldı ı kimi, su olmadı ı üçün lokoma-tivl r i l mirl r. Polkovnik H bib b y S limov susuzlu un qrupda a ır v ziy t yaratdı ını v su g tirilm yinc l td n o yana h r k t etm yin mümkünsüzlüyünü vur ulayır".

H bib b y S limovun milli Az rbaycan Ordusunun formala -masında böyük tari i idm tl ri vardır. H l 1918-ci ilin av-qustunda Qafqaz slam Ordusu komandanı Nuru pa anın mri il Az rbaycan korpusu yenid n qurulma a ba layanda h rbi t crüb -sin v biliyin gör polkovnik H bib b y S limov bu korpusun q rargah r isi t yin edilmi di.

G nc - Bakı d miryolu il ir lil y n c nub qrupunun koman-danı kimi H. S limovun göst rdiyi t kilatçılıq qabiliyy ti v igidliyi Az rbaycan hökum ti t r find n layiqinc qiym tl n-dirildi v el bol evik-da nak qo unlarına qar ı döyü l rin gedi- in-d ona polkovnik rütb si verildi.

1919-cu ild Az rbaycan ordusundakı maddi ç tinlikl r gör polkovnik H bib b y S limov hökum tin adına gönd rdiyi raportunda ür k a rısı il yazırdı: "Dem k olar ki, bütün sg rl r Az rbaycan yal tl rind yerli halinin hesabına dolanır, yarıac, yarıtı h yat sürürl r. H tta böyük v varlı h r olan Bakıda sg rl r yem k tapılmır. N alayın, n d korpusların anbarları yo dur. sg rl r h mi "un orbası" yedirm k olmaz ki, Onuncu alayın ço lu sg ri ç km siz v corabsızdır. Ordunu ye-m k-siz, paltarsız, atsız, t chizatsız yaratmaq olmaz. Yarıac, pal-tarsız sg r, lb tt ki, ev qaçmaq ist y c k.

Ona gör d özüm m n vi borc bil r k a a ıdaki fikirl rimi çatdırım:

1. Günün üarı ancaq bu olmalıdır: h r ey ordu üçün.
2. Ka ızda deyil, r smi kild bir korpus yaratmaq lazımdır.
3. Bel korpusun yaradılması v t minatı üçün v saiti sirg m m li.

Böyük Napoleon Bonapart deyir ki, müharib üçün üç ey lazımdır. Birinci pul, ikinci pul, üçüncü yen d pul.

Ordunu yedirm k, geydirm k v bol evikl ri n z rd n qaçırma-dan h r cür st likl rd n qorumaq lazımdır".

C sur general H bib b y S limovun mü t lif ar ivl rd n v -t np rv r ruhda yazılmış bir neç m ktub v teleqramını ld ed bildik. Bu m ktub v teleqramları H bib b y Qaraba razi Qo unlarının Komandanı olark n, odlu döyü l r ged n ank n-dind n, Laçından, u a v A damdan gönd rmi dir. Bunlar H bib b y S limovun döyü yolunu qism n d olsa öyr nm y imkan verir.

"Az rbaycan" q zetinin 15 iyun 1919-cu il tari d d rc olunmu " u adan a ırını b r" yazısında deyilirdi:

"Erm nil r s kkiz gün ara verm d n osse yolunu v ona ya- ın olan k ndl ri at tutublar. General H bib b y S limovun avtomobili, ingilisl rin avtomobili, s rni inl dolu altı fayton, atla v piyada keçib ged nl r at tutulmu lar, yalnız bu gün at k silmi dir.

Görü m k üçün yerli halid n nümay nd l r d d v t olunub-lar.

***Qaraba ın general-qubernatoru
osrov b y SULTANOV***

"H rb nazirin !

Bakı alayında üç yüz do san süngü vardır. Noyabrın 23-d Qoçaz istiqam tind v ziy t t dric n b rpa olunur. Dü m n h r t r fd n Zabuq çayının sa sahilin atılmışdır. Ümid edir m ki, bu günl rd ... rayonu tuta bil rik. C brayı d st sind v ziy t tam ba qadır. Ora iki batalyon — 1000 süngü qüvv gönd rilm s , v ziy ti düz ltm k mümkün olmayacaqdır. Yaranmı v ziy td bu cür qüvv ni açmaz d st sinin t rkibind n çı armaq, m nc , mümkün deyildir.

M n indi sizin barı ıq fikrinizl o rtl razıyam ki, barı andan sonra g l c k üçün sür tl hazırlıq i l ri görülsün.

**General H bib b y S L MOV,
10 aprel 1920-ci il, u a"**

Qaraba döyü l ri haqqında m lumat 29 mart 1920-ci il

Ayın 29-dakı döyü ün t f rruatını çatdırıram. sg ran möh-k ml ndirilmı h ml mövqeyin hücum etm kd n ötrü anabad da il olmaqla ossed ki c bh d n gönd rilmı dir: partizanlar üç min üç yüz altmı ıncı yüks kliy v aramurt k ndin , Parlamentin mühafiz si Da ba ı k ndin h ml etm kd n ötrü, imal-q rbd n ötüb keçm kl bakılılar hücum ed c kl r. Ehti-yatımda bir bölük olub. Bundan ba qa, partizanların bir qismi il Na çıvanık qar ı m liyyat aparılırdı. Bakı alayının sa cinahını t min etm k üçün is partizanların süvari d st l rini v rotmistr Ha ımb yovun komandası altında lli n f rlik Tatar alayını gön-d rdım. Ümumi istiqam td qı lama a Me liy , ordan da F rru a.

Döyü saat yeddid ba landı v saat on bir irad l rind ara urt k ndi alındı ki, bura birinci gizir Mövsüm brahimovun komandası altında dörd süvarisi girdi. K nd yandırıldı.

Saat on üç irad l rind Parlament mühafiz si 3366-cı zirv y ya ınla dı. Kürd- anabad ucqarı partizanlar t r find n alındı. Bakı alayı bu va t sıldırım qayalarla Da ba ı yüks kliyin yana dı: podpolkovnik B hram b y N bib yov erm nil rin t qib edilm -sin uymasaydı v mövqel ri d yi m s ydi alayın h ml si u urlu olardı. Artilleriya himay sin qalmı alayın üç h ml si l qum-baraları il d f edildi. Saat on yeddi irad l rind batareya yerin yeti di, lakin artıq gec idi: alay bir verst geriy yüks kliy ç kil-mi di.

Ha ımb yovun süvari d st si h min va t erm nil ri Me lid n, Qazanı k ndind n sı ı dırıb çı araraq F rru k ndini tutdu, o, indiy d k oradadır.

Sol cinahda erm nil r az qüvv v bundan qabaq sg randa l keçirdikl ri iki pulemyotla ks h ml y keçdil r, onları anabad-dan vurub çı artdıq v qaçma a m cbur etdik. Qaç ın qar ısı yüz n f rlik Parlament mühafiz sini s n h r k t g tirm yiml alındı. Artilleriya la atırdı, üsus n podpolkovnik

B hram b y N bib yovun¹ batareyası, ancaq, t ssüf ki, batareya komandiri özünü cilovlaya bilmir v batareya il birlikd döyü atılır.

Hal-hazırda erm nil r sg ranı, Kürd- anabad k ndini, 3360-cı yüks kliyi, Da ba ı k ndini tuturlar.

Ümumilikd , bizim t r fd n erm nil r döyü l iki verstliyi sı ı dırılıblar. tkil rimiz: be inci alayda gizir N c f liyev v on sg r öldürülmü , gizir Dau vili, gizirl r sg rov, r bov yaralanmı lar; Parlament mühafiz sind n yeddi sg r öldürülmü v on be i yaralanmı dır.

Qo unların hval ruhiyy si ladır, dü m n ço lu itki verib, t kc ara urtda dü m nin altmı ad k meyidi var.

General H bib b y S limov

***

"H rb nazirin "

ank ndind n u aya osse yolu Malıbyli k ndind n yüks likl r vasit sil Da k nd , c nubda Mana ar k ndi d da il olmaqla u ak nd d k uzanan erm ni mövqel rind n at tutulmu du. H min mövqel rd sayı t min n iki mind n az ol-ma-yan sg rl r, da topları v iki pulemyotla silahlanmı sk randan ç kilmi erm nil r, el c d bütün traf k ndl rd n silahlı adamlar c ml mi dil r.

Hücum saat onda üç kolonla ba landı: önd qubalılar, sa cinahı ötüb-keçm kl Malıbylid n, u ak ndd n r q olan yüks klikd iki da topu olan Tatar alayı, dü m nin sol cinahını u ak nd

---

¹ B hram b y Qasım b y o lu N bib yov (1884-1930) Az rbaycan milli ordusunda polkovnik rütb si alıb. ki h rind anadan olub. 1930-cu ild ki rayon h rbi komissarı v zif sind olanda aprelin 13-d bol evikl r qar ı üsyana ba çılıq edib. Yeddi gün hakimiyy t qar ı döyü l r aparıb. Bideyiz da nda sayca ço olan çekist qo unları il vuru malarda h lak olub.— .N.

q birstanlı ı t r fd n ötüb keçm k üçün k s yolla Bakı alayının taboru gönd rilm di.

Zati-Aliniz t r find n yaradılan anlı qo unlarımız köhn , döyü l rd b rkidilm hiss l r m sus üca tl vuru urdular.

Döyü ün q hr manları bunlar idi: ı iyaraq Da k nd yüks k-liyini l keçir n qubalılar v bir neç basqına ba mayaraq, bir an da sarsılmayan v üz rin dü n h r m rmiy gör d rhal cavab at i açan podpolkovnik B hram b y N bib yovun batareyası.

Saat on iki irad l rind m nim ehtiyatımın himay si il bakı-lılarla birlikd qubalılar t r find n cinahlardan hat olunana v çevik h ml y m ruz qalan dü m n sarsıldı v Ke i k nd t r f qaçma a üz tutdu.

Saat iyirmi irad l rind qo unların bir hiss si il u aya g ldim. Bütün d st bura toplar. Qo unlar üç günlük döyü -l r-d n b rk yorulublar v ço güman ki, sabah onlara istirah t ver c y m.

General H bib b y S limov
8 aprel 1920-ci il"

***

10 aprel 1920-ci il, u a

Podpolkovnik B hram b y N bib yovun üçüncü batareyasının topları tamamil yararsız hala dü düyü üçün onların 1902-ci il nümun li por enli toplarla v z olunması v ya ı olar ki, yeni batareya gönd rilm si haqqında t cili s r ncam verm nizi ahi edir m.

General H bib b y S limov

Qaraba da döyü ün v ziyy ti haqqında General lia a ı linskiy m lumat

8 aprel 1920-ci il

Dı k ndi istiqam tind ir lil y n dü m n Abdallar k ndind n vurulub çı arıldı. Zabuq çayının o tayına q d r qovuldu. Bizimkil r Yarma k ndini alıb Keç l da ina ged n yolu Abdallara q d r t mizl dil r.

Cavan ir alayını yenid n t kil etm k üçün Qaraba alayından bir bölüyü d ona birl dirdim. Yeni t kil etdiyimiz da batare-yasının gücü il dü m ni Zabuq çayının o tayından da qovub çı artdı.

General H bib b y S limov

***

"H rb nazirin

Bu günkü v ziyy t hali arasında ça na ma yaratdı. Onlar bizim A bulaq ya inlı nda dayanan alayımızı b rdar etm d n ça na -ma salaraq, qaçır. Abdal k ndind olan sg rl rin bir hiss sini d ar alarınca aparırlar.

Bütün bunlar aralarında iki min ya m silahlı sl r olan A dam halisinin gözl ri qar ısında ba verirdi.

Bir n f r bel Gülablıların köm yin getm di, ksin iki-üç yüz erm ninin Gülablıda görünm si bütün "m rd qaraba lıları" ça na -maya saldı, lb tt , onlar s s-küy salaraq m rk z teleqram vur-dular v Bakı da tez onların köm yin g ldi.

M n Qaraba da ba ver n hadis l rd n b rdaram v rait gör mümkün olan bütün t dbirl rd n istifad edir m. Lakin abdallıların, gülablıların, açnki k nd halisinin arzusu il qo unu ata bilm r m. Ayın on doqquzunda s h r saat onda m n özüm A damda oldum, partizanlar üçün m hk m qurdum, lazım olan t dbirl ri gördüm.

N tic d biz Gülbird k ndini, Qızıl hündürlüyünü tutmu uq, Abdal k ndin hücumu davam etdiririk.

M n inanın ki, m n özümü qorumuram, s n oldu um v komandirlik etdiyim yerl rd dü m nin bizi q fl t n ya alama-sına yol verm y c y m.

Tatar alayının d rhal qayıdıb C brayıla g lm sinin böyük h miyy ti olar, çünki bu alayın ks riyy tini l zgil r t kil edir, bu da Quba q zasında az fayda ver bil r.

General H bib b y S L MOV
10 aprel 1920-ci il"

***

"Bakı, general-leytenant lia a ı linskiy

Dün nki döyü göst rdi ki, erm nil r bütün vasit l rd n istifad edibl r. sg ran c bh sind Dilicandan g lmi , la t lim edilmi v ço göz l döyü aparan D li Qazarın partizanları bir yer c ml ibl r. ndiki partizanlara ümid b sl m k olmaz. Onlara k s rli söz, alqa ço lu pul v bütün ba qa vasit l rl köm klik göst rm k lazımdır ki, onlar V t n daha böyük h v sl idm t etsinl r. T krar edir m, m s l ço ciddidir, artıq Erm nistan v Az rbaycan arasında Qaraba da gizli müharib gedir. H r t r fd n patronlar t l b edirl r. Onların neç y olursa-olsun, alınıb g tirilm si vacibdir. Hazırda dövl tin ehtiyatları G nc d n Araza q d r razid ki c bh üçün, dü m nl müqayis d h ddind n artıq azdır. Ancaq etibarlı v ya ıt kil olunmu partizanları müv qq ti bizim t r f yön ld bil rl r.

General H bib b y S L MOV
31 mart 1920-ci il"

***

"Bakı, general-leytenant lia a ı linskiy

Dron (Qaraba razisind döyü n erm ni-da nak silahlı birl m l rinin komandiri — .N.) qüvv l rinin hücumu zamanı u a h rinin v ziyi tinin n d r c a ır ola bil c yini n z r alaraq, erm nil r Cavad q zası t r find n güclü t ziyiq göst ril-m sini lazım bilir m. Eyni zamanda ran ahsev nl ri

Zəngür qəzasına sovsaydılar, daha yaşı olardı. Geni hücum məliyyatı aparmaq üçün tək Cəbrayıl qəzasının vəsaiti kifayət deyildir.

**ADR-in Qarabax rəzi qoşunlarının komandanı,
General Həbibbəy Səlimov,
31 mart 1920-ci il"**

***

1918-20-ci illərdə Milli Azərbaycan Ordusunun yaranmasında vəzifəli olan general Həbibbəy Səlimov 1881-ci ildə fevralın 8-də Qarabaxda anadan olub. Onun 1920-ci il aprel çevrilişində qədrə olan hərbi fəaliyyəti Rusiya Dövlət Hərbi Tərihi arxivində (f. 409, s. 1, it 37290. v. 1-6, sən. 2976) saxlanılır.¹ Sənəddə göstərilir ki, generalın atası Hacı Yusif İrəvan quberniyasında məhkəmə iclasçısı vəzifəsində işləyib. Bir sinifli İrəvan Müəllimlər Seminariyasını bitirən Həbibbəy İrəvan gimnaziyasına qəbul olunur. Və gimnaziyanı birinci dərəcəylə qurtarır. 1900-cü il avqustun 12-də orduya könüllü gələn Həbibbəy 156-cı Yelizavetpol süvari alayında bir il iki ay xidmət edir. Unter-zabit rütbəsi alır. O, Tiflisdəki süvari məktəbini 1902-ci il sentyabrın 1-də lağıym tələrlə bitirir. Üçüncü Qafqaz atıcı batalyonunda xidmət edən Həbibbəy podporuçik rütbəsi verilir. 1905-ci il oktyabrın 4-də isə batalyon yavəri olur. ki il bu vəzifədə çalışan Həbibbəy 1907-ci il avqustun 6-da üçüncü rotanın komandiri təyin olunur. Həmin il sentyabrın 22-də "Müqəddəs Vladimir" ordeninin dördüncü dərəcəsi ilə təltif olunur. Sülh dövründə gənə zabitin bel bir yüksək ordenlə təltif olunması nadir hadisə idi. Sənədlərdə göstərilir ki, 1906-cı il iyulun 16-dan dekabrın 4-ə qədər Həbibbəy uada ezamiyyət olarkən atıcı batalyonu ilə halini da naklardan qorumu dur.

Sonrakı illərdə (1908-1910) beşinci Qafqaz atıcı batalyonun sıralarında Culfa şəhərində və Qarabaxdakı Qəzvin hərbi dərəcəsi

¹ Həbibbəy Səlimovun 1912-ci il qədrəkə "Sənədi"ni biz göndərən Moskva-da yaşayan tədqiqatçı-alim Eldar Səmaylova təşəkkürümüzü bildiririk. — .N

idm t ed n H bib b y Tehranda “K fiyyatın m fi tap ır ı” il f aliyy t göst rmi dir. 1912-ci il avqustun 9-da H bib b y S limova tabs-kapitan rütb si verilmi dir.

Cümhuriyy t dövrünün n görk mli s rk rd l rind n biri, general-mayor H bib b y Hacı Yusif o lu S limov 1918-ci il mar-tın 4-d Petroqradda Ba Q rargahın Nikolayev H rbi Akade-miya-sını bitirib.

Ba Q rargah r isi kimi mühüm v zif y t yin olunan H bib b y n kabinet, n d m iyy t generalı olmamı dir. Milli ordu-muzun il yarım lıq f aliyy tind daim ön c bh d olmu , fitri h rbi istedadı il Az rbaycanın müst qilliyin t cavüz etm k ist y n silahlı dü m ni m hv etmi dir. T ssüf ki, bu öhr tin ömrü uzun ç km di. H min ilin apreli nd ölk miz basqın ed n bol evik-da nak qüvv l ri m rd v yenilm z general H bib b y S limovu m hv etm k üçün min bir f ndkirliyy l atdılar.

Respublika Milli T hlük sizlik Nazirliyinin ar iv s n dl -rind n öyr nirik ki, may ayında H bib b y S limov Na çıvana h rbi komissar t yin olunur. 1920-ci il iyulun 19-da Na çıvan h r general-qubernatorunun 3402 sayılı möhürlü r smi s n di il T briz h rin ticar t m s l l ri il m ul olmaq üçün on dörd günlüyy ezam olunur.

Avqustun 26-da Na çıvan nqılab komit sinin s dri I ordunun üsusi öb r isi, c llad Semyon Pankrotova yazılı m lumat verir ki, H bib b y S limov iyunun 30-da qayıtdı. Qızıl ordunun ehtiyacı oldu u ticar t m hsullarından kifay t q d r g tir bilmi dir.

Sentyabrın 1-d h bs olunan general H bib b y S limov üçün 2017 sayılı h bs v r q si yazılır. Yalançı ittihamların "bayramı" ba layır. Adamın varlı ını sarsıdan odur ki, Qubin soyadlı rusdan ba qa yalançı ittihamların ks r mü llifl ri öz dinda larımızdır. Onlar çalı ır ki, general H bib b yin yu arıda atırlatdı ımız sg ran, Qaraba , Mu an v L nk ran döyü l rind v zolun-maz idm tl rini dansınlar. Alınmır, a yalan bel igid generalın h rbi f aliyy tin l k sala bilmir. Onda na l fl r ba qa f nd l atırlar. Deyirl r ki, 1918-ci ild türk generalı Nuru Pa a Az rbaycana g l nd H bib b y S limov onun ordusunda bol evikl r qar ı döyü l r aparmı dir.

Bu tari i fakt h qiq t n olmu dur. G nc d n sonra c bh ni iki yer — imal v c nub qruplarına ayıran Nuru Pa a C nub qru-pu-nun komandiri polkovnik H bib b y S limovu t yin etmi di.

H tta sonralar (1934-cu ild) v t ni Türkiy d "Böyük h rbd Bakı yollarında" adlı kitab yazan türk podpolkovniki Rü tü b y H bib b y S limovu s rind igid bir s rk rd kimi atırlayır: "C sur, döyü te nikasını göz l bil n türk ordusunun yüks k rütb li zabitl ri t r find n layiqinc qiym tl ndiril n polkovnik H bib b y rus ordusunda yeti mi az rbaycanlı zabitl rd ndir". Q rib burasıdır ki, bol evikl r quyruq bulayıb H bib b y S limov haqqında iftira, yalançı ittihamlar ver n dinda ımız rotmistrin özü d türkl rl birg döyü l rd i tirak etmi di. Milli T hlük sizlik Nazirliyinin ar iv s n d l rind n öyr n bildim ki, rotmistri (nüfuzlu n slin hörm tim oldu una gör rotmistrin adını, soyadını ç km k ist mir m) 1926-cı ild bol evik ÇK-sı Solovetsk adalarına ömürlük sürgün gönd rib. Atalar demi k n, özg y quyu qazanın özü d dü r.

Yu arıda atırlatdım ki, general H bib b y S limovun milli orduda v zif si Ba Q rargah r isi idi. Pe kar h rbçil r ya ı bilirl r ki, q rargah ordunu idar ed n a ıl, beyin dem kdir. M g r dünya öhr tli s rk rd , h rbiyy naziri S m d b y Mehmandarov v onun müavini "artilleriyanın allahı" lia a ı linski kimi pe kar h rbçil r, bol evikl r quyruq bulayan rotmistrin z if komandir z nn etdiyi H bib b y S limovu Ba Q rargah r isi kimi m sul v zif y t yin ed rdil rmi? 1919-cu il fevralın 26-da otuz bir sayılı mrl polkovnik H bib b y S limova general-mayor rütb si ver rdil rmi? lb tt yo !

General H bib b y S limov 1918-20-ci ill rd milli ordu-muzda idm t ed n, milliy tc Litva tatarı olan general-leytenant M m-m d b y Sulkeviçd n sonra ikinci generaldır ki, ali h rbi t hsili vardı.

General H bib b y S limovun ittihamlarında yazılır ki, Tiflisd v Bakıda t kilat f aliyy t göst rir. Onlar üsyana hazır-la ırlar. Tiflis v Batumda ksinqilabçılara general Vrangel, gene-ral S limov vasit sil silah gönd rir. Bakı quberniyasının Cavad q zası

ranın ahsev n quldurlarının köm yi il üsyana hazırlar, köm yi general S limovdan alırdı.

Sonrakı ittihamlardan m lum olur ki, niy m hz general S li-movu, Na çıvan H rbi Komissarını onun v zif sin , s n tin heç bir d li olmayan ticar t malı g tirm y rana gönd rmi l r. Bunların hamısı m rd general H bib b y S limovu h bs etm k üçün hazırlıq idi.

Üç ay yarım h bs anada üz rin o unan yalançı ittihamları v üzl m l ri yazılı kild r dd ed n milli ordu generalı H bib b y S limovu güll l m k üçün " ran m s l si", 1919-cu ild L nkaran yürü ünd yerli Mu an halisini guya soyub-talaması, a qvardiyaçı prapor ik Dubininl , Nuru Pa a v Zeynalovla laq si, Cümhuriy-y t va tı Sovet hökum tin nifr ti, Sovet va tı Na çıvanda an v b yl rl oturub-durması bol evikl rin lind daha " saslı" faktlar olub.

H min va tlarda Na çıvandan "Az rbaycan Kommunist Parti-yasına" Az. ÇK-nın mühüm öb katibinin tari siz v imzasız danos-m ktubu general-mayor H bib b y S limovun cavan öm-rün son qoymaq üçün canf anlıqla t kil olunurdu.

Danos-m ktubda o uyuruq: " ksinqilabçı general H bib b y S limov Na çıvan halisi arasında ayi l r yayır, an v b yl rl Sovet hökum tinin leyhin i l yir. O, ilk d f Na çıvana g l nd nqilabçı Türk hökum tin m ktub gönd rib ki, yerli Az rbaycan halisi Qırmızı ordu t r find n zilib qul halına salınır. Bu m ktubu bar d general H. S limovun özü biziml birg i l y n erm nil rl söhb tind açıq deyib. O, randa olanda da burdan qaçıb getmi , an v b yl rl oturub dururmu . Bu gün onun hval-ruhiyy si yerli halinin v komandiri oldu u sg rl rin da naklara qar ı döyü ruhunu m hv edir. Onun bel yaramaz h r k tl rin dözm k mümkün deyil. ahi edirik, fövq ladi halda onu buradan Bakıya gönd r siniz.

**Az. ÇK-nın mühüm öb katibi
Katib"**

1920-ci il oktyabrın 15-d is agent m lumat verir ki, general H bib b y S limovun t kilatı il ba lı a a ıdakıları öyr n bildim:

"General keçmi rus ordusunda polkovnik rütb sind idm t edib. Ba Q rargah Akademiyasının m zudur. Az rbaycan höku-m ti onu general-mayor rütb si il t ltif edib. T kil etdiyi ksin-qilabi d st ni indi ingilisl r maliyy l dirir. D st nin f a-liyy t dair si Araz çayının sahill ridir. Onun ksinqilabi d st -sinin üzv-l ri quldur a qvardiyaçıların v ahsev nl rin qalıq-larından t kil olunub. Komandır hey ti a qvardiyaçı zabitr-d n, gürcü v erm nil rd n (? - .N.) ibar tdir. T kil olunmu d st nin m qs di: g r gürcül r v erm nil r hücumu keç r-l rs , Bakı-Tiflis yolunu onların köm yi il ba lamaq. nv r Pa a il h l heç bir laq l ri yo dur. General H bib b y S li-mov Müsavat höküm ti va tı lil Pa a il apardı ı munaqi y v yaramaz h r k tl rin gör mü-s l-man halisi arasında hörm t malik deyil".

General H bib b y S limova m sus 1920-ci il 19 dekabr tari li " stintaq i i"nin do san doqquzuncu s hif sind n "Üç-lüy"ün çı- arı ı:

" ksinqilabi f aliyy td günahlandırılan sabiq general-mayor H bib b y Yusif o lu S limovun 1241 sayılı i in ba ıldı. Onun günahları a a ıdakılardan ibar tdir.

1. Sovet höküm tin qar ı ksinqilabi mübariz si. Müsavat ordusunun döyü hazırlı ında sa laması v r hb rliyi.

2. G nc üsyani zamanı Sovet Az rbaycanından qaçmaqda v randan g lmi qiyamçı d st l rin Mu anda Qızıl orduya qar ı döyü l r r hb rlikd .

3. 1919-cu ild Mu anda inqilabçı k ndlil ri t rkisilah etm k-d v qar td günahlandırılır.

S limova qar ı yürüdü l n ittihamlar v bir sıra ba qa cinay t-l r istintaq zamanı t sdiq olunmu dur. Q rara alındı: Sovet höku- m tin qar ı çı an H bib b y Yusif o lu S limov güll l nsin. On-dan alınan mlak müsadir olunsun v respublikanın g lirin keçirilsin. Cinay ti i v aktlar ar iv t hvil verilsin.

slini imzaladı: I Ordunun üsusi öb r isi Semyon Pankra-tov v böyük müst ntiq Qubin".

Na çıvan M rk zi Dövl t Ar ivind sa lanan s ks n iki nömr li protokol da c sur general haqqında a yalanla doludur. 1920-ci il avqustun iyirmi ikisind Na çıvan Komyaçeykasının iclasında h rbi komissar Starovun s drliyi v Fyodorovun katib-liyi il yeddi n f r bol evik müsavat generalı H bib b y S li-mo-vun f aliyy ti bar d i ba ıblar. Lakin c mi üç n f r — "Troyka" dindirilmidir.

Birinci s ahta tinski: "General S limov z hm tke alqın satqınıdır, s batsızdır. O, Bakıdan rana qaçdı v oradan Na çıvana g lib camaatı dil tutdu ki, hali razılıq versin, onun polku 600 sg r 10 d d top v bir neç pulemyotla Na çıvana g lsin. O, Sovet hökum ti leyhin t bli at aparırdı. Lakin indiki hökum t qar ı günahını boynuna almır. Alayın silahlarını randa satıb m nims mi dir".

İkinci s Rüst mov: "M n ahta tinskinin dedikl rini t sdiq edir m v lav olaraq bildirir m ki, general S limov yerli halini ba a salırdı ki, onun ba çılı ı il Na çıvana yeni alay toplansın v bol evikl r leyhin vuru sunlar. O, h qiç t n Sovet hökum ti leyhin t bli at aparırdı..."

Üçüncü s lil b y: "Da naklar u aya hücum ed nd (1920-ci il mart ayında — .N.) Az rbaycan hökum ti korpus t kil edib general S limovun ba çılı ı il c bh y da naklarla vuru -ma a gönd rdi. Lakin S limovun t crüb sizliyi v korpusa ba çılıq ed bilm diyind n, eyli yaralı v ölüm hadis l ri olmu dur. Lakin m n i qarı andan sonra döyü müv ff qiyy tl ba a çatdı v da nak hücumu darmada ın edildi¹.

---

¹ Na çıvanın mühafiz komandanı lil b y tamamil haqsız v q r zli danı ıb. O döyü l rd n yazılan ço lu atir l rd v ar iv s n dl rind da nakların 1920-ci ilin martında u a v ank ndind n zilib çı ardılması m hz general H bib b y S limovun komandirlik m har ti say sind oldu u dön -dön qeyd olunub. Bol evikl rin laltısı, avantürist lil b y is h min döyü d kiçik könüllül r d st sinin komandiri olmu dur. General-mayor H bib b y S limov is Qaraba razi qo unlarının komandanı idi. — .N.

Bütün bunlardan sonra Az rbyaycan hökum ti ona 242-ci polka v üçüncü kavpolka ba çılıq etm yi tap ırdı. O va tki qırmızılar Bakıya ya ınla ırdı, m n ona t klif etdim ki, qırmızıları müdafi etsin. O söz vers d , sözünü yerin yetirm di, satqınlıq el di. Sovet hökum ti leyhin t bli at aparma a ba ladı".

Yekunda: yolda Starov t klif etdi ki, general H bib b y S limovu h bs edib I ordunun h rbi m hk m sovetinin s r n-camına gönd rilsin.

Bütün bu yalançı ittihamlardan sonra bol evikl r general H -bib b y S limovu 1920-ci il dekabrın 30-da, saat 10.30 d qıq d güll l dil r. stinq i ind H bib b y yürüdü l n ittihamlardan biri d onun mlakının müsadir olunmasıdır. B s n yi vardı H bib b y S limovun? S n dl rd göst rilir ki, subaydır, 39 ya ı var. Qarada ı il birg ya ayır, iki desyatın torpa ı v üç desyatın d d -baba ba sahs i. V ssalam.

GENERAL-LEYTENANT M MM D B Y SULKEV Ç (1865-1920)

o b t m ki, müs lman ordusunun zabiti kimi ölür m. udahafiz!

General M mm d b y Sulkeviçin son sözl ri

Cümhuriyy t dövrünün iyirmi bir döyü generalı sırasında o ucunu dü ündür n v bir az t ccübl ndir n soyada rast g lm k olar: — General-leytenant M mm d b y Sulkeviç .

General M mm d b y Sulkeviç milliy tc Litva tatarıdır. Atas ı Aleksandr Qusar alayında idm t etmi , podpolkovnik rütb sin q d r yüks lmi dir.

Pol ada ya ayan mühacir Arslan b y yazır ki, general-leytenant M mm d b y Sulkeviç on s kkizinci ilin a ırlarında Az rbyaycan Respublikası Müdafi Nazirliyind Ba Q rargahın r isi olub. Lakin

Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Yeni Tərihi Arxivində sağlanan həqiqi sənədlər bu faktı inkar etmirlər. Və beləliklə, həmin tarixdə bizim ordunun Baş Qərargah rəisi general-mayor bədülhəmid bəy Qayıta bəy Qayıta bəy Sulkeviç Azərbaycanın on səkkizinci ilin dekabrında gəlib və 1919-cu ilin martın 26-dək Gəncdə yerləşən Birinci Müsəlman Korpusunun komandiri olub, həmin tarixdə yüz qır yeddi nömrəli mirl Baş Qərargah rəisi təyin olunub. Həqiqi Nazir Səmid bəy Mehmandarovun və general Həbib bəy Səlimovun Gəncdə imzaladığı bu sənəd deyildir ki, general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç martın 19-dan təyin olunduğu vəzifənin icrasına bəslən.

Arxivdə sağlanan daha bir sənəd Sulkeviçin bioqrafiyası üçün həqiqi sənəd olduğunu nəzərə alıb, o ucaqlara onu dəstəqləyən kimi istərdim.

Həqiqi Nazirliyin dəftərxanasına məxsus 15 oktyabr 1919-cu il tarixli sənəddə Sulkeviçdən tələb olunur ki, özünün dini məni və atası barədə məlumat versin. Və əhəmiyyətli olunur ki, gerbli-möhür üçün dörd manat dəyərində pul ödəsin.

Məmməd bəy Sulkeviç iş qərarı ilə yazdığı rəisindən onlara bəslən cavab vermişdir: "Dinim müsəlman, adım Məmməd bəy, rüt-bəndə general-leytenantdır. Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul edirəm".

General Məmməd bəy Sulkeviç 1865-ci il iyunun iyirmisində Vilen quberniyasının Kəməy iylə ayı məntəqəsində zadgan ailəsinə dünyaya gələn atasının adını Maçeybəy qoysa da sonralar Krımdakı fəaliyyətini görə tatarlar ona hörmət kimi olaraq "Süleyman Paşa" adını vermişlər. Bizdə isə özü könüllü olaraq "Məmməd bəy" adını qəbul etmişdir.

Tatar parlamenti, tatar əhli və mətbuatı general Süleyman paşa Sulkeviçi 1918-ci ildə dövlət bəslən vəzifəsində böyük ruh yük-səliyi ilə qarşılamışdır. Həmin ilin iyun ayında o, Krım hökumətində nazir, həqiqi nazir və dəstəqlənən nazir vəzifələrini tutmuşdur. Tatar əhlinin müstəqilliyini sevirən ilk dəfədən vəzifədə qaldığı Türkiyə olmuşdur:

"Krım hökumətinin Baş naziri general Süleyman bəy Sulkeviç !

C f r b yl birg Kırmda hokum t yaratdı nıza gör sizi t brik edir m.

Siz i inid u urlar dil yir v yeni nailiyy tl r arzu edir m. Türkiy hokum ti öz mütt fiqi kimi bu id siz köm k etm yi özün borc bilir. Osmanlı imperiyası da Siz ar a olacaq v yardım göst r c kdir.

H rbi Nazir, Ali Ba Komandan nv r Pa a"

"Tavriçeski qolos" q zeti 1918-ci ilin iyun ayında "Müs lman mill tl rinin müdafi c miyy ti" adlı b r-yazısında bildirirdi ki, general-leytenant Sulkeviçin f al t bbüsü il Simferopol -h -rind "Rusiyada müs lman mill tl rinin müdafi c miyy ti" yaradılmışdır. Bu günl rd general Sulkeviç üsusi m ruz il Odes-sadan keçib Bu arest h rin mütt fiql rl görü get-mi dir.

Kırım tatarları arasında "Süleyman Pa a" adı böyük hörm t v ehtiramla ç kilirdi. alq Maçey b y Sulkeviçi "Süleyman Pa a" adı il ça ırırdı. Bu da s b bsiz deyildi. Tatar alqı arasında bel bir fsan ya ayır. Bu fsan y gör rus imperiyasının Kırmdaki hökmranlı ı m hv olduqdan sonra imaldan bir müs lman o lu peyda olacaq. Onların azadlıq h r katına ba çılıq ed c k. Bu adamın adı da Süleyman Pa a olacaqdır. alqın inanınca, bu fsan 1918-ci ild h qiç t dönmü dü. Ona gör d tatar alqı Maçey b y Sulkeviçi Süleyman Pa a timsalında q bul etdi.

Ar iv s n dl ri daha bir faktı da a karlayır. Orada göst rilir ki, general Sulkeviç Az rbaycana t k g lm mi dir.

Kazım b y Sulkeviç Müsavat hokum tinin arici l r Na-zirliyind d ft r ana direktoru olmu dur. Ço t ssüf ki, onların qarda , yo sa mio lu oldu unu mü yy nl dirm k mümkün olmadı. M hz bu s b bd n d b zi t dqiçatçılar s hv n general-leytenant M mm d b yi Kazım b y Sulkeviç kimi d yazırlar.

General Sulkeviçin h yat yolda ı M ry m anım is m hur milyonçu H.Z. Ta ıyevin qız m kt bind mü llim il mi v Bakı Müs lman qadınlarının eyriyy C miyy tinin f al üzvü ol-mu -dur. Dig r bir ziyalı qadın — Leyla anım Sulkeviç Az rbaycan Parla-men-tinin d ft r ana il ri idar sind i icraçısı v zif sind il mi dir.

nqilabdan vvv l dini müs lman olan o ullara h rbi akademik t hsil almaq dem k olar ki, n sib olmamıdır. ndiy q d rki t dqi qatımızda M mm d b y Sulkeviç imperiyanın Ba Q rargah Akademiyasında ali h rbi t hsil alan ilk dında ımızdır.¹

M hur Pol a-Lvov tatar silzad l rind n olan Sulkeviç h yatını h rb s n tin h sr etmi dir. O, Voronejd ki Mi aylovsk kadet korpusunu bitirdikd n sonra Peterburqa ged r k Mi ay-lovsk artilleriya m kt bin da il olmu dur. M kt bi birinci d r -c il bitir n Sulkeviç poruçik rütb sind altıncı artilleriya briqa-da-sına idm t gönd rilir. 1883-cü il oktyabrın 3-d müv ff qiyy tl imtahan verib, Ba Q rargahın Nikolayev akademiyasına da il olur. H rbi-elmi sah d qazandı ı u urlara gör Ba Q rargahın Nikolayev Akademiyası onu tabs-kapitan rütb sil t ltf edir. 1894-cü il, iyulun iyirmisind is Sulkeviç kapitan rüt-b -si alır. idm t üçün 5084 sayılı mrl Odessa H rbi Dair sin-d ki yeddinci ordu korpusunun q rargahına gönd rilir.

1899-cu ild Süleyman b y Sulkeviç ilk mükafatını — "Müq d-d s Stanislav" ordenini alır. H min ilin dekabr ayında Sulkeviç podpolkovnik rütb si verilir v Odessa H rbi Dair q rargahına ba yav r t yin olunur. 1903-cü il, oktyabrın üçünd növb ti t yi-natla o, on be inci piyada diviziyasına q rargah r isi v zif sin gönd rilir. H min il dekabrın altısında ona növb d n k nar pol-kovnik rütb si verilir.

1904-1905-ci ill rd o, Rus-yapon müharib sind lah zr t imperatorun tabeliyind olan s kkizinci ordu korpusunda r fli döyü yolu keçmi dir.

Polkovnik Süleyman b y Sulkeviç 1905-ci il fevralın altısından 25-d k m hur Mukden döyü l rinin i tirakçısı olmu dur. 1905-ci ilin iyun ayında is lli yeddinci Modlin piyada polkunun komandanlı ını q bul etdi. Ümumiyy tl , polkovnik Sulkeviç 1904-

---

¹ Ba Q rargahın Nikolayev h rbi akademiyasını 1918-ci il martın 4-d Petroqradda bitir n ikinci generalımız H bib b y Hacı Yusif o lu S limov (1881-1920) olmu dur. — .N.

cü il noyabrın 8-d n 1906-cı ilin fevral ayında k döyü n ordu hiss l rind idm td olmu dur.

Yaponiya il müharib d Süleyman b y Sulkeviç özünü n ya ı zabit döyü çü kimi göst rmi dir. Rus-yapon müharib si ill rind onun idm tl ri ikinci d r c li "Müq dd s Anna" (qılıncla birg), dördüncü d r c li "Müq dd s Vladimir" (bant v qılıncla birg) ordenl ri il qiym tl ndirilmi dir. 1906-cı il no-yab-rın 18-d Yaponlara qar ı inadlı döyü l rd ki f aliyy tl rin gör üstü yazılı " gidliy gör " qızıl silahla t ltif olunmu dur.

1910-cu il iyunun 23-d Sulkeviç Ba Q rargah r isi yanında tap ırıq üzr q rargah zabiti t yin olunur. H min ilin payızında h rbi idm td ki la f aliyy tin gör ona general-mayor rütb si verilir v rkutsk q rargah h rbi dair si üzr general-kvartirmeyster v zif sin t yin olunur. Keçdiyi bu idm t ill rind Süleyman b y Sulkeviç ikinci v üçüncü d r c li "Müq dd s Vladimir" kavalier ordenl rin layıq görülüb. On s kkizinci ilin vv ll rind imperiya ordusunda idm tini bitirir.

stedadlı s rk rd kimi tanınan M mm d b y h m d h rb elminin tanınmı alimi idi. Odessa H rbi Dair sinin t kılətçısı olan Sulkeviç bir müdd t h min dair qo unlarının q rargah r isi olmu du. M mm d b y Sulkeviç özünün mrl rind n, elmi s rl rd n v m sl h tl rd n ibar t ikicildlik s rl rini n r et-mi -dir. Rus t dqiqaatçılarının yazdı ma gör , onun h rbi tövsiy -l rind n n inki Rusiyada, h tta arici ölk l rin ordularında da istifad olunmu dur.

General M mm d b y Sulkeviçi Rusiyada ya ayan müs l-manların taleyi ciddi dü ündürmü dür. Dinda larının ristianlar arasında azad n f s almaması, s rb st ya amamaları onu qeyr tli v t nda kimi h mi narahat etmi dir. O, 1902-ci ild Pol a rq ünası, Peterburq Universitetinin professoru Anton Mu -lins-kinin (1808-1877) "Litva tatarlarının m n yinin ara dırılması v v ziyy ti" kitabını Odessada öz rcin n r etmi di.

1915-ci ild nümün vi döyü idm tl rin v böyük ordu birl m sin qeyri-adi bacarıqla r hb rlik etdiyin gör general-mayor Süleyman b y Sulkeviç birinci d r c li "Müq dd s

Sta-nislav" ordeni il (qılıncla birg) t ltif olunur. Onu da atırladaq ki, lah zr t imperator h min ili c bh l rd ki müv ff qiyy tl r v ordu birl m l rin bacarıqla komandanlıq etdikl rin gör be müs lman generalını s av tl t ltif etmi di: Dördüncü Ordu Korpusunun komandanı tam artilleriya generalı, milliy tc çeçen Eris an Sultan G ray liyev (1855-1920) "A qartal" ordeni, kin-ci Qafqaz Ordu Korpusunun komandanı general-leytenant S m d b y Mehmandarova (1855-1931) birinci d r c li "Mü-q dd s Stanislav" ordeni, Ali Ba Komandan yanın-da artilleriya üzr tap ırıq generalı lia a ı linskiy (1865-1943) birinci d r c li "Müq dd s Stanislav" ordeni v süvari korpusunun komandanı Hüseyñ an Na çıvanskiy (1863-1920) "A qartal"¹ ordeni verilmi dir.

1916-ci il aprelin 26-da otuz üçüncü piyada diviziyasının komandiri M mm d b y Sulkeviç general-leytenant rütbi verilib. Buna q d r o, on birinci orduda yeddinci korpus q rargahının r isi idi. Birinci Cahan müharib si ba lananda onun q rargah m nzili Kazan h rind yerl mi dir. O, " sg ri ura" tatar t kilatının M rk zi Komit si il sı laq sa layır v Rumıniya c bh sind müs lmanlardan ibar t Birinci lahidd korpusu t kil edir. General Sulkeviçin üç müs lman diviziyasının t kili haqqında arayı ı Ümumrusiya Müs lman urasının " b rl r"ind 1917-ci ild alqa çatdırılıb.

Müs lman H rbi Korpusu yaradan M mm d b yin n büyük arzusu Kazana, ya da Krıma gedib dinda larının milli ist k v arzularını h yata keçirm k idi. N hay t, 1918-ci ilin yazında "

" sg ri uro"nun mril Sulkeviç öz korpusu il Krıma g lir. Bu va t Krımda v ziyy t olduqca a ır idi. "Bol evikl r v h ic sin yerli halinin qanını tökürdül r" (General Anton Denikinin "Rus qiyamı haqqında oçerkl r" kitabı).

---

¹ "A qartal" ordenini 1705-ci ild Pol a kralı II Avqust t sis etmi dir. 1831-ci ild n Rusiya ordenl ri sırasına da il edilib. Ordenin yalnız bir ali d r c si vardır. Bir qayda olaraq bu ordenl ali komandan hey ti — generallar t ltif oluna bil rdi. — .N.

Bu zaman ölkədə ki anarxiyadan istifadə edən alman generalı Koanın diviziyası da glib Krıma çıxmıdı. General Koanın d st l ri Sulkeviçin Korpusunun yolunu k sib onu t rkisilah edir.

Lakin almanlarla sülhdanıqlarından sonra onların köm yi v t klifi il Sulkeviç Krımın Ba Naziri t yin olunur.

General Sulkeviçin Krım dövrü özünün siyasi f allı ı il ço maraqlıdır. Tatar halisinin mövqeyinin sabitl m sind bir sıra t dbirl ri h yata keçirmi , Krım dövl tin ba çılıq etdiyini dem k kifay tdir.

Sulkeviçin Beyn l alq siyas td n mühüm addımlarından biri Krım hökum tinin s firi kimi tatarların "Mill t" q zetinin keçmi ba redaktoru H s n S bri Ayvazovu (1878-1988) stanbula Krım dövl tinin s firi gönd rm si oldu. Bu da Türkiyə d böyük ruh yüks kliyi il qar ılandı. Ona Avropa s firli arasında f ri yer ayrıldı. Eyni zamanda Krım s firinin stanbulda olması Berlind bir q d r narahatçılıq yaratdı. General Sulkeviç hökum ti keçmi Rusiya imperiyasının razisind yaranmı ba qa müs lman dövl t l ri il d laq yaratdı. M hz bu m qs dl d Az rbaycanın Bakıdakı h rbi nazirinin adına o m ramlı m ktub gönd rilmi di. General S m d b y Mehmandarovla onlar h l Port-Artur döyü l rind tanı olmu dular.

General M mm d b y Sulkeviç hökum ti humanizm prinsip-l rin ar alandı, o özü is h qiçim nada demokrat siyas tçi idi.

1918-ci ilin sonlarında Krımın taleyind d yi iklik oldu. A qvardiyaçı general Anton Denikinın könüllü ordusu Krımı z bt etdi. General Sulkeviç hökum ti yı ıldı. N Vilhem hökum ti, n d Türkiyə ona köm k ed bilm di. Çünki özl rind d v ziy t a r idi. 1918-ci il noyabrın 3-d alman generalı Ko m ktubla Sulkeviç bildirdi ki, bundan sonra ona köm k ed bilm y c k. Ona gör d yarımadanın taleyi d yi di. M mm db y Sulkeviç Könüllü Ordunun komandanı Anton Denikinın t ziyiçil Krımı t rk etm li olur.

A qvardiyaçı general Anton Denikin yazır ki, noyabrın dördünd M mm db y Sulkeviç m n — Yekaterinodara teleqram gönd rdi ki, Almaniya qo unları arasında sür tli da ılma gedir. Silahlı qüvv olmadı na gör (almanlar Krımda silahlı qüvv l r yaradılmasını

q ti sur td qa an edibl r — . N.) mü-ba-riz üçün heç bir dayaq yo dur. Yenid n partlayı lar v bol evikl rin amansızlıqları t krar oluna bil r. V ziyı t mütt fiql rin donanmasının v könüllül rin tezlikl köm y g lm sini aydın sur td t l b edir.

Sol partiyaların mübariz si v güclü t bli atına gör m nim kabinetim öz s lahiyy tl rind n l ç kir, öz yerini kadetl rd n, sosialistl rd n v tatarlardan ibar t koalisiyalı nazirliy verir... "

Bundan sonra general-leytenant M mm d b y Sulkeviç Az r-baycana g lir. Az müdd td birinci süvari müs lman diviziyasının komandiri v sonra Ba Q rargahın r isi olur.

üsüsil , 1919-cu ilin iyun ayının on altısında Az rbycan v Gürcüstan hökum tl ri arasında h rbi ittifaqın ba lanmasında Sulkeviçin böyük köm yi olub. Bu t bbüsü o ir li sürmü dü:

"Üç il müdd tind imzalanmı h rbi müdafı paktına gör Az rbycanın v Gürcüstanın istiqlaliyy t v razi bütövlüyün h r hansı dövl t t r find n t cavüz oldu u t qdird müqavil d olan t r fl r bir-birin yardım göst rm y borclu idil r" (C. H s nov "A l k "l rin qara kölg si" kitabı, 1991, s h.85).

H r iki t r f üçün ciddi müdafı arakteri da ıyan, on madd li müqavil ni Az rbycan Respublikası t r find n arici l r naziri M mm dyusif C f rov, H rbi nazir S m d b y Meh-mandarov, Ba Q rargah r isi M mm d b y Sulkeviç, Gürcüstan Respublikası t r find n is arici l r naziri Geqeçkori, H rbi nazir Rami vili, H rbi nazirin köm kçisi Qedevanov v general Odi elidze imzalamı dılar.

1920-ci ilin mayında bol evikl r general M mm d b y Sulkeviç h bs edib Bakı Fövq lad Komit sinin zirz misin salırlar¹. yulun 15-d " ksinqilabi f aliyy td " ittiham olun-du una gör güll l yirl r.

M mm d min R sulzad "Az rbycan Cümhuriyy ti" kita-bında iyirminci ild güll l n n general M mm db y Sulkeviçin

¹ ndiki Yusif M mm d liyev küç sind ki on be saylı evin zirz misin .— .N.

adını yana-yana ç kir. Onun m rd, mübariz bir siyy t oldu unu ifti arla qeyd edir. O, atir l rind yazır:

"Qarda m, (slind misi o lu — .N.) parlament üzvü Mehmed li b yin hekay tini ilk d f alqa çatdırmaq ist yir m. O, qor maz general M mm d b y Sulkeviçin q hr mancasına ölümünün ahididir. Onunla bir kamerada olan Mehmed li b y söyl yirdi: "General a mr etdil r ki, çekistl rin ardınca getsin.

Biz aydın oldu ki, onun ölüm saati çatıb. trafa ölüm sükutu çökmü dü. Onun gözl rin ba ma a c sar t etmirdik, biz t s lli sözü tapa bilmirdik. General Sulkeviçin özü bizi qabaqladı, sakit, q tiyy tli s sl dediyi sözl ri ömrüm boyu unutmayaca am: " o b t m ki, müs lman Ordusunun zabiti kimi ölür m. udahafız!".

General-leytenant M mm d b y Sulkeviç, öz m rd davranı ı il könüllü q bul etdiyi Az rbaycan v t nda lı ını v Litva tatarlarının öhr tini r fl qorudu.

zablı bir ömür yolu keç r k lli be ya nda bol evik-da nak güll sinin haqsız qurbanı olan general-leytenant M mm d b y Sulkeviçin n inki Az rbaycanda, heç Rus imperiyası razisind bel sa qalan kims si yo dur. Onun haqqında Müsavat dövrünün ar ivind az da olsa m lumat qalıb.

u adan, ank ndind n v Z ng zur ekspedisiyasından vurdu u teleqramlar, Ba Q rargah r isi kimi verdiyi mr v s r ncamlar onun Az rbaycanı ür kd n sevdiyini yani sübutdur.

R yas t v stol sevm y n döyü generalı M mm d b y Sul-keviç h mi ön c bh d olmu , sg rl ri döyü ruhlan-dır-mı dır.

Onun 1920-ci il yanvarın 28-d u adan H rbi nazir v zi general lia a ı linskiy vurdu u teleqramda o uyuruq:

" siyy tini ya ı tanıdı m v birinci Z ng zur ekspedisi-yasında la döyü ünün ahidi oldu um podpolkovnik Novruzovun Qaraba d st sinin artilleriya r isi t yin edilm si üçün v sad t edir m.

**Ba Q rargah r isi general
M mm d b y Sulkeviç"**

***

General Lia a ı linskiy

Bu gün yanvarın 27-d saat ikid avtomobill general Teymur b y Novruzovla birlikd u aya getdik. ank ndi qarnizonunun r isini d ora ça ırdırmı am. Süvari diviziyasının q rargahı m nim tap ır ımla piyada qaydada Yevla dan ank ndin gedir.

**Ba Q rargah r isi general
M mm d b y Sulkeviç"**

***

**u adan general Lia a ı linskiy
28.01.1920-ci il.**

Gürcü t yyar çil rinin Svanetid üsyanı yatırmaq t crüb si ç tin keçil bil n da yerl rind n bu üsulun lveri li oldu unu sübut etdi. Gürcü t yyar çil rinin arasında be pudluq bombanı üsyan etmi k ndin üz rin atan leytenant Makeyev d var idi. Bu t crüb d n el o cür, tez, q ti n tic l r ver bil n Z ng zurda da istifad etm k olar. Telefon vasit sil Tiflisl laq sa layıb, m s l ni aydınla dırın, Za aryadze il gürcü dilind dan ın. Bir aeroplan gönd rm k olar, özü d t yyar çisi an f ar ola bil r. Bel likl , gürcü zabitl rinin bizim da ili ekspedisiyalarda i tirakını qada an ed n h rbi konvensiyanı pozmuurlar. Uçu lar qısa olacaq, uçu radiusu yüz versd n uzaq olmayacaq. Aviasiya bazası u ada v ya ank ndind dir. Cavabı m n teleqrafla çat-dırın. Yanvarın 29-da ank ndind , yanvarın 30-da a am Yev-la -da, yanvarın 31-d Bakıda olaca am, bu halda cavabı m n ev çatdırın. Yevla a vaqon gönd rm k üçün komendata tap ır ıq vermi m.

**Ba Q rargah r isi general
M mm d b y Sulkeviç"**

yirminci ilin iyulunda general M m m d b y Sulkeviçin son gününün ahidli rind n biri d Bakıda bol evikl r t r find n h bs olunan Az rbaycan Respublikasının arici l r Nazirliyi diplomatik departamenti ümumi öb sinin müdiri Meçislav Stanislavoviç Rudzinski olmu dur:

— 1920-ci il aprelin iyirmi s kkizind Az rbaycanda bol evik çevrili i ba verdi. M n Pol a nümay nd hey tinin üzvl ri il birlikd h bs edildim. Bir neç günd n sonra bizi Bakı Fövq lad Komit sin apardılar. Az sonra general M m m d b y Sulkeviç d buraya g tirildi. Onun hval-ruhiyy si ço pis idi. Fikirl irdi ki, güll l y c kl r. Özü haqqında veril c k q rarı t kminl gözl -yirdi. Onunla bir kamerada oldu umdan bütün günü d rdl irdik. Birinci günü dö m d yatır v ba ımızın altına yastıq v zi q zet qoyurduq. Sonra r fl r düz ldildi. Çevrili d n bir neç h ft sonra sübh ça ı çekistl r iç ri gir r k bir neç n f ri oyatdılar, onlara eyl rini yı ma ı mr etdil r. Çekistl r t l sdirir, haraya apa-racaqları bar d m hbuslara heç n demirdil r. M n general M m-m d b y Sulkeviçin ya ınlı ında yatmı dım. General bizl rd n bir neç n f rin lini sı ma a macal tapdı. udaha-fizl rk n o, tam y qinlikl bildirdi ki, güll l m y aparırlar. Özümüzün sa qalaca ımaza heç bir ümidimiz olmasa da, ona t s lli verirdik. Onu da qeyd etm liy m ki, general özünü ço l yaq tli v m rdan aparırdı. Bir neç günd n sonra q zetl rd " ksinqilabi f aliyy tind " ittiham olunanların güll l nm si haqqında m lumatı o uduq. Bu siyahıda general-leytenant M m-m db y Sulkeviçin familiyası da vardı. O da m n m lumdur ki, general Sulkeviç haqqında heç bir ara dırma, m hk m istintaqı olmadı. O, Az r-baycan Demokratik Ordusunun generalı oldu una gör sor usuz-sualsız güll l ndi.

**SÜVAR GENERALI HÜSEYN AN
NA ÇIVANSKI
(1863-1919)**

*Peterburq zad ganlarının say-seçm üzvl rind n ibar t
qvardiya süvaril rin general Hüseyñ an Na çivanski
komandanlıq edirdi.*

*A. Soljenitsin, "14 avqust"
romanından*

Hüseyñ an K lbalı an o lu Na çivanskini müasirl ri s rt, nüfuzlu bir general kimi t svir edirl r. İlk d f m n onun klin 1916-cı ild çap olunmu "Niva" jurnalının yeddinci nömr sind rast g ldim. Doqquz n f r ali rütb li h rbçinin t svir olundu u klin altında bel yazılıb: Qafqaz c bh sinin Georgi duması, Qafqaz ordusunun ba komandanı, canı in lah zr t böyük knyaz Nikolay Nikolayeviç Romanov¹ (1856-1929), korpus komandiri süvari generalı Kalitin, knyaz Qalitsin, general an Na çivanski, general Yanu keviç. Ayaq üst duranlar: general Vatin, Çirkov, polkovnik-knyaz Nijeradze v polkovnik Naqorski.

Onun Rus-yapon v Birinci Dünya müharib sind ki f aliy-y tini mü t lif ar iv s n dl rind n öyr ndim. General Hüseyñ an Na çivanski 1863-cü il iyunun 28-d general K lbalı anın ail sind anadan olub. Atası on be ya lı Hüseyñ anı 1876-cı ild Peterburqdaki Paj korpusu² m kt bin o uma a gönd rir. O va tlar Peterburqda ço lu na çıvanlı ziyalı ya ayırdı. Onların da arasında an n slinin nümay nd l ri ço luq t kil edirdi. mperator II Aleksandrın si himay sind olan korpus m kt -bini Hüseyñ an

¹ Çar II Nikolayın do ma misi.

² Köhn rus ordusunda Paj korpusunu v Nikolayev Kavaleriya M kt bini bitir nl r yalnız qvardiyada idm t etm y gönd rilirdi. Bu qapalı h rbi m kt bl rd adlı-sanlı zad gan u aqları o uyurdu.—
.N.

1883-cü ildə la qıym t l r l bitirir. Çarın üsusi süvari qo ununda idm t ed n kornet Na çıvanski be il keçm mi podporuçik rüt b si alır.

Hüseyn an Sankt-Peterburqda yerl n birinci Qvardiya Süvari diviziyasının Leb-Qvardiya süvari alayında 1898-ci il q d r idm t edir. Bu müdd td eskadron komandiri v zif sin q d r yüks l n Hüseyn an Na çıvanski rüt b si d artıb rotmistr olur.

Sonralar Qafqazda v Rusiyanın mü t lif h rl rind h rbi idm td olan Hüseyn an Na çıvanski nümün vi zabit kimi ali orden v medallara layiq görülür. Rus-yapon müharib si ba la-nana q d r o, ranın " ire- or id" ordeninin ikinci v dördüncü d r c si il (bahalı almazla b z dilmi), zabitl r m sus "Rumın Ulduzu" il , Avstriyanın "D mir aç", birinci, ikinci v üçüncü d r c li "Müq dd s Stanislav", dördüncü d r c li "Müq dd s Aleksandr", birinci d r c li "Müq dd s Anna", Bol-qarıstanın "Döyü idm t l rin gör " v üçüncü, dördüncü d r -c li "Müq dd s Vladimir" ordenl ri il t l tif olunur.

Nizami orduda s rk rd lik qabiliyy tin gör Hüseyn an 1903-cü il aprelin 6-da polkovnik rüt b si alır.

nqılabdan vv lki q zetl r, mü t lif ar iv s n dl ri öz s hi-f l rind Hüseyn an haqqında az da olsa m lumat verib. Onlarla tanı olanda ist r ist m z bel q na t g lirs n ki, lia a ı linski v S m d b y Mehmandarov artilleriya sah sind hansı zirv ni f th etmi dis , Hüseyn an Na çıvanski d süvari birl m l rin komandanlıqda h min zirv d dayanırdı.

1904-cü ild Rus-yapon müharib si ba lananda Na çıvanski ks riyy ti qafqazlılardan t kil olunmu ikinci Da ıstan süvari alayına komandanlıq edirdi. Polkovnik Hüseyn anın alayı 1905-ci il yanvarın 14-d Landun-Qou k ndi u runda a ır döyü l r aparmı dr. Bir neç gün k ndi ala bilm y n döyü çül r mahir komandirin h rbi f ndi il dan üzü hücumu keç r k sür tli z rb il yaponları k ndd n vurub çı armı lar. H min döyü d Kazak batareyasını yaponların mühasir sin dü m k t hlük sind n ilas etdiyın v Landun-Qou k ndini itkisiz aldı ına gör polkovnik Hüseyn an dördüncü d r c li "Müq dd s Georgi" ordenin layiq görülmü dür. Bu güclü döyü s hn si m hur r ssam Viktor

Vikentiyeviç Mazurovskinin ya lı boya il i l diyi r smd b di-l mi dir. s rd alay döyü çül rinin qız ın h ml si v önd at üstünd hücuma keç n polkovnik Hüseyn an Na çıvanskinin obrazı ustalıqla i l nmi dir.

H min s r hazırda Moskvadakı Rusiya Dövl t Muzeyind sa lanılır.

***

M hur rus jurnalisti A. Kvitka Port-Arturda müharib ba layanda könüllü c bh y getmi v döyü l rd jurnalist-zabit kimi i tirak etmi dir. Müharib ged -ged "Zabaykalye kazak zabitinin günd liyi" adlı maraqlı bir s r yazmı dır. 1908-ci ild Sankt-Peterburqda n r etdirdiyi h min kitabda igid elo lumuz polkovnik Hüseyn an Na çıvanski haqqında maraqlı s hif l r var:

S hif 181-d : "A am üstü Bensi uda süvari-qvardiyaçı an Na çıvanskinin ikinci Da ıstan alayı gözl nilir. Alay qafqazlılardan v süvari qvardiyasında idm t ed n zabitl rd n t kil olunmu du.

... Avangard ta ımının ardınca yüzl rl adam polk komandiri, onların da ardınca uca bir a acım zirv sind polkovnik an Na çıvanskiy m sus qızılı aypara ni anlı dal alan ad st göründü.

Alay c rg l nmi ta ımlarla kalon boyu uzanırdı. Biz is anın zabitl rind ki atlara h s dl ba ırdıq. M n a am saat 10-a ya ın anı general Lyubavinin yanına ötürüb, evim qayıtdım".

S hif 245-d : "Da ıstanlıların komandiri an Na çıvanski, podpolkovnik Byuntiq v knyaz Tumakov h y tim da il olanda s h r saat 11 olardı. Onlar m nıml nahar etm y qaldılar... Qafqazlıların sg r v komandirl ri döyü l rd hamıdan seçilirdi. Onları bir eyd qınamaq olardı, o da h ddind n artıq c sur olmalarında..."

S hif 361-d : "Polkovnik an Na çıvanskinin Qafqaz-Kazak briqadasının c surları üç yapon n qliyyatını m hv etmi l r..."

gid h myerlimiz, polkovnik Hüseyn an Na çıvanski yaponlara qar ı apardı ı döyü m har tin gör dördüncü d r c li "Müq dd s Georgi", "Müq dd s Vladimir" (bantla birg) üstü yazılı qızıl silahla v " gidliy gör " ordenl ri il t ltif olunmu dur.

1910-cu ild n r olunmu "Port-Artur döyü l rinin salnam si"nd ara dirmalar aparanda Hüseyñ an Na çıvanskinin komandanlıq etdiyi kinci Da ıstan alayının sıralarında r fli döyü yolu keç n h myerlil rimizin d f aliy tin rast g ldik.

Podyesaul (kazak qo unlarında kapitan) ahzad Feyzulla Mirz Qacar 1905-ci il yanvarın 14-d Laizinqou u runda ged n döyü l rd q hr manlıqla vuru ara q yaralanmıdır. Sonralar Birinci Dünya Müharib sind i tirak ed n polkovnik Feyzulla Mirz Qacara 1917-ci il mayın 7-d general-mayor rütb si vermi dir. 1919-cu il yanvarın 9-da H rb naziri S m d b y Mehmandarovun iyirmi saylı m rril o, Az rbaycan ordusunda süvari diviziyasının komandiri t yin olunur. 1920-ci ilin may ayında bol evikl rl döyü d q hr manlıqla h lak olub. ahzad Feyzulla Mirz fi an o lu Qacar Nikolayev süvari m kt bini kornet rütb sind bitirmi dir.

tabs-kapitan G ray b y Abbasqulu b y o lu V kilov (1884-1952), orunjuy (kazak rotasında ilk zabit rütb si) bdürr hman Qurbanov v orunjuy C mal d d in Musayev is la k fiyyatçı kimi "Müq dd s Stanislav" ordeninin üçüncü d r c si il (qılıncla birg) t ltif olunmu dur. Salnam d sonuncu iki döyü çünün foto kili verilmi v kilaltı yazıda bdürr hman Qurbanovun yanvarın 14-d Laizinqou döyü l rind h lak olması, C mal d d inin is bu döyü d yaralanması qeyd olunmu dur.

Port-Artur müharib si qurtardıqdan sonra polkovnik Hüseyñ an yen Sankt-Peterburqa ça ırılır v v v lki Leyb-qvardiya süvari alayında idm t edir.

1906-cı ilin v v ll rind polkovnik Hüseyñ an Na çıvanski Qafqaza gönd rilir. Qısa müdd tli m zuniyy td olur. O, Tiflisd yerl n rus ordusunun n öhr tli — 17-ci Nijeqorod draqun alayının komandiri t yin olunur. 1906-cı il fevralın 14-d alayı polkovnik Konstadiusdan t hvil alan Hüseyñ an nijeqorodluların qar ısında çı ı ed r k demi dir:

"M n Peterburqda lah zr t mperatora t qdim edil rk n dövl timizin ba çısı iltifat göst r r k alaya onun çar salamını yetirm yimi buyurdu. Monar ın bu iltifatını l yaq tli siz nijeqorodlulara çatdırmaqla özümü o b t sayıram".

17-ci Nijeqorod draqun alayı n inki Qafqazda, bütün imperiyada özünün r fli döyü n n l ri il m h ur idi. Alay ist r sıra hazırlı ı, ist rs d da ili intizam ba ımından keçmi in q hr manlıq n n l rini uca tutmu dur. Bel bir an- öhr tli alaya s n ölk nin ba ısından Hüsey n anı t yin etm si onun üz rin böyük m sulıyy t qoyurdu. 1906-cı il martın 21-d Qafqaz süvari briqadasını t msil ed n nümay nd hey ti imperatorun yegan o lu Alekseyin ad gününü t brik etm k üçün Peterburqa yola dü dü. Ayın 26-da 17-ci Nijeqorod alayının ünvanına bel bir teleqram g ldi.

" ziz nijeqorodlulara bunu bildirm kl özümü o b t sayıram ki, bu gün lah zr t mperator iltifat göst r r k v li hd Alekseyi bizim do ma alayın siyahısına da il etdi".

Nijeqorodluların sevincinin h ddi yo idi. Çarın bu yeni iltifatı r fin t nt n li dua m rasimi, parad v s mimi ail ziyaf ti keçirildi. El h min va t bel bir fikir yarandı ki, v li hd Nijeqorodsk alayının tam h rbi geyim forması t qdim edilsin. Bununla laq dar Hökmdar mperatorun icaz si il , alay komandiri polkovnik Hüsey n an Na ıvanski, podpolkovnik Qlonti, rotmistr l r Kobiyev v Kusov, alayın yav ri tabs-rotmistr knyaz Trubetskoy v knyaz poruçik David Çavçavadzed n ibar t nümay nd hey ti Peterburqa yola dü dü. Nümay nd hey tinin r fin q bul 1906-cı il aprelin be ind Çarskoye Seloda keçirildi. O va t çar ail si burada istirah td idi. mperatriça v övladları il birlikd nümay nd hey tinin görü ün g lmi Hökmdarın ynind Nijeqorod alayının sürtuku vardı. O, V li hdi quca ına götürmü dü. Hökmdar nümay nd hey tin müraci tl bir neç iltifatlı söz dey nd n sonra alay komandiri Hüsey n an Na ıvanski miniatür Nijeqorod mundirini v a kanı ahzad y t qdim etdi. ahzad y t qdim edil n a ka s n Hüsey n an Na ıvanskiy m sus, q dim q bz li döyü a kası idi. Onu qafqazlı ustalar milli na ı larla b z mi di. Parlıtı göz qama dıran bu qiym tli h diyy y heyranlıqla ba an Hökmdar onu lüft n q bul etdi. Nijeqorodlulara t kkürünü bildirib alay komandiri polkovnik Hüsey n an Na ıvanskiy dedi: "Bu günkü günd n atir olaraq, m n Sizi fligel-adyutant¹ t yin edir m".

¹ mperatorun si qvardiyasında n nümun vi zabitl r veril n f ri rütb dir. — .N.

Sonra çar alay komandiri Hüseyn an Na çıvanskini qucaqlayıb öpdü. mperatriça da lütfkarlıq edib nümay nd l rin h r birin çinid n düz ldilmi qiym tli h diyy l r verdi.

1906-cı ilin payızında fligel-adyutant Hüseyn an Na çıvanski Leyb-qvardiya süvari alayının komandiri t yin edildi. Ayrılıq günü o, alayda ları qar ısında çı ı ed r k dedi: " ziz niqeorodlular! D rin k d r hissiyl sizd n ayrılıram. Siz komandirlik etdiyim qısa müdd td siz ür kd n ba lanmı am. anlı v l yaq tli Nijeqorodsk alayına komandirlik etm k r fin layıq görüldüyüm üçün m n h mi f r ed c y m. min m ki, siz heç bir raitd öz borcunuzu v niqeorodluların andını unutmayacaqsınız! lvida, ziz alay yolda larım! Allah amanında!

B R NC DÜNYA MÜHAR B S ND

1916-cı ilin noyabr ayında general-leytenant Hüseyn an Na çıvanskinin komandası altında olan bizim süvaril rimiz (Dikaya diviziya — .N.) alman süvaril rini darmada ın etmi dil r.

*General lia a ı linskinin
" atir l rim" kitabından*

Birinci Dünya müharib sin q d r imperatorun üsusi qo u-nunda idm t ed n Hüseyn an Na çıvanskiy 1907-ci il martın otuz birind , qır dörd ya ında general-mayor rütb si verilmi dir.

Müasir rus t dqıqatçısı Fyodor Nesterov " Il rin laq si" (1984-cü il) tari i publisistik s rind lah zr tin sadıq gene-ralları sırasında artilleriya generalı N. . vanovun, general qraf Fyodor Kellerin v general an Na çıvanskinin adlarını f rl ç kir. Çar kinci Nikolay manifest qol ç kib hakimiyy td n imtina ed nd bel , bu silzad generallar lah zr t teleqramla müraci t ed r k bildirdil r ki, biz h mi s n v rus imperi-yasına sadıq qalaca ıq. mperator uzun ill r boyu bu silzad generallara inanmaqda z rr c s hv etm mi di.

1917-ci il martın 3-d general-adyutant Hüseyn an Na çıvanski Ali Ba Komandan v zif sını müv qq ti icra ed n general Alekseyev gönd rdiyi teleqramda yazırdı:

“Biz geni miqyaslı hadis l r bar d m lumatlar çatıb. Sizd n ahi edir m, qvardiya kavaleriyasının lah zr t imperatora olan sonsuz s daq tını v öz sevimli monar ı u runda ölüm hazır olduqlarını çatdırasınız.

General-adyutant an Na çıvanski”

Hüseyn an Na çıvanski döyü n ordu generalı idi. O, bütün rütb v t ltfl r m hz c bh l rd ki idm tl rin gör layiq görülmü dü. O, n buyruq, n d m iyy t generalı deyildi. H rbçil r daha ya ı bilirl r ki, süvari qo unu üzr tam ali general rütb sin çatmaq n q d r böyük istedad v s rk rd lik bacarı ı t l b edir. Hüseyn an Rusiyanın o dövrd ki adlı-sanlı generalları il birg i l yirdi. öhr ti bütün Rusiyanı dola an, adına c bh olan A.Brusilov, Y.Barsukov, M.Draqomirov, Y.Alekseyev kimi generallar onun ordu hey tind ki, müharib d ki döyü idm t-l rini yüks k qiym tl ndirirdil r. Y qin ki, Hüseyn an Na çıvanski-nin birinci dünya müharib sind ki idm tl rini Dövl t mükafatı laureatı, h rb elml ri doktoru, professor, general-mayor Yevgeni Barsukovun yüks k qiym tl ndirilm sind n F.Nestero-vun b ri olmamı deyil. Müharib nin ilk iyirmi gününü t svir ed n general Yevgeni Barsukov, general Hüseyn an Na çıvanski-nin müv ff qiyy tli hücumu haqqında yazır: "Bir döyü d an Na çıvanski-nin süvaril ri be batalyonu, iki eskadronu, on iki topu nster çayının o t r fin ataraq, iki top v dörd qutu m rmi l keçirmi dil r. nster çayında, Me ken, Kraupi ken v Lauqaden ya ınlı ndakı b r l r tutulmu du".

Bu müharib d general Na çıvanski-nin dü m n vurdu u z rb l r ço müv ff qiyy tli olmu du. O, 1914-cü ilin avqustun-da rqi Prussiyaya yürü d i tirak etmi dir. Onda general-leytenant Hüseyn an on minlik rus süvaril rinin n ya ı hiss -l rin birinci, ikinci v üçüncü qvardiya süvari diviziyalarına ko-man-danlıq edirdi. Avqustun on be ind n iyirmi birin d k m hur Qumbien

döyü -l rini q l b il ba a çatdıran Na çıvanski süvari-l ri, h m d birinci ordunun k fiyyat m liyyatlarını aparmı v döyü d onlara köm k etmi l r. Az sonra Hüseyñ anın qvardiya süvaril ri Kraupi ken h rinin trafında, s kkiz kilometr m saf d özün müdafi mövqeyi tutmu almanlarla döyü girdi. Bu h lledici döyü idi. Almanlar bir addım bel geri ç kilm k ist mirdil r. Onlar ilk günd n hücumu idd tl ndirib nster çayının sahill rini tutma a can atırdılar. Dü m n Na çı-vanski süvaril rinin hücumuna tab g tirm di. lk d f qvardiya süvari alayının eskadronları almanların müdafi ttini yarıb, onların bir neç topunu l keçir-di, ço lu zabit v sg r itgisi ver n dü m n t l sik geri ç kildi.

Sentyabr ayında is dü m n c hd edirdi ki, iki rus korpusunu birli diyi yerd ya alasin v onlara q fil z rb endirsin. Bu hiyl d n onlar böyük üstünlük qazana bil rdil r. Dü m nin bu c hdl rini hiss ed n general Hüseyñ an Na çıvanski Qordauen-Nordenberq d mir yolu boyunca mövqe tutaraq idd tli döyü l ri dayandırmadı. Almanlara birinci rus ordusu c bh sini yarma a imkan verm di.

Milliyy tc fin olan mar al Karl Qustav Emil Mannerhey m va til çar qo unları sıralarında Port-Artur v Birinci Dünya Mühərib sind i tirak edib. 1918-ci ild v t ni Finlandiyaya qayıdan Mannerhey m s ks n üç il ömür sürmü dür. Qoca ya larında h cmi be yüz s hif d n ço "Memuarlar" adlı kitab yazmıdır. Fin v rus dill rind n r olunan mar alın Birinci Dünya Mühərib si dövrü atir l rind elo lumuz general Hüseyñ an Na çıvanski hörm tl yad edilir. Mar al yazır: "1915-ci il fevralın sonunda m nim alayım ordu korpusunun t rkibin da il edildi. kinci kavaleriya korpusunun q rargahı Stanislav h rinin (indiki vano-Frankovski) ya inlı nda yerl mi di. M n h rbi v ziy t haqqında yeni komandanım, sl n Qafqazdan olan general an Na çıvanskid n m lumat aldım. kinci kavaleriya korpusu Dnestrd müdafi tti qurulana kimi Prut v Dnestr çayları arasındakı geni m saf d dü m ni döyü l sa lamalı idi.

Korpusa on ikinci kavaleriya diviziyası v altı lahidd Qafqaz alayı da da il idi. Bu alaylardan üçü döyü d göst rdiyi üca t gör "Dikaya diviziya" adını almıdı. Alaylarda Qafqaz alqlarının nümay nd l ri ço luq t kil edirdi. Könüllül rd n t kil edil n bu

h rbi hiss l rd mü t lif ya lı sg r l r, h tta ata v o ul çiyin-çiyin döyü ürdü. Zabıtl rin bir hiss si ruslardan, dig ri is Qafqaz müs İmanlarından ibar t idi. Diviziyaya im-peratorun qarda ı büyük knyaz Mi ail Aleksandroviç komandan-lıq edirdi.

General an Na çıvanski on ikinci kavaleriya diviziyasının Qo-lit-siyanı nec tutmasını m n ba a saldı. Ya ı h rbi birl -m d n imtina ets m d , onun m n tap ırdı ı h rbi birl m v v lkind n heç d geri qalmırdı. H rbi m liyyatlara tam hazır idi. General an Na çıvanski h rbi birl m ni yüks k qiym t-l ndirirdi".

1999-cu ild Moskvada n r olunmu "Kavaleristl r 1900-1920-ci ill rd müasirl rinin atir l rind " (üçüncü bura ılı) kitabında da igid generalımız Hüseyin an Na çıvanski nin Birinci Dünya müharib si ill ri haqqında maraqlı epizodlar var. Ayrı-ayrı f sill rd elo lumuzun siyy tin , m har tl apardı ı döyü qabiliyy tin yüks k qiym t verilir. K. Adaridi soyadlı mü llif "Rus süvaril ri müharib d n qabaq v müharib va tı" f slind yazır: "General an Na çıvanski müharib d n qabaq ikinci süvari diviziyasının komandiri idi. Müharib ba lananda o, büyük süvari birl m sinin komandanı t yin olundu.

an orduda oldu u idm t ill rind Da İstan süvari alayına komandirlik ed r k rus-yapon müharib sind r fli döyü yolu keçmi dir. Onun ali h rbi t hsili olmasa da r hb rliyin mrl rini h mi d qiqlikl yerin yetir n igid siyy t olmu dur. Bilavasit özün tabe olan diviziya komandirl rin s rb stlik verdiyin gör h min komandirl r öz h rbi hiss l ri üçün ya ı döyü raiti yaradırdılar. O da m lumdur ki, general an Na çıvanski va til özünün komandanlıq etdiyi süvari hiss l rin daha ço qay ı göst rirdi. kinci qvardiya Qafqaz süvari korpusundakı itkil r onu daha ço a rıdırdı. Bu korpusun diviziyalarında döyü n sg r v zabıtl r onun üçün ço do ma idi.

Ür yi yum aq olan general an Na çıvanski b z n m suliy t-siz adamların t sirin d dü ürdü. Onun tabeliyind olan n ya ı döyü k n qvardiya alayları özl rin üsusi qay ı v münasib t t l b etdikl rind n general an Na çıvanskiy bu qvardiyalara komandanlıq etm k o q d r d asan deyildi".

General an Na çıvanski öz gücünün müqabilində si m nafe güdm d n bel süvari birl m l rin m har tlı koman-danlıq edirdi. O, birinci ordunun süvari diviziyalarının r isl ri arasında n nümün vi siyy t v n görk mli generallardan biri idi.

M hur polyak generalı Anders Q rb c bh sind süvari korpusunun komandanı Hüsey n an Na çıvanski tabeliyində polyaklardan ibar t süvari diviziyasının komandiri idi.

Birinci dünya müharib si c bh l rind göst rdiyi misilsiz q l b l r v s rk rd lik m har tin gör Hüsey n an Na çı-vanski 1916-cı il yanvarın 23-d tam süvari qo un generalı rütb si aldı. "Kaspi" q zeti 1916-cı il aprelin 29-da ifti arla yazırdı: "Qafqaz Ordusunun Ba Komandanının s r ncamında olan qvardiya süvarisi general-adyutant, general-leytenant h myerlimiz Hüsey n an Na çıvanskiy tam süvari generalı rütb si verilib. Süvari korpusunun komandanı "Müq dd s Georgi" ordenli general Hüsey n an h m d "A qartal" ordeni il (qılıncla birg) t ltif olunub".

Bir ço ali mükafatlara layiq görül n v zabitl r m sus "Müq dd s Georgi" ordeninin iki d r c si (3-cü v 4-cü) il t ltif olunan görk mli h rbi adim Hüsey n an K lbalı an o lu Na çıvanski 1919-cu ild Petroqradda bol evikl r güll l dil r.

B zi rus h rb t dqiqaçılarının fikrinc , Hüsey n an h yat yolda ı t r fd n çar ail sin ya ın qohum oldu una gör h min ilin yanvar ayında bol evik "Qırmızı terror"çuları t r find n Petroqradda güll l nib.

1918-ci ilin sonunda Lenin sui-q sdl laq dar ölk d qırmızı terror elan olundu. Bol evik ÇEKA-sı keçmi çar generallarını, zad ganları v sovetl r r b ti olmayan ziyalıları sor u-sualsız güll l yirdil r. Hüsey n an Na çıvanski d bu qarı ıqlı ın qurbanı oldu.

Generalın ail si haqqında limizd az da olsa m lumat var.

Peterburq v Tiflis ar ivl rind p rak nd halda sa lanan s n dl rd n m lum olur ki, Hüsey n an Na çıvanski h yat yolda ı knyaginya Sofiya Nikolayevna Taube (1864-1941) olmu dur. Sofiya Nikolayevna çar III Aleksandrın h yat yolda ı Mariya Romanovanın qohumu idi. 1866-cı ild rus çarına r ged n Mariya Daniya kralının qızı olub. H tta böyük knyaz Qavril

Romanov "M r m r sarayda..." atir l r kitabının bir yerind yazır ki, 1918-ci ild çar ail sinin üzvü kimi bol evikl r t r -find n t qib olunanda arabir g zintiy çı ardıq. General-adyutant an Na çıvanski d h mi biziml birg olardı. Müharib va tı m n onun komandan oldu u korpusda qulluq etmi dim.

General Hüseyñ anın üç övladı vardı. Böyük o lu Nikolay 1891-ci il yanvarın 25-d Peterburqda anadan olub. O da h rb s n tini seçmi , va til atasının o udu u zad gan balalarına m sus Paj korpusunu bitirmi dir. Az müdd t çar qvardiyasında idm td olan Nikolay Na çıvanski 1912-ci il fevralın 20-d v fat etmi dir. Generalın 1889-cu il dekabrın 29-da anadan olan kiçik övladı Georgi Na çıvanski d Peterburqda Paj korpusunu bitirib qvardiyada zabıt kimi idm t etmi dir. Atası Hüseyñ an h lak olduqdan sonra aric mühacir t getmi , 1923-cü il q d r Parisd ya amı , sonralar Livana köç n Georgi orada da v fat etmi dir.

1920-ci ild n sonra ömrünü Fransada mühacir td keçir n milyonçu msi s dullayevin n v si görk mli yazıçı Ümmülbanu 1991-ci ild verdiyi müsahib l rinin birind general Hüseyñ an Na çıvanski nin n v l rini v qızı Tatyana nı tanı-dı nı söyl mi dir. O demi dir ki, Mariya Na çıvanskaya Livanda t hsil alıb. Hazırda Misird ya ayır. Generalın dig r n v si Corc Na çıvanski Amerika Birl mi tatlarındadır. Hüseyñ anın yegan qızı Tatyana is 1972-ci ild Parisd r hm t getdi. O, 1894-cü ild anadan olmu du. Tatyana 1917-ci ild atası Hüseyñ anın dostu, tam süvari generalının o lu qvardiya ataman alayının zabiti Dmitri Martınova r getmi dir. nqılabdán sonra onlar Parisd mühacir td ya ayırdılar.

P.S. B zi mü llifl r yazırlar ki, general Hüseyñ an Na çıvanski imperiya da ılandan sonra dön -dön v t ni Az rbay-cana, Na çıvana g lmi dir. H tta 1918-1920-ci ill rd , guya Az rbaycanda Milli ordu quruculu unda da i tirak etmi dir. Lakin aparılan t dqiqlatlar göst rir ki, general Hüseyñ an sonuncu d f Bakıda 1902-ci ild olmu dur.

O, Bakıdan keçib Avropaya ged n ran ahı Müz ff r d d in Qacarı (1853-1907) bir qrup h rbçi il qar ılamıdır. H min hey tin ahla birg ç kilmı foto- kli d sa lanılıb. Generalın ikinci bir

foto- kli d h min va tda Bakıda ç kilib. General portret foto- klinin sol küncünd öz d sti- tti il : "Doroqomu N.N.Baratovu na dobruyu pamyat" sözl rini yazıb. Foto klinin sa küncünd is o uyuruq: " an Na çıvanski, Baku, 1902 q."

H min foto kill ri bu s tirl rin mü llifi 1999-cu ilin yazında Tiflis M rk zi Dövl t ar ivind n tapıb g tirmi dir.

1918-1920-ci ill rd Az rbaycan Milli Ordusundakı i tirakına g ldikd is general Hüseyn anın h min va tlarda Bakıda olmasını yazanlar s hv edirl r. Ona gör ki, h min ill rd milli orduda eyni ad-familyada idm t ed n polkovnik Hüseyn an Na çıvanski soyadlı ayrı bir s olub. Onu 1930-cu il sentyabrın 29-da Na çıvanda bol evikl r güll l yibl r.

Yu arıda qeyd etdiyimiz kimi tam süvari generalı Hüseyn an Na çıvanskini is 1919-cu ilin yanvar ayında "Qırmızı terror-çu"lar Petroqradda güll l mi dil r.

UZUN ÖMRÜN S H F L R

Qarayazı,
Kür qıra ı Qarayazı,
Ömr ço da bel ba lama
Bir d gördün qara yazı.
El bayatısı

M ni ço kefsiz v bir az da könülsüz qar ıladı. vv lc ba a dü bilm dim, bu etinasızlıq m nim g li im gör dir, yo sa qoca st haldır. El -bel , n zak t atirin "keçin yl in" — dedi. Bu t nha ya ayan qocanın t rt miz geyimind n, ev raitind n hiss etm k olurdu ki, ço s liq li adamdır.

Qoca vv l eyn yini çı artdı, sonra da dizinin üstünd ki kitabı qatlayıb k nara qoydu. ri kafın enli siyirtm sini ç kib d rind n n f s ala-ala, qara m m ri parçaya bükülmü ba lamanı açdı. Balaca bir kil tapıb i ı a t r f tutdu. ri ala gözl rini geni açıb "budur — atam, — dedi, buyur, ba !" "Atam" — dey nd s si qırıldı. Bu qocanın bütün varlı mı q rib , t svirolunmaz bir kövr klik titr tdi. Udqunub üzünü yana dönd rdi.

M n kli alıb ba dım. Bu cavan, ço yara ıqlı bir zabitin on doqquzuncu srin sonlarında ç kilmi kli idi.

— Faris baba, - dedim, — b s s n dl ri? T kc bu kill n el m k olar? Mümküns , s n dl ri d tapın, birg ba aq, el buradaca... Heç yer aparmayaca am.

O, könülsüz geri döndü, a ır addımla#rla yenid n kafa ya- ınla dı. eyli ll di. Bayaq o udu u kitabı o küncd n bu künc qoyur, d ft ri açıb ba ır, arasından heç n tapa bilm yib s b-l di...

S brim tük nmi di, onun hvalı m n d t sir etmi di. N ha-y t, kafın t k gözünd n götürdüyü qalın bir qovlu u m n verib titr k, kövr k s sl soru du:

— Cavan o lan, s nin n yin lazımdı m nim atamın s n dl ri?

— Faris baba, atanız alqımızın h rbi topoqrafiya tari ind yegan general olub. st yir m, q zetd , jurnalda onun bar sind bir yazı il çı ı edim, qoy bugünkü g nclik alqımızın bel bir öhr tli generalı oldu unu bilsin.

- M nim atam ço dan unudulub, — dey incik halda lini yel-l di. Ani fasil d n sonra lav etdi: - B lk , el bel ya ıdı. Müsavat generalı kimin n yin lazımdır?.. — ndi ba a dü düm ki, qoca m ni n y gör könülsüz qar ıladı.

— Bir va t özüm ço çalı dım ki, üz çı sın, generallar arasında onun da adı ç kilsin. O da Az rbaycan üçün, alqı üçün can qo-yub, c bh l rd vuru ub, gec si-gündüzü topoqrafiya ç kili l -rind keçib. H l 1883-cü ild Rus- ran komissiyasının t rkibind z r d nizind n fqanстана q d r olan s rh dl rin d qıql -diril-m -sind i tirak edib. Bel bir ciddi i i va tından vv l yerin yetir n atamın idm ti ran hökum tinin n yüks k " ire- or id" ordenin layiq görülüb. O, Kırımın, Da ıstanın v bütün Qafqazın topoqrafik rit sini t rtib edib. 1892-ci ild Türkiy y ezam olunan atam Qars vilay tinin rus-türk s rh dl rind topoqrafiya i l rin r hb rlik edib. C nubi Az rbaycanın T briz, oy, Ur-miya v ba qa h rl rinin d topoqrafik ç kili in atam r h-b rlik edib. H r g l n bir s n dini, klini ist di, el o ged n oldu. - Kövr k-kövr k, - m n d ki, bel , gördüyün kimi, qocal-dım, ld n dü düm. S n d, kil aparınların da ünvanını, tele-fonunu

itirdim. O insaf-sızlar da n atam haqqında yazdılar, n d klini qaytardılar.

— M n burda ba acam, heç n yi heç yer aparana deyilm. Qeydlrimi d burada el y c m...

— Ya ı, onda aç qovlu u, söhb t el y k. vv la, de görüm, atamın sora ını s n kim verib? - z ndl üzüm ba ıb soru du.

- Bir mar alın "M nim atir l rim" adlı yeni kitabı çı ıb. Orda atanız, polkovnik brahim a a V kilovun S rdarabad, Ba Abaran m liyyatındakı f aliyy tind n geni m lumat verir. Q rargah r isi polkovnik brahim a a V kilovun h rbi döyü l rd m har tini mar al bütün ordu hey tin nümün göst rir, — dedim.

Üz-gözünd n gördüm ki, bu fakt onu h dsiz d r c d sevin-dirdi. M nd n qabaq l uzadıb qovlu u özü açdı.

1978-ci ilin yazında Faris b y brahim a a o lu V kilovla ta-nı -lı ım bel oldu. H min il atası haqqında "Az rbaycan" jurnalında çı ı etdikd n sonra yenid n onun görü ün getdim.

Faris baba jurnalı aldı, yazını o üz-bu üz v r ql di. Divanda yana ı yl dik.

— O u, - dedi, — görüm n yazmısan?

Yarıya çatmamı s rlöv h sini bir d soru du.

— "Q rib tale", — dedim v dönüb ona ba dım. Onun a ıllı, iri gözl rind ya damcıları görüb dayandım.

— Daha o uma, özüm o uyacam, — deyib buz kimi lil bil -yim-d n yapı dı, — atamı yad etdiyiniz üçün hamınıza minn tda-ram... Yol boyu t nha qocanı dü ünürdüm. "M nim bu uzun ömrümün qarası a ndan ço olub". Bu sözl r onun dilind n el bel çı mamı dı. Sonralar onun h yat tari ç si il ya ndan tanı olanda heyr t g ldim ki, bütün bu ziyy tl r nec dözü b? Q rib burasıdır ki, h mi ba ı qov alarda olan, ço ziyy tl r ç k n bu insanın yadda ız rr c zifl m mi di.

Faris b y n az, n ço , ömrünün on s kkiz ilini do ma Az r-bay-candan uzaqda, zab- ziyy tl Sibir v Karaqanda sürgünün-d keçirmi di. Neç inqilabın, neç müharib nin sınaqlarından sayıq çı mı dı. Çünki amalı düz, qid si pak olmu du. Harda, hansı raitd olmasına ba mayaraq, q lbind bir çıra ın i ı ı yanmı dı. O çıra ın da adı Az rbaycan idi. Lakin bir acı ilin

s r t kül yi onun üzünü el qarsımı dı ki, qapısını el b rk çırpımı dı ki, o, h l d özün g l bilmirdi. Birinci Dünya müharib si ba lananda Te nologiya nstitunun be inci kurs t l b si Faris b y V kilov Petroqradin Putilov zavodundakı top emalat anasının müdafı sin s f rb r olunur. G nc müh ndisin bu zavoddakı ya ı f aliyy ti onu pill -pill ucaldır.

1916-cı ild ya ı asiyy tnam il Petroqraddakı m hur "Feniks" zavodunda ba müh ndis t yin olunur. Bir il sonra oktyabr tufanları zamanı bu s hmdar idar öz f aliyy tni dayandırır. Faris b y Tiflis — ail sinin yanına qayıdır. O, bol evik liheyd r Qarayevl birg ictimayi-siyasi i l m ul olur. Onlar Peterburqda f aliyy t göst r n "Az rbaycan H myerlil ri C miyy ti"nd tanı olmu dular.

1918-1920-ci ill rd Faris b y Az rbaycan Respublikasının Gürcüstan hökum ti yanında s lahiyy tli nümay nd si kimi mühüm v zif d çalı r.

Az rbaycanda aprel i alından sonra t qib olunan ziyalılardan biri kimi Fransaya mühacir t gedir. Parisd ki "Reno" zavodunda konstruktör i l yir.

Be il Paris h rind i l y n Faris b y V kilov mühacir td olan h myerlimiz general-mayor M mm dsadıq b y A ab yzad il görü ür, te niki biliyini artırır. Lakin V t n h sr ti, ata m h bb ti onu Az rbaycana qayıtma a m cbur edir.

"Parisd müv qq ti qaldı ima min idim, tez-tez Az rbay-canda qalmı atamla laq sa layırdım. 1925-ci ild atam yazırdı ki, m ni Peterburqdan s n tanıyan Az rbaycan Kommunist Partiyasının M rk zi Komit sinin birinci katibi liheyd r Qarayev t klif edir ki, V t n qayıdım v hadis l r zamanı da ılmı t s rrüfatların b rpa edilm sind i tirak edim. M n bu t klifd n ço m mnun oldum.

Sovet konsullu undan lazım olan s n dl ri aldım v 1926-cı ilin fevral ayında öz h yat yolda m il birlikd Bakıya qayıtdım.

liheyd r Qarayev m ni s mimi qar ıladı. M nzil alma a köm k etdi v leytenant midt adına zavoda i gönd rdi".

...A am qon usu m n z ng el yib dedi ki, Faris baba sabah sizi görm k ist yir. Mümküns ona ba ç kin.

d n bir az tez çı ıb onun yanına g ldim. Biz neç ilin dostu, h tta dey rdim, qohum kimi görü dük.

— ndi m nim s n i im dü üb, — dedi. — b rin varmı, atamın da-yısı o lu brahim a a Usubov da general olub. Ondan da yaz-maq lazımdır.

H min günü m n ço lu kil, s n d göst rdi. S av t li açılan Faris babanın m n h diyy verdiyi klin biri 1901-ci ild Qarsda ç kilib. Burda atası brahim a a V kilov topoqrafiya ç kili i zamanı t svir olunub. H r iki klin orjinalı indi d m n-d dir. Anası Yelena Yefimovna V kilovanın 1909-cu il martın 2-d böyük rus yazıçısı Lev Tolstoya öz övladlarının islam dinini q bul etm l rinin mümkünüyü bar d yazdı ı m ktubdan söhb t açdı.

Faris baba bu m ktubun fotosur tını v öz lil rus dilind yazdı ı atir l rini avtoqrafla m n verdi.

— O ul, — dedi, — m nim ömrüm qurtarır, s ninki is ba layır, qoy bunlar s nd qalsın. Amma m n t nha qocaya tez-tez ba ç k, s n lazım olan ço lu materiallar ver r m...

GENERAL-MAYOR BRAHİM A A USUBOV (1875-1920)

*Qatar s h r saat doqquzda G nc y çatdı. Bayraqlar, alı-
alça... H r yer camaatla dolu idi. H rbiyy naziri S m d b y
Mehmandarov v müavini general lia a ı linski, G nc
qubernatorunun müavini Hüseyinqulu an oyski v ba qalarına
" o g ldiniz" r smi da edildi.*

*R smi keçid ba landı. R smi keçidi h rbi nazir müavini general
lia a ı linski v rkani h rbi r isi general H bib b y S limov
idar edirdil r. General brahim a a Usubov komanda verirdi. O,
göz l at üstünd oturub lind üryan qılınc n r li bir s da il
komanda verirdi.*

*1919-cu il martın 23-d
Novruz bayramı münasib ti il
keçiril n parad-nümayi d n*

Bu d f söhb timizin sas mövzusu Faris babanın misi brahim a a Usubov oldu. General-mayor brahim a a Usubov 1875-ci il martın altısında Qaza q zasının Qıraç Salahlı k ndind dünyaya g lib. S n dl rd n öyr nir m ki, generalın atası Musa a a da rus ordusunun zabiti olub. I srin vv ll rind az rbaycanlılardan t kil olunmu Müs lman Süvari alayında Musa a a v misi Süleyman a a Usubovlar Qaza Süvari d st sind m rdlikl vuru mu lar. Sonralar Pol a müharib sind v da lılara qar ı döyü l rd nümün vi idm tin gör Musa a a Molla Yusif o lu poruçik rütb sin q d r yüks lib.

Musa a a prapor ik rütb sini 1839-cu il iyulun 2-d alıb. 1845-ci il noyabrın 28-d n general-adyutant knyaz Vorontsovun ko-man-dan oldu u lahidd Qafqaz korpusu yanında Müs lman alayında r is köm kçisi olmu dur. H min ili da lılara qar ı dö-yü -l rd Darqo k ndi v Gerzel ya ayı m nt q si u runda ged n döyü l rd göst rdiyi q hr manlı a v üca t gör üçüncü d -r -c li "Müq dd s Stanislav" ordeni il t ltif olunmu dur.

Musa a aya 1848-ci il iyulun 9-da podporuçik, 1854-cü il dekabrın 4-d is qüsursuz idm tin gör poruçik rütbi veril-mi dir. 1891-ci il iyulun 22-d istefaya çı an poruçik Musa a a Usubova dövl t gümü pulla ild 97 manat 50 q pik pensiya k s-mi dir. H min ili avqustun 1-d v fat etdiyin gör o, zabit hey ti siyahısından ç arılmışdır.

Faris baba s n dl rind n birini açır, titr k barma nı üstünd g zdir -g zdir :

— Fikir ver, mim d lia a ı linski v atam kimi Tiflisd ki kadet korpusunu bitirib, özü d la qiym t l rl , — deyir, — 1892-ci ild kinci Konstantinovsk h rbi m kt bini bitirir. Bir il sonra unterzabit rütbi alır. 1902-ci ild tabs-kapitan rütbi sind sri-mizin vv ll rind ba layan Rus-yapon müharib sind i tirak edir. Port-Artur döyü l rind m rdlikl vuru an mim "Müq d-d s Vladimir" ordeninin dördüncü d r c sil v "Müq dd s Stanislav" ordenin üçüncü d r c sil (qılnc v bantla birg) t ltf olunur.

1914-cü ilin payızından podpolkovnik rütbi alır.

H myerlil ri, artilleriya generalı lia a ı linski v S m d b y Mehmandarovla çiyin-çiyin vuru an podpolkovnik brahim a a Usubov Birinci Dünya müharib sind az üca t göst rmir. Müharib d n sonra arkov h rind yerl n 122-ci Tambov süvari alayında h rbi idm t ba layır. 1910-cu ild brahim a a Usubov Tiflisd ya ayan qohumu, Zaqaqaziya müftisi Mirz Hüseyñ f ndi Qayıbzad nin kiçik qızı Gövh r anımla ail h yatı qurur.

Müsahibimd n soru dum:

— Generalın o lu, qızı qalır mı?

— Bu saat hamısını dey c y m, — Faris baba yenid n l-aya a dü ür. Köhn cib d ft rç l rind n birini götürüb, o birini qoyur,— ki adamla görü , söhb t el . mim qızı Nigar anım Usubova v generalın qarda ı qızı Gövh r anım Usubova il .

El h min günü Mirz fi küç sinin altı nömr li m nzilind ya ayan Gövh r anımla ba ç kdim. General-mayor misinin adını e id n kimi s ks n ya lı qadının da gözl rind , sif tind q rib bir i iq yandı. Sonra o i iq q filed n ç kildi v yerind t ccüb qaldı:

"N c b? Haradan yada dü üb".

Gövh r ana lini dizl rin vurub yana-yana dedi:

— F l yin gözü tökülsün, birc min o lu vardı, o da 1940-cı ild q fl t n v fat etdi. Yegan ki i ni an si idi min oca ının. Atam smayılı zorla atırlayıram, 1910-cu ild v fat etdikd n sonra mim brahimin himay sin keçdim. O, arkovda h rbi qulluqda olsa da do ma k ndi Salahlımı unutmurdu. 1914-cü ild m ni Bakıya g tirib Hacı Zeynalabdin Ta ıyevin Qız m kt bin q bul etdirdi. 1917-ci il d k bu m kt bd o udum. mim bir il sonra Az rbaycan Demokratik Hökum tinin d v til arkovdan Bakıya köçdü.

Ad t n h rçı z hmi a ırdı, deyirl r. lb tt , i d , qulluqda nec olma ını dey bilm r m, amma evd , ail d mim o - asiyy t, h ssas q lbli insan idi. T hsil v t rbiy m s l sin ciddi fikir ver rdi. "Gövh r, dey rdi, — s ni atanın arzusu il mü llimli-y qoymu am. S nin qar ında m d ni insan yeti dir-m k kimi n cib bir v zif durur. G r k el agird yeti dir s n ki, onunla h mi ifti ar ed bil s n". Yadımdadı, general lia a ı linski tez-tez biz g l rdi, h r iki bacanaq Port-Artur döyü l rind n, Birinci Dünya müharib sind ki f aliyy tl rind n söhb t açardılar.

brahim a a Usubov görk mli dövl t adimi N riman N rimanovla, liheyd r Qarayevl , Mi ail Frunze v ba qaları il ya m idi, 1915-ci il avqustun birind döyü meydanlarında göst rdiyi üca t gör ona polkovnik rütb si verilmi di.

Bu müharib d onun göst rdiyi üca t haqqında "Kaspi" q -zetinin 26 fevral 1916-cı il sayında Ceyhun Hacıb yli yazır: "Yüz iyirmi ikinci Tambov süvari alayının zabiti, üçüncü d r c li "Müq dd s Vladimir" (1916-cı ild), ikinci d r c li "Müq dd s Stanislav", ikinci d r c li "Müq dd s Anna" ordenli, kavalər b-rahim a a Usubov bu alaya t yin olunandan sonra polkovnik rütb si almı dr. 1914-cü il oktyabrın on dördünd Mizines k ndi tra-fındakı yüks kliy hücum zamanı brahim a a batalyona koman-dirlik ed rk n dü m ni iki c rg s ng rd n vurub çı armı v üç gün bu yüks kliyi avstriyalıların ks hücumlarından qoruyub sa lamı dr".

Polkovnik brahim a a Usubov artilleriyası il öz alayına himay darlıq etmi v Peremi l qalasından dü m ni vurub çı artmı dr. Bu döyü l rd göst rdiyi igidliy gör 1915-ci il

aprelin 19-da "Müqəddəs Georgi" ordeninin dördüncü dərəcəsi ilə təltif olunmuşdur.

1917-ci il iyulun birində 133-cü süvari diviziyasında briqada komandiri təyin olunan bəhim a a Usubova general-mayor rütbəsi verilmişdir.

1918-ci ilin may ayında bəhim a a Usubovu milli Azərbaycan ordusunda i l m k üçün d v t etdilər. O, l i a a ı linski, S m d b y Mehmandarov, b d ü l h m i d b y Qaytaba ı, Cavad b y ı linski v b a q a h r b ç i l r l b i r g Azərbaycan Demokratik Hökumətinin Milli Ordusunun t k i l i n b a l a d ı. On s k k i z i n c i i l i n a p r e l i n d G n e d p r a p o r i k m k t b i a ç ı d ı l a r. Burada azərbaycanlı g n e l r t t h s i l a l ı r d ı l a r. Bir il sonra h m i n m k t b Bakiya köçürüldü v Azərbaycan H r b i y y m k t b i a d l a n d ı r ı l d ı. 1919-cu il yanvarın 9-da milli hökumət əlqına s i d q - ü r k l i d m t e t d i y i n g ö r h r b i y y n a z i r i y a n ı n d a b r a h i m a a Usubovu tap ır ı q g e n e r a l ı v z i f s i n t y i n e t d i.

Milli hökumət bəhim a a nı on doqquzuncu ild Azərbaycan ordusu üçün h r b i l v a z i m a t v h r b i g e y i m a l ı b g t i r m k m q s d i l t a l i y a y a e z a m e t m i d i. b r a h i m a a Usubovun a r i c i ö l k y e z a m o l u n m a s ı t s a d ü f i d e y i l d i. O, fransız, ingilis, alman v polyak dillərini mükəmməl bilirdi. Respublika M r k z i D ö v l t A r i v i n d s a l a n a n b i r s n d M ü s a v a t d ö v l t i n i n t a l i y a d a k ı n ü m a y e n d s i n i n M ü s a v a t o r d u s u n a g e y i m v t c h i z a t y a l a r ı a l m a q ü ç ü n h r b i n a z i r l i k l d a n ı ı q l a r ı b a r s i n d t e l e q r a m b u n u t s d i q e d i r.

2 dekabr 1919-cu il

Özünün s r n e m a n d a o l m a d ı i n d a n t a l i y a n ı n h r b i n a z i r l i y i p a l t a r v s i l a h v e r b i l m i r. O, a v t o m o b i l l e r, a e r o p l a n l a r, p r o j e k t o r l a r, d i z l i k l e r, m l f l r v a d y a l l a r v e r i r. G e y i m y a l a r ı g ö n d r i l m e s i G e l l t a p ı r ı l ı b. İ k p a r t i y a d e k a b r ı n a ı r l a r ı n d a B a t u m a g l c k. K e y f i y t l i k ö h n p a l t a r t a p m a q m ü m k ü n d e y i l. g r q i y m t i l v e r s, b u y a l a r ı n v z i n p a r ç a a l m a q b a r - s i n d f i k i r l e r m. P a r ç a n ı n b i z d e k i q i y m t i n i b i l d i r m y i n i z i a h i e d i r m.

General brahim a a Usubov

— mim ço zarafatcıl idi, — dey n Gövh r anım söhb tini davam etdirir. - Bir d f süfr ba ında olan bir hvalat yadıma dü dü. brahim mim köksünü ötürüb:

— Of, - dedi, — balalarım, ka h r eyd : a ılda, kamalda, öh-r t--d özüm o asınlar. Amma birc eyd m n yo , dayılarına o asalar ya ıdı.

H yat yolda ı Gövh r bibim tez üstün dü dü:

— De görüm, o n di el ?

mim bı altı gülümsünüb:

— Boyumu deyir m, — dedi, — birc boy-bu undan k m- k s-rim var.

mim orta boylu idi. Ona i ar vururdu.

la a ı linski d buna zarafatla cavab verdi:

— Eybi yo du, — dedi, — brahim, q m el m , o da igid bir yara ıqdır.

— Gövh r anım, general minizin son taleyi nec olub.

— yirminci ilin apreлинд I ordu g ldi. lia a ı linski, bra-him a a V kilov, S m d b y Mehmandarov, bdülh mid b y Qaytaba ı, Firidun b y V zirov, mim v bütün az rbaycanlı h rbçil r , generallara ilk günl r to unmadılar. üsusi mr verdi-l r ki, poqonlarınızı çı arın, indi Qızıl Orduda idm t ed c k-siniz. Onlar da dinib-danı madılar. Dedil r, t ki alqa to un-masınlar, biz d alqa idm t ed rik. S hv etmir ms , h tta, onlara m k haqqı da t yin etmi dil r. mim v siq d vermi -dil r ki, o, diviziya komandiri kimi idm t edir. Yadımdadır, iyul ayının ilk günl ri idi. Evimizd Qaza dan g l n qonaq da vardı. lia a mim, brahim dayım da (general brahim a a V kilov — .N) biz g lmi di. Hamı k ndi, qohumları, u aqlıq dostlarını soru ur, deyib-gülürdü r. O va t bütün h rbçil r indiki stiqlal küç sind ki be nör li evd ya ayırdılar. Gec on ikiy i l y nd h r k s öz evin getdi. Yenic yatma a hazırla ırdıq ki, küç d bir yük ma ını dayandı. Ma ından tökül n qırmızı sg rl r qaça-qaça bloklara doldular. Tüf ngl rin qunda ı il qapıları döyüb iç ri so uldular. sg rl r iç ri gir n kimi mimi hat y aldılar. M n mim t r f atılıb zorla lind n yapı ıb

a ladım. sğ r l r ev yalarını siyahıya aldılar. mimin orden-medallarını v özünü d apardılar. O gec az rbaycanlı generalları — lia a ı linskini, S m d b y Mehman darovu, Murad G ray b y Tle ası, Firidun b y V zirovu, general-qubernator N rımanb -yovu, polkovnik Rüst m a a ı linskini, kapitan Bahadır b y V kilovu, mim brahim a a Usubovu — hamısını yük ma ınına doldurub apardılar. Dallarınca ço gedib-g ldik, bir b r öyr n bilm dik. Onları h bs etdir n lya adlı h rbçi idi. O, yarı erm ni, yarı y hudi idi. mimi, on iki az rbaycanlı generalı v zabiti 1920-ci il iyunun on altısında gec il Nargin adasına aparıb orada güll l yibl r. Ço get-g ld n sonra mim arvadı Gövh r bibim l boyda ka ız verdil r ki, onları s hv n güll l yibl r. ura höküm ti ail nızd n üzr ist yir.

lia a ı linski v S m d b y Mehmandarov is ayrı kamerada olublar. o b tlikd n onların N rıman N rımanova gönd rdikl ri m ktub çatıb v onlar ilas olublar. Orduya so ulan terrorçu-da naklardan ehtiyat ed n N rımanov ona gör d 1920-ci il avqustun 1-d . ı linskini v S. Mehmandarovu Moskvaya gönd rdi.

General brahim a a Usubovdan ço az ni an qalıb. Bir neç kil, bir d qızı — Az rbaycan Dövl t konservatoriyasının mü lli-mi, m kdar inc s n t adimi, professor Nigar anım Usubova... Mübariz l rd keç n ömrün anları indi saralıb-soldurdu unu ço az kil v s n dl rl ya ayır. General-mayor brahim a a Usubovun qızı Nigar anım atasından f rl söhb t açır:

— lia a mim deyirdi ki, atan brahimin h rbçi istedadı Birinci Dünya müharib si dövründ özünü parlaq kild göst rdi. Döyü zamanı çevikliyi, piyada qo unlardan m har tl istifad etm si, üsusil sğ r l rl s mimi r ftarı brahimi rus ordusunda mahir bir s rk rd kimi tanıtdı. lia a mim bir d danı ırdı ki, M.V. Frunze atanı ya ı bir insan kimi tanıyırdı. Birinci Dünya müharib sind ki f aliyy tini, h rbi s n tkarlı ını ço yüks k qiym tl ndirirdi.

M n arkovda anadan olmu am. U aq olsam da, b zi hva-lat-ları ya ı aturlayıram. Yadımdadır, n münasib tl s evimizd qonaqlıq vardı, m clisd yüks k rütb li zabitl rl yana ı

sırasıyla sığınır d i tirak edirdi. sığınır d n biri atam haqqında dedi: — ba mayaraq ki, o, rus deyil, azərbaycanlıdır, ancaq bizim üçün do ma atadan da ya ındır.

Atam h ıçiq t n d sığınır rı zabıt arasında s irt s dd ç km y n adam idi. sığınır rın bütün hüquqlarını lınd n alan zabıtl rı o, heç va t razıla mazdı. M hz bu keyfiyy tlin gör onu sığınır r ata kimi sevir, hörm t edirdil r.

... Faris baba il görü l rimin birind gördüm ki, o, lü tlı bir Azərbaycan yazıçısının romanını o uyur.

— Faris baba, - dedim, — ind n bel dil öyr nm k gec deyilmi?

— Öyr nir m ki, brahim mim kimi dün n sabah dem yim.

— O, n dem kdir?

— Bu saat danı acam, - deyib qoca iri gözl ril gülümsündü.

— atırımd ır, 1914-cü ilin yazında atam m ni d götürüb k ndimiz Salahlıya g tirmidi. H l müharib ba lamamı dı. Atam do ma k ndin getm yi, qohumlara ba ç km yi ço se-virdi. Ali rütbd , yüks k bir yerd i l m yin ba mayaraq, ild bir neç d f k nd ged rdi. "Bu k nd — deyirdi, — o ul, harda olsam m niml di, adam n q d r böyük h rırd , uzaq ell rd olsa da do masını, anadan süd mdiyi yeri unuda bilmir. Buna haqqı da yo dur".

Atam e idir ki, brahim a a Usubov da ail si il k nd g lib. Abdulla miml onun görü ün gedirl r. Abdulla mim brahim mimd n soru ur ki, n va t g lmis n?

brahim mim cavab verir ki, "Sabah".

Atam t ccüb edir ki, bu n danı ıqdır. Abdulla mim i in n yerd oldu unu ba a dü ür. Gül -gül deyir:

— brahim, g r sabah g lmis ns , y qin ki, dün n d qayıdıb ged c ks n.— Qoca hvalatı danı ıb k d rl gülümsündü. — bra-him mim — dedi, — uzun müdd t Rusiyada qulluq etdiyind n Azərbaycan dilini bir az yadır amı dı. M ni d tale ölk d n-ölk y , h rd n- h r atıb. Fransız, ingilis v bir neç dild s rb st danı ıb yaza bilir m. Amma hiss edir m ki, o q d r yad-larla oturub-durmu am ki, do mamı unutmaq r f sind y m.

Faris baba ço illik ömründ bitib-tük nm y n hadis lrin, hvalatların ahidi olmu du. Heyf ki, bu s mimi, mehriban qoca il

görü üm onun h yatının son günl rin t sadüf etdi. O, bizim i ıqlı dünyamızdan ömrünün do san dördüncü ilind köçdü.

Minillik d biyyata, m d niyy t malik alqımızın minillik d q hr manlıq tari i var. gid Cavan irin, yilm z Bab kin, köhl n at belind yadellil r qar ı vuru an Koro lunun, N binin, Qaçaq K r min adı h m öz alqımızın, h m d bütün b r tari inin s hif l rind ya ayır. Onların h r biri öz do ma torpa ını, öz yurdunu, öz alqının srl rd n b ri yaratdı ı m d niyy ti q sb-karlardan m rdlikl müdafi edibl r.

H r sr tari öz q hr manlarını verib, h r igid özünün üca ti il g l c k n sl örn k olub. Zaman keçib, ill r öts d , onlar yen unudulmur, tari in b di yadda ında, s n dl rd h mi ya ar qalırlar.

nanırıq ki, h rbi qüdr t tari imizin s hif l rind general-mayor brahim a a Usubov da bel c ya ayacaqdır.

QACARIN SİLİNİN GENERAL OULLARI

Azərbaycanda elmə həvəsli insanlar var ki, hətə kim, mühəndis və elm adamları yeti dirməklə yanaşı, onların hərbi oulları da olmuşdur. Hələ İmpəriya və Cümhuriyyət dövründə Naçıran kəng rillərindən bəzi, Bakı anovlarından üç, Yedigərovlardan dörd, Cavanırlardan dörd, Talı anovlarından bəzi, İlinskiyərdən iki, Novruzovlardan üç, Qacarlardan sikkiz nəfər general yetmişdir.

Tarixi qaynaqlar imkan verir ki, bu gün Qacarlara haqqında iftixarla söhbət açaq. Digər Ouz tayfaları kimi Yaşın və Orta rıq tarixində Qacar oullarının nümayəndələri mühüm rol oynamışlar. Onların gücü ilə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin təməlini qoyulmuşdur. Qarabağ və Gəncə bəylərbəyliyi bu tayfanın sərkərdələri idarə etmişlər. Qacarlarslinin yeddi oğlu 1796-cı ildən 1925-ci ilədək rənəh olmuşlar.

1804-cü ildən i alçı Rus ordusuna qarşı illər qhrmanlıqla döyürlərəparan rən sərkərdəsi əhzad Həsən an, gəncəli Cavad an Qacarlarslinin nümayəndəsidir.

Qacarlarslinin nüfuzlu nümayəndəsi olan əhzad bədülşmid Bəhmən Mirzə Abbas Mirzə oğlu (1811-1884) tarixçi-alim kimi alqımıza az da olsa tanındı. O həmdə çox sayda yaşıl oğlu-qız atası olmuş. əhzad Bəhmən Mirzənin qanuni olaraq evləndiyi on altı arvadından altı mü üç övladı olmuş. Onların otuz biri olmuş, otuz ikisi qız idi. əhzad altı mü üç övladının hamısına ali təhsil verməmiş, alqımız üçün yararlı siyasi böyütmüdür.

Onun otuz bir oğlunun sikkiz nəfəri zər general paqonunda imişdir: Rzaqulu Mirzə, mir Kazım Mirzə, mənnulla Mirzə, Feyzulla Mirzə, Məhəmməd Mirzə, Mahmud Mirzə, bədülşmid Mirzə və fəian Mirzə Qacarlardır.

GENERAL — AHZAD M R KAZIM
M RZ QACAR
(1853-1920)

*De tari , n aci b rl rin var!...
Bo ulmu n q d r haq danı anlar.*

S m d Vur un

ahzad B hm n Mirz nin otuz bir o lunun on s kkizind n ço u h rbi qulluqda olmu dur. B s Sovet hakimiyy ti ill rin q d r sa qalan bu o lanların sonrakı taleyi nec olub?

Onların on be n f rinin Az rbaycan Demokratik Respublikasının ordusunda idm t etm si bar d ar iv s n dl rind mumat var. 1918-ci ild polkovnik osrov Mirz Qacar Birinci Az rbaycan süvari alayının komandiri olmu dur. Polkovnik Seyfulla Mirz Qacar is Ba Q rargahda intendant öb sinin r isi idi. General mir Kazım Mirz Qacarın h rbi nazir S m d b y Mehmandarovun adına yazdı ı raport Respublika Yeni Tari M rk zi Dövl t Ar ivind sa lanılır. General mir Kazım Mirz Qacarın 1918-ci il dekabrın 1-d v t np rv r ruhda yazdı ı raportda onun ömür yolunun indiy d k açılmayan s hif l ri d var:

" lah zr t yolda h rbi nazir

Hörm tli c nab S m d b y, t ssüfl r olsun ki, Bakıya g lib Siz lah zr tl rin ahi imi çatdıra bilm dim. Bunun da s b bi H rb Nazirliyin G nc y köçürülm si oldu.

Sizinl görü bilm diyim ço t ssüf etdim. Bakıya g lib Sizi tapa bilm dim. Çünki Siz idm ti i l rinizl laq dar -h rd- n müv qq ti getmi diniz. O lumun v qızımın st liyi haq-qında evd n teleqram almı am. Tiflis h rin qayıdıram. caz nızl Siz yazılı sur td müraci t edir m v bundan lav raport da yazmı- am.

M n otuz dörd il h rbi idm td olmu am. V iki h rbi kam-paniyada i tirak etmi m: 1877-78-ci ill rd rus-türk mühari-b -sind v rus-yapon müharib sind . Öz ahi iml c bh y gönd - rilmi m v döyü l rd podpolkovnik rütb sind i tirak

etmi m. Bir neç döyü t ltfatı alandan sonra polkovnik rütb sin layıq görülmü m.

idm t etdiyim müdd td qo un hiss l rinin iki t dris kursunu bitirmi m: Qafqaz süvari t dris rotasının v ikinci süvari zabıt m kt binin kurslarını. H r iki kursu da birincil r sırasında, mükafatla.

Az müdd t istifada olsam da h rbi ruhda t rbiy almı , h mi d h rbi i l maraqlanmı v h rbi d biyyatı izl mi m. M hz buna gör d h rbi qullu un müasir t l bl rin uy un olaraq idm t borclarını icra etm k bacarı ına v lazımı q d r fiziki qüvv y malik oldu umu hiss edir m.

Q rargahın Az rbaycan korpusuna t qdim etdiyim idm t d f-t rç md keçdiyim h rbi idm t haqqında tam m lumat almaq olar.

Zati-alil ri, V t nin keçdiyi bu a ır va tda öz alqıma eyir verm k m qs dil bu h m d m nim ail min z ifl mi iqtisadi v ziyy tinin ya ıla masına s b b olardı.

ahi edir m, Az rbaycanın h r hansı h rbi idar sind m n general v zif sind n birini n zar t generalı v ya m iyy t gene-ralı v ya ud Sizin m sl h t gördüyünüz v zif ni h val ed -siniz.

Sizin m nim haqqında eyir ah q rarınızı gözl y n b nd niz
GENERAL-MAYOR AHZAD M R KAZIM
M RZ QACAR"

Respublika Dövl t Ar ivind sa lanan bir s n dd deyilir ki, G nc üsyanında türk zabıtl ri v denikinçil r i tirak edirdil r. Üsyançıl arın artilleriya hiss sin denikinçi polkovnik Nikolayev komandirlik edirdi. Üsyançıl arın ba çıl arından biri d keçmi müsavat ordusunun zabiti M h mm d Mirz Qacar idi.

Bundan sonra Qacarlar n slinin faci si ba lanmı dır. ahzad B hm n Mirz nin o lu — general-mayor mir Kazım Mirz ni G nc d bol evik çekistl ri do rayırlar. N v si, podpolkovnik S dr ddin Mirz ni is 1920-ci ilin iyununda 23 n f r müsavat zabiti il birlikd h bs edib Ar anglsk adasına sürgün edirl r. General-

mayor m nulla an Mirz rana köçüb Tehranda ya a-yır. Onların Tiflis v u adakı mülkl ri müsadir olunur.

Az rbaycan h rb tari in , maarif v m d niyy tin görk mli simalar b etmi bu ziyalı n slinin bir nümay nd si il görü bildim. Respublika MEA-nın mü bir üzvü Çingiz Qacarda babalarından qalma nadir lyazmalar, qiym tli foto kill r v mü t lif yadigarlar sa lanılır. Onlardan biri general-mayor mir Kazım Mirz Qacara m susdur. mir Kazım Mirz 25 il orduda qüsursuz idm t etdiyin gör üstünd tuncdan tökülmü atlı fiquru olan stolüstü saatla mükafatlandırılıb. Saatin üstünd " mir Kazım Mirz y la idm tin gör " sözl ri yazılıb. 44-cü Nijeqorod alayının mar ını çalan saat indi d i l yir. Bu qiym tli h diyy general mir Kazım Mirz y 1898-ci il dekabrın 16-da verilib.

General mir Kazım Mirz 1853-cü ild u ada anadan olub. Ik t hsilini Tiflis klassik gimnaziyasında alıb, 20 ya ında is Peterburqdakı Nikolayev süvari m kt bini bitirib. 1871-ci ild kornet-zabiti mir Kazım h rbi idm t üçün Qafqaz lahidd ordusunun 44-cü Nijeqorod alayına gönd rilib. Qüsursuz idm tin gör o d f l rl imperiyanın yüks k orden v medalları il t ltif olunub.

1877-78-ci ill rd rus-türk müharib sind dördüncü d r c li "Müq dd s Anna" v üçüncü d r c li "Müq dd s Stanislav" ordenl ri il mükafatlandırılıb. n ya ı süvari zabitl ri sırasında mayor mir Kazım Mirz 1881-ci ild imperator üçüncü Alek-sandrın tacqoyma m rasimind i tirak edib. Süvari polkovniki mir Kazım Mirz 1895-ci ild eskadron komandiri t yin olunur. H min ili o, Bu ara mirliyinin üçüncü d r c li "Parlayan ulduz" ordeni il t ltif edilib.

I srin yetmi inci ill rind n h rbi idm td sür tl ir lil y n igid zabit mir Kazım Mirz ni hökum t s at tl t ltif etmi dir. O, 1879-cu ild üçüncü d r c li "Müq dd s Anna", ikinci d r c li "Müq dd s Stanislav" (qılıncla birg), 1881-ci ild ikinci d r c li "Müq dd s Anna", altı il sonra üçüncü v dördüncü d r c li "Müq dd s Vladimir", 1890-cı ild is ranın dördüncü d r c li m hur " ire- or id" ordenl ri il mükafat-landırılıdır. mir Kazım Mirz 1904-1905-ci ill rd Port-Artur döyü l rind Amur-

kazak süvari polkunun komandiri kimi vuru mu dur. Bu müharib d ona döyü üca t l rin gör polkovnik rütb si verilir, bir neç orden, medalla v 1905-ci ild üstü yazılı qızıl silahlə t ltif olunur.

1902-ci ilind diviziya komandirinin birinci müavini kimi yüks k v zif y t yin edil n polkovnik mir Kazım Mirz 1910-cu ild general-mayor rütb sin layiq görülmü dür.

General ahzad mir Kazım Mirz t kc h rbçi deyildi. O, alqımızın maarifl nm sind d ya ından i tirak etmi , Tiflisd v ayrı-ayrı q zalarda ibtidai m kt bl rin açılmasına maddi yardım göst rmi v kasıb balalarını öz rcin o utdurmu dur. General-mayor mir Kazım an Qacar 1910-cu ild n Qafqaz Müs lmanları eyriyy C miyy tinin f ri üzvü seçilmi dir. Onun n böyük idm t l rind n biri 1912-ci ild Tiflisd Az r-baycan dram c miyy tinin t sisi v tama a binasının açılmasında ya ından i tirakı olmu dur. 1911-ci ild M.F.A uundovun yüz illik yubileyi d general-mayor mir Kazım Mirz Qacarin s drliyi il keç-mi dir.

1913-cü ild "Molla N sr ddin" jurnalında M mm d li bdül-manafzad nin "Gimnazist" eiri d rc olundu. Çar m murları v qara-güruhçular jurnalı m hk m y verdil r. M hur d biy-yat ünas-alim Firudin b y Köç rli, ranın Tiflisd ki vitse-konsulu Mirz M h mm d an v general mir Kazım Qacar müs lman d biyyatının bilicisi kimi m hk m d i tirak edib jurnalı müdafi etdil r.

General mir Kazım Qacar 1918-ci il dekabrın 1-d G nc h r h rbi komendantı t yin olunur.

1920-ci ilin may-iyun aylarında da nak-bol evik ordusuna qar ı vuru an general mir Kazım an Qacar sir dü ür v G nc "ÇK"-sı Tu areli t r find n qılıncla v h ic sin öldürülür.

GENERAL-MAYOR FEYZULLA M RZ QACAR (1872-1920)

Ötüb keç n ill ri yada salın, keçmi n sill rin f alli-y tini unutmayın. Nüfuzlu n sill rin gördüyü i l r bu gün-kü g ncliy örn k olmalıdır.

El hikm ti

Feyzulla Mirz Qacar 1872-ci ild u ada general fi an Mirz nin ail sind dünyaya g lib, dörd general minin — Rzaqulu Mirz nin, mir Kazım Mirz nin, m nulla an Mirz nin, M h mm d Mirz nin ilk general rütb si alan ilk qarda övlədir. 1920-ci ilin may ayında bol evikl rl sava da G nc üsyanında h lak olub. ahzad Feyzulla Mirz Peterberqdakı Nikolayev süvari m kt bini kornet rütb sind bitirib.

1904-1905-ci ill rd Port-Arturun müdafi sind i tirak edib. Süvari generalı Hüsey n an Na çıvanskinin komandanlıq etdiyi kinci Da ıstan alayında podyesaul (kazak qo unlarında kapitan) rütb sind döyü n ahzad Feyzulla Mirz Qacar bir neç u urlu döyü l rin i tirakçısı olub.

1905-ci il yanvarın 14-d o, Laizinqou k ndi u runda ged n döyü l rd q hr manlıqla vuru ara q yaralanmı dır. H min ild n r olunmu "Niva" jurnalının 18-ci nömr sind igid h m-yer-limizin foto kli d verilmi dir.

1912-ci ild 16-cı Tver-draqun alayında ahzad -podpolkovnik Feyzulla Mirz Qacar rotmistr rütb sind idm t edib. Birinci Dünya müharib sind o, Çeçen süvari alayının komandiri kimi ön c bh d vuru ara q ad-san qazanmı dır. 1916-cı il fevralın 26-da "Kaspi" q zeti yazırdı: "Çeçen süvari alayının komandiri, dördün-cü d r c li "Müq dd s Georgi" ordenli ahzad podpolkovnik Feyzulla Mirz Qacar 1915-ci il fevralın 15-d si t bbüsü il sıralarında yalnız bir zabiti olan Ulan-kazak alayının dörd bölüyün komandanlı ı öz üz rin götürmü dür. Güclü tuf ng v pulemyot

at ind n m har tli istifad ed n c sur komandir Feyzulla Mirz Qacar Brın k ndini dü m nd n itkisiz geri almıdır. Bel mühüm h miyy tli döyü sah sini dü m nd n t mizl diyin gör igid komandir Feyzulla Mirz Qacar üçüncü d r c li "Müq dd s Vladimir" (qılıncla birg) v ikinci d r c li "Müq dd s Anna" (qılın v bantla birg) ordenl ri il t ltif olunmu dur. ahzad y h m d polkovnik rütb si verilmi dir".

M hz Birinci Dünya müharib si ill rind göst rdiyi qeyri-adi igidliy v komandirlik m har tin gör ahzad Feyzulla Mirz Qacar 1917-ci il sentyabrın 30-da Qafqaz müs lmanlarından t kil olunmu Birinci Qafqaz süvari diviziyasına komandir t yin olunur.

H min il mayın 7-d la komandirlik m har tin v döyü qabiliyy tin gör ahzad Feyzulla Mirz Qacara general-mayor rütb si verilmi dir.

Yeri g lmi k n, ilk d f ahzad Feyzulla Mirz Qacarın general-mayor olması faktına biz K.A. Zalesskinin 2003-cü ild Moskvada n r olunmu "Birinci Dünya müharib sind kim-kim olmu dur" h rbi ensiklopedik kitabında rast g ldik (s h. 876-da).

Rusiyadakı inqilabi çevrili d n sonra v t n qayıdan ahzad general Feyzulla Mirz Qacar Az rbaycan Milli Ordusunda id m tini davam etdirm k ist yir. 1918-ci il dekabrın 23-d G nc y g lir v Ba Q rargah r isinin adına bel bir raport yazır: "Yenid n h rbi idm timi davam etdirm k arzusu il m nim Az rbaycan ordusu sıralarına q bul olunma ım haqqında z man t verm nizi ahi edir m.

General-mayor ahzad , Feyzulla Mirz Qacar, G nc h ri"

1919-cü il yanvarın 9-da h rbiyy naziri, tam artilleriya generali S m d b y Mehmandarovun v Ba Q rargah r isi, polkovnik H bib b y S limovun 20 sayılı mril general-mayor Feyzulla Mirz Qacar G nc qarnizonunun r isi t yin olunur.

1920-ci ilin aprelin d bol evik-da nak qo unları ölk mizi istila etdil r. Bu t hqir dözm y n Az rbaycan ordusunun m rd sg r v

zabitləri ölkəmizin hər yerində oldu kimi, Gəncdə də istilacılar tabe olmaq istəmədi. Silahlanmış bütün Gənc həlisi üsyana qaldı. Bir həftə davam edəndən sonra döyüldü. Qacarların slindən olan dörd generaldan üçü — Mir Kazım Mirzə, Məhəmməd Mirzə və Feyzulla Mirzə son nəfəslərini qədr vurdu. Araq və tən torpağı u runda əhədim oldular.

Belə bir fakt da var ki, Gənc üsyanında süvari dəstəsi ilə mühasirəyə düşən general-mayor Feyzulla Mirzə Qacar həbs edilmiş, Bakıya gətirilmiş və "ÇK" onu müsavat siyasi adımı ilə birgə Nargin adasında güllələnmişdir.

GENERAL-MAYOR MƏHƏMMƏD MİRZƏ QACAR (1872-1920)

Əhədim Bəhmən Mirzənin beşinci arvadı Çiçək anımdan olan dördüncü oğludur. General mənulla an Mirzənin (1862-1937) kiçik qardaşıdır. 1872-ci ildə u adə dünyaya gəlmişdir. 1920-ci ilin mayında Gənc üsyanında bolşeviklərdə nak qoşunlarına qarşı döyüldü və həlak olmuşdur.

General-əhədim Məhəmməd Mirzə Qacar həmişə öncə bəhədim olmuşdur. Ermənilerdə nak qoşunlarına qarşı müvəffəqiyyətli məliyyatlar aparmışdır. 1920-ci il yanvarın 24-də Qarabada dəmişən qüvvələrinin gətdikcə artmışını hiss edən ayıq sərkar Məhəmməd Mirzə Qacar Bəqərgah rəisi general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviçə ənkəndində belə bir teleqram vurmuşdur: "Məhəmməd bəy Sulkeviçə, bəy verirəm ki, Qaraba qubər-na-torlu unda erməniler tərəfindən çox ciddi, dəmkəliklər ki, faciəli vəziyyət yaradılmışdır. Çox böyük və ciddi qüvvə lazımdır. Ənkəndi qarnizonunun dəstə rəisinin dəymək olmaz, kəshəlda yerli erməniler — sərkar və u anı tuta bilərlər. Erməniler haqqında qəti tədbir görmək lazımdır".

1918-ci ildə Azərbaycan Milli Ordusunda Bəy Artilleriya idarəsinin rəisi kimi fəaliyyət bəlayan polkovnik Məhəmməd

Mirz Qacara 1919-cu il iyulun 19-da la idm tl rin gör 320 sayılı mrl general-mayor rütb si verilmi dir.

ahzad general M h mm d Mirz Qacar haqqında h rbi nazir S m d b y Mehmandarovun v Ba Q rargah r isi general H bib b y S limovun h min il noyabrın 30-da imzaladıqları 1 nömr li mr onun s rk rd lik f aliyy ti bar d nadir s n dl rd n biridir. mrd deyilir:

"H rb naziri köm qçisinin m lumatından aydın olur ki, general-mayor ahzad M h mm d Mirz Qacar 1-ci piyada diviziyasına müv qq ti komandanlıq etdiyi müdd td G nc qarnizonunun r isi v zif sini icra ed rk n batalyon yaradılması v üsusi t yinatla yola salınması, el c d qo un hiss l rinin isti sg ri geyiml t min edilm sind ço lu s y v f aliyy t göst rmi dir. Buna gör d m n ona s mimi minn tdarlı mı bildirir m".

1910-cü ild n böyük knyaz, general-feldmar al Mi ail Niko-layeviç adına birinci Kuban kazak batareyasının komandiri podpolkovnik M h mm d Mirz Qacar Birinci Dünya mü-ha-ri-b sin q d r nümun vi idm tin gör ikinci d r c li "Müq d-d s Anna" ordenini (qılıncla birg) v h min ordenin dördüncü d r c si il ("igidliyy gör " yazısı il) t ltif olunmu dur.

Birinci Dünya müharib si ill rind d kazak süvari qo un-larının sıralarında m rdlikl döyü n M h mm d Mirz Qacarın idm tl ri ikinci v üçüncü d r c li "Müq dd s Stanislav" or-denin (qılınc v bantla birg) layiq görülmü dür.

1920-ci ild G nc üsyamı zamanı yerli hökum tin ümumi r hb ri v t kilatçısı seçil n general M h mm d Mirz Qacar bol evikl rl döyü l rd h lak olmu dur.

GENERAL - AHZAD M NULLA AN QACAR (1857-1937)

Qacarlar n slinin daha bir general o lu ahzad m nulla an Mirz Qacar olmu dur. O, qarda ı mir Kazım andan dörd ya kiçik idi. T ssüf ki, onun haqqında limizd olan faktlar o q d r d

ço deyil. nqilabdan vv l d rc olunmu qazetl r — "Kafkaz", "Kaspi", " r ad" m nulla anın h rbi f aliyy tind n qısa yazılar verib.

1857-ci il yanvarın 8-d u ada anadan olan ahzad m -nulla an Qacar Peterburqdakı h rbi kadet korpusunu bitirmi dir. 22 ya ında poruçik rütb si alan m nulla an 1879-cu il iyulun 19-da idm t ba lamı , doqquzuncu Kuban piyada kazak batalyonunda komandir olmu dur. 1900-cü il mayın 6-da nizami kazak batalyo-nundakı nümun vi idm tin gör m nulla an B hm n Mirz o luna yesaul (kazak qo unlarında mayor) rütb si verilmi dir.

Birinci Dünya müharib si ill rind Avstriya c bh sind vuru an igid süvari komandirin döyü f aliyy ti üçüncü d r c li "Müqq d s Vladimir", ikinci d r c li "Müq dd s Anna" v üçüncü d r c li "Müq dd s Stanislav" ordenl rin layıq görülür.

1915-ci ild üçüncü Kuban-kazak piyada diviziyonuna ko-mandirlik ed n m nulla an Mirz y h min il aprelin 25-d polkovnik rütb si verilir. Güclü döyü l r zamanı aya ından a r yaralanan m nulla an ar a c bh y gönd rils d , h rbi f aliyy tini dayandırmır.

1916-ci ilin noyabrında yenid n c bh y qayıdan polkovnik m nulla an Qacar Mar onovka k ndi u urunda döyü l rd ko-mandanlıq etdiyi batalyonla möhk m mövqe tutaraq, süngü döyü- ü il dü m n s ng rl rini z bt edir v artilleriya at inin gücü il dü m nin ço lu sayda sg r v zabitini sir götürür. Bu müv ff -qiyy tli döyü m liyyatına gör polkovnik m nulla an Qacar 1916-cı il noyabrın be ind "Georgi silahı" il t ltif olunur.

Kuban-kazak nizami hiss l rind ki nümun vi idm tl rin gör ahzad m nulla an Qacar 1917-ci ild general-mayor ali rütb si il t ltif olunur.

Fevral burjua inqilabından sonra Qafqaza qayıdan m nulla an bir müdd t Tiflisd v u ada ya ayır. 1918-ci ild Milli Ordumuz yaradılarda Az rbaycan Respublikası h rbi nazirinin adına dekabrın birind bel bir raportla müraci t edir:

"Respublika ordusuna böyük eyir g tirm k arzumu n z r alaraq m ni müvafiq bir i l t min etm yinizi ahi edir m. Bununla

yana 1, Siz m lum edir m ki, m nim zabıt kimi 35 illik fasıl siz h rbi idm tim v döyü mövqel rınd , bir d i tirakçısı oldu- um rus-yapon v Birinci Dünya müharib l rınd qazandı m döyü t crüb m var.

Az rbycan lahidd korpusunun siyahısında m nim t yin olunmam haqqında s n dl rim v si i im vardır. idm t kitabçam da adı ç kil n korpusun q rargahında sa lanılır.

Hörm tli general-mayor, ahzad m nulla an Mirz Qacar, G nc h ri".

General m nulla an Qacar ank ndind yerl n birinci süvari diviziyasının r is müavini v qarnizon r isi olmu dur. 1920-ci il martın 21-d gec q fil basqın ed n da naq ordusuna qar ı döyü l rd m rdlikl vuru mu dur. Aprel çevrili ind bol evik t zıyiqın dözm y n v bol evik t hlük sini vv lc d n hiss ed n m nulla an 1920-ci ild rana mühacir t getmi dir. Tehranda ya ayan general-mayor m nulla an Mirz Qacar h rbi m kt bd il mi , ran nizami ordusunun yaradılmasında ya ndan i tirak etmi dir. ran Milli M clisinin deputatı v ran-Sovet dostlu u c miyy tinin s dri seçil n general-mayor m nulla an Mirz Qacar 1937-ci ild Tehranda v fat etmi dir.

GENERAL — AHZAD RZAQULU M RZ QACAR (1837-1894)

O, m h ur tari çi, ahzad B hm n Mirz Qacarın ikinci o ludur. 1837-ci ild C nubi Az rbycanda anadan olan ahzad Rzaqulu Mirz atası il 1848-ci ild Tiflis g l r k zad gan balalarına m sus kadet korpusu m kt bind t hsil alıb.

Uzun müdd t Qafqaz lahidd ordusunda idm t ed n ahzad Rzaqulu Mirz Qacar lah zr t imperatorun adını da ıyan Leyb-qvardiya as alayında eskadron komandiri olub. O, 1860-cı il fevralın 4-d zabıt-kornet rütb si alıb. 1862 v 1864-cü ill rd üsyan etmi da lılara qar ı h rbi yürü l rd i tirak edib.

1873-cü ild idm td f rql ndiyin gör polkovnik rütb si alan ahzad Rzaqulu Mirz Qacar Türkünstan h rbi dair sin ezam olunur. 1877-1878-ci ill rd Rus - Türk müharib sind briqadaya komandanlıq ed n ahzad Rzaqulu Mirz B yazid qalası u runda döyü l rd i tirak edir. Müharib d n sonra Qafqaza qayıdan polkovnik Yelizavetpol v Zaqatala süvari alaylarının t kili il m ul olur.

ahzad Rzaqulu Mirz Qacar 1883-cü il mayın 15-d gene-ral - mayor rütb si almıdır.

ahzad Rzaqulu Mirz h rbçi olmasına ba mayaraq, d bi yaradıcılıqla da m ul olub. O, r q ünäs Adolf Berje, böyük dramaturq Mirz F t li A undov, dövl t mü aviri r q ünäs Aleksandr erbin, müsyö V. Qrimm, Mariya Pollan v ba qa görk mli sl rl m ktubla ara q qohumu M. F. A undovun lifba v "K malüddövl m ktubları" s rinin çapına çalı mıdır (ahzad Rzaqulu Mirz nin kiçik qarda ı polkovnik anbaba an (1849-1926) Mirz F t li A undovun qızı Seyr b yiml ail qurmu dur. Va tsız v fat ed n Seyr b yimd n sonra anbaba an onun kiçik bacısı Nis anımla evl nmi dir). air t bi tli ahzad d rin m zmunlu m ktublarını " ahzad Rzaqulu Mirz r vani" t llüsü il imzalayıb.

Mülki mü avir A. Q. erbinin Mirz F t li A undova 14 may 1877-ci il tari li m ktubundan: "Bir az bundan vv l c nab V. Qrimd n öyr ndiyim sevinc dolu b rl Sizi t brik etm yi özüm borc bilir m. ad oldum ki, ahzad Rzaqulu Mirz iki süvari alayına briqada komandiri (Çar ordusunda VIII srd t sis olunmu polkovnikl general arasında yüks k h rbi rütb idi) t yin olunub".

ahzad Rzaqulu Mirz Qacarın peterburqlu Mariya Pollana 28 yanvar 1876-cı il tari li m ktubundan: "M nim Qafqaz ordusuna gönd rilm yim, y qin ki, Siz m lumdur. M n ayın 15-d u adan r vana yola dü düm. lah zr t böyük knyaz Qafqaz cani ininin mri il m n oraya t yin edilmi m. M nim Tiflisd bir n f r qohumum vardır. O, m nim sevimli qarda ım poruçik anbaba anın qayınatası, polkovnik Mirz F t li A undovdur. M n onu

göz l sif tl rin gör s mimi q lbd n sevir m v sizin anım h zr tl riniz onu t qdim edir m..."

40 ild n ço nizami orduda r fl idm t ed n general-mayor ahzad Rzaqulu Mirz Qacar imperiyanın yüks k ordenl ri il t ltif olunub. Onun idm tl ri "Brilyant qa lı orden " (1861), "Müq dd s Stanislav" ordeninin birinci, ikinci v üçüncü d r -c -sin (qılnc v bantla birg —1862, 1868, 1892-ci ill r-d), "Mü-q d--d s Anna" ordeninin ikinci v üçüncü d r c sin (qılncıla birg — 1865, 1877-ci ill r), "Müq dd s Vladimir" orde-ninin üçüncü v dördüncü d r c sin (1875 v 1888-ci ill rd) layiq görölüb.

General Rzaqulu Mirz Qacar iki arici ölk nin — 1873-cü ild Prusiyanın "Tac ordeni" v 1891-ci ild maarifçilik sah sind ki id-m tl rin gör Fransanın zabitl r m sus " aq ordeni" il t ltif olunub.

Ömrünün son ill rini u ada ya ayan general Rzaqulu Mirz Qacar 1894-cü ild , 57 ya nda v r m st liyind n v fat etmi -dir.

GENERAL - AHZAD H S N AN QACAR (? - 1855)

r vanın d rdi var,
D rd içind m rdi var.
Ordular qan a ıtdı
S ng r oldu h r divar.
r van bayatısı

H s n an, ya ud ba komandan M h mm d H s n an alq arasında yüks k nüfuzuna gör Sarı Aslan an S rdar l q bi il m hur olub. M h mm d an Qacar r vaninin o ludur. ran ordusunda r fl idm t edib igidlik göst rdiyın gör mir Teymurun si qılncı il t ltif edilmi dir. O, ranın m hur s rdarlarındandır. Onu v qarda mını S rdar Hüseyñ li an Qacar Q zvini ranın f ri sayılırdı. H r iki qarda 1828-ci il fevralın 10-da Türkm nçayda ba lanmı m nhus sülh müqavil sinin on ikinci madd sin sas n Rus çarı birinci Nikolayın mril onlar bütün mlak v var-dövl td n m hrum edildil r. Bu madd y sas n

r vanın sabiq s rdarı Hüseyn li an, onun qarda ı H s n an v Na çıvanın sabiq hakimi K rim anın Arazın h r iki k narındakı yerl ri, var-dövl ti Rusiya imperiyasının i tiyarına keçdi.

1804-cü ild ruslar r vanı istila etm k fikrin dü rk n C f rqu lu an Dünbülü d onlara qo uldu. On min piyada v süvarini ran ordusuna qatdı. O va t yüzba ı olan H s n an ordusunu yüks klikd yerl dirib böyük üca tl r göst r r k rus ordusunu geriy qovdu v t qib etdi.

1806-cı ild ruslar r vana yenid n hücumu hazırla ark n Hüseyn li an Qacar r van s rdarı t yin olundu. Bu zaman — 1807-ci ild H s n an qarda ının yerin F t li ahın qullar a asıba ı (r isi-qulaman) idi.

1808-ci ild Ruslar r van üz rin yürü etdil r. H s n an ranın dig r s rk rd l ri il bir l r k h ri qoruyurdu. Möhk m vuru ma oldu; sentyabr v dekabr aylarında olan h rbi m liyyatlarda ferdmar al .V.Qudoviçin qo unları darmada ın edildi. Rusların on üç minlik qo unu p r n-p r n dü dü. H min il noyabrın 17-d olan döyü d is rus qo unlarından 289 n f r qılıncdın keçirildi, 574 n f r a ır, 285 n f r yüngül yaralandı. 7 n f r yüks k rütb li rus zabitind n biri öldürüldü, 4 n f ri is a ır yaralandı. Rus çarı bu rüsveyçi m lubiyy td n sonra ferdmar al .V.Qudoviçin hörm tsiz v ziyy td geri ça ırıb istefaya gönd rdi. r van döyü l rind heç bir müv ff qiyy t ld ed bilm yib rus qo unu Gürcüstana qayıtdı.

1820-ci ild H s n an randa Çehriçini tutmaq ist y n Osmanlı hakiml rin qar ı vuru a getdi v osmanlıların bir neç h rini tutdu, onlara böyük t lafat verdi. Bir ild n sonra, 1821-ci ild türkl r alınmı h r v k ndl ri geri qaytarmaq üçün yetmi min ordu il ran s rh din yeridil r. Az rbaycan valisi ahzad Abbas Mirz Naibüss lt n ordunu t kil edib hücumu keçdi v bu döyü d ran ordusu q l b qazandı. S rdar H s n an Qacar ranın n ya ı s rk rd si kimi özünü göst rdi v Sarı Aslan an l q bini aldı.

Sarı Aslan Türk k lm l ri olub, m nası iri-z rd dem kdir. Bu m rd v v t np rv r insan bel r fli ada layiq idi.

1825-ci ild ruslar Balıqlı-Güney v r van hüdudunda olan Göyç d ryanının guya onların z bt etdikl ri yerl r oldu unu iddia edirdil r. H r iki dövl t arasında bu m s l müzakir olundu v

S rdar Sarı Aslan an H s ni r vandan ça ırdılar ki, h çiq ti a kar etsin. O, bu danı ıqlarda Rusiyanın iddiasına qar ı k skin ç ı ı edib onların b han l rini r dd etdi. Lakin ruslar müzakir nin n tic l rini gözl m dil r, h min yerl r yiy l ndil r. H s n an Rusiya- ran müharib sind (1826-1828) o s rdarlardan idi ki, öz sg ri v zif sin m l etdi, son saata q d r ruslarla vuru du v dü m n t slim olmadı, amansız döyü l r apardı. 1826-cı ilin yay hücum m liyyatında general H s n an Qacar P nb k v oragöl razisini tutdu, rus qo unlarına hücum edib onları m lubiyy t u ratdı. Yun ayında müharib ba lananda qo un ba ç ısı kimi sg rl rin qar ısında qısa nitq söyl y n S rdar Sarı Aslan an H s n and içmi di ki, Qafqazda ya ayan din v dil qarda larını kafir ruslardan t mizl y c kdir. Onu Rusiyaya qar ı "Müq dd s müharib " adlandırmı dı.

1827-ci ild Sarı Aslan an H s n Mustafa an ırvani v kili Hüsey n anla birlikd Tiflisin ya ınlı inad k rus qo ununu m hv etm k üçün hücum keçdil r. Bu c bh d güclü müqavim t rast g l r k ruslarla vuru dular v a ır döyü l rd n sonra geri ç kilm y m cbur oldular. Rus qo un ba ç ılarında general Doyq 1827-ci ild Rus- ran müharib sind S rdarabadı tutmaq üçün r vana hücum etdi v H s n anın güclü müqavim ti il rastla dı, çar siz qalıb r vanın otuz altı kilometrliyind olan Talin qayıtdı. Bir az sonra ruslar Üçkils d n H s n anın ordusuna hücum etdil r. Bu döyü d ruslar eyli qırıldılar v sir dü dü l r. Bu d f d S rdar H s n anın q hr manlı ı v üca ti onların öz m qş dl rin çatma mane oldu. Onlar r vanın mühasir sind n l ç kib Na ç ıvana getm y m cbur oldular.

1828-ci ilin sentyabrında Naibüss lt n Abbas Mirz H s n anı r vana S rdarabad qalasının mühafiz si üçün gönd rdi. General .V.Paskeviç onu mühasir y aldı v qala r q t r fd n süquta u radi. H s n an dü m n sir olmamaq üçün qala divarlarından k nara ç ı b r vana hücum edib dü m ni qovdu. General .V.Paske- viç S rdarabadı z bt etdikd n sonra r vana t l sdi, on iki gün gec -gündüz aramsız döyü l rd n sonra r vanı tutdu. Yenilm z s rk rd Sarı Aslan an H s n bu d f sir dü dü. General .V.Paske- viç Qasım anı, F t li anı, Süvanqulu anı, Sarı

Aslan anı, Mirz Mahmud Maqşudlu Astarabadı v H m z an zanini özü il Tiflis g tirdi. Feldmar al .V.Paskeviç onlarla sir kimi yo , s rk rd l r layiq hörm t v ehtiramla davrandı.1828-ci il fevralın 10-da Türkm nçay müqavil si ba landı v onun on üçüncü madd sin sas n h r iki t r fd n olan sirl r öz ölk l rin qaytarıldı. O cüml d n S rdar H s n Sarı Aslan an azad edildi. S rdar H s n an rana g lib daha mühüm i l rl m ul olma a ba ladı.

1828-ci ild F t li ah Qacar S rdar H s n anı orasanda ba vermi i ti a ları yatırmaq üçün gönd rdi. yal td ciddi nizam-intizam yaradan S rdar H s n an 1830-cu il d k orada hökum ti idar etdi. Sonra F t li ah general H s n anı Tehrana ça ırdı. Yolda H s n an müq dd s yerl r olan tbata (raq) gedir. Bir müdd t sonra o, Tehrana g lir. H s n an 1848-ci ild n Y zd, Girman v Belucistanda S rdar-hakim olur.

Rusların q nimi, m hur Az rbaycan s rk rd si H s n an Qacar 1855-ci ild Girmanda ür k st liyind n v fat etmi dir. Müq dd s N c f h rind d fn olunmu dur.

GENERAL - AHZAD KAMRAN M RZ QACAR (1855 - 1928)

Kamran Mirz Naibüss lt n N sr ddin ahın üçüncü o ludur. randa bütün qo unların r isi v H rbi nazir v zif sini icra etmi dir. O, eyni zamanda Tehran v ranın dig r yal tl rinin hakimi idi. H rbi nazirlik 1880-ci ild n ta 1896-cı il d k, y ni N sr ddin ahın q tlin d k (N sr ddin ah Qacar (1831-1896) ahlı ı dövründ ranı Rusiyanın v ngilt r nin yarımüst ml k sin çevirdiyin gör terrorçu panislamist Mirz Rza Kirmani t r find n 1896-cı ild öldürülmü dür. — .N.) on altı il onun komandanlı ı altında olmu dur. 1880-cı ild az rbaycanlı Mirz Hüseyñ an Mür irüddövl H rbi nazir v zif sind n uzaqla dırıldıqdan sonra Kamran Mirz onu v z etmi dir.

Kamran Mirz 1855-ci ild anadan olmu dur. 1861-ci ild n, altı ya ndan Pa a an minilmülkün himay sind , Tehran hakimi Firuz Mirz Nüsr tüddövl ni v z edir. 1867-ci ild N sr ddin ah orasana s f r ed rk n on bir ya lı Kamran Mirz ni öz yerin qoydu. On üç ya nda Kamran Mirz artıq Naibüss lt n tituluna layiq görüldü. H min il ona miri-K bir l q bi d verildi. Bundan sonra N sr ddin ahın bütün s f rl rind onun yerin ta ta yl irdi. Sonra N sr ddin ah Tehran, Q zvin, Gilan, Mazandaran, D mav nd, Fi-ruz- guh, Qum, Ka an, Sav , M layer, Tuys rçan, N hav nd, Astarabad, ahrud, Bestam, Damcan, Simnan yal tl rinin idar olunmasını Kamran Mirz y tap ırımı dı. Kamran Mirz t l bkar s idi.

N sr ddin ahın Müz ff r ddin, Zilli Sultan v Kamran Mirz — bu üç o lu üç ayrı-ayrı arvaddan olmu , asiyy tl ri ba qa-ba qa idil r. Zilli Sultan zalım idi v Kamran Mirz onu sevmirdi. M mm dh s n an Etimadüss lt n öz " atirat"ında bu dav t bar d yazmı dır.

1906-1911-ci ill rd Az rbyacanda v randa S ttar anın ba çılı ı il m rut inqilabı olanda Zilli Sultan Avropaya getmi , zazil v qan iç n s oldu una gör yenid n rana qayıtmaq ist y nd üsyan ed n alq onu R itd sa lamı dır. Zilli Sultanı rana bura mayan alq t l b etmi dir ki, mlakı müsadir olunsun.

1889-cu ild N sr ddin ahın Avropaya üçüncü s f rind n sonra Kamran Mirz y s rh ng-s rtib-tüm n (on min n f rlik orduya) v N sr ddin ahın ölümün q d r mri noyani (100 min n f r orduya komandan) t yin edilir.

1907-ci ild Kamran Mirz nin hakim oldu u yal tl r artıq rusların n zar tind idi. Zilli Sultana m sus olan yal tl r is ngilisl rin n zar tind idi.

Kamran Mirz on ild n sonra, yenid n, y ni 1908-ci ild h rbi nazir t yin olunmu , bir aydan sonra, m rutiy t dövründ M h mm d li ah k narla dırıldıqda (1909-cu il) yenid n v zif d n uzaqla dırılır.

Qarda ı n v si hm d ahın dövründ (1916) orasana t yin olunmu , c mi bir il orada hakim olmu dur. Tehrana qayıdıb ömrünün sonunad k istifada olmu , 1928-ci ild yetmi be ya nda

v fat etmi v ah bdülzimd N sr d d in ahın m qb r sind d fn edilmi dir.

AHZAD OSROV M RZ QACAR

Qriboyedovun Tehranda qurbani-c hal t olması müna-sib til b rayi üzr ahi Peterburqa q d r getmi ahzad osrov Mirz dir ki, bu h r k ti il F t li ahı ruslarla bir üçüncü h rb b lasından ilas etmi dir.

*lib y HÜSEYNZAD ,
professor*

Qacar sülal sinin s rk rd l ri" adlı yazımı yenic bitir-mi dim. Amma n d ns , onu d rc etdirm y t l smir-dim. H r a am i d n qayıdanda yazını yenid n v r ql yir, el -bel o uyurdum. Da ili bir hiss m n deyirdi ki, yazı bitm yib. Bel köklü-budaqlı n slin h l t dıq olunmamı ço o ulları var. Günl rin birind yolumu yen lyazmalar nstitütunun ar ivind n saldım. slind , bu ümitsiz bir g li idi. Harada, n yi a tarmaq haqqında eyli dü ünüb-da indım. Bel q rara g ldim ki, foto-ar ivd n ba layım. Foto kill rin mühafiz olundu u kartotekaları bir gün l k-v l k el dim. Lap sonuncuların arasında ahzad osrov Mirz y m sus foto kil oldu u göst rildi. kli sifari verib ev qayıtdım. S h risi onu s n tkar dostum Seyf ddind n aldım. Yara ıqlı cavanın t svir olundu u klin altında fars v ingilis dilind yazı vardı: " ahzad osrov Mirz Qacar". Akva-rell ç kilmi bu nadir kil ço ya 1 sa lanmı dı. Yara ıqlı cavan göz l geyimd o q d r m har tl t svir olunmu du ki, adam ba dıqca ba ırdı.

Uzun a tarı lardan sonra öyr nib bildim ki, akvarel- kli 1829-cu il avqustun 12-d m hur rus r ssamı Pyotr Karatigin Peterburqda ç kib. ahzad osrov Mirz bunun üçün r ssama qızıl tütün qutusu ba ı layıb. Bu bar d r ssam van Kramskoyun m hur messenat Pavel Tretyakova m ktubunda m lumat var.

V li hd Abbas Mirz nin yeddinci o lu ahzad osrov Mirz B hm n Mirz nin böyük qarda ıdır.

Peterburqun kübar c miyy tinin zad gan qadınları v qrafların atir l rind qeyd edirl r ki, I Nikolay dövründ bel hörm tl qar ilan an ikinci r q qona ı olmayıb. A.S.Pu kinin müasirl ri, ya m dostu qrafıny a Anna Olenina 1829-cu ild günd liyind yazır: "Avqustun onunda ahzad Abbas Mirz nin o lu, ran ahzad si osrov Mirz Peterburqa g ldi. M n sarayda onun t nt n li q bulunda oldum. ahzad ço cavan v h dsiz d r c d göz l bir igid idi".

On altı ya lı ahzad nin göz lliyin valeh olan A.Olenina h min il avqustun on yeddisind günd liyind yazır ki, qraf Potoskinin sarayında ahzad nin r fin böyük bal-ziyaf t t kil olundu. M n qeyri-adi, r ngb r ng geyimiml ahzad nin v onun hey tini valeh etmi dim...

r q ki il rin m sus h dsiz göz lliyi olan ahzad osrov Mirz rus qrafınyasının varlı ını ovlamı dır. Günd likd ki t rif dolu s tirl ri o uyanda ist r-ist m z A.S.Pu kinin anası Nadejda Osipovnanın 1834-cü ild Abbasqulu a a Bakı anov haqqında yazdı ı m ktublar yada dü ür. Bakı anov da Peterburqun zad gan c miyy tinin qraf v qrafınyalarını özünün yüks k savadı, göz l davranı ı, yara ıqlı qam ti il heyran qoymu du.

Nadejda Osipovna Var avada ya ayan qızı Olqaya yazırdı: "Abbasqulu a a s nin m ktubunu alma ımızdan bir neç saat sonra g lib özünü biz t qdim etdi; n q d r göz l adamdır, el ya ı müsahibdir ki... Onun davranı dalarını ço sevir m, ondan son d r c o um g lir. Onu biz gönd rdiy in üçün s n t kkür edir m...

...Abbasqulu a a bizd nahar edir. O, el mehriban, gül rüz v eyir ah adamdır ki, sanki biz onunla köhn dostlarıq.

...Abbasqulu a a ço n zak tl biziml vidala dı. O, m ni bir neç d f qucaqladı... M n onu s mimi q lbd n sevir m. O, h qiq t n, ço yara ıqlı v , übh siz, s nin biz t svir etdiy in kimidir. M n onunla birlikd olanda özümü ço s rb st hiss edirdim".

Milliyy tc az rbaycanlı olan ran ahzad si osrov Mirz Qacar 1829-cu ild Peterburqa n üçün getmi di?

Va tsız g l n gec qona ı

"Onun istedadı v t crüb si il tanı olduqdan sonra m n min oldum ki, Qriboyedov el bir h r k t etm z ki, hökum tl rimiz arasında yaradılmı o laq l r l l g tir bilsin. Lakin m nd Qriboyedovu mü ayi t ed n adamlara qar ı bu inam yo dur. Bu adamların dini v hval-ruhiyy l rind dü m nçilik görür m v bu m ni ço qor udur. Qriboyedovu ba a salın ki, bu adamları tabeçiliyind möhk m sa lasın. Qriboyedovun y qin atirind qalıb ki, m n bir neç il bundan qabaq ondan ahi etmi dim ki, Dada b yi (Vasili Dada yan— .N.) geri ça ursun. O, T brizd camaatı ço incidir. Rüst m b y (Rüst m Becanyan — .N.) d ço zazil adamdır. M n ço qor uram ki, bu v bunlar kimi ba qa adamlar c nab Qriboyedovu acınacaqlı ç ki m l r v ça na ma-lara c lb ed rl r.

ahzad Abbas Mirz "

Min s kkiz yüz iyirmi doqquzuncu il, yanvarın otuzunda gec saat ikid Tehrandaki rus s far t anasına bir ki i v iki çar ablı qadın g lir. Biva t "qonaqlar", " s n v ziri-mu tara aid sözümler var", deyib durdular. Çar siz qalan ba mühafiz s firi oyatdı. G l nl ri onun hüzuruna ötürüb, özü nigarançılıqla qapının a zında dayandı.

Bikef v ziri-mu tar g l nin oca Yaqub Mirz oldu unu görünc daha da dil or oldu.

— Aleksandr Sergeyeviç, m n siz yen p nah g tirdim. lac birc siz ...

— A ı, m n siz dün n dedim ki, bu bar d gündüz müraci t edin. lah zr t imperatorun bu bar d — müqavil nam y sas n bütün sirl r üçün himay çiliyi var. Siz is ...

— C nab v ziri-mu tar, m nim sizin yanınıza gündüz, günorta ça ı t rif g tirm yim q tiyy n mümkün deyil. caz nizl , ba ıma g l n q zavü-q d ri qısaca da olsa izah edim.

G l n ki i yalvara-yalvara bildirdi ki, m n ir vanlı Yakov Markaryanam. 1804-cü ilin iyun ayında general Sisianovun h rbi qüvv l ri ahzad Abbas Mirz qo onların hücumuna tab g tirm di. Ona gör ki, ir vanlı M mm dh s n an v na çıvanlı K lb li an ona köm k etm dil r. Abbas Mirz nin qo unları general Sisianovu sı ı dırıb Tiflis t r f qovanda erm ni tacirl ri d rus qo unlarına v gürcü d st l rin qo ulub Tiflis t r f qaçırdılar. M nim onda on s kkiz ya ım vardı. Üçkils d (Eçmiad-zin) monastırda t hsil alırdım. Erm nil rin karvanı monastırın yanından keç nd m n mü llimimd n gizlinc onlara qo ulub yola dü düm. Yolda tacirl rd n biri m nd n soru du ki, s n kims n, hara gedirs n? M n onu aldadıb dedim ki, bu ya ınlarda m hur alim Serap Patkanyan Tiflis g lib, erm ni u aqlarına pulsuz d rs keçir, gedir m, ondan d rs alma a. Onda erm ni tacirinin m nd n o u g ldi, özünün pendir-çör yini bel m niml yarı böldü. ki gün yol getdik.

Babak r da ının yanına çatanda b rkd n fit s sl ri e itdik. Q filed n hücum ed n ran d st sinin s rbazları bizi sir aldılar. Ya ınlıqdakı gürcü süvari d st si eyli vuru ub aradan çı dı. ranlılar erm nil rin müqavim t göst r nl rini qırdılar, sa larını is sir aldılar. Bizi qoyun kimi qabaqlarına qatıb T briz kimi g tirdil r. M ni v bir neç erm nini a taladılar. Zorla müs lmanlı ı q bul el tdirib adımı da Mirz Yaqub qoydular. Sonra ac kimi Tehrana, F t li aha pe k gönd rdil r. ki il m n r b v fars dill rini öyr tdil r. H r m a asının t limi il bütün elml ri m nims dim. Sonra m n ac ba ı titulu verdil r. Sarayda is m n güclü biliy malik hesab mü llimi t yin edib mühasibat i ini tam inc liyin q d r öyr tdil r. ahın üsusi s rncamı il iki d f iraza v üç d f orasana, qubernatorun mühasib t i l rin müf tti liy gönd rdil r. M ni ahın zin darı t yin etdil r. Ordan r vana, ata-anama gizlinc pul-para da gönd r bildim. yirmi be ildir ki, aha ac ba ı kimi qulluq edir m, daha b sdir. Bu sandıqçada g tirdiyim qızıllar, 40 min tüm n, da -qa öz m yimin b hr sidir. T v qqe edir m, m n köm k edin, do malarımın yanına qayıdım. Göyd Allahı, yerd sizi deyib g lmi m.

— B s bu qadınlar kimdir? — dey yu udan kal oyanan st hal s fir Qriboyedov soru du.

— Bunlar ahın kür k ni Allahyar anın h r m anasında zab ç k n iki b db t erm ni qadınıdır. Onlar da m n qo ulub siz p nah g tiribl r. Köm k edin... — deyib a lamsinan Yakov Mar-karyan ovcunun içil gözl rini ov aladı. Da -qa la dolu sandıqçanı ayaqları arasında b rk-b rk sı ıb daha da büzü dü, yazıq görk m aldı.

Yarıyu ulu s fir is Yakov Markaryanın gah yönd msiz uzun ç n sin , gah da bulanıq göy gözl rin ba ırdı. Bilmirdi, n cavab versin. Yakovun üz-gözünd eyir ahlıqdan s r- lam t tapmayan s fir canının a rısından gözl rini yumub fikr getdi. Va tsız g l n "qonaq" is hey yalvarırdı. Döz bilm y n s fir paltosuna b rk-b rk bürünüb qaba a yildi:

— A ı sizin arzunuzu yerin yetirm y m nim s lahiyy tim çatmır, - dedi. — Bunun üçün iki dövl t arasında r smi danı ıq olmalıdır, mü yy n razılıq alınmalıdır. Z nnimc , siz nahaq bel h r k t etmişiniz. — ta g tir c k bu i i özünd n r dd el m k namin onu inandırma a çalı dı. — Y qın, siz m nd n ya ı bilir-siniz ki, r q ad ti üzr ahın h r m anasında, sarayında on ild n ço idm td olan bir s onun ail üzvü sayılır. Qulluq ed n h r bir qadın onun k nizi, arvadı hesab olunur. rqlil rd is arvad ki inin namusu, qeyr tidir. Bunu siz m nd n ya ı bilm lirsiniz. g r ki inin arvadı b d m ll r dü ürs , ordan qan qo usu g l r...

— Aleksandr Sergeyeviç, b s Türkm nçay müqavil si... Onun on üçüncü b ndi buna sas vermirmi ki... A ı siz bu ölk d Rusiyanın s lahiyy tli v ziri-mu tarısınız. Siz h mi biz yazıq erm nil rin p nahkarı olmusunuz. S hv etmir ms , on üçüncü b ndi biz yazıq erm nil rin atirin m hz siz lav etmişiniz: "A ırıncı v ya bundan qabaqkı müharib nin gedi ind sir alınmı h r iki t r fin bütün h rbi sirl ri, bununla b rab r h r iki hökum tin n va tsa sir dü mü t b l ri qar ılıqlı azad edilm li v dörd ay rzind qaytarılmalıdır".

Yakov Markaryan on üçüncü b ndi s tirb s tir zb rd n dedi. S fir duru du. Handan-hana:

— Sən, — dedi, — tək şah sarayının içalatından yox, iki dövlət arasında-sındakı incə siyasətdən də bərdarsan. Bu bərdərdə aha müra-cii tətmiş nmi?

— Yox, heç vət! — deyən Yakov cavab verdi.

— Siz ki, ona belə yə insınız, şah siz bu boyda varidatını etibar edib, ühb siz ki, sözünüzü də yer salmaz, arzuunuza mülk edər. Aha, siz şahın zinin darısını, brilliantlarının və qiymətli daş-qələrlərinin bəhmühafizsiniz.

— Aleksandr Sergeyeviç, bu qaranlıq müsəlman dünyasında üç bədbəxt ristianın yeganə pənahlısı sizsiniz. Bizi buradaca qanımıza qəltan edin, amma o vəhşi müsəlmanların yanına bir daha qaytar-mayın. — Yakov səfiri yum altmaq üçün dedi:

— Sizin bizi ermənilər çox ayıqlarınız olub. Mənim lumdur ki, hələ 1825-ci ildə Tiflisdə Lazaryanla, katalikos Nerseslə birgə sərgərdan ermənilərin Azərbaycana, Qarabağa köçürülmək planını hazırlayıbsınız. Bu saat bizim saraya qayıt-mamız ölüm gətirməkdir...

— Yaşı, gec keçir, indi tapıram, siz gecləmək üçün rəit yaradarlar. Şəhrisözüm bu bərdərdə fətlə ahdanı aram, — deyib, səfir yataq otağına getdi.

***

Açılan şəhrin Qriboyedova, nədə üç erməni qaçqınına eyirgə tirmədi. Səfir nə qədər on üçüncü bəndə səsənib sitatları gətirdi, fətlə ahdı yum alda bilmədi.

Ah iki ayağını bir bəmə qoyub haqlı tələbini etdi:

— Milliyyət erməni olan əcə Yaqub Mirzə zinin də varidatının yarısını oğurlayıb aparıb, — dedi. Siz isə canıy, o ruyası inacaq vermişiniz. O qaytarılmalıdır və haqlı cəzasını almalıdır. Vəssalam! Cənab və ziri-mutar, səhərdən avarana qədər siz və sizin yanınızda qeyri-qanuni sınıacaq tapmış üç qaçqına vət veririk, qayıtmaları bəqətdə birləşməli olacaq. Üsusi, Allahyarın hərəm anasından olan iki qadına verdiyiniz sınıacaq görə alqın narazılığını son dərəcə gərginləşib.

Verdiyi vətə həyvanla gözəl yənlə fətlə ahd rus səfərdanından heç bir bərdərdə çımadığını görüb Tehranda nətinə siz tərk etdi. O, hələrin yənlidəki gözəl ab-havasını il

m hur olan N va q s b sin "istirah t " getdi. H r eyi sarayda böyük nüfuza malik olan kür k ni, ruslara qatı nifr til ad-san qazanmı s dr- z m Allahyar ana tap ırdı. Allahyar an Tehranın din adiml rini q zavata ça ırdı. M scidl r , bazarlara v halinin ya adı ı gur yerl r carçılar gönd rdi. Atlı carçılar haray salıb elan el dil r ki, rus s far t anasında bir d st müs lman qadını sir alımb gizl dilmi dir. Onları Rusiyaya aparıb zorla ristian dinini q bul etdir c kl r. H tta rus fiyy sinin fitvası il ac Yaqub Mirz , F t li ahın zin sind n 40 min d y rind qızıl v da -qa da o urlayıb aparıb.

Gavurlardan yanıqlı olan tehranlılar rus s far t anasına t r f a ı ma a ba ladılar. Adamlar ll rin keç n n vardısa, özl rin yaraq el mi dil r: kimi tuf ng, kimi nc r, kimi d da v a acla silahlanmı dı.

Seyidl r, ül malar h r müct hidi Hacı Mirz M sihin tap ır ı il Tehranın Cami m scidin y ı ı dılar. Allahyar anın mri il bazar v dükānlar ba lanmı dı. Buraya traf k ndl rd n d g l nl r vardı. Getdikc artan izdiham d st -d st s far t- anaya t r f a ı ırdı. Arasık silm z "Allah! Allah!" s sl ri h ri bürümü dü. Onları süvari s rbaz d st l ri dayandıra bilm di.

Sarayn ba e ika ası Manucar an¹ bacısı o lu Solomon Melikovu bir d st ah süvarisi il izdihamı da ıtma a gönd rdi. O, bacısı o luna tap ırmı dı ki, rus s firliyind n ac Yakov

---

¹ Manuçar Yenikolopov Tiflis erm nisi idi. 1804-cü ild general Sisianov r vana hücum ed nd gürcü süvari d st sind döyü rk n iranlılara sir dü mü dü. O da Yakov Markaryan kimi T briz g tirilib a talanmı dı. Saray h r m anasında qulluq ed n Manucar tezlikl yanların hörm tini qazanıb, yüks k v zif l r tutmu du. 1815-ci ild is F t li ahın üsusi hörm t v etimadını qazanan erm ni Manuçar Yenikolopov sarayn birinci naziri olmu du. 1820-ci ild ahın n sadıq adamı Manucar z nginliyi il m hur olan Gilan vilay tin canı in t yin edilir. ran dövl tinin n etibarlı adamı (ah ona Möt m diddövl rütb si vermi di) kimi Manuçar Yenikolopov Türkm nçay sülh müqavil sini imzalayanlardan biri olmu dur. — Mü l.

Markaryanı n yin bahasına olursa-olsun ilas edib g tirsin. Onda i ti a yatırılar v Qriboyedov tadan ilas olar.

Lakin artıq gec idi. Kükr y n izdiham erm ni Solomon Meli-kovu tanıyan kimi ona hücum edib atdan saldılar.

Döy -döy sürüm y ba ladılar. Aldı ı a ır z rb l rd n Solomonun meyiti küç d ayaqlar altında qaldı.

Camaat t l b edirdi ki, saraydan qaçan Yakov Markaryan onlara verilsin. Hirsl n n Qriboyedovun si nökr i Aleksandr Qribov onlara b la g tir n Markaryanı it l yib bayıra atdı. r li çı an iki-üç n f r d rhal Markaryanı ya aladılar. Onu s firliyin h y tind ki a acın altına aparıb asdılar. Bu s firin d ür yind n oldu. D rind n n f s alıb:

— H , y qin ki, indi çı ıb ged rl r — dedi.

Amma camaatın daha da hay-küy salıb qızı dı ını gör nd b rk t la a dü dü. Onu titr tm tutdu. Öt n h ft F t li ahın hüzurunda rus- ran müharib l rind sir dü mü erm ni v rus t b l rinin geri qaytarılmasından, öz imperiyasının z m tind n t k bbürl danı an s fir “v h i asiyalılar”ın fitvası il öl c yini y qin etdi. Bu dar macalda Türkm nçay müqavil si (10 fevral 1828-ci il) r f sind Tehranda danı ıqlar zamanı saray yanlarının ona kin v dav tl ba dı ını, ahın kür k ni Allahyar anın: “bu ip -sapa yatmayan s fir h ddini bildirm k lazımdır” — sözl rini yadına saldı. Tehran m scidind Müct hid Mirz M sihin onu l n tl m sini atırlayanda canına qor u dü dü. O, bir daha ba a dü dü ki, dekabristl r üsyanındakı günahına gör çar onu Sibir sürgününün yo , c nuba v zif y gönd rmi di. Özünün d h l Peterburqda duydu u kimi ölümünü randa tapmalı idi. Hadis nin f lak tl n tic l n c yin-d n qor uya dü n nökr Aleksandr qay ıke likl :

— Aleksandr Sergeyeviç, — dedi, — qaragüruhçuların qar ısına çı maqdansa, erm ni kils sin ç kilib sı nmaq lazımdır. G l nl rin ks riyy ti din adiml ri v onların sab l ridir. Biz oraya sı nsaq ya ın dü m zl r, ona gör ki, kils gavur yuvasıdır, müs lman ad tinc murdardır.

kincisi d , kils nin to unulmaz oldu unu bizd n d ya ı bilirl r. Qriboyedov is q ti etirazını bildirdi:

— Bu sınımaq məni ömürlüklik olar, — dedi. — Cənablar, məni böyük rus imperiyasının səlahiyyətli və ziri-mu tarıyam, məni kilsədə gizlənmək arolar. — Sonra da kinayə ilə: - kim canı ziz-dirs, erməni kilsəsinə pənəh apara bilər. Hər halda, gələnlərin bir bəçisi var ki... Ona bəbəsalarıq, o da kütləyə rzi-halını bil-dirir, dedi.

Səfirin bu qısa, alovlu nitqindən sonra erməni kilsəsinə inməyə heç kəsin cəsarət etmədi.

Getdikcə artan ulduz artıq qonuşuğu tərddənə idilirdi. Qızı məni kütləyə "yaşlı, kömək ol!", "Cihad", "yahu, yahu, gəvur itlərin ölüm!" harayını səfərtə ana binasını da basırdılar. Hay-hərli hətso ulan alqından sifir və Allahyarının hər mənasından qaçan qadınları tələb edirdi. Camaat bir az da irəliləyib əli silahlı kazaklarla üz bəüz durdular. Kazakların atından bir neçə adamın meydi yerdə qaldı. Kütlə daha da qızıldı. Bəbəmmam ləyiləyir, mollalar irəliləyir kəhət tütürüb lən tədiləyir. Bir səslə:

— Yahu, vurun bu gəvurları! — deyib qıqırdılar. Kütlə kazakları tərkisiləh edib əyaqladılar. Səfirliyin qapı-pənərsini sındırıp içəri doldular. Səfirliyin əli üç nəfərini də qalaq edib öldürdülər. Yalnız birinci katib və Maltsev aradan pənərsini sındırıp qonuluqda yəyan azərbaycanlının ot tayasında gizləndi. Təbəçilərdən isə 26 nəfər basəbasda və kazakların gülləsinə həlak oldu.

Üç gün sonra əhəmmiril Qriboyedovun döranını, əyaqlar altında zilmə meyidini tapmaq çəçtin oldu. Onu yalnız sələnd çəçlə bəmənin olmamasından tanıdılar. 1818-ci ildə dekabrın A. Yakuboviç duəld Qriboyedovun çəçlə bəməni güllə ilə vurub qopartmışdı.

S F R N E R M N H M A Y Ç L Y

Bu c sar tli ahzad nin eyir ah v m rd asiyy ti vardır. Ab-bas Mirz nin ni an atmaqda, at çapmaqda tayı yo dur. At gova-qova o, tüf ng, ya ud o la ov vurur, h tta havadakı v h i qu ları sa-yırdı. Do rudan da, etiraf etm k lazımdır ki, iranlılar haqqında Kezenofonun dediyi asiyy tl r hamısı bu igid ahzad d top-lanmı dr.

*Jak MOR S,
ngilt r nin Tehrandakı s firinin müavini*

Rus v ran t dıqatçılarının yazdı ına gör F t li ahın t dbiri tamamil t rsin alınmı dı. Onun da günahını Allahyar anın ruslara nifr tind görürl r. S far t anaya basqını t kil ed n ah bel q rar veribmi ki, camaat v ziri-mu tar Qriboyedova to un-masin. Onlar ancaq ac Yaub Markaryanı, onun apardı ı qızılları, l l-c vahiratu v iki erm ni qadınını t l b edib geri alsınlar. Bundan sonra ah onları özü c zalandıracaqdı. ahın fikrinc , rus imperatoru I Nikolay is Qriboyedovu bu s hv h r k tin gör geri ça ırıb c zalandırmalı idi.

Bel likl , v ziyy t gözl nilm y n bir kil almı dı. "Yahu" — deyib hücum ed n camaat s firliyin lli üç n f r i çisini da -qalaq edib öldürmü dü. Yalnız üç n f r salamat qalmı dı: Qriboyedovun birinci katibi van Maltsev, kuryerl r Arutyun Qazaratov v Ambarsum.

Yerli hali il kobudcasına rftar ed n Qriboyedova alq nifr t edirdi. Bunun da sas s b bi Türkm nçay Müqavil sinin müst m-l k çi layih sinin onun t r find n hazırlanması idi. M hz onun s yi il rd bilin ey S fi d d m scidind sa lanılan nadir lyazmaları Peterburqa da ınmı dı. Yerli halinin Qriboyedova n k skin nifr ti bir d erm nil r göst rliyi himay darlı a gör idi. Onun canf anlı ı il 50 min ya m erm ni ranın imal-Q rb razisind n Az rbaycana köçürüldü. Qriboyedov is 1828-ci ilin avqustunda günd liyind ifti arla yazırdı: "b db t

h mv t n-l rimin (erm nil rin — .N.) yolunda ba ımı qoyma a hazıram".

S fir Aleksandr Qriboyedovun randakı r ftarı bar d görk mli ran tari çisi Nasir N cimi "Abbas Mirz " (ya ud "Qacar sülal sinin q hr man v t np rv r o lu v onun ba çılıq etdiyi ran-Rusiya müharib l ri") kitabında faktiki s n dl r sasında daha d çiq m lumat verir. O yazır ki, Qriboyedov t k bbürlü, özünü b y n n adam oldu una gör sarayda ahın yanına q bul olunan zaman saray ad t- n n l rin , saray qaydalarına riay t etm mi , Rusiya kimi böyük bir dövl tin nümay nd l rinin nin uy un olmayan kobud bir kild ahla danı mıdır.

F t li ah Rusiya s firinin r ftarına m h l qoymadan, danı ıq tonunu v hval-ruhiyy sini heç d yi m d n Qriboyedovu a ıra q d r dinl mi dir. Lakin rus s firi öz kobud r ftarını d yi m yib haliy t ziyiç etm y ba lamıdır. O, bir ço erm nil ri Qafqaza köçürm k üçün hamıdan ço israr edirdi. T sadüf n Rusiya s firi erm nil ri Zaqaqaziyaya köçürm k üçün f aliyy t göst rdiyi zaman ba qa bir hadis d ba vermi dir. Bu is halinin übh -l nm sin v böyük acınacaqlı bir faci nin m l g lm sin s b b olmu dur.

Ona gör d slam ad t- n n sin or ba an Qriboyedovun v iki n f rin meyitini Tehran camaatı küç l rd üç gün sürüdü. Yalnız F t li ah "istirah td n" qayıdıb g l nd n sonra meyitl ri erm ni kils sinin h y tin atdılar.

F t li ah ran dövl tini a ır v ziyiç t saldı ını ya ı d rk edirdi. V ziri-mu tar Qriboyedovun ölümü ölk ni yenid n Rusiya il müharib t hlük sin sala bil rdi. 1828-ci ilin mayında ba lanan Rusiya-Türkiy müharib si ranın beyn l alq al md mövqeyini onsuz da mür kk bl dirmi di. Bir t r fd n d Türkiy çalı rdı ki, ranı Rusiyaya qar ı müharib y c lb etsin. Dig r t r fd n Türkm nçay müqavil sinin rtl rin sas n, ran ver c yi müharib rcini — altı yüz min tüm nlik t zminatı öd m yi yubadırdı.

ahın m sl h t , m v r t ça ırdı ı saray yanları yalnız bir q rara g ldil r: Qriboyedovun qan bahası üçün rus imperatoruna 190 karatlaq Kuhi-Nur almazını b eyi verm k v üzr ist m k.

slind , bu ah ta t-tacının n nüfuzlu v li hdi ahzad Abbas Mirz nin t klifi idi. T kc saray yanları yo , ah özü bel bütün

m s l l rd onunla hesabla ırdı. Ata F t li aha el g lirdi ki, o ul ahzad Abbas Mirz d rin a lı, uzaqgör nliyi il verdiyi m sl h tl rd heç va t s hv etmir. Ona gör d c sur Nadir ah f arın yadigarı olan " ah Nizam" almazını rus imperatoruna h diyy gönd rm k q rarına g ldil r. Dünyanın n büyük v nadir incisi olan bu almaz 1591-ci ild Hindistanda tapılmı dı. Almaz bir müdd t Bürhan Nizam ah (Almaz ilk d f Nizam aha m sus oldu una gör üz rin bir r q mi h kk olunmu du.) sarayında sa lanılmı v 1595-ci ild büyük Monqol ahlarının lin keçmi dir. Nadir ah 1739-cu ild Hindistanı i al ed nd onu rana g tirmi di. F t li ah Qacar 1827-ci ild öz adını bu qiym tli al-maza h kk etdirmi di¹.

Bu m s l nin bir t r fi idi. Ortaya çı an mü kül bir sual qalırdı ki, onun h lli daha ç tin idi. Peterburqa "üzr ahlıq" üçün h diyy ni kiminl gönd rm li? F t li ah vv lc Abbas Mirz ni m sl h t bildi. Lakin saray yanlarının ks riyy ti onun getm sin razı olmadılar. saslı d lill r g tirib ahı bu fikird n da ındırdılar.

vv la, ona gör ki, Qafqazda ya ayan erm nil r Abbas Mirz nin lind n yanıqlı idil r. O, r van ya inlı nda, Lori v Dilican nahıyy l rind ya ayan erm nil r divan tutmu du. Onların d st l rini darmada ın etmi di. kincisi d , s far t anaya basqın zamanı öldürülmü tabs-kapitan M lik ahnazarovun qohumları Tiflisd ya ayırdılar. Onlar terrorçuluqda ad çı armı dılar. Ta t-tacın varisi Abbas Mirz kimi s rk rd ni itirm k ranı ba sız qoyma a b rab r idi. ranın büyük siyasi adimi, Abbas Mirz nin saray mü llimi Mirz bdülqasım F rahani-Qaimm qam ifti arla dey nd ki, avropalılar Qacar v li hdi Abbas Mirz ni l yaq tli, c sar tli, v t np rv r, zülmün dü m ni olan pak ür kli bir s rk rd kimi tanıyırlar, onda atası F t li ahın f r hi yer -göy sı ı mırdı.

Yeri g lmi k n, bir m s l ni d burda dem k vacibdir.

A.S.Qriboyedovun s far t anadakı f aliyy ti dövründ trafına yı dı ı i çil rin ks riyy ti erm nil r olmu dur. Ço luq t kil ed n bu erm nil r müs lman adı il i l yirdil r. M s l n, Dada b y slind Vasili Dada yan, Mirz Salman slind Soqomon

¹ Hazırda Moskvanın Almaz fondunda sa lanılır. — Mü l

Melik-yants, Mirz N riman slind M lik ahnazaryan, brahim b y - slind Ambarsum, Rüst m b y is slind Rostom Becanyan idi. shaq S rkisovu, acatur ahnazarovu, Abram Dada yanı, ermazyanı, Arutyun Qazaratovu, Ambarsumu v ba qalarını Qriboyedov yüks k, m sul v zif l r t yin etdirmi di. Heç übh siz ki, erm nil r müs lman adı da ımaqla n biz , n d farslara m h bb t b sl yirdil r. Onlar sad c olaraq, öz çirkin t ribatçılıq m ll rini müs lman adı altında T brizd v Tehranda daha asan h yata keçirirdil r. Cild girm k, k rt nk l kimi mühit uy un r ng dü m k onlar üçün lveri li idi.

Bir möcüz d n sa qalan s far t ananın birinci katibi van Sergeyeviç Maltsev (1807-1880) sonralar Rusiyaya qayıdanda hadis l rin yegan ahidi kimi atir l rini q l m almı dı. O yazırdı ki, M lik ahnazaryan Mirz Yaquba (Yakov Markaryan— .N.) satılmı dı. Mirz Yaqubdan b zi ziyn t eyl ri alan ahna-zaryan ona söz veribmi ki, v ziri-mu tarın vasit sil s nin r vana qayıtma ına köm k ed c m. Yanvarın otuzunda, gec saat ikid Mirz Yaqubun s far t anaya g lm sin d ahnazaryan köm k etmi di. Üst lik d on üçüncü madd ni atırlama ı v hansı inc m tl bl r to unma ı, nec yalvarma ı m hz o ba a salmı dı.

Q rib dir ki, rus t dqiqaatçılarınım b zil ri, dolayısı il olsa da, Qriboyedovun faci li ölümünd erm nil rin günahkar oldu unu yazırlar. üsusil Q.A. adlı mü llifin (indiy d k familiyası m lum deyil) bu hadis d n ço sonralar — 1901-ci ild erm nic "M ak" q zetind d rc etdirdiyi "Ambarsumun hekay ti" yazısı Qriboye-dovun ünvanına böhtandan ba qa bir ey deyildi. Ambarsum n ql edir ki, guya gec l r Qriboyedovun yanına h qiq t n çar ablı bir qadın g l rmi . O, s fir l ey -i r td olub gec d qayıdarmı . F t li aha çatdırırlar ki, rus s firi müs lman qadını il laqsızlıq edir. ah q z bl nir v Qriboyedova bildirir ki, bel eyl r el m sin, yo sa müs lman ri tinin qanunu il din adiml ri onu da -qalaq ed rl r. Ambarsum "hekay tind " h m d yazır ki, guya ey -i r t g l n h min qadın gürcü idi, o, Tiflis qayıtmaq üçün v ziri-mu tardan icaz alma a g lirdi.

Erm nil rin günahını v çirkin m ll rini ört-basdır etm k üçün Ambarsum "gürcü qadını" m s l sini uydurmu du. Bütün rus

t dqiətçaları Ambarsumun "hekay tini" inkar edirl r v onun büsbütün uydurma oldu unu yazırlar. V ziri-mu tar Aleksandr Qriboyedov is ölümünü randa tapaca mını bu v zif y t yin olunan gün h l Peterburqda ik n hiss el mi di. O, bu v zif d n ya a qurtarma a çalı ırdısa da, mümkün olmurdu. "Çarın bütün iltifatlarından sonra t z bir b han il boyun qaçırmaq m nim t r fimd n nankorluq olardı. M nim rütb md m ni s lahiyy tli s fir t yin etm yin özünü d m n iltifat hesab etm liy m. Lakin hiss edir m ki, randan sa qayıtmayaca am".

Qriboyedovun m ktub v yol qeydl rini o uyanda m lum olur ki, ölümün qara fikirl ri ondan l ç km mi dir. randa müs-t ml k çilik siyas ti yerid n, Az rbaycan torpa mını parçalayan s fir Qriboyedovun özü ya ı d rk edirdi ki, az va tda siyas tin qurbanı olacaq. O, ikinci d f rana qayıtmaqla özünü odun v t hlük nin için atırdı.

Aprelin iyirmi be ind — imperator f rman ver n gün, a am dostu Andrey Jandrın yanına g l n Qriboyedov söhb t zamanı demi di: "Salamat qal, dostum Andrey. M n rana v ziri-mu tar t yin olunmu am. Bu t yinata gör m ni t brik etm y d ym z. Ba arsan, bizim hamımızı orada do ra-yacaqlar. Allahyar an m nim si dü m nmdir. O, m n Türkm nçay müqavil sini ba ı lamayacaq. Biz bir daha görü m y c yik".

Yolüstü Moskvada dayanan Qriboyedov dostu Stepan Beqiçevl görü üb. Beqiçev yazır ki, m nim yanımda olanda ço qa -qabaqlı idi. — Niy kefsizs n? — dedim. O is m nim limd n tutub d rin bir k d rl dedi: "Salamat qal, qarda ım Stepan, s ninl bir daha ç tin görü k. ...Gör rs n, m n salamat ya a qurtara bilm y c m, m nim ba ımın üstünd Kü elbeker mühitinin a ır dumanları g zir..."

H tta böyük air Aleksandr Pu kinl Qriboyedov arasında da bel o ag lm z bir söhb t olub: "M n Qriboyedovla keç n il Peterburqda, rana getm zd n qabaq görü mü düm. O, mük dd r idi, ür yin n s dammı dı. M n ona t s lli verm k ist dim, o, m n dedi ki, siz h l bu adamları (iranlıları — .N.) tanımırınsınız, gör rsiniz, a ırı qanla qurtaracaq. Orda m ni ölüm gözl yir. Hiss

edir m ki, bir daha Rusiyanı görm y c m. lb tt hissiyyat Qriboyedovu aldatmadı”.

Ölümünü sövq-t bii duyan Qriboyedov Ksenofont Polevoyla söhb tind demi dir: "Yenid n rana getm k m ni h ddind n artıq k d rl ndirir. M n oradakı köhn tanı ları, üsusil ahın kür k ni, s dr z m Allahyar anı görm k ist m zdim".

Türkm nçay müqavil sind n sonra Allahyar anın ruslara, üsusil Qriboyedova ölçüy g lm z nifr ti vardı. O, rana yola dü nd T brizd ki Britaniya s firliyinin katibi, kapitan Con Kempbell d görü mü dü. Kempbel Qriboyedova ço d qıq b rdarlıq ed r k demi di: "Özünüzü qoruyun, müs lmanlar Türkm nçay müqavil sin gör sizi ba ı lamayacaqlar".

Qriboyedovun müasiri, m hur rq ünas Adolf Berje açıq-aydın yazır ki, v ziri-mu tar erm ni Yakov Markaryanı v b zi er-m nil ri himay si altına almaqla ahı v bütün saray yanlarını öz leyhin qaldırdı. Özünün d faci li ölümün s b bkar oldu.

Bu hadis d n sonra Qriboyedov faci sind n onlarla elmi, publisistik v b dii s rl r yazılıb. Birt r fli yazılan bu s rl rd h mi ranın saray yanları, Az rbaycan halisi, üsusil , Qacar n sli günahlandırılıb. Yüz iyirmi altı il keç nd n sonra Lyudmila Nazarova da "Qriboyedov" kitabında bu n n y sadıq qalıb. O, siyy ti m lum olmayan knyaz Süleyman an Melikovun ifahi söhb tin saslanaraq yazır:

"...Rus s firliyinin bütün hey tind n yalnız bir n f r — birinci katib Maltsev sa qalmı dı.

Qriboyedovun faci li ölümünün s b bl ri haqqında m lumat, ba vermi hadis l rd Qriboyedovun özünü günahkar kimi q l m verm y çalı an Maltsevin yalan ifad l rin sas n hazırlanmı dı. Bu t kc t hlük anlarında s firi satqıncasına t rk etmi s firliyin birinci katibini deyil, h m d " alqlararası münasib tl r tari ind tam siyasi v görünm mi terror aktı"nın üstünü örtm y çalı an fars kübarlarını qane edirdi. Hadis l rin sl m nasını t hrif ed n Maltsevin ifad l ri sas n çar hökum ti t r find n d q bul edilmi di. Türkiy il ged n a ır müharib nin davam etdiyi bir va tda imperator I Nikolay ran il yeni müharib ba lama a qor du, c sar t etm di".

Sual olunur, Lyudmila Nazarova hansı m nb y saslanıb hadis nin ahidi olan Maltsevi yalançı v f rari adlandırırdı? lb tt , s firlikd i l m y n öz dinda ı — milliyy tc erm ni olan S.M likova.

Erm ni Ambarsun yazır ki, m n Qriboyedova dedim ki, peçin bacasına girib dama çı sın. S fir dama çı ıb yı ı anlara güll atdı. Bir neç sini öldürüb yaraladı. M n is qapıda durub vuru dum. Ba ımdan z rb alıb yı ıldım.

Maltsev is Ambarsumun fikirl rini tamam inkar edib yazır: “ slind Ambarsum s firlikd hansı v zif ni da ıyırdı, bil n yo idi. Bu bivec adam h r yer burnunu so ur, h r i qarı ırdı. ti a yatandan sonra m lum oldu ki, erm ni Ambarsum hadis va tı meyidl rin arasına girib özünü ölülüy qoyub. Sa qalan Ambarsum d rhal T briz g lib özün yalançı s n d düz ldib, rus höku-m tind n 120 Hollandiya çervonu h cminde pensiya alırdı”.

Qriboyedovun erm ni t dqiğatçısı Boris Balayan is " ah" almazı üstünd qan" monoqrafiyasında bu i l laq dar qacarlar sülal sini günahlandırır. Onun fikrinc , Qriboyedovu qacarlar sülal si ona gör q tl yetirdil r ki, o, rqi Erm nistanı Rusiyaya birl dirm y çalı ırdı.

Bu da "Böyük Erm nistan" yaratmaq iddiasının qara bir s hif si...

AHZAD N N PETERBURQ S F R

O lu ahzad Abbas Mirz y Tiflisd erm nil rin sui-q sd ed c kl rind n ehtiyatlanan F t li ah rus imperatoruna h diyy ni aparma ın n v si ahzad osrov Mirz y tap ırdı. Ki il r m sus m ftunedici göz lliy malik olan ahzad osrov Mirz v li hd Abbas Mirz nin k niz arvadı ırda anımdan idi. On altı ya lı osrov Mirz ni ah qeyri-qanuni övlad hesab edirdi. ahın fikrinc , Tehrandan Peterburqa kimi bu uzun m saf d onun ba ına f lak t g ls d , qacarlar n sli heç n itirm y c kdi. Ona gör ki, osrov Mirz nin qanında r iyy t qatı ı ı vardı.

1829-cu il aprelin sonunda Tehrandan yola dü rk n ahzad osrov Mirz nin yüz qır n f rlik hey ti mayın 15-d Tiflis çatdı.

Heytin tərkibi sarayın say-seçmə adamlarından ibarət idi: osrov Mirzənin müllimi Mirzə Fazil an deyda, tarixçi Mirzə Mustafa an fər, mülki müavir, tərcüməçi Mirzə Məsud mire-Nizam, əhzadnin si müavini Ehtim, sarayda yüksək mənsəb sahibi olan Mirzə Məhəmməddən Fərahani, həmçinin gizli fər, zindan, əlavə süvarilər də ibarət mühafizə dənisi osrov Mirzəni müavini təşkil edirdi.

Əhzadnin yol təsəvvürünü yazmaq katibi Mustafa an fər tapırılmışdır. Tərəqqipərəz ziyalı kimi tanınan Mustafa anın sarayda xüsusi hörməti vardı. O, rus dilini sərbəst bilirdi, rus və Avropa mədəniyyətinin rəndə yayılmasının güclü tərəfdarlarından idi. Tiflisdə dayanan nümayəndə heyəti üçün görkəmli yerlərini gətirib, bir neçə müəssisə qurdu. Bu gətirilən hər şey tərəqqipərəz və islahatçı gözü ilə bəyənən Mustafa an fər rəsmi qəbul və ziyarət üçün çox məarif, mədəniyyət və iqtisadi yüksəlilər bəyənən maraqlanırdı. O, "Səfərnaməyi-osrov Mirzə" sərəndə Tiflisdən sənətməktə bəyənən əhəmiyyətli əhəmiyyətli balaları haqqında ürək ağırlığı ilə yazır: "Burada — Tiflisdə uşaqlar pulsuz təhsil almaqdan əlavə pulsuz yemək, geyim, rahat mənzillə təmin edilir. Dövlət bunları öz dəyərli balaları kimi bəyənən vətəndaşdır. İnsan çətin inana bilər ki, bu nəvə o bəyənən uşaqlar Arazdan o tərəfdən yeməkli bir şey tapmaq üçün şəhərdən əlavə qədər zibilliklərdən əlavə bazarlarda, məscidlərin qapısında əlavə açılan dilənən müsəlman balalarının qardaşlarıdır. Qızmar gün, amansız əlavə altında sərbəstlik külləngəl almı bu əlavə sərbəst uşaqların məktəb, dərslər kitab yularına da girməz. Bəyənən hansı iranlı inandırmaq olar ki, Tiflisdə müsəlman balalarına məhsus bu cür məktəb vardır?"

Əhzad Tiflisdə görkəmli ziyalı Mirzə Sadıqla və Qarabağın nəvəsi Zeynətimlə görüşüb çox məmnun oldu.

Qafqazın baş komandanı Cənabın .F.Paskeviç (1782-1856) heyəti səkkiz gün Tiflisdə qonaqlandıqdan sonra mayın iyirmi üçündən təntənəli şəkildə yola saldı. Əhzad osrov Mirzə ona rəhbərlik etdi, arvadı Yelizaveta Alekseyevnaya (Qriboyedovun qızıdır — .N.) iki bahalı əlavə, o lənə Səyid İrazinin seçilmiş sərəndə hətəy elədi.

H rbi-Gürcüstan yolunda ba ver bil c k h r hansı bir hadis ni d f etm k m qs dil Paskeviç kazaklardan ibar t on iki n f rlik d st ni d osrov Mirz nin s r ncamına verdi. Kazak d st sin komandir general-mayor P.Y.Rennekampfi t yin etdi. Daryal v Lars d r l rinin s rt keçidl rini adlayanda da lıların hücumuna m ruz qalan hey t bir neç d f vuru malı oldu. Tari çi Mirz Mustafa an f ar yazır ki, da lıların ilk at i ba layan kimi ahzad ekipajdan dü üb ata mindi, c sur bir igid kimi döyü m y ba ladı. Ço ları, üsusil , kazaklar onun hün rl vuru du una heyran qaldılar.

T kc iran tari çisi yo , Qriboyedovun h yatından “V ziri-mu tarın ölümü” adlı tari i roman yazan Yuri Tınyanov da ahzad ni a ıllı, igid bir siyy t kimi t svir edir.

1829-cu ild rzuruma s f rind böyük air A.S.Pu kin d onunla görü mü dü.

“Paysanurda atları d yi m k üçün durdum: burada m n ran ahzad sini ötür n rus zabitin rast g ldim... Ananurun yarım verstliyind , yolun dö ünd osrov Mirz y rast g ldim: arabalar durmu du. O, öz kolyaskasından ba ırdı v ba ı il m n i ar etdi. Bizim görü ümüzd n bir neç saat sonra da lılar ahzad y hücum etmi dil r. osrov güll l rin vıyılıtısını e idib, öz kolyaskasından sıçramı , ata minib çapmı dı: onun yanında olan ruslar ahzad nin çoçaqlı ına heyran qalmı dılar. burasındadır ki, kolyaskaya alı mamı g nc asiyalıya, kolyaska sı inacaqdan ço bir t l kimi görünürdü” (A.S.Pu kin, s rl ri, IV c., s h. 429, Bakı, 1949-cu il).

Rus airinin bu s f rd daha bir elo lumuzla görü ü d ço maraqlıdır. ahın saray airi Fazil an eyda ilhamlı n m kar Pu kini özünün yüks k m d niyy ti, ali davranı ı il utandırmı dır. Aleksandr Pu kinin “ rzuruma s yah t” s rind yazdı ı bu parça tam aydınlı ı il göst rir:

“ ran ahz d sini gözl yirdil r. Kazbekd n bir q d r m saf d bir neç kolyaska rast g lib, dar yolu ba ladı. Bu arabalar g lib keç n q d r qoruyucu d st nin zabiti ran saray airini ötürdüyünü biz bildirdi v arzuma gör m ni Fazil ana t qdim etdi. M n t rcüm çi vasit sil d bd b li rq salamıma ba lamaq üzr ydim. Lakin Fazil an m nim bu yersiz z hm tim abırlı bir adamın

qay ıke liyi il sad c cavab verdiyi zaman, bu hal m n ar g ldi!.. O, m ni Peterburqda gör c yin ümid edir v t ssüfl nirdi ki, bizim tanı lı ımız uzun sürm y c k. M n utanaraq d bd b li-gülünc danı t rk ed r k adi Avropa cüml l rin müraci t etm y m cbur oldum. Bundan sonra adamların qoyun d risind n papa ına v ınalı dırnaqlarına ba araq, haqlarında vv lc d n fikir söyl m r m”.

1829-cu il mayın 24-d Kobi poçt stansiyasındakı o t ssüratdan Aleksandr Pu kin tanı olub sevdiyi Az rbaycan airi Fazil an eydaya el oradaca üç b ndlik eir yazmıdır:

N o du haman gün, o m sud d ml r-
Ki, bizi Qafqazın dik da larında
Ya ın tanı etdi q zavü q d r...
o olsun q d min yeni yollarda,

Bizim s rt imala olark n r van.
Baharın ömrü ço qısadır orda,
Ancaq Hafiz il S dini inan,
Tanıyan adamlar var o diyarda.

S n bizim gün li yurda gedirs n,
Qoy qalsın eirind ordan bir s r.
O r q yalının çiç kl rind n
imal qarlarına s p s n bir q d r.

(T rc. M.Rzaquluzad nindir)

T ssüf ki, A.S.Pu kinin s rl rind v ahzad osrov Mirz Qacar haqqında yazılan rus m nb l rind bel Az rbaycan airi Fazil an eyda “persidskiy poet” — y ni “fars saray airi” kimi t qdim olunur. 1784-cü ild T brizd az rbaycanlı M mm d-hüseynin ail sind dünyaya g l n Fazil an r q elml rinin d rin bilicisi idi. randa ah rejimin dözm y n air 1844-cü ild qaçıb Tiflis g lir, “ li n z rıyy si m kt bind ” mü llim i l yir. O, M.F.A undov, M. .Vazeh, m hur r q ünäs

N. ankovla yaradı-cılıq laq l ri sa layır. Fazil an eyda 1852-ci il martın 1-d Tiflisd v fat edir.

***

Pyatiqorsk h rind istirah t üçün bir neç günlüy dayanan ahzad osrov Mirz mineral bulaqların möcüz si il tanı olur. Onun g li i münasib til Ma uk da ının zirv sind abid ucaldılır. ahzad nin t klifi il abid nin önünd dahi air S di irazinin: “Dünyada qızıldan saray qoyub getm kd ns , ya ı ad qoyub getm k daha vacibdir” — sözl ri yazılır.

Pyatiqorskdan sonra Stavropol, Novoçerkassk, Voronej v Ryazan h rl rind ahzad ni daha böyük t nt n il qar ılayırlar. mperator mr veribmi ki, qoy farslar görsünl r ki, ruslar incikliyi nec d tez unudurlar. Onlar qon uya qar ı kin-küdur tli deyill r.

Novqorodda ahın üsusi idm tçisi onlara çatır v F t li ahın imperator I Nikolaya ba ıba lı si m ktubunu t qdim edir. Altı h ft d n sonra Kolomna h rin çatan hey ti imperatorun gönd rdiyi lahidd Süvari alayı v jandarm d st si mü ayi t edir. Serpu ov darvzasında, Tver bulvarında sg ri hiss l r f ri qona ı musiqi s daları altında v h rbi yaylım at i il qar ılayırlar. T nt n qraf Razumovskinin malikan sin kimi davam edir.

ahzad nin dü rg si qrafın geni v i iqlı salonları olur. H min günü Moskvanın adlı-sanlı ziyalıları, m hur tacirl r, h rin general-qubernatoru knyaz Qolitsinin ba çılı ı il ahzad nin görü ün g lirl r. Qubernator qısa nitql “ o g ldin” — deyib qiym tli h diyy t qdim edir. Qısa istirah td n sonra ahzad Qriboyedovun anası il görü m k arzusunu bildirir. M rhum s firin anası Nastasya Feo-dorov-naya ba sa lı ı ver n ahzad onunla birlikd o lunun va tsız v fatı üçün göz ya ı tökür. ahzad osrov Mirz nin m d ni davranı ı, göz lliyi, kövr kliyi Moskvanın bütün zad gan ail l rini heyran qoyur. r q c ngav rin qar ı qraf v qrafınyaların m nfi fikirl ri alt-üst olur.

Bir neç gün h rin tari i yerl ri il tanı olandan sonra ahzad 1829-cu il avqustun dördünd Peterburqa çatır.

***

Aradan yüz altmış ildən çox keçəndə Gürcüstan Dövlət Arxivində və inqilabdan vəv iki tarixi sənədlərdə əhzad osrov Mirzənin şəfəri haqqında maraqlı sənədlər, məlumatlar qalır. Həmin şəfərin iştirakçısı, tarixçi Mirzə Mustafa an şəfərin atarlı rind əhzadın rus imperatoru I Nikolayla görüşü daha real verilmişdir. O yazır:

“Peterburqda bizim heyət Tavrışeski Sarayına düşmüşdü. İmperatorla rəsmi görüşü bir gün qalmış general-adyutant qraf Suotelin əhzadın qbuluna gəlmişdi. Ondan əhli əldə ki, imperatorla görüşü üçün çıxışın mətnini yazsın. əhzadın üsusi müyyətiçisi Ehtim və mülki katib, tərcüməçi Mirzə Məsudla birgə çıxış hazırladılar və fransız dilin tərcümə edib general Suotelin vermişdi. General dedi ki, bu təntənəli çıxış ruslar qarşısında günahı olan rənin və ziyətini eyləyüngüllüdür”.

Avqustun on ikisində general Suotelin əhzadın imperatorun adından salamladı və onu Qı Sarayına dəvət etdi. Təntənəli mərasimi nümayiş formasında olan süvari-qvardiya divizionu musiqi ilə açdı. Sonra saray həlində ibarət heyətlərin uzun cərgəsi tərpəndi. Onların ardınca çarın süvari dəstəsi ilə mühafizə olunmuş osrov Mirzənin karetası gedirdi. Təntənəli gəzintini dəmir geyimli qvardiya süvari alayı müşayiət edirdi.

əhzadın keçdiyi küçələr hər həlilə dolu idi. Pəncərə və eyvanlar alı və rəngli bayraqlarla bəzəlmişdi.

İmperator I Nikolay əhzadın Georgi salonunda, taht-tacının yanında ayaq üstə qarşıladı. Onun sağ və solunda ailəsi, yənin qohumları, arici ilə rənaziri qraf Nesselrod, senatorlar, Baqarqah rəisi, generallar və qvardiya zabıtləri, dayanmışdı. Hərbi geyimdə olan I Nikolay ya əsinə çox sevdikini Andreyev ordenini təmişdi.

əhzad osrov Mirzəyə yavaş-yavaş taht-taca yəmləmişdi. Bir neçə addımlıqda dayanıb fətli əhlin imperatora göndərdiyi etimadnaməsinin şərab riqaldırdı. Hörmət və ehtiramla bəyib fars dilində general Suotelin (uzun müddət randa hərbi idmətdə olan Suotelin farsca bilirdi — .N.) birgə tərtib etdikini üzrəhlıq nitqini o ədu:

“Qüdrətli imperator hər təlri!

ranın sakitliyi namın Siz böyük imperatorla m nim hökmdarım v babam ranın z m tli sahibi arasındakı müq dd s birlik dü -m n-çilik ruhuna h mi zidd olmu dur.B db t hadis bizim ail ni v onun bütün m iyy tl rini m yus etdi.

Qüdr tli ranın ah n ah hökum ti t ribat v ç ki m l r m qs din qulluq ed n bir yı m ziyankarların son zamanlarda qüdr tli rus hökum ti il b rpa olunmu dostluq v ittifaqını poza bil c yi fikrind n q z bl nmi dir.

ah n ah m n , öz n v sin Sizin dövl tin payta tna t l s-m yi tap ırımı dı. O inanır ki, m nim Siz h qıq ti çatdıracaq sözl rim böyük imperator h zr tl rinin diqq tini c lb ed c k, iki böyük v qüdr tli dövl tin dostlu unu b di ed c kdir.

Rusiya v ran sarayını eyni d r c d t hqir etmi hadis ni yadd ımızdan b di sil k”.

ahzad üzr ahlıq m ktubuna ey S did n bir b nd eir d lav el mi di:

Va t çatıb, biz yen bir m h bb tl ,
Ünsiyy t ba layaq, dost olaq g r k.
Olub-keç nl ri mehri-ülf tl ,
ndi unutma a çalı aq g r k.

arici i l r naziri qraf Karl Nesselrod iki ölk arasındakı s mimi dostluqdan danı dı. V ziri-mu tar A.S.Qriboyedovun s hvl rini d etiraf etdi. Çı ı lardan sonra ahzad osrov Mirz il l tutub görü n imperator I Nikolay dedi: “M n ba ıb lalı Tehran hadi-s sini b di olaraq yaddan çı ardıram”.

mperator h m d elan etdi ki, dostluq namın ranın ver c yi müharib borcunun doqquzuncu kururundan imtina edir v onuncu kururun öd m müdd tini be il d k uzadır.

Bunula da Rusiya - ran arasında alovlanacaq müharib nin odu söndürüldü.

Sonra h r iki ölk nin airl rin söz verildi. Saray airi qraf Dmitri vostov ran ahzad sin ba yib onun nin yazdı ı “ r q hakiminin n v sin ” eirini o udu.

H r n slin haqq s si susdurulmasın,
lah zr t ruhlar küsdürülm sin,
Hamı tanı olsun bir b la il .
Bilinsin ki, ahın r qd n n v si,
Çatdı Moskvaya güc-b la il ,
Yeddi t n hri qara boyandı.
Hüzünlü anaya, m hzun g lin
T z bir mat min çatdı boyatı.
Qiym t d qoyuldu da -qa la ona,
Qama dıqca gözl r, h r ey bilindi.
Almazla göz ya 1-inci silindi.

*12 avqust 1829-cu il
(t rc. Vaqif N sibindir)*

Fazil an eyda is “ r q t yyülünün çiç kl rini imal qarına s p l di” adlı rus dövl tini v sf ed n q sid si il ç ı ı etdi.

***

“Sankt-Peterburq jurnalı” ahzad osrov Mirz ni bel t svir edirdi: “ ahzad orta boylu idi, q dd-qam tli, heyranedici gözl ri v o a g l n qeyri-adi t b ssümü vardı: özünü ço lay q tli aparırdı. Canlı danı ı ı, göz l siması v n zak tli r ftarı adamı heyran edirdi”.

... — Oho, ahzad nec d qürurludur, daha do rusu, özünü ço dartır, — dey qraf Aleksey Çeçurin kinay il deyindi.

— zizim, görünür, siz r q adamlarını ya ı tanımırınsız. A ı, o, ahzad dir, siz özünd n mü t beh kimi görüns d , ço n zak tli v a illı adamdır. Bir d ki, niy t ccüb edirsiniz? Hazırda ranın sahibi qacarlardır. Bu da o nüfuzlu n slin o ludur. Z nnimc , bizim heç bir qrafımız, knyazımız alic nablıqda onunla ayaqla a bilm z.

— Lütf n deyin, ahzad y olan bel ali hüsni-r b tiniz har-dandır, anım?

— M n onunla balda görü m k, r qs etm k n sib oldu, qraf Polotskinin sarayında... üsusil , onun alic nabl ı, r q istiqañ-lılı ı m ni valeh etdi.

— Oho, anım, Siz ona valeh olmusunuz. Daha do rusu, ahza-d y vurulmusunuz. Bu m nim y qinimidir...

Qrafinya Olqa Li eryeva z rif yelpiyini oynada-oynada, nazla:

— Düz tapmısınız, — dedi, — qraf, onu gör nd n m nim yu um r ç kilib, ruhum göyl rd m l kl rl uçur. Yu umda srar ngiz r q m nz r l ri görür m. Görür m ki, na ilab nz r d bd b li saray, qullar, qarava lar, bir d onların hakimi-mütl qi ahzad osrov Mirz m nimdir. Ah, m n zab ver n h sr t ka çin olaydı...

K d rl boynunu yib b db t adamlara m sus yazıq bir görk m dü dü.

— Özünüzü üz m yin, anım, bu ba tutan sevda deyil. Unutmayın ki, ahzad nin lind , aya ında bizim sevimli airimiz Aleksandr Sergeyeviç Qriboyedovun qanı var...

— Qraf, ahzad ara vuran erm ni deyil ki, lini nahaq qana bulaya. Bütün saray yanları, bütün Rusiya bilir ki, nahaq qanın baskarı, daha do rusu, Qriboyedovun faci li ölümünün s b bkanı ah sarayının zin darı Yakov Markaryan v tabs-kapitan M lik ahnazaryandır. Allah e qin , yalvarıram siz , qraf, m nim yanım-da ahzad haqqında pis fikirl r söyl m yin. Özünüz ahidsiniz ki, lah zr t imperator onu nec lütfkarlıqla q bul etdi. ranın bütün günahlarını ona ba ı ladı.

— ahzad is v zind dünyanın n qiym tli almazlarından birini Rusiyaya h diyy etdi.

— Siz muzey eksponatı olacaq soyuq almazı görürsünüz. Siz nec d da q lblisiniz, lahi, amma ahzad nin göz lliyini yo , — deyib qrafinya Olqa Li arayevea sakit addımlarla müsahibind n uzaq-la dı...

1829-cu il oktyabrın 18-n kimi Peterburqda qonaq olan ah-zad osrov Mirz Qacar bütün ali dair l rd bel c m h bb tl sevilirdi. Otuzuncu ilin vv ll rind Tiflis g l n ahzad sa - salamat V t ni rana qayıtdı.

10 mart 1992-ci il

IRANA QAYIDI

rana qayıdan ahzad yolunu Qaraba dan saldı. Qafqaz canı ininin mri il kinin, irvanın v Qaraba in adlı-sanlı b yl ri, a aları onun pi vazına çıxmı dılar. O vaxt T rt rd yerl n Az rbaycan alayının süvaril ri G nc xanlı mın s rh din q d r ahzad ni t nt n il yola saldılar.

Görk mli maarifçi H s n b y Z rdabinin h yat yolda ı H nif xanım M likova xatir l rind yazır:

"H s n b yin misi R him b y ba qa irvan silzad l ri il birlikd Peterburqdan qayıdan ran ahzad si Xosrov Mirz ni qar ılama a gönd rilmi di. R him b y bahalı atlas paltarlar v qiym tli da -qa la b z nmi cavan ahzad y baxaraq yanında duran adama demi di: "M nd n olsa, bu ahzad nin ynin göd k v rahat arxalıq geyindir rdim, onu y h rl nm mi atın belin mindirib idar ed c yi ölk ni öyr nm y gönd r rdim. Bax, onda sl pad ah olardı..."

1830-cu il fevralın 15-d Tehrana qayıdan ahzad ni babası F t li ah s mimiyy tl q bul etdi. Xosrov Mirz rus imperatoru I Nikolayın t kkiür m ktubunu aha t qdim etdi. M ktubun m zmunu il tanı olan F t li ah d rhal mr verdi ki, saray yan-ları toplansın, lah zr t imperatorun m ktubu hamı çün ucadan oxunsun. Imperator qısa m ktubunda yazırdı:

"M n çox xo oldu ki, Siz — lah zr t ran v Rusiya laq l rinin möhk ml nm si üçün m hz ahzad Xosrov Mirz ni seçmisiniz. Rusiyada qısa müdd tli qalmasına baxmayaraq, ahzad t rif layiq xasiyy tl ri il yalnız m nim yox, ümum n onu tanıyanların hamısının m h bb tini qazandı. M n Sizi çox böyük ümidl r ver n n v niz gör t brik edir m. O, burada özünü Sizin sevimli övladınız v li hd Abbas Mirz nin layiqli o lu kimi göst rmi dir. Sonra Xosrov Mirz ni Sizin xüsusi diqq t v m rh m tiniz tap ırma ı özüm borc bilir m".

S f rini u urla ba a vuran, ranı Rusiya il üçüncü müharib d n xilas ed n ahzad Xosrov Mirz nin an- öhr ti n inki sarayda, bütün randa artdı. ah baba ona r iyy t qızının övladı kimi yox,

indi sl Qacar n slinin layiqli o lu kimi münasib t b sl yirdi. ahzad nin u urları atası v li hd Abbas Mirz ni daha çox sevindirirdi.

ahzad Xosrov Mirz 1875-ci il ramazan ayının 21-d H m danda altmı iki ya ında v fat etdi. Onu hörm t v ehtiramla K rb lada d fn etdil r. ahz d 1813-cü ild anadan olmu du. Özünd n sonra onun M mm d li Mirz adlı o lu v ükriyy Afaq adlı dünya göz li kimi tanınan qızı qaldı.

V li hd Abbas Mirz nin k niz arvadı Xırda xanımdan olan ahzad Xosrov Mirz Qacar rus- ran laq l ri tarixind h mi m h bb tl xaturlanı v yen d xaturlanacaqdır.

Qırx il sonra (1869-cu ild) ahzad il görü l rini q l m alan rus qrafı A.D.Buludov yazırdı:

" ahzad Xosrov Mirz do rudan da göz l bir g nc idi. Onun a lı v xarici görünü ü adamı heyran edirdi. O vaxtdan qırx il keç d ahzad nin qara nüfuzedici gözl rini m n indi d unuda bilmir m".

**GENERAL L YARB Y MEHD O LU
HA IMB YOV
(1856-1920)**

Q dim D rb ndin sil-n cab tli Az rbaycan ail l ri bir neç öhr tli generallar yeti dirmi dir. Zaqatala mahalında anadan olsa da general-leytenant Balaki ib y r blinski ömrünü ç o hiss sini D rb ndd ya amı dir. General Nem tulla b y Heyd rov, qarda ı kapitan Min tulla b y Heyd rov¹, i t riq tli istifada olan polkovnik Hacıb y Sadıqov, hörm t v izz t sahibi Mirz b y A ası b y o lu, hazırda q rbi Tabasaranın naibi Mirz Mehdiqulu b yin o lu, Qarsda qo un r isinin müavini kapitan liyar b y Ha imb yov v ba qa görk mli h rbçi o ullar D rb ndd dünyaya g lmi l r.

*Mirz H s n f ndi lq dari
"Asari-Da istan" s ri, 1891-ci il*

M hur alim- air Mirz H s n f ndi lq darinin (1835-1910) kitabından götürdüyümüz epıqrafda adı ç kil nl rin hamısı I srd D rb ndd do ulub boya-ba a çatmı Az r-baycan o ullarıdır. General-leytenant Balaki i b y r blinski (1828-1902) sl n Zaqatalanın Tala k ndind dünyaya g lib. 1898-ci ild istifaya çı dıqdan sonra D rb nd indiki Kommunarlar küç sind mülk tikdirib ömrünün sonuna kimi orada ya amı v Qır lar q birstanlı ında d fn olunmu dur. D rb ndin on kilo-metrliyind ki " r blinski stansiyası"nı da o saldırmı dir. Stansiya ya ınlı ındakı eyni adlı q s b d onun adınadır. Hazırda h min q s b d üç min be yüz d n ç o az rbaycanlı ail si ya ayır. O, m hur eyriy çi-milyonçu H.Z. Ta ıyevin qaynatası idi.

---

¹ Rusca s n dl rd onun soyadı Qaydarov yazılır. D rb nd halisi is onun adını Mimatulla b y kimi t l ffüz edirl r. — .N.

İkinci adı çkil n general-mayor Nem tulla b y Qasım b y o lu Heyd rovdur (1827-1904). O da az rbaycanlıdır. Hazırda onun n slinin davamçıları Bakıda v D rb ndd ya ayır .

1891-ci ild Mirz H s n f ndi lq dari "Asari-Da ıstan" s rini yazanda liyar b y Ha ımb yov kapitan rütb sind idi. Onun n sil-n cab ti D rb nd ya ınlı ındakı Kür nahıyy -sind ndir. Ata-babası general Hacı Yusif an Tahir b y o lu Yusif anov (1806-1878) Kür nahıyy sinin hakimi olmu dur.

Generalın ail si I srin vv ll rind Bakıya köçmü , 1856-cı il martın 8-d liyar b y Ha ımb yov da Bakıda anadan olmu -dur. İlk t hsilini dadiyy (realnı) m kt bind alan liyar b y 1871-ci ild Tiflisd ki piyadalar m kt bin da il olmu dur.

H rbi idm tinin otuzuncu ilind — 1908-ci il dekabrın altısında general-mayor kimi yüks k rütb y layıq görülmü dür. Ordudakı qüsursuz idm tin gör 1889-cu ild üçüncü d r c li "Müq dd s Stanislav", 1894-cü ild üçüncü d r c li "Müq dd s Anna", 1895-ci ild ikinci d r c li "Müq dd s Stanislav", 1898-ci ild ikinci d r c li "Müq dd s Anna" v 1904-cü ild "Müq dd s Vladimir" ordenl ri il t ltif olunmu dur.

Polkovnik liyar b y Ha ımb yov Birinci Dünya Mühari-b sind üçüncü Qafqaz araba-karavan briqadasının komandiri olmu dur. On yeddinci ild istefaya çı an general liyar b y 1918-ci ild Az rbaycan Milli Ordusunda könüllü idm t ba lamıdır. Az müdd t Az rbaycan Cümhuriyy tinin Da ili l r nazirinin müavini v zif sind i l y n general-mayor liyar b y Ha ımb yov 1919-cü ild Müdafi Nazirliyind H rbi ntendant idar sinin r isi, 1920-ci ilin vv ll rind is Zaqatala q zasının general-quber-natoru v zif sind olmu dur.

General-mayor liyar b y Ha ımb yovu 1920-ci ilin iyun ayında bol evikl r güll l mi l r.

GENERAL BDÜLH M D B Y QAYTABA I (1884-1920)

Tari yo dur. Tari i yaradan siyy tin bioqrafiyası var.

*Ralf Emerson
Amerikalı filosof-tari çi*

Do rudan da, bir ba a deyilmi olsa da, bu sözl rd böyük h qiç t var. Hansı müharib nin v ya ölk nin tari ini siyy tin q hr manlıq bioqrafiyası olmadan yazmaq mümkündür? übh siz ki, heç birinin. Ona gör d bir m nalı da olsa, tari i yaradan siyy tl rdir des k, s hv etm rik. Çünki müharib l rin tari i yazılarda mütl q ölk nin pad ah v ya s rk rd sinin d bioqrafiyasına müraci t olunur.

Son ill rd aparılan t dqıqatların say sind unudulub yaddan çı mı eyli s rk rd adları alqımıza qaytarılmı dır. Öt n I v srl rd ya amı generallarımızın ks riyy tinin adı v f aliyy ti biz m lum deyildi. Sovetl r dövründ "Tamamil m fidir" qovluqlarında sa lanan general-mayor bdülh mid b y rif b y o lu Qaytaba ı da unudulmu lardandır.

Bol evikl r t kc bdülh mid b yi yo , iyirminci ild müsavat generalı olduqlarına gör güll l dikl ri mir Kazım Qacarin, Feyzulla Mirz Qacarin, M h mm d Mirz Qacarin, M mm d b y Sulkeviçin, brahim a a Usubovun, H bib b y S limovun, Murad G ray b y Tle asın, Davud b y Yadigarovun, Iyar b y Ha ımb yovun, Firidun b y V zirovun, brahim a a V kilovun ömür yolunu alqımızdan gizl dıbl r.

Aparılan t dqıqatlardan m lum olur ki, yalnız 1920-ci ilin aprel çevrili in q d r mperiya v Müsavat ordusunda altmı doqquz az rbaycanlı general olmu dur. Dini müs lman, milliyy ti az rbaycanlı oldu na gör sovetl r dövründ onların haqqında danı ma a, yazma a qada a qoyulmu du.

Onların sırasında n g nc general bdülh mid b y Qaytaba ı idi. Ulu babası kapitan bdülm cid b y VIII srin sonlarında Türkiy nin stanbul h rind n Tiflis köçmü dür. Alay ba çısı

oldu una gör ona aytaba ı titulu verilmi dir. Ruslar onun aytaba ı soyadını s n dl rind s hv n, t hrifl Qaytaba ı kimi yazmı lar. Sonralar r smil n bu nadir soyad 1920-ci ilin iyun ayında general bdülh mid b y güll n n q d r i l nmi dir.

Bir möcüz il ar ivd qar ima çı an s n dl r ba ıram, az qala gözl rim inana bilmir m. General-mayor bdülh mid b y rif b y o lu Qaytaba ı. Do um t v llüdü 10 iyun 1884-cü il. Güll l nib: 1920-ci ilin iyun ayında c mi-cüml tanı otuz altı ya ında...

1918-1920-ci ill rd Milli ordumuzun sıralarında r fl idm t ed n n ya ı generallardan biri idi bdülh mid b y.

Düzü, Adama na ıl kimi g lir bu ya da s rk rd rütb si almaq. Görünür, o qarı ıq ill rd azadlıq v istiqlaliyy t u runda çalı anları zaman özü yeti dirib v t ltif edib. Onların c ngav rliyi ana-dan g lm qanuni bir hal olub. Dövr onları yeti dir nd ya a yo , ba a v bacarı a qiym t verib.

Yunker bdülh mid b y Peterburq ya ınlı ındakı Pavlovsk h rbi m kt bini bitirib. 1906-cı il fevralın 23-d on altıncı Qre-nadyor-Minqrel alayında idm t ba layıb.

Az rbaycan M rk zi Dövl t ar ivind yunker bdülh mid b y Qaytaba ının h min ild bacısı, ahzad M l k anım Qacara yazdı ı m ktublar, 97 sayılı v siq , d rsl r davamiyy ti haq-qında qeydl r v konspektl ri sa lanılır. Qovluqda yunker bdülh mid b y Qaytaba ının 1905-ci il avqustun 22-d komandirin yazdı ı raport da qalıb.

"Bildirir m ki, yay t tili zamanı Ryazan quberniyasına, orada ya ayan yezn mgil getmi dim. M n orada olark n Tiflisd n teleqram aldım. Teleqramda göst rilirdi ki, bacım ölüm yata ında oldu una gör t cili Tiflis getm liy m. D rhal yola dü düm v yezn md n ahi etdim ki, bu bar d m nim r isl rim b r versin. M n Tiflis g l nd n c mi bir gün yarım sonra bacım v -fat etdi. M n onun yegan qarda ı kimi, bacımın d fni il ba lı qay- ıları öz üz rim götürdüm. Bu müdd td m n özüm d s-t l ndim v d rhal m nim müalic olunma ım bar d raportla komendant idar sin müraci t etdim. st halda iki gün orada qalandan sonra h l tam sa almamı olsam da, sür t qatarı il Tiflisd n yola

dü düm. M n bu bar d komendant idar sin m lumat vermi dim. H rbi m kt b b r çatdırmaq m s l sin g ldikd is , m n dedil r ki, bu bar d narahat olmayım.

İkinci rotanın yunkerı b dülh mid b y Qaytaba ı”

Ço da qalın olmayan qovlu u v r ql yir, s n dl rl tanı oluram. Hansı bir möcüz d ns generalın atası rif b yin d az sayılı s n dl ri burda var. 1835-ci il oktyabrın 26-da Tiflis quber-niyasında anadan olmu podpolkovnik rif b y Abdulla b y o lu Qaytaba ının "Tam idm t kitabçası" burdadır. 1890-cı il aprelin 19-da t rtib olunmu s n dd süvari qo unlarında r q dill rinin t rcüm çisi, podpolkovnik rif b yin r fli döyü yolu, aldı ı orden v medalların qeydiyyatı öz ksini tapıb.

Podpolkovnik rif b y döyü idm tin gör dördüncü d r -c li "Müq dd s Vladimir", ikinci d r c li "Müq dd s Anna", ikinci v üçüncü d r c li "Müq dd s Stanislav” kavalер ordenl ri v bir neç medallarla t ltif olunub.

S n dd göst rilir ki, podpolkovnik rif b y Qaytaba ı iki d f evl nib. H yat yoda ı v fat etdiyın gör ikinci nigahda o, Qaza q zasının ı lı k ndind n olan mülk dar Mirz lia a o lunun qızı dic anımla ail qurub. İnci nigahdan olan b-dülh mid ail nin yeddinci övladıdır.

b dülh mid b y Birinci Dünya müharib si ill rind iki yüz be inci ama ı piyada alayında tabs-kapitan rütb sind döyü -l rd i tirak edib. 1916-ci il martın altısında dördüncü d r c li "Müq d d s Vladimir" ordeni (qılnc v bantla birg) il t ltif olunub.

6 mart 1918-ci il, Tiflis h ri. Yenic yaranan Müs lman korpusunun komandanı, general-leytenant lia a ı linskinin mri: "Polkovnik b dülh mid b y Qaytaba ı Müs lman Korpusu-nun Q rargah r isi t yin edilsin!"

Mart ayının 28-d k h min v zif d çalı an b dülh mid b y 1918-ci il noyabrın 15-d H rbiyy naziri S m d b y Meh-man-darovun iki nömr li mri il H rbi nazirliyinin növb tçi generalı kimi m sul v zif da ımıdır.

1919-cu il iyunun 25-d is Respublika Nazirl r urasının q rarı il b dülh mid b y rif b y o lu Qaytaba ı general- mayor rütb si il t ltif olunmu dur.

S ks n ild n ço ba lı qalan saralıb-solmu s n dl rd n m lum olur ki, pe kar h rbçi kimi Milli Ordu quruculu unda bdülh mid b yin v zsisz idm t l ri olmu dur. si hey tin t kili, Ba Q rargahda növb tçilik sistemi, yeni h rbi idar v h rbi mü ssis l rin yaradılması üçün var qüvv si il çalı mı dr.

General bdülh mid b y Qaytaba ı 1920-ci ilin mart ayında yazırdı:

"C mi bir il rzind Ba Q rargahın f aliyy ti t kil olunub qaydaya dü dü. Öhd miz dü n bütün v zif l ri q rargahın dig r üzvl ri il birlikd vicdanla, namusla v yorulmadan yerin yetirdik".

General-mayor bdülh mid b y Qaytaba ı 1920-ci il aprelin 30-da bol evik ordusunda müv qq ti Q rargah r isi t yin edilib. H min ilin iyun ayında G nc üsyanına gör günahlandırılıb güll l nmi dir.

1999-cu il iyunun 26-da Bakıda ya ayan general bdülh mid b yin bacısı n v si Valid anım l r f qızı Zeynalova il görü düm. 1922-ci ild anadan olan Valid anımın generalın ail si haqqında az da olsa m lumatı vardı. eyir ah müsahibim I srin sonlarında ç kilmi üç nadir foto- kli m n ba ı ladı. Foto-kill rd general bdülh mid b yin anası dic anım Mirz lia a qızı, o lu bdüll tif b y v bdülh mid b y u aq va tı t svir olunub.

GENERAL F R DUN B Y V Z ROV
(1850-1925)

*V t n u runda mill t e qind
B zli-can et ülusi-niyy t il .
apar, ba ged rs , qoy getsin,
Ad qalar, b s deyilmi, mill t il ?*

*Mirz l kb r Sabir
(1862-1911)*

1985-ci ild Tiflis ar ivind general Firidun b y V zirov haqqında sa lanan qısa m lumatlarla tanı oldum. Böyük bir s rk rd nin t rcümevi-halını o uculara bel -natamam kild çatdırmaq ist mirdim v inana da bilmirdim ki, indiy d k generalın bir do ması qalmamı ola. Bakıya qayıdanda tari muzeyin gedib onun m kda larından köm k ist dim. N rmin anım Tahirzad dedi ki, general Firidun b yin qızı Nigar anım Bakıda ya ayr.

Nigar anım ço eyl ri atrlaya bilmirdi. Yetmi illik s rt rejimli vahim onun yadd ından ço hvalatları silib aparmı dı. İl rin a rı-acısı ya ı do sanı keçmi ananı yuma a dönd rmi di. N v si Erazm köm yin çatdı. Babası Firidun b yin v n n si Zeyn b S lim qızı V zirovanın iki foto klini tapıb m n h diy el di.

— Erazm, — dedi, — ar iv s n dl rind n n n Zeyn bin adı Zinaida S limovna Kriçinskaya kimi yazılıb. Y qin ki, bunun da bir s b bi var?

— İb tt , var. N n m milliyy tc Litva tatarıdır. O, istifada olan polkovnik S lim b y Kriçinskinin qızıdır. Sizin ar ivd rast g ldiyiniz onun qız ad-familidir. Babam yeddinci Belorus qusar alayında tabs-rotmistr rütb sind qulluq ed nd evl nibl r. Evl nm m rasimind babam onun ad-familini müs lman ad-famili il r smil dirib. N n m d babamla birg rus qo unlarının t rkibind 1877-78-ci ill rd i tirak edib. Bunu o ill rd n yadigar qalan iri ölçülü bir foto kil d t sdiq edir. Babam Firidun b y V zirov la döyü idm tl rin gör bu müharib d kapitan

rüt-b sind n mayora q d r yüks lmi v alay komandiri v zif sin t yin olunmu dur.

N sl n Tiflis zad ganlarından olan babam otuz s kkiz il im-pe-riya ordusunda idm t etdikd n sonra general-mayor rütb sind istefaya çı mıdır. 1906-cı ild n Tiflisd ki do ma ata-baba mül-künd ya amı v az rbycanlıların n fin t kil olunmu eyriy-y c miyy tind ictimai f aliyy tini davam etdirmi dir.

1919-cu il mayın ilk günl rind Tiflisd ya ayan general-ma-yor Firidun b y V zirovun ünvanına Bakıdan bir m ktub g ldi. M ktub altmı doqquz ya lı generalın hvali-ruhiyy sin o t sir ba ıladı. M ktubda deyilirdi:

"Ço hörm tli general Firidun b y c nabları, Az rbycan Demokratik Cümhuriyy tinin yaratdı ı milli ordudan, übh siz ki, b rdarsınız. alqımızın s rk rd o lu kimi, y qin ki, bu ad b r , Siz d sevindiniz. Yeni yaranan orduda idm t etm k üçün Sizin kimi bacarıqlı v t crüb li s rk rd l r ço böyük ehtiyacımız var. Onu da atırladım ki, könüllül r hesabına ordumuzun sayı günd n-gün artır. A ır raitd olsa da, Ba Q rargah yaradılmasına nail olduq. Q rargahın n zdind ümumi öb , növb tçi general öb si, süvari öb si, m tbuat v ba qa öb l r artıq f aliyy td dir. Az rbycan hökum ti ordu üçün Dövl t büdc sind n eyli v sait ayırmıdır. Hazırkı va tda h rbi l vazimatla yana ı, yeni zabıt hey tinin hazırlı nda da ç tinlikl rimiz ço dur. nanırıq ki, Az rbycan müst qillik qazandı ı va tda g nc Az rbycan orlusunun sıralarında idm t ed n o ullahımız üçün Siz h rbi t crüb nizi sirg m y c ksınız. Ona gör d ahi edir m, Ba Q rar-gahda birg çalı maq üçün d v timizi q bul ed siniz.

***Hörm tli : Ba Q rargahın
növb tçi generalı, polkovnik
BDÜLH M D B Y QAYTABA I''***

Bu s mimi m ktubu alan general d rhal ail si il birg Bakıya köçmü dü. Az rbycan Demokratik Respublikasının h rbi naziri S m d b y Mehmandarovun 7 avqust 1919-cu il tari li 351 nöm-r li

mri il general-mayor Firidun b y V zirov Bakı h rinin komendantı t yin olunmu dur. Lakin 1920-ci ilin aprelind bol evik-da nak qo unlarının g li i il dig r milli generallarımız kimi Firidun b yin d qism tin aci bir dal tsizlik qism t oldu. H min ili mayın 31-d G nc üsyanının i tirakçısı kimi komissar Çingiz İdirimin otuz altı sayılı mri l v zif d n azad edilib. Ba q rargahın s r ncamında sa lanılır.

Milli T hlük sizlik Nazirliyinin ar ivind general Firidun b y m sus iki min bir sayılı si i sa lanılır. Buradakı s n d-l r 1921-ci il iyunun 2-d AzÇeKa t r find n h bs olunub istintaq aparılan generala m susdur. stefada olan yetmi bir ya lı general Firidun b y V zirov " slam" partiyasının agenti kimi ittiham olunur. Ona Tiflisd ki d d -baba malikan sin , çar v müsavat ordusundakı idm tl rin gör irad tutulur. slind is bir il vv l olmu G nc üsyanı il ba lı übh li s kimi sor u-suala tutuldu u aydın hiss olunur. yunun on s kkizind generaldan rus dilind bel bir izahat alınıb:

"Müsavat va tı m n Bakı h r komendantı idim. Bu va ta q d r Tiflisd ya ayırdım. 1919-cu ild müsavat hökum tinin d -v til Bakıya g ldim v Sovet hökum ti Az rbaycana g l n q d r h min v zif d i l dim. N müsavat va tı, n d Sovet höku-m ti g l nd n sonra m n heç bir partiyanın üzvü olma-mı am. Nikolay ordusunda otuz s kkiz illik idm timd süvari qo unların-da qulluq etmi m. Sovet hökum tinin Azr baycana g li ind n sonra vv lc Çingiz İdirimin q rargahında ehtiyat zabiti v zif sind sa lanılmı am. Be -altı ay vv l is yolda liheyd r Qarayevin yanında üsusi tap ırıqlar üzr m kda kimi çalı -mı am. Burada olanda idm ti i iml laq dar üç q -zada eza-miyy td olmu am: birinci d f G nc d , ikinci d f Zaqatalada v üçüncü d f is Qaza da.

Sual: — G nc d kiml rl görü dünüz v tanıdı ınız müsavat liderl ri il laq l riniz varmı?

Cavab: — G nc d m n keçmi mülk dar A asıb yovu, Qo qa-rovu, Usubb yovu, Seyd li Mir Kazımb yovu tanıyırdım. Bun-lardan ba qa G nc d tanıdı m adam yo dur. lil akirov adlı si tanımıram v heç va t da onunla görü m mi m. Müsavat liderl ri il el bir ya ınlı m olmayıb, onları dövl t ba çısı kimi

tanıyırdım. N q d r ki, Bakıda, Az rbaycanda olmu am h mi d h rbi idm timl m ul idim. Heç bir partiyanın, t kilatın üzvü deyildim. T krar edir m, m n h rbçiy m, h rbi nizam-nam y tabe olan süvari-kavaleriya generalıyam. Sizin dediyiniz " ttihad-islam" v "Turanın böyük slamı" partiyaları haqqında heç n e itm mi m, heç n bilmir m.

O udum: general Firidun b y V zirov

mza atan general sonda öz d sti- ttil bel bir cüml d yazmıdır: özümü heç n d , heç bir hadis d günahkar bilmir m.

1921-ci il iyunun on doqquzunda Az rbaycan Respublikası alq Komissarları sovetinin s dri N riman N rimanovun v katibinin imzası il Fövq lad komissiyanın komendantının ünvanına min altı yüz iyirmi sayılı order gönd rilib. Orada o uyuruq: "Siz tap ırılır ki, bu orderi alan kimi v t nda Firidun b y V zirovu (keçmi generalı) h bsd n azad ed siniz".

Ancaq "sapı özümüzd n" olan baltalar yatmamı dılar. Onlar ideya qarda ı olan bol evik-da nak havadarlarının köm yi il özümüzün sa lam kökümüzü do rayırdılar.

1925-ci ild bol evik orqanı olan " Qızıl sg r" jurnalının dör-düncü sayında Da lı li Hüseyin adlı birisi "Müsavat zamanında nec i l yirdik?" s rlöv h li yazı il çı ı etdi. C mi üç s hif lik yazısında o, 1919-1920-ci ill rd ank ndind , Qusarda v Bakıda müsavat ordusunda bol evik t bli atı aparmasından, agent kimi ruslara quyruq bulayıb b r da imasından f rl yazır. Milli qeyr tli zabıt v generallarımıza qara ya an Da lı li Hüseyin yazısının bir yerind o uyuruq:

"N hay t, Rusiya ordusu Az rbaycan s rh dl rin ya ınla ır. Bakı proletariyası inqilab ruhu il qayna ır v 29 aprel yeti ir. M n o zaman Bakı mövqe komandanlı nda idm t edirdim. Ta ı-mımız qırmızı ordunu qar ılamaq üçün va zala getm k is-t yirdi. H r miz dö ümüz bir parça qırmızı ta mı dıq. Bu zaman mövqe komandiri general V zirov Firidun b y idar y girdi. Bu d f çavı t r find n diqq t komandası verilmir. General m n-d n b r aldı:

— li Hüseyn, bu nə bərdir. Dövlərinizdə qırmızı nədir? Mən cavab verdim:

— Bu gündən etibarən sizlərə yox, bizlər ordu təkilində olacaq. Bizlər mövqə komandiri və zifəsinə dəyəcəyik.

General Firidun bəy Vzirov bu sözləri eşidib bənimə ağısaldı və bayıra çıxdı".

Namrdə Dağlı li Hüseynin yazısından sonra general yenidən həbs edilir. Bu dəfə onun imdadına çatan olmadı. 1925-ci il iyunun 30-da yetmiş beş yaşında onu güllə dilər. Nəriman Nərimanov kimi qeyri- Milli Təşəbbətlə o lumuz həmin il martın 19-da Moskvada vəfat etmişdi. Azərbaycanlı Kirov, Mirzoyan, Sərkis Danilyan, liheydr Qarayev kimi pambıqla bəksənlər at oynadırdılar.

***

Yazımın əvvəlində qeyd etmişdik ki, istər Tiflis arxivində, istərsə də generalın qızı mərhum Nigar anımda atası haqqında çox qısa məlumatlar vardı. O vətəndən aylar, illər keçirdi. Çoxsaylı ziyalı ailələrinin qocaman nümayəndələri ilə görüşəndə söhbət zamanı general Firidun bəy Vzirov haqqında da soruşdum. Nə arxiv sənədlərindən, nə də görüşmüşlərimdən general haqqında heç bir soruşa bilmirdim.

Ötən ilin (2003-cü ildə) payızında hansı bir əyir əhənsə Mərkəzi Dövlət Tarix muzeyinin general Firidun bəy Vzirovun sənədlərini tədqiq etdiyindən bəhrələndim. Bu qiymətli sənədləri və rəqləyən istər-istəməzlə nəvətsə, kiminsə dediyi zərər məsələ dönmə sözləri yimindən keçdi: "lyazmalar heç vətənlənmir". Bu dərudən də bəldir.

General-mayor Firidun bəy Cəlal bəy oğlu Vzirovun "Hərbi idmət kitabçası"ndan sənətlər:

1850-ci il aprelin 19-da Tiflisdə zədgən ailəsində anadan olmuşdur. Atası Cəmal bəy Mirzə smayıl oğlu Tiflisdə məhkəmə iclasçısı, anası səm tənim evdə qadındı. Firidun bəy ilk təhsilini Tiflis klassik gimnaziyasında almışdır. 1868-ci ildə Yelizavetqraddakı yunkerlər məktəbini ikinci dərəcə ilə bitirmişdir.

H rbi idm t unter-zabit rütb sind yeddinci Belorus Quasar alayında ba lamıdır.

1877-ci ild Tver-Draqun alayında idm t ed n rotmistr Firidun b yi dördüncü eskadrona komandır t yin etdil r. Onun komandırlik etdiyi eskadron avqustun 19-dan sentyabrın 8-d k Odessa h ri ya nlı ndakı Mehmetçi, Dobruji, Çobanköysü, Hacı lu, Bazar düzü k ndl rini dü m nd n t mizl di. Bu müharib d komandırlik qabiliyy tin gör onu tunc medalla, bir d üçüncü Aleksandrın imperatorluq etm sinin ildönümü r fin gümü medalla mükafatlandırdılar. Müharib d n sonra idm t yeri ikinci Qafqaz kavaleriya diviziyasına d yi diril n podpol-kovnik Firidun b y V zirovu laçı zabit kimi Qafqaz-H rbi Dair m hk m sinin üzvü seçdil r.

1897-ci il oktyabrın 13-d polkovnik rütb si il t ltif olunan Firidun b y iki il sonra onuncu Novotroski draqun alayına koman-dir t yin olundu. Bir müdd t Var ava, Rılski v ba qa h rl rd h rbi idm td olan Firidun b y V zirov 1906-cı il aprelin 18-d general-mayor rütb sil t ltif olundu. H min il ordudan t r is olunan general-mayor Firidun b y V zirov do ma h ri Tiflisd Mi aylovsk prospektind ki yüz on bir sayılı mülkünd ya amıdır.

Nizami qo un hiss l rind otuz s kkiz illik qüsursuz idm tind general Firidun b y V zirov yüks k ali ordenl rl t ltif olunmu dur. O, 1882-ci il yanvarın 19-da üçüncü d r c li "Müq dd s Stanislav" (müs lmanlar üçün t sis olunmu), 1889-cu il mayın 6-da üçüncü d r c li "Müq dd s Anna", 1893-cü il iyunun 15-d ikinci d r c li "Müq dd s Stanislav", 1898-ci il sentyabrın 22-d dördüncü d r c li "Knyaz Vladimir", 1902-ci il avqustun 1-d ikinci d r c li "Müq dd s Anna", 1905-ci il noyabrın 20-d üçüncü d r c li "Knyaz Vladimir" ordenl ri il t ltif olunmu dur.

General-mayor Firidun b y V zirova m sus s n dl r arasında birisi diqq timizi üsusil ç kdi. Rus v r b lifbasında yazılmış "Be ik mahnıları". M hur maarifçi smayıl b y f n-di-yevin Nu a q zasının k ndl rind n topladı ı bayatıları, be ik mahnıla-rımı, atalar sözl rini general rus dilin t rcüm edib. Uzun müdd t Rusiyanın ayrı-ayrı h rl rind yad mühitd h rbi idm td

olmasına baxmayaraq, general Firidun bəy Vəzirov ana dilini inceliklərinə qədr qoruyub saxlaya bilib.

POLKOVNİK DANIYAL BƏY HƏLLƏV (1876-1920)

*Ah, o qızları, o qal anları,
Sən min üstündən an qanları,
Nə sildən-nə silə verdim yadigar,
Üstünə yazılı bir keçmiyim var.*

Sənə Vurulan

Yirminci əsrdə qələbə bir milli ordu sərkərdəmizin sorağı ilə 1985-ci ilin noyabrında Tiflisə getdim. Sorağı məni jurnalist dostum Seyfulla Cəfəri verdi. Polkovnik Daniyal bəy Abdullabəy oğlu Həlləvün qızı Leyla anımı evdə tapıb bildim. O, Kutaisiyə hüsrün yerinə getmişdi. Rəna adlı mehriban bir qadın məni çox səmimi qəbul etdi. Elə ki, polkovnikin adını çəkdim, bütün müsahiblərimdə oldu kimi onu da bərk təccüb hissi bürüdü. Məni onu çox yadıba almadım. Yarım əsrdən çox keçən bir müddətdə birdən-birən bol evlərin qarşısını vuruş sərkərdənin ömür yolu ilə maraqlanmaq, ləhbət, hamını təccübləndirib bilərdi. Özü də 1985-ci ildə, hər dəfə qarşı müsavət generallarının uzaq, yadıba qohumlarını axtarıb tapanda belə təccübləri çox görmüdü.

Rəna anımı ühbətlərdən qurtarmaq üçün “Seyfullanın dostuyam”, - dedim, — “Qohumunuzun Sizə salamı var, ünvanınızı da ondan almı am...” Onda Rəna anım sevincindən bildi, məni harda oturtsun.

Bayaqki təccübün və ühbətini görən zadgan anımlarına məsus incəliklə dön-dön üzrə ahlıq etdi. Uzun illər keçməsinə baxmayaraq, danışıqda, davranışında bəy və zadganın sənəməsus yadın varsa, bu səmimi anım özündə saxlaya bilib. Belə saf keyfiyyətləri hələ də yadına vətəncilərimizi görəndə, istər-istəməz adam hədsiz qürur hissi keçirir. Sevinirsen ki, bu saf bulağın

gözü h l tutulmayıb. G l c k qızlarımıza onlar ülvı laqı, göz l v z rif davranı ı il h l ço ey ver bil rl r.

Evd polkovnik m sus n qalmı dısa, rena anım s av tl m n göst rdi. Üst lik d e idib-bildikl rini n ql etdi. Divardan asılan r ngli r sm i inin d polkovnik m sus oldu unu f rl bildirdi.

Daniyal b y Abdulla b y o lu 1876-cı ild Balak nd mülk dar ail sind anadan olub. Ail sind altı övlad böyüd n Abdulla b y onların hamısına ali t hsil vermi di. ki o lu Qara li b y v Murtuz li b y Peterburq Universitetinin hüquq fakült sini, B ir b y is h min universitetin rq dill ri v hüquq fakült l rini bitirmi dir. n kiçik M h mm d b y Moskva K nd T s rrüfatı Akademiyasının aqronomluq fakült sini qurtarmı dır (sonralar Sosialist m yi Q hr manı olmu dur). Ail nin yegan qızı M ry m is Tiflisd ki Müq dd s Nina Qızlar nstitutunun m zunu idi.

Yalnız ail nin üçüncü o lu özünün arzusu il h rb s n tini seçmi di. Daniyal b y Stavropoldakı dadiy (realnı) m kt bini bitirdikd n sonra bu q rara g lmi di. Sonra Peterburqdakı üçillik Mi aylov topçuluq m kt bind o umu du. Artilleriya m kt bini la bitir n podporuçik Daniyal b y Qars vil y tinin C laus h rciyind yerl n otuz doqquzuncu artilleriya briqadasına idm t gönd rildi. Bu briqadada on ild n ço idm t ed n Daniyal b y tabs-kapitan rütb sin q d r yüks l bildi. Xidm tinin on ikinci ilind onu Tiflis quberniyasının Mu rovani h rind ki birinci artilleriya polkuna d yi dil r. Bir az sonra h min polk Qam-boriy köçürüldü. Cahan müharib sind n yaralı qayıdan Daniyal b y 1915-ci ild uzunmüdd tli müalic m zuniyy tin bura ılır. D d -baba v t ni Balak nd ya ayır. Bununla da imperiya ordusunda idm tini polkovnik rütb sind ba a vurur. 1918-ci ild Az rbaycan Milli Ordusu yaradılarda Müdafı Naziri general S m d b y Mehmandarovun si d v ti il G nc d yaradılan korpusa komandir müavini t yin olunur.

A am mehman anada rena anımdan aldı ım qeydl r bir daha göz g zdirdim. lb tt , onların azlı ı m ni m yus etdi. N va t qayıdaca ı m lum olmayan Leyla anımı gözl m yi q t etdim. Va t bollu undan istifad edib, Qori Seminariyasının ar ivind

ara dırmalar apardım. H ms n t dostlarımla görü üb Tiflisd anadan olmu general Firidun b y V zirovun (1850-1925) heç olmasa bir qohumunu tapmaq, görü m k ist dim. General V zirov da 1919-20-ci ill rd milli ordumuzda idm t edib. Hamı t ssüfl bildirdi ki, bel bir generalın adını ilk d f e idir.

Öt n srin vv ll rind n ba layaraq, bizim müt r qqı fikirli ziyahılarımız Tiflisd daha ço m sk n salıblar. Ona gör d inqilaba q d rki ziyahılarımızın hansının ömür yoluna n z r salırsansa, ist r-ist m z Tiflisl ba lılı ına rast g lirs n. T ssüf ki, bel görk mli siy tl rimizin adları b dil dirilmir. Olub-qalan ni an l r is bir yandan silinib itirilir.

General-topoqraf brahim a a V kilovun öt n srin sonlarında tikdirdiyi si mülkü U .Ç eidze küç sind sl memarlıq abid si idi. ki göz ist yirdi, tama a el sin. Bu evi m n 1983-cü ild generalın o lu Faris b yin ç kdiyi s em vasit sil a tarıb tapmı dım. Bakıya qayıdanda Faris b y dedim ki, eviniz sa salamatdı, getdim, ziyar t el dim. Onda Faris b yin nec sevindiyyinin bir Allah, bir d m n ahidi oldum. Do san dörd ya lı t nha qoca durub qara kafın enli siyirm sind sa ladı ı h min evin foto klini tapdı, dön -dön öpüb u aq kimi kövr ldi.

kim rt b li mülkd iki gürcü, bir erm ni ail si ya ayırdı. Soru dum ki, bilirsiniz, bu mülk kimin olub? Cavab verdil r ki, bir tatar (Az rbaycan — .N.) generalının.

Bu g li imd d dözm yib ev yen ba ç km k ist dim. Hansı göz görünm z qüvv s m ni ora ç kirdi. El bilirdim orada, o mülkd , qar ısındakı o c nn t b nz r ba da Az rbaycanın bir parçası öz o lunun h sr tind dir. Üst lik d Faris b y danı mı dı ki, qapımızdakı a acların hamısını atam Qarayazıdan, Salahlıdan g tirmi di. Atam o a aclarla h mi h msöhb t olardı. Onları sı allaya-sı allaya, h r bir a acın boyunu sev -sev böyüd rdi. Uzaq h rl r topoqrafiya ç kili l rin ged nd onlara da salam yazardı. Anama, biz dön -dön tap ırardı ki, a aclar amanatdı, onlara va tında su verin, korluq ç km y qoymayın.

Veriyski körpüsünü keçib balaca dikdir ç ı anda gözl rim inanmadım. Generalın mülkü yo idi, yer üzünd n silinmi di, sanki burda heç bel ey olmayıbmı . Yalnız sahibsiz ba ın a acları

qalmı dı. M ni qınamayın, m n el g ldi, o a aclar yetim u aq kimi a la ırdılar. Ya ınla ıb o adım onları. limi gövd l rin ç kdim. Generalın ruhuna r hm t o udum, ya ı tanıdı im m rhum Faris b yi yada saldı. Kövr ldim. “Eh, dünya, niy bel v fasızsan” — pıçıldadım. Ba ım üstünd göy yüks l n a acların yarpaqları ı ıldadı. Kül kmi t rp tdi onları, yo sa m nim g li im sevincl pıçıldı ırdılar? Dey bilm r m, birc eyi bilir m ki, canıma od saldı o a acların qürb td yetim qalma ı...

Xeyli aralıdakı qon ulardan soru dum ki, bu mülkü niy uçurublar? Cavab verdil r ki, guya yanından keç n yolu geni l ndirm k ist yibl r, yol-zad da ç km yibl r. Evi uçurduqlarına da pe man olublar...

Bel c bizim tari i abid miz, tari imiz keçmi Tiflisd n silinir. Acınacaqlı haldır ki, bu da bizim s lahiyy tli v zif adamlarımızı narahat etmir. O va t, 1983-cü ild ev salamat olanda Bakıda r smi idar d , bir r smi v zif sahibin dedim ki, Tiflisd generalın evi qalır.

— N dem k ist yirs n? - deyib boz-boz üzüm ba dı.

— Ya ı olar, - dedim, Gürcüstan hökum ti il danı ıb mülk bir lövh vurdurasınız. A ı, o evd alqımızın yegan topoqraf-generalı brahim a a V kilov ya ayıb. General brahim a a V kilov tari i siyy tdir...

M ni a ıra q d r dinl m y n r hb r s etinasızlıqla:

— Fikirl rik, — dedi, — indi va t yo dur.

T ssüf ki, bizim “a ıllı r hb rimiz” fikirl m y va t tapana kimi “d li vurub çayı keçdi”...

H min il Tiflisd ahidi oldu um bir hadis y az rbaycanlı kimi h dsiz sevindim. ndi d unuda bilmir m. Bir küç d n keç nd kitab ma azası görüb iç ri keçdim. Satıcı yara ıqlı cavan bir o lan idi. E itmi dim ki, gürcül rin rusca danı an adamdan acı ı g lir. M n d rusca soru dum ki, sizd tari i mövzuda ya ı kitab varmı? Sa lancın varsa, ver, neç y des n alaram. O lan üzüm ba ıb, t miz Az rbaycan dilind :

— Var, — dedi, — buyurun, alın, cavan ya ında G nc d v fat etmi air Nikolaz Barata vilinin h yatından s n dli povestdir.

Alsanız, pe man olmazsınız. Burda na çıvanlı air Qönç b yim haqqında da maraqlı m lumat var.

— Az rbaycanlısanmı? — dey sevincl soru dum.

— Yo , — dedi, — gürcüy m, — f rlı — Meydanda ya ayıram. Bizim Meydanda ya ayan bütün mill tlr Az rbaycan dilind m nim kimi t miz danı ırlar, h l Sizin mahnları da o uya bilir m, h r bazar günü saat ikid “Mu amat saati”nı s birsizlikl gözl yir m.

Dün n general brahima a V kilov mülkünün uçurulması qanımı qaraltmı dısa, bu gün dilimiz , musiqimiz olan hörm t m ni göyün yeddinci qatına qaldırdı. Kitab ma azasından sin dolu sevincl çı dım.

Üç gün sonra Leyla anım Daniyal b y qızı Kutaisid n qayıtdı. M n onun görü ün getdim. Söhb t zamanı ahid oldum ki, rena anımdakı yüks k s viyy li zad gan z rifliyi ona alası Leyladan keçm dir.

— Leyla anım, — dedim, — Sizi, ço usu, ona gör gözl dim ki, Az rbaycan Milli Ordusunun yaradılmasının ahidi olmusunuz. Buna ya ınız da imkan verir. Üst lik d h rbçi qızı olma ınız... O va t Sizin on be ya ınız olub, dem k, n yis atırlaya bil rsiniz?

H l lik sualımlı bir yana qoyan müsahibiml aramızda rkyana bel bir söhb t oldu:

— Siz m nim ya ımı hardan bilirsiniz?

— M nim dostum, Sizin qohumunuz Seyfulladan, — dedim.

— Ki inin qadının t v llüdü il maraqlanma ı keçmi d q bah t sayılardı. M n d keçmi in adamıyam. Amma Siz ba ı layıram. Ona gör ki, vv la, qona ımsınız, ikinci d , Siz cavansınız, m n is qocayam — deyib ür k dolusu güldü. — N is , keç k sas m tl b . Bakıda biz az ya adıq. Tezlikl atamın idm t yeri G nc y d yi dirildi. Atam G nc d iki d f i l di: bir on s kkizd , bir d iyirminci ild .

On doqquzuncu ild is atamın Müdafi naziri Mehmandarovla, müavinli ri lia a ı linski, general brahima a Usubovla v ahzad mir Kazım Mirz Qacarla Az rbaycan ordusunun nüma-yi ini q bul etdikl ri yadımdadır.

El ki, XI ordu Bakıya g ldi, alq möhk m t vi dü dü. Ço ları rana, Türkiy y qaçırdı. Onda atam, alalarım — Leyla, Tamara v m n G nc d ya ayırdıq. Qaçma ı atama da t klif el dil r. O, imtina edib dedi ki, anamı, ail mi Balak nd qoyub hara gedir m. Getm di. Atamın dayısı Livan H ll cov Az rbaycan Xarici l r nazirinin müavini idi. O getdi rana. ndiy kimi d heç bir b r- t r yo du.

M n XI ordunun G nc d tör tdiyi d h t l rin ahidiy m. Bol evik ordusu va zal t r fd n, erm nil r is Ba manlardan h ri güçlü top at in tutdular.

Bol evikl r g l n a amı atam ev b rk hirsli g ldi. h rin h rbi komendantı general-mayor mir Kazım Mirz Qacarın, G nc d yerl n birinci süvari diviziyasının komandiri general Cavad b y ı linskinin v zif l rind n azad edilm l ri onu b rk s bil dirmi di. Atamın yav ri dedi ki, XI Ordunun q rargahından g l n zabitl r bizim komanda hey ti il ço kobud r ftar edirl r. Az rbaycanlı zabitl ri i d n çı ardıb özl rininkini qoymaq ist yirl r. Göz tçi m nt q l rin öz adamlarını t yin edirl r. On birinci ordudan g l n zabitl rin ks riyy ti erm nidir. N G nc atıcı alayının, n d ki süvari alayının sg r v zabitl ri buna razılıq vermirl r. Hamı bir s sl etirazını bildirir.

O ul, G nc qır ınının ilkin s b bi erm nil rin aravurması oldu. Daha ço onlar özl rini “qalib” kimi aparırdılar. Mayın iyirmi be ind n iyirmi altısına keç n gec h rin erm nil r ya ayan hiss sind n toplar v pulemyotlardan at ba ladı. Yerli erm nil rin satqınlı ı, yan ti tam üz çı dı. Bizim inadla vuru an sg rl rimiz ruslardan ço lu sir almı dılar. Yerli hali üsyan ed n döyü çül rimiz canla-ba la köm k edirdi. Mayın iyirmi yeddisi idi, yo sa bilmir m, iyirmi s kkizi idi. Bakıdan g l n zirehli qatar stansiyanı l keçirtti. Bundan sonrakı iki günd d h r iki t r fd n at dayanmadı. Bol evikl rin qaba na dü üb yol göst r n erm nil r h rin müs lman hiss sind qanı su yerin a ıtdılar. Mayın otuz birind XI Ordu h r girdi. Az rbaycanlılara qar ı v h ilik, talan, qır n daha da gücl ndi. h rin bütün küç l ri insan meyidi il dolu idi. Su quyularının hamısı meyidl doldurulmu du. Bol evikl rl erm nil r bunu q sd n el mi dil r ki, h rin

müs İman halisi içm y su tapmasın. Meyidl ri basdırma a imkan vermirdil r, camaata acıq verirmi kimi meyidl ri ata, camı a qo ub h rin k narına atırdılar.

H yatımda bundan d h tli s hn , bundan böyük v h ilik görm mi m. Bel v h iliyi ancaq sizin kommunistl r el y bil r, - deyib ço s rt sif tl m n ba dı.

— M n kommunist deyil m, Leyla anım.

— H , n ya ı — deyib, t ccübl ndi, — görür m, bol evikl r qar ı vuru an milli ordu s rk rd l ri il d ona gör canf anlıqla material toplayırsan. Bu daha pis, s ni el kommunist olmadı ina gör d dola dıra bil rl r.

— Leyla anım, m nim ya ıdlarımın ço usu ona gör kommunist olurlar ki, ll rin v zif keçirsinl r. M nim is bu bar d i taham koru dur. V zif sahibi olsaydım, üç gün Tbilisid sizi gözl y bilm zdim. Yo sa, Bakıya qayıdan kimi m ni v zif d n qovardılar. Yaman s rtl mi dik, az qala dala acaqdıq. M nim kommunist olmama ım çulumu sudan çı artdı, bizi barı dırdı.

1920-ci ilin avqustunda h r v ba st liyi yayıldı, — deyib köksünü ötür n Leyla anım söhb tin davam etdi. Atamdan is heç bir b r yo idi. Deyirdil r ki, general Cavad b y ı linski, polkovnik Cahangir b y Kazımb yov, Sarı l kb r, Qaçaq Q mb r, atam böyük bir d st il me l rd vuru urlar, bol evikl r tabe olmaq ist mirl r. Bir azdan atamın h lak olması b rini e itdik.¹ Biz bir müdd t zirz mid ya adıq. G nc d v ziyi t ço pis idi.

halini milç k kimi qırırđılar: günahlımı da, günahsız ı da, h bs analar adamlı dolu idi. Y qin, dostunuz Seyfulla Siz demi olar, atam h m d ya ı r ssam olub. O d h tli ild s rl ri it-bata dü dü. Bir neç sini sa laya bilmi m: “Qars m nz r l ri”, “Balak n da ları”... Qır altı ya ında h lak olan polkovnik atamın birc foto kli qalıb, o da at üstünd Qars h rind ç kilib.

¹ Keçmi milli ordu zabiti, 95 ya lı Ramazan H m z t o lu X lilov ahidlik verir ki, polkovnik Daniyal b yi G nc ÇK-sının s dri Tu areli 1920-ci ilin İyununda h bs edib, a ka il do ramı dır — .N.

— Leyla anım, o qarı ıq va tda Balak n nec g lib çı dınız?

— Ço ç tinlikl , atamın bir dostu bizi ilas el di. Anamın yanına Balak n g ldik. Anamla atam 1904-cü ild Qarsda evl nibl r.

Anam briqada komandirinin qızı olub, milliyy tc polyakdır. Felisin Stanislavovna Krinseviç-Qijdeu. Anam Var avadakı m hur zad gan n slind n idi. Ail d iki bacı idik; kiçik bacım Tamara u aqk n v fat edib.

— Yen kinay li zarafat edir — m nim is üzüm b rkdi. H l d ya ayıram. Bu il s ks nin ar asını yer vuracam.

Bütün bunları da ili t latüml , göz ya larını içind bo arağ damı an Leyla anım söhb timizin sonunda yen zarafatından qalmadı.

— Özünü gözl , o ul.

— N d n, Leyla anım? — dedim.

— DTK-dan, milisd n, adam güd nl rd n...

— Niy ki, neyl mi m?

— S n heç n el m mis n, h l lik... M nim is a zım qızı dı, ço eyi danı dım. Dediylimin hamısını yazıb özünü ata-balaya salma.

— Çalı aram, Sizin ist yinizc olsun, — deyib inamla söz verdim.

Leyla anımla söhb timiz 1985-ci il noyabrın 14-d olmu du. Bu tari i m n cib d ft rç md d qeyd el mi m. Bu yazını is 22 iyun 1992-ci ild q l m almı am. Leyla anımın m n tövsiy el diyi ehtiyata ehtiyac qalmadı.

*yun, 1992-ci il
M rd kan sanatoriyası*

**GENERAL-MAYOR S DULLA AN
BÜLF THZAD
(? - 1918)**

Na çıvanın rurlu tayfasında bülf th anın ail sind anandan olub. kinci Rusiya- ran müharib sind n (1826-1828) v rüsvayçı Türkm nçay sülh müqavil sind n (10 fevral 1828-ci il) sonra

Rusiyanın z bt etdiyi torpaqlarda v t n, torpaq t ssübü ç k n bir ço ziyalı tayfalar v ayrı-ayrı b yl r rus t b liyind ya ama 1 özl rin ar bilib rana mühacir t getdil r. Bel silzad n sill rd n biri d s dulla an bülf thzad nin ail si olmu dur.

s dulla an randakı Kazak diviziyasının vv ll r sıravı sg ri olmu , uzun ill r nümün vi idm tin v d rin biliyin gör general rüt b si il t ltif olunmu dur.

s dulla an M rut inqilabının 1905-1911-ci ill r ilk günl rind milyonlarla insanlara qo ulmu M mm d li ahın leyhin çı ara q Kazak diviziyasından istefaya çı mı dir. 1908-ci il iyulun 24-d gec m clis topa tutuldu. H min gec m rut inqilabının f al müdafi çil rind n biri kimi s dulla an m clisi müdafi et-mi dir. Bundan sonra o, randa milli azadlıq h r katının müca-hidi kimi öhr t qazandı.

O, 1909-cu ild mücahidl rin Tehrana da il olması üçün, azad- ahların Tehran v Q zvin yürü ünd d f al i tirak etmi dir. General s dulla an bülf thzad Tehran f th olunandan sonra idar hey tinin t klifi il ahzad M sud Mirz Zilli Sultanla birg Avropaya getmi dir.

nqilab yatırıldıqdan sonra s dulla an bülf thzad ameri-kalı Morqan osterin v zin ba zin dar t yin olunur. Az müd-d t bu v zif d i l dikd n sonra, guya onun n slinin v özü-nün B hayi t riq tin m nsub oldu una gör i d n azad edirl r. ran alimi Mehdi Bamdad yazır ki, s dulla an bülf thzad nin dü ünc v ba ı ları bu ehtimaldan ço -ço uzaqdır. s dulla anın n slinin B hailikl heç bir laq si yo dur. Çünki B hayi t riq tinin üzvl ri heç va t siyas tl m ul olmamı lar. ksin , onlar bu i in tam leyhin olmu lar. s dulla an is kamil n siyas tl m ul olmu ,

onun gördüyü il r b hayil r t r find n qada an olun-mu du.
s dulla anın f aliyy ti b hayil rin qid sin tamamil zidd idi.

1915-ci ild ruslar Tehrana hücum ed nd s dulla an Teh-randan Kirman aha mühacir t getdi. 1916-cı ilin avqust ayında keçmi Kazak diviziyasının polkovniki, ya ın dostu brahim an Mün izad (1878-1918) il birg "C za komit si" yaratdı. Sonralar bu komit y M mm dn z r an Mi k tülmalik, K rim D vatg r, dövl t bu da anbarının r isi Mirz smayıl an irazi, Hüseyin L l , Ehsanulla an, yazıçı Mirz l kb r r-da i, ttat Hüseyin madulküttab v Hacı Zaman Kürdüstanı Bahadurüs-s lt n d da il oldular. Komit üzvl rinin vasit si il halini soyub-talayan bir neç n f r öldürüldü. Bu va t K rim D vatg r komit nin sirl rini açmaq fikrin dü dü. Onu komit nin tap ır ı il ya ın dostu R idüssultan öldürdü. Komit y t sadüfi, m nf tğüd n v tamahkar adamlar da üzv oldular. Tezlikl Hacı Zaman an Kürdüstani komit nin bütün sirl rini açdı onun hiyl sil komit üzvl ri Kürdüstanın Bani h rin köçürüldül r. 1918-ci ild onlar h bs edilib doqquz ay zindanda sa lanıldıqdan sonra azad edildil r. H min ili H s n Vüsu-qüdüvl ba nazir t yin olundu. D rhal "C za komit si"nin bütün üzvl ri h bs edildi. Hüseyin L l ni v R idüssultanı dar a acından asdılar. Komit nin ba çısı s dulla an bülf thzad v brahim Mün izad ni Gelata sürgün etdil r.

1918-ci ilin sentyabr ayında ba nazir Vüsuqudüvl nin tap- ır ı il Simnanla Dam an arasındakı yolda onları güll l dil r.

General s dulla an bülf thzad nin yaratdı ı "C za komit si" c misison ay f aliyy t göst rdi.¹

---

¹ General bülf thzad haqqında faktları biz t qdim ed n Respublika lyazmalar nstitutunun m kda 1, tari elml ri namiz di Tahir anım H s nzad y s mimi q lbd n t kkürümüzü bildiririk. — .N.

H r f rdin bioqrafiyası oldu u kimi, h r n slin d özün m sus bioqrafiyası var. Bu bioqrafiyalar mü t lif raitd n, mü t lif tari i dövrl rd n keçdiyi üçün mü t lifdir. nstanların taleyi oldu u kimi, n sill rin d taleyi var. Bu talel ri sonradan pisl m k, ya ud d yi dirm k olmaz. Onların üstünd n tt d ç km k olmaz. Onları nec varsa, el c d q bul etm k lazımdır. g r sonradan g l nl r özl rind n vv lkil ri inkar ets l r, onu yo a çı artma a çalı salar, tari in m rh l l rind bir bo luq m l g l r.

*smayıl ı lı
alq yazıçısı*

TAR NA S H F L R

Qambay M mm d o lu V zirov (1899-1937)— 77-ci Az r-baycan divizi-yasının komandiri. 1937-ci il oktyabrın 13-d n 14-n keç n gec güll l nmi dir.

Na çıvan

C m id an C f rqu lu an o lu Na çıvanski (1895-1938) — komdiv. 1938-ci il avqustun 26-da “Troyka”nın ahidliyi il Moskvada güll l nmi dir.

Na çıvan

mistan Mahmud o lu yubov (1896-1937) — diviziy komissarı. 1937-ci il yanvarın 5-d n 6-na keç n gec güll l nmi dir. S.Vur unun “Komsomol poeması”nın q hr manı.

Qaza

**C il M dipa a o lu liyev (1905-1938) —
q rargah r isi. 1938-ci il yanvarın 3-d n 4-n keç n
geç güll l nmi dir. Mayor.**

mkir

**M mm d K rim o lu Veysov (1900-1972) —
polkovnik. 37-ci ild h bs olunmu , 9 il Sibir
sürgünü ç kmi dir.**

ama 1

**Qalib b y brahima a o lu V kilov (1888-1937) —
polkovnik. 1937-ci noyabrın 15-d n 16-na keç n geç
güll l n-mi dir.**

Qaza , Tbilisi

**Seyfulla Hacı Rüst m o lu Mehdiyev (1902-1937)
— polkovnik. 1937-ci il oktyabrın 13-d
güll l nmi dir.**

smayılı, Lahıc k ndi

Cabir m rulla o lu liyev (1902-1937) — 77-ci Az rbay-can atıcı diviziyasında briqada komissarı. 1930-cu ild Leninq-radda N.T.Tolmaçov adına H r-bi-Siyasi Akademiyanı bitir--mi -- dir. 1937-ci il oktyabrın 13-d güll l nmi dir.

Bakı

Heyd r Sadıq o lu V zirov (1893-1937) — komissar. 1937-ci il oktyabrın 13-d n 14-n keç n gec güll l n-mi dir.

Na çıvan

Murtuz Heyd r o lu Talıbzad (1902-1938) — polkovnik. 1938-ci il yanvarın 8-d n 9-na keç n gec güll -l nmi dir.

Bakı

Soltanh mid C Brayıl o lu Pa ayev (1898-1938) — h rbi komissar. 1938-ci il yanvarın 3-d n 4-n keç n gec güll l nmi dir.

ama ı

**S dr d d i n M m m d o l u V z i r o v (? - 1 9 3 8) —
general-mayor Qambay V zirovun qarda ı. 1938-ci
il yanvarın 3-d n 4-n keç n gec güll l nmi dir.**

**Na çıvan,
Nehr m k ndi**

**Seyidb yli Zülfüqar Abbas o lu (1892-1938) — h rbi
komissar. 1938-ci il yanvarın 7-d n 8-n keç n gec
güll l n-mi dir.**

u a

**Mehdib y Eynalı o lu Sultanov (1880-1937) —
polkovnik. 1918-ci ild Bayılda yerl n Göyçay
piyada alayının komandiri. 1920-ci ild is
Az rbaycan diviziyasında 3-cü alayın komandiri.
1937-ci il iyulun 26-dan 27-n keç n gec
güll l nmi dir.**

G nc

Hacıbaba Hacı l s g r o lu N z rli (1895-1938).
H rbi yazıçı, Az r-baycan Da -atıcı diviziyasının
ko-missarı. 1938-ci il yanvarın 8-d n 9-na keç n gec
güll l nmi dir. “Laçın”, “C susun yardımçısı”, “Yüz
iyirmid n ikisi” v b. s rl rin mü llifidir. “Qızıl
sg r” q zetind v “Az rbaycan H rbi
n riyyat”ında öb r isi olub.

ama 1

H s n Pa a o lu R hmanov (1902-1938) —
komissar. 1922-ci ild n “Savadlı Qırmızı s g r” v
“H rbi bilik” jurnallarının m sul redaktoru
olmu dur. 1930-cu ild “Az rbaycan Da -Ni ançı
diviziyasının on illiyi” kitabçasını n r etdirmi dir.
1938-ci ild h bs edilib güll l nmi dir.

Bakı

*Öz müz ff r bayra ıyla g lib keçdikc ill r
Bir b di bahar kimi gü l açacaq atir n.
Yad ed c k hörm t il s ni g l n n sill r,
Heyk l kimi ucalırsan q lbimizd bu gün s n.*

*Al qanunla suvardı ın Az rbaycan torpa ı
Öz ba ını ym y c k c lladlara bir daha!
Vüqarına and içdiyın bu azadlıq bayra ı,
S nin ölm z adını da aparacaq sabaha.*

*S m d Vur un,
alq airi*

*Öz ata-babasına hörm t etm y n
ba qalarının da hörm tin layiq deyil.*

alq m s li

37-N N GENERAL QURBANLARI

Yüks k s rk rd lik qabiliyy tini Müsavat ordusunda qazanmı general Qambay V zirov, C m id an Na çıvanski, polkovnik Seyfulla Mehdiyev, Murtuz Talıbzad , M mm d Veysov v ba qaları otuzuncu ill rd h rbin ç tin yollarında sür tli ir lil yir, milli alay v diviziyalara komandirlik edirdil r.

Qeyri-adi bacarı a malik olan h rbçi o ullaımız S m d b y Mehmandarov, lia a ı linski, M mm d b y Sulkeviç, brahim a a V kilov, ahzad mir Kazım an Qacar, H bib b y S limov kimi qudr tli generallarımızın inelind n “çı mı dılar”.

Az rbaycan s rk rd l rinin ıldırım sür tli ir lil yi i Sovet imperiyasında yu arı dair nin narahatlı ına s b b oldu. Onları m hv etm k üçün h r sin bir qara ya dılar: pantürkçü, müsavat zabiti, trotski-zinovyevçi v daha n l r...

Sibir v Solevetski adalarına az rbaycanlı zabitl rin ucdantutma sürgünü ba landı. Yüks k rütb lil r — generallarımız is h bs edilib dar zindanlarda güll l ndil r. Milli Az rbaycan diviziyaları is l v edildi.

Böyük V t n müharib si ba lananda rus diviziyalarının t rkibind döyü n az rbaycanlı sg r v zabitl r addımba ı dil g lm z bir söyü l t hqır olunur, güll l nirdil r. Onda (1942-ci ild) ömrünün son aylarını ya ayan m hur generalımız lia a ı linskinin t klifi il milli diviziyalar t kil olundu.

Acınacaqlı haldır ki, “respublikanın sahibi” M.C.Ba ırov m hz onda ayıldı ki, bu milli diviziyalara komandanlıq etm k üçün bir n f r bel az rbaycanlı general qalmayıb, hamısı güll l nib...

Otuz yeddinci ild günahsız h bs olunub güll l n n h rbi adiml rimizin acı taleyi m ni ço dan dü ündürürdü. O ill rd n mahir s rk rd o ullaımız vicdansızcasına m hv edilib, istintaq zamanı onları a lası maz v h ilikl döyüb bir-birinin üzün dir ndiribl r. N respublikada, n d Az rbaycan diviziysında “ ksinqilabi-t kilat” olmaya-olmaya onlardan ifтираçı, yalan ifad l r alıblar. Bunların hamısı zorla, qeyri-insani i g nc l rin v amansız c zanın t btiqi say sind ld olunmu dur.

Repressiyaya m ruz qalmı bel h rbçil rin o lu, qızı, h yat yolda ı v ya ın-uzaq qohumları m n onların ç kdiyi d h tli zablardan danı anda ist r-ist m z Fyodor Dostoyevskinin “Heyvan heç va t insan q d r q d d ar ola bilm z, insan q d r mahir v yaradıcı q d d arlıq ed bilm z”, — sözl rini atırlayırdım.

ziz o ucu, g r va t tapıb bu yazıları o uya bils n h rbçi o ullaharımızın dözülm z zablarda m hv edildiyinin ahidi olacaqsan.

GENERAL-MAYOR QAMBAY V Z ROV

*lini vurmasa oda bir n f r,
Odun istisini nec hiss ed r.*

Nizami G nc vi

Otuz yeddinci ill rd h rbçil rin tuthatutu ba lananda ordu komandanı Oka Qorodovikov mar al Semyon Budyonniya deyir:

— Semyon, hamını bir-bir aparırlar. Bunun a ırı nec olacaq?

Budyonni t mkinini pozmadan cavab verir:

— Hamını yo , yalnız a ıllıları aparırlar. Bu, n s n , n d m n aid deyil...

Bu epizodu o uyanda ist r-ist m z h min ill rin günahsız qurbanları olan h rbçi o ullaharımızı atırladım. Diviziya komandiri general-mayor Qambay V zirov, briqada komandiri C m id an Na çıvanski, komissar Heyd r V zirov, Cabir liyev, polkovnik Seyfulla Mehdiyev, C lil liyev, Murtuz Talıbzad , komissar mistan yyubov v onlarca ba qaları bel a ıllı, bacarıqlı s rk rd l r idi... yirmi-otuzuncu ill rd milli h rbi kadrların hazırlanma- -sında, V t nimizin müdafi qüdr tinin möhk ml ndirilm sind bu s rk rd l rimizin danılmaz idm tl ri olub. Onların arasında Qambay V zirovun üsusi yeri var. Bu igid komandir Az rbaycan h rb tari in be c sur general b ed n Na çıvandakı nüfuzlu K ng rli n slind ndir.

Ömrünün otuz s kkizinci baharında h bs edil n Qambay M m--

m d o lu V zirov 1899-cu il avqustun 19-da Erm nistanın Gümürü¹ (indiki Leninakan h ri) h rind anadan olmu dur. İk yeddi illik t hsilini r van gimnaziyasında alan Qambay on s kkizinci ild s f rb r olunaraq altı ay Türkiy d i l mi dir. 1919-cu ild Az rbaycan Demokratik Respublikası milli ordusunda idm t ed n v h rbiyy m kt bini bitir n Qambay iyirminci ild n iyirmi ikinci il kimi Qaza da, C Brayılda v Qaraba da bol evizm leyhin mübariz aparan da naklara qar ı döyü l rd vuru mu dur.

B s iyirminci ild bol evik ordusuna könüllü keç n, sonralar general-mayor ali rütb si veril n v diviziya komandiri kimi m sul v zif tap ırılan Qambay V zirovun otuz yeddinci ild günahı n ydi?

Ar iv s n dl rind göst rilir ki, guya o, terrorçu- ksinqilabi milli t kilatın r hb ri olub. T kilatın sas m qs di silahlı üsyant kil etm kl Bakı qarnizonunun v 77-ci diviziyanın zabitl rini üsyana qaldırıb Az rbaycanı SSR -d n ayırmaq idi.

Bunların hamısının yalan v iftira olmasını gec d olsa tari özü sübut el di. Ancaq diqq tl t hlil edib, fikirl nd bel q na t g lirs n ki, Qambay V zirov kimi istedadlı s rk rd nin “günahı” h rbi pill l ri sür tl keçm sind olmu dur. H l tör-töküntüsü qalan, özümüz d mühüm v zif l r tutan da ili dü m nl rimiz bundan qor uya dü ürdül r. A ı, Qambay h m d va til müsavat ordusunda sırası sg r kimi idm t etmi di. Bir d , h min ill rd Qaraba da, Qaza da da nak ünsürl rinin m hv edilm sind ya ndan i tirak etmi di. ndi, 1937-ci ild Az rbaycanda XD K DT be inci öb sinin r isi Avanesyan ondan heyfını alırđı. Qambay V zirovu h bs etdir n v yalançı ittihamnam l rl güll l tdir n d da nak Avanesyan olmu dur. Akademik Ziya Bünyadovun otuz yeddinci ild güll l nmi kapitan K bi Saniyev haqqında “13896 nömr li istintaq i i” adlı m qal sind n bir epizodu o uyanda adam ist r-ist m z ür k a rısı keçirir. 1955-ci il sentyabrın ikisind SSR

¹ Son va tlara q d r Qambay V zirovun Na çıvanda anadan oldu u göst rilirdi. M rhum polkovnik R.Zeynalovun tapdı ı ar iv s n dl rind n m lum olmu dur ki, atası M mm d Gümürü d i l diyin gör , Qambay orada anadan olmu dur— .N.

Ba Prokurorluunun prokuroru keçmi canilrin birində sorumu dur:

“SUAL: — Söyləyin görək, sizin Azərbaycan SSR XDK-də illədiyiniz dövrdə məhsullara qarşı cəza tədbirləri tətbiq olunurdumu?”

CAVAB: — Məhsullara cəza tədbirləri (repressiya) mənim rəhbər olduğum öbəd tətbiq olunurdu, amma konkret olaraq kim, indi deməyə çətinlik çəkirəm. Amma yadımdadır ki, Azərbaycan diviziyasının Siyasi öbə rəisi İlyev Cabiri döyürdü. Baqəfəmililər yadımda deyil. İlyevi ondan ötrü döyüb ziddirədi ki, o, istintaqa lazım olan ifadələr versin, yəni V zirov, Aundov vəbaqələri təfənnidən idarə edilən “ksinqilabi mərkəz” haqqında ifadələr olsun.

SUAL: — Qambay V zirovu tanıyırsınızmı?

CAVAB: — Tanıyıram. O, Azərbaycan diviziyasının komandiri idi. O, bizim öbəd təfənnidən həbs edilmişdi. Onun işinə sənəbeinci öbən keçmiş rəisi Avanesyan aparırdı. Qambay V zirovu dindirmələri zamanı bərk döyürdü. Onu Avanesyan sənəmənim və öbən baqəməklərinin yanında döyürdü. Avanesyan Qambayı əllaqla döyüb ondan tələb edirdi ki, o, özünün ksinqilabi millətçi mərkəzində tirəkə haqqında ifadə versin. Qambay vələ özünü müqəssir bilmədi, bərk döyüldəndən sonra işə rəyəi boynuna alıb lazımı ifadələr verdi. Mən V zirov Qambayı döyməmişəm, amma bir daha deyirməki, Avanesyanın onu döyməsinin əhədiyəm.

SUAL: — V zirov Qambayın həbs edilməsi və məhkum olunması səsli idimi?

CAVAB: — O zamankı, mənbə bildiyim illərin arasında heç bir diqqətə layiq işəyö idi. O illərin hamısı məhsullara zorluun, işğənlərin tətbiq olunması ilə qura dırılıb və o illərin hamısı qeyri-obyektiv idi. O cümlədən V zirov Qambayın işində ondan vəbaqə həbs edilmiş adamlardan zorla və işğənlərlə alınmış yalan ifadələr üzərində qura dırılıb. İntinqə zamanı məhsullar dəfəllərlə bu ifadələri rədd edirdilər, amma onların bu ifadələri illərin tikilmir, məhv olunurdu. İlə yalnız o ifadələr tikilirdi ki, onlar

istintaq üçün faydalı idi. H bs edil n l rin ba qa riz l ri v r dd cavabları da heç va t i l rin tikilmirdi”.

Qambay V zirov t k h bs olunmamı dı. Onunla birlikd Az rbaycan diviziyasından qır n f r, Respublika H rbi Komissarlı ndan iyirmi n f r yüks k rütb li az rbaycanlı zabıt h bs olunub “ ksinqilabi h rbi t kilatın üzvl ri” kimi günahsız olaraq güll l nmi l r.

***

1937-ci il oktyabrın on üçünd 77-ci Az rbaycan diviziyasının komandiri, general-mayor Qambay V zirovu güll l dil r. Bu güll t kc Qambaya yo , Az rbaycanın h rb tari in d ydi. Onun sind biz Az rbaycanın n ya ı s rk rd l rind n birini itirdik. Deyirl r, m hur generalımız lia a ı linski onun güll l nm k b rini e id nd qır gün yas sa lamı v niy bikef oldu unu soru anlara “o lum Qambay güll l nib, belim qırılıb” — cavabını verirmi .

General-mayor Qambay V zirov h bs edil nd n sonra Az rbaycan diviziyasında qadınlar urasının s dri i l y n h yat yolda ı zz t anım Qiyasb yli-V zirova v yegan övladı Yavuz da h bs edilib Qaza ıstana sürgün olunurlar. S kkiz illik Qaza ıstan sürgününd n st qayıdan zz t anım 1976-cı ild Bakıda v fat edir.

1937-ci il oktyabrın 22-d zz t anım smayıl a a qızı V zirova Bakıda ümumi h bs anada sa lanılmı dır. Onu s kkizinci öb nin ba müf tti i, dövl t t hlük sizlik leytenantı Mo eçkov dindirmi dir.

SUAL: — N zamandan siz Qambay V zirovla ail qurmusunuz?

CAVAB: — 1920-ci ild n onunla ail qurmu am v onunla birlikd o, h bs olunana, y ni 27 iyun 1937-ci il q d r ya amı am.

SUAL: — Siz riniz Qambay V zirovun ksinqilabi f aliyy ti bar d n m lumdur?

CAVAB: — Qambay V zirovun ksinqilabi f aliyy ti bar d m n heç n m lum deyil.

SUAL: — üzr siz n lav ed bil rsiniz?

CAVAB: - Heç n lav ed bilm r m. fad l r m nim sözl riml yazılıdır. M n onun do rulu unu öz imzamlat sdiq edir m.

1937-ci il noyabrın ikisind v t n aininin arvadı kimi zz t anım V zirovanın istintaq i i SSR XD K-in üsusi mü avir sin gönd rildi. SSR XD K-i yanında Xüsusi Mü avir nin 1937-ci il 9 dekabr protokolundan ç ı arı .

E D LD : — 1903-cü il t v llüdlü zz t smayıl qızı müdd ti 1937-ci il oktyabrın altısından hesablanılmaqla s kkiz il müdd tin slah m kDü rg sin gönd rilsin. ar iv t hvil verilsin.

Xüsusi Mü avir nin bu q rarından sonra zz t anım V zirovanı Qaza ıstanın Akmolinsk h rin 8 il müdd tin sürgün etdil r. Onlar 1920-ci ild evl nmi dil r. On yeddi il sonra h r ikisin b di ayrılıq qism t oldu. 1937-ci il oktyabrın 5-d zz t anımı h bs etdil r. H min ayın 13-d is Qambayı ksinqlabi-mill tçilik f aliyy tin gör v t n aini adı il birinci kateqoriya il m hkum edib güll l dil r.

1944-cü ild h bs anadan bura ılan zz t anım Bakıya qayıtdı. Lakin ona burada ya ama a icaz verm dil r, m cbur olub ama ıya getdi. Bir müdd t burada ya adı. llinci ill rd Bakıya qayıdan zz t anım ri Qambay V zirovun v özünün günahsız oldu u haqqında “yu arılarla” mübariz aparıb b ra t aldı.

zz t anım sürgünd n gönd rdiyi m ktublarda o lu il maraqlanır v V t ni üçün danı d ımı bildirirdi. 1938-ci il aprelin on dördünd .V.Stalin yazdı ı m ktubda yegan övladının günahsız olaraq h bs olunmasından danı ır v acizan sur td onun bura ılmasını ahi edirdi.

***

Qambayın yegan o lu Yavuz V zirov sürgünd olanda Stalin m ktub yazır ki, atam “ alq dü m ni” kimi güll l nib. M n bir sovet g nci kimi atamın günahını yuma a hazıram. caz verin, V t nimizin bu a ır gününd torpa ımızın azadlı ı u runda c bh l rd m n d vuru um...

C za batalyonunda döyü n Yavuz V zirov iyirmi iki ya ında, 1942-ci ild Stalinqrada ya ınlı ında q hr manlıqla h lak olmu dur.

1956-cı il iyulun iyirmi s kkizind SSR Ali M hk m sinin h rbi Kollegiyasının q rarı il ölümünd n sonra 77-ci Az rbaycan

diviziyasının komandiri general-mayor Qambay M mm d o lu V zirova b ra t verilmi dir.

Bir müdrik r q m s lind deyilir ki, u aqlıqda e idil n söz, o unan elm da a yazılmış yazı kimidir. Il rin tufanı, qasır ası bel onu poza bilmir. 37-nin qara tufanları ba layanda F r ddin V zirovun 12 ya ı vardı. mil ri Qambay v Heyd r V zirovun haqsızlı ın qurbanı olmaları onun u aq q lbin a ır z rb vurdu. Yadda ında u aqlıq ill rinin a rılı-acılı atır l ri ya ayır:

— Qambay V zirov atamın misi o lu idi. Böyük qarda ı S dr ddin maliyy i çisi idi. Elmi d r c si d vardı. Kiçik qarda ı Hüseynd h rbçi idi. Rütb si polkovnik olub. S dr ddin mimi d alq dü m ninin qarda ı kimi 37-d güll l dil r. Hüseynd mim respublikadan qaçıb, deyil n gör Gürcüstana gedib, Vezira vili familiyası il ya ayıb. Bu gün kimi d ondan bir b r bilmirik...

Bütün bunlardan sonra bizim ail ni, n sli yen d t qib edirdil r. Dayım H qqi v Kamal K ng rlinskil ri, babamı sürgün etdil r. Qambay mim tutulanda biz yaylaqda idik. Qayıdanda evimizi da ılıb, talan olmu gördük. N yimiz vardı, çöl töküb, kitabları, lyazmaları, evd qiym tli n varsa, hamısını aparmı dılar. Biz olmazın zab verdil r.

Bir hadis ni atrlayanda indi d cal t ç kir m. Altıncı sinifd o uyurdum. S h r d rs g l nd gördüm u aqların hamısını m kt bin qaba ına yı ıblar. Direktor m ni ça ırıb dedi ki, g l, s n çı ı et, de ki, mil rim v dayılarım “ alq dü m ni” olduqlarına gör biz onları ist mirik. Bütün ail miz adından bildirir m ki, onlar “ alq dü m ni” kimi haqlı olaraq güll l nibl r. Yo sa s ni m kt b bura mayaca ıq. O umaq üçün burnumun ucu göyn yirdi. M cbur olub direktor dey nl ri dedim...

C misi on yeddi il ordu sıralarında idm t ed n Qambay V zirov sınavı sg rd n general-mayor rütb sin q d r yüks lib. nsaflda dem k lazımdır ki, bu da az-az h rbçiy qism t olub. Xüsusi

milliyy t c rus olmayan zabitin otuz üç ya ında diviziya komandiri v general-mayor rütbi si alması Sovet h rb tari ind nadir hadis dir. Ad t n ba qa mill tin o luna Sovet Ordusunda ali general rütb sini istifaya çı anda, qocalıb ld n dü nd verirdil r. O da nadir hallarda...

1932-ci ilin baharında SSR Xalq Müdafi Komissarı K.Y.Voro ilovun si teleqramı il Moskvaya ça ırılan Qambay V zirovun Belorusiyadakı h rbi f aliyy ti yüks k qiym tli ndirilir. O, Xalq Müdafi Komissarının 886 nömr li mri il Az rbaycan da -atıcı diviziyasına komandir t yin olunur.

Qambay h rb s n tinin ç tin yollarını ço böyük müv ff qiyy tli keçmi dir. H l 1922-ci ild 23 ya lı Qambay lahidd Qafqaz Ordusu H rbi nqilab urasının mri il laçı siyasi r hb r kimi batareya komandiri, Frunze adına H rbi Akademiyaya o uma a gönd rildi. Qambay V zirov h rbi akademiya da t hsil alan ilk az rbaycanlı idi. Üç illik h rbi t hsil d n sonra o, 1925-ci ilin avqust ayından Birl mi Az rbaycan H rbi-siyasi m kt binin r isi t yin olundu. Onun bir illik f aliyy ti haqqında attestasiyasında Qırmızı Bayraqlı Qafqaz ordusu Ali H rbi T hsil Mü ssis l rinin ba müf tti i Artomonov yazırdı:

“M kt b r isi i l diyi bir il rzind yalnız müsb t keyfiyy tli i inin ahidi olduq. Böyük irad y , t bbüskarlı a malikdir. Özün hörm t ed n, q tiyy tli, i güzar v ya ı metodist-mü llimdir. Kursantların, mü lliml rin v komandir hey tinin hörm tini qazanıb. ctimai i l rd , üsusil h rbi-elmi c miyy td f al i tirak edir. Ali t hsil i var. Böyük inzibati-t crübi stajı olmasa da, öz qabiliyy ti v m ksev rliyi say sind m kt bin r isi v zif sinin öhd sind n tam g l bilir (Sovet Ordusunun M rk zi Dövl t Ar ivi, Q.M.V zirovun 157-871 nömr li si i i. 1-ci v r q).

***

Milli h rbi kadrların hazırlanması üçün g rgin f aliyy t göst r n Qambay V zirov m kt bin ikinci bura ılı ında “Yüz on yeddi” adlı m qal sind ifti arla yazırdı ki, f hl -k ndli balalarından hazırlanan müdaviml rimiz ordunun n ya ı n n l rini davam etdir c kl r. Biz inanırıq ki, yüz on yeddi müdavimin sind h rbi hiss l rimiz

hər rəfli biliy və komandirlik qabiliyyətinə malik vəzvod komandirliyi ilə təmin olunacaqlar.

Qambay V zirov daha sonra yazırdı: “Milli alayların döyü bacarığını yüksəltmək qarşıda duran əsas vəzifədir. Sentyabrın 15-də Azərbaycan Birləşmiş Hərbi məktəbinin yüz on yeddi nəfərini bura iltisaf böyük hərbiyyətinə malik olmaqla yanaşı, fəhlə-kəndlilərə hərbiyyətinin geniş kütlələrinin diqqətini özünə cəlb etməyə layiq faktıdır. Yeni buralı milli alaylar üçün kadrlar hazırlanması və onların öz yərinə möhkəmləndirilməsi isə indiyə qədər tamamilə yeni addımdır”.

1927-ci ilin oktyabrında ölkədə hərbi islahatın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar Zaqafqaziya milli hərbi ali təhsil məktəbləri birləşdirilib Tiflisə köçürülüb. Həmin il o, Leninskə yerləşən üçüncü Qafqaz atıcı diviziyasında qərargah rəisi olur. Stedadlı komandir Qambay V zirovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan atıcı diviziyası 1929-cu ilin avqust-sentyabr aylarında əlahiddə Qafqaz ordusunun ilk manevrlərində müvəffəqiyyətlə iştirak edir. Bu manevrdə göstərdiyi komandirlik məharətini görüştü yəzalı silahla mükafatlandırılır.

1930-cu ilin noyabrında nəyə dəyər komandiri olan Qambay V zirova Belorusiya hərbi dairəsindəki 111-ci atıcı alayının komandiri və həm də Jizdra hərbi qarnizonunun rəisi kimi məsul vəzifələrlə tapır.

1925-ci ildən başlayaraq, ona verilən attestasiya arayışlarında Qambay V zirovun hərbi sənətinə yətinəməyə, ləinzi bətçisi, tətbiq və sayıq bir komandir oldu u göstərilir. Diviziya komandiri Cəmidan Naçıvanskiyin, diviziya hərbi komissarı Hüseyn Rəhmanovun, hərbi komissar Korobkovun təqdimatında onun diviziyaya, hərbi korpusa bəlkə komandirlik edə biləcək bacarığı oldu u iftixarla qeyd olunur.

Onu da atırladaq ki, Qambay V zirovun istedadlı hərbi adımı kimi yetim sənəmə hər generallarımız ləinzi bətçisi və Səməd bəy Mehmandarovun üsusi idmətləri oldu dur. Məhz onların müdrik məsləhət və köməkləri ilə Azərbaycan milli diviziyasının atıcıları, topçu və süvariləri istər Hacı Nəddə, Qarayazıda, istərsə də imali Qafqazda Zaqafqaziya ordusunun taktiki təlim-məqəmlərində birinci yeri tutmuşlar.

“Xatir l rim”d 1924-cü ili yada salan lia a ı linski yazır ki, Az rbaycan komanda hey ti m kt bi r isinin ahi i il m ni ona müavin t yin etdil r. O biri il — 1925-ci ild m kt b kollektivi Surami h ri yanındakı dü rg y getdi. Bütün Zaqafqaziya h rbi m kt bl rinin kollektivl ri buraya yı lı mı dı. Öt n il burada h rbi m kt bl rin at yarı ı olmu du. Az rbaycan m kt bi hazır olmadı ndan bu yarı larda i tirak etm mi di. Bu m n ço to undu. Silahı sev n g ncl rimizin yarı a çı a bil c k d r c d hazırlanmamaları m n a ır g ldi.

Elmi komit nin ilk iclasında m n göst rdim ki, bel t lim verm k olmaz. H r kursanta atma a birc güll verilm li v atdı ı bu güll nin n tic l rini bildir rk n güll nin n s b b bo a çı dı mı ona izah etm li, bura dı ı s hvi dü z ltm k üçün ona ikinci d f güll atdırılmalı v i.a. M kt b r isi mr verdi ki, “müavinimin t klifi protokola qeyd edilsin v ona mütl q m l olunsun”. Bu zamandan ba layaraq, biz at m qind kursantlarımızı “i ç km y ” ba ladiq. Dü rg toplanı ının a ırında bizim vsvod yarı at in çı dı v birincilik qazandı. M nim az rbaycanlılıq izz ti- n fsm t min edilmi oldu.

Diqq tli o ucu, y qın, fikir verdi ki, atir mü llifi m kt b r isi Qambay V zirovun bir d f d adını ç km di. Bunun da s b bi var: lia a ı linski atir l rini 1942-ci ild yazıb. Onda keçmi m kt b r isi Qambay V zirovun h bs olunmasından be il ancaq keçirdi. Onun t rcüme-yi-halında h l d “ alq dü m ni” dam ası vardı.

***

1935-ci il dekabrın otuzunda Az rbaycan atıcı diviziyasının on be illiyi qeyd olunurdu. Diviziya SSR M rk zi craiyy Komit sinin q rarı il Qırmızı Bayraq ordeni il t ltif olundu. 1936-cı il yanvarın 27-d is bir qrup az rbaycanlı sg r v zabitin idm ti Qırmızı Ulduz ordenin layiq görüldü. Onların arasında diviziya komandiri Qambay V zirov, komissar Cabir liyev, alay komandiri Seyfulla Mehdiyev, kiçik komandir R him Aslanov v lyas Verdiyev d vardı. Bu t nt n y gör Bakıda qarnizon hiss l rinin nümayi i keçirildi.

Müasirlərinin atırladığına görə, Qambay V zirov o və tki komandir heyəti arasında savadlı, cürvə hazırlıqlı bir siyyət olmuşdur. Onun döyü dostu, respublikanın keçmiş hərbi komissarı polkovnik A. İsmayılov yazır ki, Qambay V zirov, necə deyirlər, anadangəlmə sərkar idi. O, milli birliklərin təkli və hərbi kadrların artması sahəsində bir sıra mühüm tədbirlərin hazırlanmış yata keçirilməsindən iştirak edirdi. Mərkəzdən təftişlərin hərbi uranın üzvləri belə onun qeyri-adi hərbi bacarığına heyran qalırdı.

Vətən Qambay V zirovun diviziyasında zabit kimi idmət etməsi Musa Həmid oğlu Heybətov 1956-cı il mayın 3-də verdiyi əhəd ifadəsində demişdir:

“Azərbaycan diviziyasının komandir və siyasi işçilərinin çoxunu yağından tanıyırdım. Mən bizim diviziyada hər hansı bir kəsinqiləbi təkilatının fəaliyyətini qətiyyətlə inkar etmirdim. Bu haqda hələ 1937-ci ildə demişəm. Elə buna görə də vətəncəməni partiya sıralarından çəkartdılar. Sonra da etibarsız adam kimi ordudan təis etdilər.

Qambay V zirovu səlam ideyalı, yüksək mədəniyyətli, savadlı, əliçənbəv bacarıqlı bir komandir kimi tanıyırdım. General Qambay V zirov tələbkarlıqla yanaşı, sərğvə zabitlərin qayğına qalır, bütün komanda heyətinə sənəmə münasib təbəslədiyi üçün hamı onu sevir və hörmət edir”.

Xalqımızın general oğlu mərhum Akim İli oğlu Abbasov ordusıralarında çox rəfli bir ömür yolu keçib. Ona idmətinin ilk illərində öhrətli diviziya komandiri Qambay V zirovla görüşməkləvətəbeliyində ilməklənsib olub. Komandirini general Akim Abbasov oşözlərlə atırlayırdı:

— Yadımdadır, 1935-ci ildə diviziyamız hərbi təlimdənyeniçayıtımdı. Bizim diviziya Böyük Qafqaz sıra dağlarına yürüdədörd yüz iyirmi kilometr məsafəni qət etmişdi. Növbəti mələ keçirirdik. Bir döyüçü yağınləibməndə dedi ki, yolda leytenant, sizi diviziya komandiri V zirov çağırır. Təcili onun yanında olmalıyıq. Məndə rəhəlgərgəhə getdim. Gördüm, məndən başqada dörd zabit var. Diviziya komandiri məni qəbul edib dedi:

— Ço sa olun, yay t limind göst rdiyiniz f allı a gör alq müdafi komissarı, mar al Voro ilov sizi saatla mükafatlandırır.

Qambay V zirov bizi t brik etdi. T limd v siyasi hazırlıqda yeni müv ff qiyy tl r arzulayıb saati biz t qdim etdi. Sevimli komandirim h diyy sini bu gün d ziz yadigar kimi sa layıram.

Bu yürü d Kazbek da mın zirv sin hamıdan qabaq m nim rotam qal mı dı. Döyü çül ri “hücuma” v “müdafi döyü l rin ” la hazırladı ma gör , Qambay V zirov özü bu mükafatı m n t qdim etmi di. Qambay V zirovun atir si m nim üçün son d r c ziz olaraq qalır. O va tlar onun adı h r bir az rbaycanlı döyü çü üçün f dakarlıq, igidlik r mzi idi. Siyasi m l l rd , h rbi t liml rd onun h r bir sözünü bel diqq tl dinl yirdik. O, alovlu natiq olmaqla b rab r, taktiki m l l rin d mahir bilicisi idi. Dövrünün te nikasını mük mm l bilirdi.

1935-ci il q d r m nim kimi ço g nc bir az rbaycanlı zabitinin dördüncü Da -Atıcı alayının istehkamçılar rotasının komandiri v zif sin q d r yüks lm yind unudulmaz komandirim Qambay V zirovun böyük m yi olmu dur. Qambay orduda, milli birl m l rd az rbaycanlı komandirl rin artması u runda var qüvv si il çalı ırdı.

“H rbi bilik” jurnalının n ri general lia a ı linskinin adı il ba lıdır. Bu jurnal onun t bbüsü il yaranmı dı. “Qızıl sg r” q zeti is komissar Cabir liyevin t bbüsü il n r olunurdu. Bakıda ilk ordu klubunun yaradılması is Qambay V zirovun v Cabir liyevin adı il ba lıdır. H r ikisi möhk m dost idil r. Heyf ki, ikisi d otuz yeddid günahsız güll l ndi. Biz g nc zabitl r ist r general ı linskinin, ist rs d Qambay v Cabirin h rbi mövzuda yazılarını acgözlükl mütali ed rdik.

General Qambay V zirov, C m id an Na çıvanski, komissar Hüseyñ R hmanov v Heyd r V zirov h rb elmind h m d h rbi n z riyy çi kimi yeti mi l r. Qambay rus dilin olan h rbi d -- biyyatları, nizamnam l ri Az rbaycan dilind t rcüm etmi di. Milli diviziya v birl m l r haqqında h m publisistik, h m d elmi m qal l rl “Qızıl sg r”, “H rbi bilik”, “Kommunist” v “Bakinski raboçi” kimi m tbuat orqanlarında münt z m olaraq çı ı etmi dir.

1920-ci ildən həyat və fəaliyyətini alqının müdafi qüdrətinin möhkəmliyinə sinəsinə həsr edilən Qambay V zirov respublikanın ictimai-siyasi inkişafı üçün əhəmiyyətli bir şəxsdir. Dövlət Respublika Mərkəzi Komitəsinin tərkibinə seçilən Qambay V zirov Zaqafqaziya Mərkəzi SSR Mərkəzi İctimaiyyət Komitəsinin üzvü seçilmişdir.

***

Təssüf ki, belə öhrətli şəxslərimiz unudulmuş, yaddan çıxarmışdır. Bir-iki dəfə anadan olma günü yetmiş illik qızıl qızıl qeyd olunmuşdur. Acınacaqlı haldır ki, Qambay haqqında yazılan quru, ürksiz və partiyalı olan bu məqalənin müəllifi milliyyətçilikni ölmüşdür. Bu gün onun adı bir cədvəldə bəzən də deyil: Nəçıvandanakı 6 saylı orta məktəb Qambay V zirovun adını daşıyır.

1989-cü ilin fevralında iğid komandir Qambay V zirov haqqında "Hünər" televiziya verilişinin sənədlərində söhbət açıqdan sonra məktub almışam. Hətta vətilə yazılmış anım Qiyasbəyli - V zirovanın qonusu olmuştur. Zahid Mustafayeva redaksiyamıza gələn V zirovlar ailəsinin faciəsindən təsirli epizodları danışdı. Redaksiyamıza gələn çoxsaylı məktublardan biri daha təsirli oldu. Üçün onun qısa məzmunü ilə oxucuları da tanıyacağam. Məktubu vətilə iğid şəxslərinin sənədi olmuştur, indi elimizdə, obamızda yalnız tanınan əlaqədarları Barət İrvanlı göndərmiş. O yazır: "Yanvarın on dördündə olan verilişdə bəzən (Təmə açılardan əhəmiyyətli Q.V zirov haqqında üç veriliş verdik). Həmişə dərdim, həmişə sevindim. Sevindim ona görə ki, mənim zəhmət komandirimi illikdən sonra da əfəndi görürdüm. Kədərdim ona görə ki, o illəri atırdım. Bu əhəmiyyətli və təmədə gözəllərini sələyə bilmədim. Verilişdən sonra bütün varlığımı titrəyirdi. Siz məktubu daşımış - yazıram..."

1937-ci ildə Salyan kazarmasında hərbi idmətdə idim. Vəlcimə nə kapitən axtarışının yarı oldum. Diviziya komandirimiz Qambay V zirov idi. V zirovun Çovun adlı bir atı vardı, ona dəmənlə bərdim. Bu yarıqlı at, sanki, dil bilirdi. Onu ələ oyrətmədim ki, hər səhər yəhləyib-yünlü yəndən sonra bir

d f yüngülvari t pinib dey rdim: get, komandiri g tir. Yüy ni y h r b nd olunmu Çov un at Salyan kazarmasından birba a Qambay V zirovun ya adı ı Nizami küç sind ki m nzilin g l rdi. H y td iki-üç d f ki n m yi il g li ini sahibin bildir rdi. H r s h r ziz komandirimiz Qambay V zirovu Çov un at bel c i g tir rdi. Bir d f d olsun Çov un n yolunu azdı, n d yüy nini, y h rini itirdi.

Bir gün siyasi m l keçirdik. X b r g ldi ki, komandirimiz Qambay V zirovu h bs edibl r. S h risi Çov unun y h rl nm k va tı g l nd ki n rtisind n dayanmaq olmurdu, o dartınır, yerind oyur-oyur oynayırdı. Yer -göy sı ı mayan Çov unu göz ya ımla y h rl yib, h mi ki kimi yüy nini y h rin b nd el yib bura dım. z l dim ki, görün hara ged c k. Çov un at yen birba a Nizami küç sin , komandirimizin h y tin getdi. Dalınca g lib gördüm ki, ba la a ı sakitc dayanan Çov un at burnu uzunlu göz ya ı tökür. Özümü sa laya bilm yib m n d zülüm-zülüm a ladım. Zorla onu darta-darta kazarmaya g tirdim. Heç k si minm y ya ın qoymurdu. Ki n yib ah qal an at Salyan kazarmasının h y tini ba ma götürmü dü. Q rargah binasına ya nla ır, tükürp dici s sl bir-iki a ız ki n yib, götürülürdü klub t r f , m q meydanına, h y td fir-fır fırlanırdı. Sanki dil g lib “hamı m nim komandirim?” — dey nal ç kirdi. Heç k s Çov un ata ba a bilmirdi. Hamı qula ını tutub iç riy qaçırdı. Bir h ft y ya ın heç n yem yib, nal ç k n Çov un ç rl yib öldü.

Ba , bu hadis oldu, m ni sizin verili d n sonra zülüm-zülüm a ladan...

KOM SSAR HEYD R V Z ROV

Zülm t gec l rin birind “Çornı voron” ma ını komissar Heyd r Sadiq o lu V zirovun h y tind dayandı. Ma ndan dü n üç kölg nin biri çöld — qapı a zında dayanıb, ikisi sür tl ikinci m rt b y qal dı. Evi l k-v l k el dil r, qor udan titr n körp l r m h l qoymadılar. kill ri, lyazma v s n dl ri yı ı dırıb k ndirl ba ladılar. Gicgahları yenic a armı ki i me in qovlu u açıb h bs orderini stolun üstün qoydu, naqanın lül sini

onun son s hif sin dir yib “burdan qol ç k” — dedi. Komissar Heyd r V zirov bir k lm danı madan qol ç kdi. Bilirdi ki, danı ma ın, müdafi olunma ın eyri yo dur. “ mio lu Qambayı apar-dılar, ail sini h bs etdil r. Na çıvandakı uzaq-ya ın K n-g rli qohumları da apardılar... ndi d növb m nimdir”. O, inelini geyindi. vv lc dörd ya lı qızı Elmiranı öpdü. U aq tir-tir titr yirdi, boynuna sarılıb bo ula-bo ula a ladı. Onu zorla özünd n qoparıb, anası Leylaya verdi. Öz adını qoydu u böyük o lu Heyd rin alnından öpüb astadan “anandan, bacından mu ayat ol. Ya ı, ayıbdı, s n a ı ki is n” — deyib, özü d dolu sundu.

Qambayın misi o lu komissar Heyd ri bel c sor usuz-sualsız apardılar.

Köp k le dadanan kimi onlar da harda alqımızın ya ı o ulları, adlı-sanlı n sill ri vardısa, onlara hücumu keçib “t mizl m ” aparırdılar. Bel c , 37-ci ill rin a ır z rb si alqımızın milli tari in , bütün sah l rd — d biyyat, inc s n t, k nd t s rrufatı, s naye v n ba lıcası h rb tari imiz ço d h tli z rb l r vurdu. H r gec bir komissar, h r gec yüks k rütb li zabit, h rbi komisar ged r-g lm z gönd rilirdi. g r o ill rin haqsız qır ınları olmasaydı, indi neç -neç general, admiral o ullarımızın an- öhr ti il f r ed rdik. Stalin, Beriya v Ba ırov v h ilikl rinin ehtirasının qurbanı olan zabitl rimiz günahsız olaraq h bs edilib Sibirin, Qaza ıstanın h yat ni an si olmayan qarlı çöll rind , dar v havasız, bir n f rlik kameralarda üstün min cür yalan, r atılmaqla m hk m siz v qanunsuz güll l ndil r.

yirminci ill rd respublikamızda ilk h rbi m kt bl rin yaradıcılarından biri v liheyd r Qarayevd n sonra ikinci respublika h rbi komissarı (1924-26-cı ill rd) olan Heyd r V zirovu 1937-ci ild Respublika Torpaq komissarı i l y nd “pantürkist” adı il h bs etdil r.

Görk mli airimiz, m rhum Qasım Qasımzad nin yadd ından:

— Onda m nim on üç-on dörd ya ım vardı. O ilin t latümlü günl rini indiki kimi atırlayıram. K ndd ço nüfuzlu sayılan, sözükeç n siyy tl r bir-bir d nl nirdi. Bir hadis gözümün qaba ından getmir. G r k ki, Az rbaycanda Sovet hakimiyy tinin ildönümü idi. K ndd t nt n li yı incaq keçirilirdi. Klub a zına

kimi dolmuşdu. Biz məktəblilərimizi ya lara verib ayaq üst dayanmışdıq. O zaman hər məruzədə, çıxışdan sonra yerdən rəhbərliyin, alq komissarlarının nənin “ya asın”la bəslənən ürdemək də bədi idi. Məruzə qurtaran təkləqlər bəsləndi. Bir nəfər kolozçu — suçu Hüseyn ayaq qalıb dedi: “Ya asın Azərbaycanın Torpaq komissarı yolda V zirov!”. Onun alqı təkləməyək çəpiklə qarışlandı. Sən demə, bir gün vətənlə V zirov “alq düməni” kimi “ifadə” edilibmi. Bir-iki ləçalan də bundan bərsizmi. Rəyasət heyəti bir-birindəydi.

Sən ayaq qaldı:

— Vətəndə, səhvini geri götür!

Suçunu Hüseyn çəbə qaldı:

— V zirov yolda an olub ki, səhvimi geri götürüm?

— Demək, bilmirsən an olub?

— Bilmirəm...

— Bəbə salarlar bilərsən...

cləs yekunlaşdı. Dağılıdılar. Suçu Hüseyn də belini götürüb, pambıq sulamağa getdi. Aradan iki saat keçməmiş klubun qarısında iki mənim dayandı. Tətaqəburlu, onatılan tapançalı zəhmli adamlar tökülü dülər. Az sonra alvarı dizinə çirməkli, ayaqları palçıqlı suçu Hüseyni milisioner qabağına qatıb gətirdi. İlayımı yudurtdular. Evində ayaqqabısını və bir həftəlik azuqasını götürdüürüb məinə mindirdilər. Kiçik çəqalı qalmıdı. Elə hey soruşdu:

— Ağı yolda V zirova nə olub ki?!

— Gedərsən yanına, özündən soruşsan ki, sən nə olub?

Suçunu Hüseyn o gedəndə ki, gedib, bərsiz- tərsiz...

***

Otuz yeddinin acı burulmalarında belə müvəffəq, qansız hadisələr, həsrlər çox olub. Çox ailələr bəsiz qalıb, evi talan olunub. Ailələri birgənə el yib yatan ata, səhər “alq düməni” çıxıb. Sumbatovların, borçovların, markaryanların, qriqoryanların murdar illəri suçu Hüseynlərin günahsız qanını ağıdıb. Haqqında söhbət açdığımız Nəqəmbay, nədə Heydər

V zirovların ailəsinin bir nəfəri belə qalmayıb. Sürgünlər, həbs analar onları saxlamaz, üstünlük yolu durub və təsiz məhv etdi.

1913-cü ildən başlayaraq ömrünün sonuna qədər alqına sadiq ürəkli idmit edən Heydər V zirov bu gün qədr unudulmuş, yaddan çıxmıdır. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında onun adı heç olmasa bir cümlə ilə də atılmır, idmitləri nədənsə danılır. Onun unudulmasının ilkin səbəblərindən birini biz rus dillisi nədənlərdə görürük. Çox vətənpəşar V zirovla onu qarşılaşdıranlar. Rus dillisi nədənlərdə Heydər adı da “Q” hərflə yazılır, Qambay da. Hər ikisi də hərbiçilərdir. Ona görə də bir çox tədqiqatçılar Heydər idmitlərini bəzən Qambay V zirovun adına yazıblar. Bu gün qədr komissar Heydər V zirovun nəvənin anadan olmasının ildönümünü qeyd olunub, nəvənin adı bədiədir.

Heydər Sadiq oğlu V zirov 1893-cü ildə Naçıvanın qədim Nehr məkəndində ziyalı ailəsinin anadan olub. İlk ibtidai təhsilini o vətən qabaqcıl mərifətçisi olan “Tərbiyə” adlı üsuli-cədid məktəbində alıb. Heydər V zirov həmin məktəbdə məhurdən təhsil alıb. Heydər V zirov həmin məktəbdə məhurdən təhsil alıb. Heydər V zirov həmin məktəbdə məhurdən təhsil alıb. Heydər V zirov həmin məktəbdə məhurdən təhsil alıb.

Naçıvanda üsuli-cədid məktəbini bitirdikdən sonra atası Sadiq, Məmməd Tağı Sadiqinin məsləhəti ilə balaca Heydər rəvan seminariyasına qoyur. Seminariyanı müvəffəqiyyətlə bitirən Heydər 1913-cü ildə gimnaziyanın səkkizinci sinfinə imtahan verir. Birinci Dünya Müharibəsi başlandına görə az müddət gimnaziya oyan Heydər V zirov səfərbərliyə alınaraq qısa müddətli hərbi məktəbdə təhsil alır. 1915-ci ilin iyun ayında kiçik zabit rütbəsi ilə Qalitsya urunda döyüldü.

Üç il Alman sirlərində qalan Heydər V zirov 1918-ci ildə Rusiya ilə Almaniyaya hərbi sirlərində yəndə yaralıları sırasında Türkiyədən keçərək Qafqaza qayıdır.

1918-ci ilin noyabrından Azərbaycan Demokratik Respublikasının Milli Ordusunda kiçik komandirlik hazırlayan məktəbdə müəllim işləyir. 1920-ci ilin aprel ayında vəziyyətdən sonra Heydər V zirov vətən hərbi məktəbin kollektiv bolşeviklərinə qoşulur. Həmin ilin iyun ayında o, partiya sıralarına qəbul edilir.

Komissar Heyd r V zirov bundan sonraki bütün üurlu h yatını milli h rbi kadrların hazırlanmasına s rf edir. Onu “H rbiyy m kt bi”nin r isi t yin edirl r.

H l iyirminci ill rin s n dl ri göst rir ki, komissar Heyd r V zirov komandir r fini yüks k tutmu v bu adı hörm tl da ımı dır. Onun böyük bacarıqla r hb rlik etdiyi Az rbycan Birl mi H rbi M kt binin müdaviml ri Gürcüstanda men evikl r , Erm nistanda da naklara qar ı h rbi m liyyatlarda f al i tirak etmi dir. Az rbycan nqilab Komit sinin s dri N riman N rimanovun, Xalq H rbi v D niz komissarı liheyd r Qarayevin verdiyi mr v s n dl rd bunu aydın görm k olur.

liheyd r Qarayevin Az rbycan M rk zi craiyy Komit sin gönd rdiyi 29 iyun 1920-ci il tari li raportda deyilir: “M nim adımı da ıyan (h min ill rd h rbi m kt b korpus komandiri liheyd r Qarayevin adına idi — .N.) h rbi m kt bin r isi yolda V zirov Heyd r Sadıq o lu m kt bin t kil olunmasından bu va tad k öz v zif sini müst sna f dakarlıqla yerin yetirir. inin öhd sind n bacarıqla g l n bir komandir kimi Heyd r V zirovun t ltif olunmasını ahi edir m.

V zirov yolda ba da olmaqla m kt b tam t rkibd Quba, G nc v Qaza q zalarında, habel Qaraba da da naklara qar ı döyü l rd bir neç kursantını v bir qırmızı komandirini itirib. M kt bin sonuncu yürü ü Gürcüstana, Qızıl Ordunun Tiflis ir lil yi i zamanı olmu dur. Buna gör d h rbi m kt b “Qırmızı bayraq”la t ltif olunmu dur. M kt bin komandiri Heyd r Sadıq o lu V zirovun “Qırmızı Bayraq” ordeni il t ltif olunmasını layiq bilir m”.

Heyd r V zirov 1923-cü ild Qırmızı Bayraq ordeni il v 6197 nömr li F ri F rmanla t ltif olunmu dur. Komissar Heyd r V zirov h rbi sah d göst rdiyi f allı a v q zalarda banditizm qar ı mübariz y gör d f l rl qiym tli silahla mükafatlandırılmı dır. Respublikamız üçün a ır ill r olanda Heyd r V zirov m rd, mübariz dövl t adiml ri v m hur generallarımız lia a ı linski, S m d b y Mehmandarov, mayor Hacı a a brahimb yli il birg i l mi dir. yirminci ill rd Az rbycanda il y n general-leytenant Aleksandr Todorski sonralar “Bakinski

raboçi” q zetind (22 fevral 1958-ci il) bir sıra görkəmli Azərbaycanlıların və siz idm-tini atırlayaraq yazırdı: “İl r keçs d , m n h rt r fli h rbi biliy malik olan, yaraqlı, vüqarlı Azərbaycanın o va tkı h rbi komissarı Heyd r V zirovu ya ı atırlayıram. Q lb n t miz, alqını ür kd n sev n Heyd r yorulmaq bilm d n çalı qan adam idi”.

stedadlı s rk rd , SSR H rbi T hsil Mü ssis l ri Ba dar sinin r isi, komkor .E.Yakir 1925-ci ilin martında h rbi m kt bl rin v Azərbaycan diviziyasının taktiki hazırlı nı yo lama a g l nd h rbi milli kadrların hazırlı nda Heyd r V zirovun idm-tini üsusil qeyd etmi dir.

Xatırladaq ki, h min ill rd Heyd r V zirov bir neç mühüm və zif d i l mi dir: Azərbaycan Sosialist ura Cümhuriyy tinin H rbi komissarı idi. O h m d m tbuatda h rbi mövzularda maraqlı yazılarla münt z m olaraq ç ı edirdi. “Qızıl sg r” q zetind h rbi t limin keçirilm si, h rbi d rsl rin keyfiyy ti, döyü taktikası, h rbi nizamnam l rin hazırlanması v çapı bar d maraqlı yazıların mü llifi idi.

C mi 44 il ömür sürmü komissar Heyd r V zirovun bir h rbçi kimi alqımız qar ısında v siz idm-tl ri var. O, 1925-ci ild Göyçay Q za craiyy Komit sinin s dri, 1927-ci ild Zaqafqaziya Sosialist Federativ ura Cümhuriyy ti Xalq Torpaq komissarı, 1933-cü ild is Azərbaycan SSR torpaq komissarı t yin edilir.

Otuzuncu ill rd ölk d Stalinin c za t dbirl ri s nayeni, k nd t s rrufatını, elm v maarifi gücd n saldı. Sovet Ordusu da, Azərbaycan milli diviziyası da özünün n ya ı komandirl rini itirdi. Diviziya komandirl ri C m id Na çıvanski, Qambay V zirov, komissar mistan yyubov (Sarı mistan — .N), polkovnik Seyfulla Mehdiyev, Murtuz Talıbzad , Abdulla M likov kimi o ullar repressiyanın qurbanı oldular.

1937-ci ild Azərbaycan SSR Xalq Torpaq Komissarlı nın ünvanına “ ksinqilabçı burjua, mill tçi-üsyankar, terrorçu-ziyankar t kilatın i i” adlı sa ta bir ittiham yaradıldı. Bu azmı kimi, s n komissar Heyd r V zirovun i in bir söz d lav el dil r: “Pantürkist”. D N ayrı, NKVD i çil ri bu sözü ona gör lav el dil r ki, bu bar d komissarla “dopros” aparma a ld tutarlı

“sas” olsun. A 1, V zirov Birinci Dünya Mühərib sind n qayıdanda Türkiyə d n keçib g lmi di. On s kkizinci ild müsəvatın h rbi m kt bind i l mi di, üst lik d onun müsəvat ordusunda birg i l diyi zabitl rin ço u Türkiyə d özl rin sı inacaq tapmı dılar. Bu sa ta ittihamlarla komissarlı ın bir neç m kda ı v komissar Heyd r V zirov ail si il birg m hv edildi.

1937-ci il oktyabrın 13-d n 14-n keç n gec general Qambay V zirovla birg 26 n f r yüks k rütb li az rbyaycanlı h rbçi güll l ndi.

1938-ci ild Mirc f r Ba ırovun Moskvaya gönd rdiyi bir hesabatı o uyanda adamın inanma ı g lmir. T ssüf ki, bu faktdır v n ba lıcası s n ddir. Ona inanmama a haqqımız yo dur. Orada yazılır ki, 32 rayon partiya komit sinin katibi, 28 rayon icraiyy komit sinin s dri, 18 alq komissarı v müavinl ri, milli diviziyanın 88 komandiri v h rbi-siyasi i çil r h bs edil r k “ alq dü m ni” kimi m hv edilmi l r.

SAH B XANIMLA SÖHB T

Bakı, l sg r l kb rov küç si, Dada ovların m nzili. Bura komissar Soltanh mid Pa ayevin kür k ni Xeyrullanın evidir. E id nd ki, “37”nin haqsız qurbanı olan komissar Soltanh mid Pa ayevin h yat yolda ı Sahib ana qızı R fiq anımgild dir, n v - n tic l rini görm y g lib, fikirl dim ki, h yat yolda ının ömür yolunu ondan ya ı bil n ikinci bir adam tapmaq h l lik qeyri-mümkündür. H l lik ona gör deyirik ki, bizim yazımızdan sonra, b lk , onunla birg i l y n keçmi h rbçiçil rd n kims Soltanh midin f aliyy tind n daha trafılı m ktub yazıb, m lumat ver c k.

Onu da atırladım ki, Sahib ana 1932-ci ild n partiyanın üzvü olub. ri tutulandan iyirmi üç il sonra yenid n onu partiya sıralarına b rpa edibl r.

— Sahib ana, h yat yolda ınız Soltanh mid günahsız olaraq h bs edil nd u aqların neç ya ı vardı?

— O lum R fiqin 10 ya ı vardı. Onu ço tez itirdim, Rozanın 8, Elmiranın 5, R fiq nin is c mi l ya ı vardı. Bir sözl bir o ul, üç

qız anası idim. Soltanh mid tutulandan sonra özümü itirm dim. D yan timi sa ladım. Onları min bir ziyi t l d olsa böyütdüm. O utdum, ali t hsil el dim. T kc ciy rparam R fiqi itirdim. ndi yeddi n v m, dörd n tic m var. Sa olsunlar, a illı balalardı. Hamısı ali t hsil alıblar. Tahir ali t hsil h kimdir, Gülnar elml r namiz didir.

— O va tın qara günl rind n yadda mızda n ço hansı m qamlar qalıb?

— 1926-cı ild Soltanh midl ail qurduq. Xo b t d ya ayırdıq. O, komissarlıqda i l yirdi. El-obada ya ı hörm ti vardı. Ço keçm di, onu ama ıya h rbi komissar t yin etdil r. Otuz yeddinci il g lib çatdı, günd bir b r çı dı: “Filank si apardılar, filank s alq dü m ni çı dı”. Bu filank s deyil nl rin d hamısı hörm tli, partiyaya sadıq, alqını sev n adamlar idi. Hamı qor u içind , s ks k d ya ayırdı. A am olub, qaranlıq dü nd , bir aqqıltı, bir s se id nd deyirdil r ki, filank si aparma a g libl r. O “çornı voron” deyil n ma m n q d r ya ı o ulları aparıb m hv el di. Eh, uzun d rddir, bala.... N q d r günahsız adamlarımız “ alq dü m ni” l k si il güll l ndi.

— Soltanh mid h bs edil n gün, il, y qın ki, yadınızdadır. Bu müdhi hadis n va t olub?

— 1937-ci ilin avqust ayı idi. Daha d qıq, avqustun 17-si idi. M n balalarımla Sulut k ndin getmi dim. Soltanh mid d a ama qayıtmalı idi. ama ıda yı incaqları vardı, l ngidi, g lm di. S h risi Rozanın ad günü idi. Tezd n g lm y söz vermi di. K ndd , tanı mü llingil gedib patefonu ist dim, nl nm y . Min cür b han g tirib verm di. M n ço mü mmalı, ikiba lı cavab verdi. Korpe man geri qayıtdım. Yolda milis i çisi l r f rast g ldim. ama ıdan g lirdi. Hal- hval tutmaq ist dim. Ba ını a a ı salıb cal tl birc bunları dedi: “Dada ım Soltanh midi tutub apardılar”. Daha sonrası yadımda deyil...

S h risi yı ı ıb ama ıya qayıtdıq. Öyr ndim ki, onu yı incaq va tı aparıblar. Onunla birg ama ı Rayon Partiya Komit sinin birinci katibi X lf Hüseynovu, ikinci katibi Avalovu, torpaq öb sinin müdiri Yu anovu, altı nömr li rabçılıq sov ozunun

direktoru İsa İbrahimov, rayon prokuroru İsmail Mirov, Padar Kənd Sovetinin sədri Babalı Bəkirov da həbs etmişdir.

Bir sözlə, amma ziyalılara süpürgə kəndir. Kimin evində rəbblifbəsi ilə kitab, yazması tapılırdısa, pantürkist, panislamist daması ilə cəzalandırılıb həbs edilirdi.

NKVD-nin sədri İbrahimovdan evimizin açarını istədim. Qapımıza qıfıl vurmuşdular. Sumbatov-Topuridze də orada idi. Mən tərs-tərs baxıb: “Dey sən, öz ayaqla gəlmiş sən, rədd ol burdan, bu saat sən də həbs edilmə” deyib özündən çıxdı.

O gündən həyatımın faciəsi başladı...

— Sahib anım, Soltanhanın “günahı” nə oldu?

— Sonralar öyrəndim ki, bir ambardarı döyməklə Soltanhanın üzünü əhədimişdir. Guya o deyib ki, biz komissarın kabinetində, evində tez-tez yıncıq keçirirdik. Komissar Pa ayevin rəhbərliyi ilə silahlı üsyana hazırlanırdıq. O, bizə güllə atmağı öyrədirdi. Komissar Pa ayev mənə skriptə ona görə göndərmişdi ki, təkilatın işində yandıranı tənqid etdim. Təkilat silah mənə tapıblırdım.

— Görüm yə necə icaz verirdirlərmi?

— Yox. Ayda iki dəfə “yemək” götürürdülər. Yemək, rzaq aparmaq qadağan idi. Ancaq dəyirman üçün paltara icaz vardı. Bir dəfə bir nəfər nə yollasa ondan barmaq boyda kağız gətirdi. Yazmışdı ki, Sahib anım, mən “alqə düməni” deyiləm. Mənim vicdanım təmiz və ləkəsizdir. Bunları balalarımıza da bəhsalə ki, gözükölgəli böyüməsinlər. Üçüncü dəfə dalınca gedəndə dedilər ki, 20 il həbs cəzası kəsilib. Dalınca da əlavə əldə etdik ki, siz güllələnib, daha gəlməyibsiniz...

“Güllələnmiş” sözünü eşidəndə əlim bəməndən çıxdı. Handanəhanə özümü əldə etdim. Dümənlərin həyatında oldu mu atırdım. Körpələri fikirləndirdim. Sənsən, yaın-uzaq qohumlar, o çətin illərdə gizli dolsa “alqə düməni”nin ailəsinə aradılar.

Soltanhanın Pa ayevin ömür yoldaşı Sahib anım o ağırlı-acılı illərdə qeyri-adi, kəndən kəndə, övladları Rozanı, Elmiranı, Rəfiqəni böyüdübsən və çatdırmı, komissarın, nüfuzlu ziyalıların adına layiq və fəaliyyət ömür yaşamıdır.

Il rin zabından saçı qar kimi a armı nurani Sahib ana il söhb t ed nd elimizin müdrik s n tkarı Abbasqulu a a Bakı anovun sözl rini atırladım “Namuslu qadın ki i üçün el bir s rv tdir ki, onun misli yo dur”.

Onu da atırladaq ki, Soltanh mid C brayıl o lu Pa ayev 1898-ci ild ama ıda ziyalı ail sind dünyaya g lib. İlk t hsilini ama ıdaki realnı m kt bind alan Soltanh mid sonralar Bakıdaki Az rbaycan h rbiyy m kt bini bitirib. Zabit kimi ordu sıralarında sidq-ür kl idm t ed n Soltanh mid Baskal Q s b craiyy Komit sinin s dri, Göyçay h rbi komissarlı ında komissar köm keçisi (1925-30-cu ill rd) i l mi dir. Ya ı h rbi f aliyy tin gör d f l rl mükafatlandırılan Soltanh mid m hur airimiz M h mm d Hadinin do maca alası o ludur.

Komissar Soltanh mid Pa ayev 1938-ci il yanvarın 3-d n 4-n keç n gec güll l nmi dir.

1991-ci il

GENERAL C M D AN NA ÇIVANSK (Sonuncu K ng rli generalı)

Az rbaycan öz suverenliyi, tam azadlı ı bar d fikirl irs , o ilk növb d öz milli ordusu, Milli zabitl ri bar d fikirl m lidir. M n bunların hamısını dü ünürdüm..

yirmi be il önc m n Az rbaycanda vv ll r heç va t o arı, analoqu olmayan i tisasla dırılmı h rbi orta m kt b yaratmaq haqqında fikir ir li sürdüm. Bu m kt bi yaratdım. Do rudan da, m nim h yatımda gördüyüm i l r iç risind bu addımı, bu i i, bu t bbüsü o dövrd n artıq iyirmi be il keç nd n sonra özüm d yüks k qiym tl ndirir m.

*Heyd r liyev
Az rbaycan Respublikasının Prezidenti
(1990-cı ild verdiyi müsahib d n)*

H r eyin ilki göz l v yadda qalan olur. İlk mü llim, ilk general, ilk kosmonavt, ilk m h bb t... Bunlar ilk övlad q d r irin v zizdir. Bu gün h rbi qüdr t tari imizin zabit hey -tind n söz dü nd ist r-ist m z general C m id an Na çıvanski adına h rbi litseyin m zunlarını yada salırıq.

F r etm liyik ki, C m id anın " inelind n çı mı " bu za-bitl r suveren Az rbaycan Milli Ordusunun sıralarında torpaq-larımızın q sbkarlardan t mizl nm si u runda r fl vuru mu lar.

1918-ci ilin iyun ayında m hur s rk rd miz lia a ı linski G nc d Milli yunkerl r m kt binin banisi olmu dur. Totalitar rejimin m ng n sind ikinci d f bel bir m kt bin 1971-ci ild yaradılması Heyd r liyev qism t oldu. lb tt , o dövrün acı abı-havasını udanlar ya ı bilirl r ki, h min ill rd Milli zabit hey tinin yeti dirilm si üçün n inki m kt b açmaq, h tta bu bar d fikir-l m k bel böyük c sar t v risk t l b edirdi. Bütün zamanlarda alqını dü ün n Heyd r liyev haqlı olaraq mill timizin sonsuz m h bb tin layıq siyy tdir.

C m id Na çıvanski K ng rli n slind n olan a ırncı gene-raldır. Onun general babaları Ehsan an, K lbalı an, Hüsey n an v smayıl an qoca ya larında öz c ll ri il v fat edibl r. Tale C m id ana c mi qır üç il ömür qism t el di. Onun da 26 ilini h rbi f aliyy td keçirdi. Ömrünün n qaynar ça ında otuzuncu ill rin haqsız qurbanlarından biri oldu. Günahı da bu idi ki, qar-da ı Davud an v K lbalı an randa ah qvardiyasında idm t edirdi. Guya C m id an da ba çılıq etdiyi "casus t ribatçı d st si" il onlarla sı laq sa layırdı. Az rbaycanda ura höku-m ti quru-landa h r iki qarda r smi kild icaz alıb rana get-mi dil r. Tezlikl ran ordusunda ad-san qazanıb yüks k rütb almı dılar. Lakin otuzuncu ill rd ah n ah onlara inamını itirdi. S b bi qarda ları C m id an Na çıvanskinin Qızıl Orduda briqada komandiri olması idi. Va til onların ata-babaları rus qo- un-larının t rkibind ran ordusuna qar ı vuru mu dular. Görü-nür, ah n aha bu m lumatda da çatdırılıbmı ... Ona gör d ah onları güll -l tdirirdi. Bu tayda, 1938-ci ilin mayında C m id an h bs edildi. H min ilin avqustun 26-da güll l n nd artıq dörd il vv l qar-da ları randa q tl yetirilm di. Onda C. Na çıvanski

Moskvada M. Frunze adına Ali H rbi-Siyasi Akademiyanın ümumi taktika kafedrasının r isi kimi yüks k v zif d i l yirdi.

1938-ci il avqustun on ikisind "Sovet Hökum tinin qatı dü m ni, müq ssir" C m id an Na çıvanskiy olunan ittiham-nam d n:

Birinci: — Az rbaycan Milli M rk zi adlanan Az rbaycan anti-sovet mill tçi t kilatın f al i tirakçısıdır. O, t kilata Qarayev t r find n c lb olunmu dur.

İkinci: — Az rbaycanda Sovet hökum tinin devrilm si planının hazırlanmasında v Az rbaycanın Sovet ttifaqından ayrılmasında f al i aparmı , Az rbaycanda h rbi üsyan planını s n özü hazırlamıdır.

Üçüncü: — ran ordusunda idm t ed n qarda ı, mühacir K l-balı anla laq sa lamıdır. Az rbaycanda üsyan ba lark n mü-ha-cirl rd n ibar t köm k m qs dil qarda ina h rbi d st l r gönd rm k tap ır ını vermi dir.

Dördüncü: — 1931-ci ild h bsd n azad oldunduqdan¹ sonra Moskvaya g l r k Qarayevl yenid n laq yaratmıdır. Az r-baycan Milli M rk zind antisovet f aliyy tini daha da güc-l n-dirmi v m rk zin i l rind ya ından i tirak etmi dir.

Be inci: — Antisovet h rbi q sdl bilavasit laq sa lamı v onlara Az rbaycan Milli M rk zin konkret köm k göst r c yi bar d razılıq vermi dir.

Altıncı: — 1921-ci ild n 1926-cı il kimi casusluqla m ul olmu , Az. Pamb ının keçmi s dri M mm d Hacıyev vasit sil qarda ı K lbalı ana ordu bar sind (RKKA) tam m fi m lumatlar vermi dir.

Bu ittihamnam l rd n on dörd gün sonra SSR Ali M hk -m sinin H rbi Kollegiyası ba lı m hk m iclası keçirdi. H rbi Kollegiyanın s dri V.V. Ulri n v 3 n f rin ahidliyi il c mi 15 d qiq ç k n m hk m iclası saat 1250-d general C m id an Na çıvanskiy ölüm hökmü o udu. Hökm o unandan sonra ona son

¹ C m id anı antisovet mill tçi t kilatın f al üzvü kimi birinci d f 1931-ci il fevralın 22-d Zaqaqaziya Ba Siyasi dar sinin üsusi öb si Tiflisd h bs etmi di — .N.

sözünü dem yi t klif etdil r. Döyülüb a ır yaralar almı C m id an k k l y -k k l y danı ma a utandı. Bir d ki, r v iftira dolu ölüm hökmü k sil nd n sonra vida sözünü dem yi an kimi qüruruna sı ı dırmadı. H min gec onu Moskvada güll l dil r...

***

“Onun dalınca gec g ldil r. A tarı aparmaq üçün ahid g r k idi. Dalandar ahidlik etm kd n boyun qaçırdı: "Kim olsaydı ged rdim, birc Na çıvanskid n ba qa. M n onun gözün nec ba aram?" H bs bar d orderl qara "Emkada" g l nl rd n biri pill l ri t l sik qal dı. Qapını açan ev sahib sin hövlang dedi: "Qiyml i n yiniz varsa, gizl yin". Qızıl ordunun an n silli briqada komandiri C m id Na çıvanski pula, mala q tiyy n tamah salmayan, bir insan idi.

Vidala ark n o, qızı Aliy nin yu ulu gözl rind n öpdü, arvadını ba rına basdı: "Özünd n v u aqlardan mu ayat ol. M nim heç bir günahım yo dur. Tezlikl qayıdaca am" dedi.

O, uzun ill r keç nd n sonra qayıtdı. Qayıtdı ki, alqın yadda nda b di qalsın" (Qreqori Akselrod, " an n silli briqada komandiri", "Nedelya" q zeti 17, 1988-ci il).

Represiya ill rind haqsız güll l n n briqada komandiri C m id an Na çıvanski, diviziya komandiri Qambay V zirov, komissar Heyd r V zirov, Cabir liyev, polkovnik C lil liyev, Seyfulla Mehdiyev, Qalib b y V kilov v Soltanh mid Pa ayevin s n dl ri il tanı olanda, sa qalan müasirl rd n general-mayor Akim Abbasovun, professor yyub sg rovun v onların ail üzvl rinin atir l rini dinl y nd yanıb-ya ılırsan. Adamı yandıran odur ki, bu igid komandirl rin f aliyy tind yeni qurulu a qar ı hardasa z rr c inamsızlıq, s hv v büdr m l r tapa bilmirs n. B s haqsız qan niy a ıdılıb, onların ail l ri sürgünl rd niy min bir ziyt ç kib? Stalinin shab l ri — Beriya, Ba ırov bel görk mli h rbi adiml rimizi qanlı "t mizl m " ma mında niy m hv edibl r?

Suallar, suallar... Onlara cavab tapmaq ç tindir.

Otuzuncu ill rd ba ları do radılar ki, b yl r salıb, b hr sini yem k olmaz. Mülkl ri uçurdular ki, a alardan, anlardan qalıb. M scidl ri ba layıb Allahsızlar ittifaqı yaratdılar. O ulları h bs

edib öldürdül r ki, n sli b y olub, an olub. Müsavat hökum tin qulluq edib.

Bu gün tari bu s hvl ri etiraf ed r k otuz-qır ıncı ill r dövründ v llinci ill rin vv ll rind repressiya qurbanlarına b ra t verir. Onların r fin abid l r ucaldır, küç l r , meydanlara adları verilir. N hay t, g nc n sil gec d olsa görk mli ata-babalarının atir si önünd m n vi borcunu yerin yetirir.

Heç bir "casus-t ribatçı d st si" olmayan (slind bel bir d st yo idi), randakı qarda ları il heç va t m ktubla mayan C m id an da o va t ço adi bir hala çevril n müdhi c zanın qurbanı oldu.

T A L I L L R N H Y C A N I

...Na çıvanda mü t r qqi ziyalılar az deyildi. K ng rli n slind n olanları da m n ehtiramla yada salıram. Bu n sild n bir sıra m hur ziyalılar yeti mi dir. Böyük an, general smayıl an, Hüsey n an, C f rqu lu an, M mm dqulu b y, M mm d a a ahta tınski, r ssam B hruz K ng rli buna misal ola bil r. Na çıvanlılar bu adamlara inanır, onlara mü kü l bir i d müraci t etm kd n ç kinmirdil r. Onu da qeyd edim ki, m h ur general C m id an Na çıvanski d bu n slin layıqlı nümay nd sidir.

*li S bri (1892 - 1983)
nasir, t rcüm çi*

Haqqında söhb t açdı ımız K ng rli l rin an n sli Az rbaycan h rb tari in qızıl s hif l r yazmı C m id anı 1895-ci il avqustun 15-d dünyaya b etdi. O, yeddi ya ına çatanda anası F r ntac anımdan Az rbaycan dilind yazma ı, day si Anna vanova Nikolayevadan is rus v fransız dill rind danı ma ı öyr nmi di. Rus ordusunun zabiti olan atası C f rqu lu an s kkiz ya lı C m idi Tiflisd ki yunkerl r m kt bin qoydu. 1914-cü il noyabrın 8-d onu Q rbi Ukraynadakı Yelizavetqrad (indiki Kirovqrad — .N.) qvardiya m kt bin gönd rdil r. 1914-cü ild prapor ik rütb si il

h min m kt bi bitirdi. Birinci Dünya müharibəsi başlananda imperiyanın müsliman halisindəntkil olunmuş tatar süvari eskadronunun komandiriyə gətirildi. Cənubda Naçıvan vinski öz hərbi məharət ilə ilk dəfə Birinci Dünya müharibəsində ad-san qazanmışdı. "Brusilov cənub"nin yarılməsində iştirak etmiş, "Müqəddəs Georgi" ordeninin dördüncü dərəcəsi ilə təltif olunmuşdur. Avstriya və Rumıniyanın cənub-şərqi üzərdə yaralanan Naçıvan vinski gənc bir süvari zabit kimi 1916-cı ilin fevralından 1917-ci ilin yanvarına qədər müddətində gümüş silahla təltif edilmiş və ikinci, üçüncü və dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna", ikinci, üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordenləri ilə mükafatlandırılmışdır.

Cənub-qərbi cənubda idildi. tab-rotmistri Naçıvan vinski başlıq etdiyi süvari alayı ilə birgə dönməyə Azərbaycan qayıtdı.

1918-ci il sentyabrın 15-də Türk qoşunları Azərbaycan lahiyyə Korpusu ilə birgə Bakı müdafiə təcizədi. lahiyyə Korpusun sıralarında Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda Cənubda inamla vuruşdu. Füsunkar Qarabağın uşaqlarını yerləşən Cənubda Naçıvan vinski alayı 1920-ci ilin martında da nəqədər təşkilatın və dəniz müdafiə qoşunları döyüşməliyyətlərində fəaliyyət etdi.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan bir neçə gün sonra Respublika əlqə Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanov uşağı təcizə teleqram göndərdi. Milli Ordu hissələrinin təşkilatına başlıq. Cənubda Naçıvan vinski komandirlik etdiyi ikinci Qarabağ süvari polku könüllü olaraq sovet ordusu təşkilatına keçdikdən sonra birinci fəhlə-kəndli polku adı ilə I Ordunun tərkibində idir. Podpolkovnik Cənubda Naçıvan vinski özünə isə ilk Azərbaycan Birləşmiş Komanda məktəbinin rəis müavini, az sonra isə rəisi təyin olundu. gənc komandir kimi ilk günlərdən ləyaqətli idir. Cənubda Naçıvan vinski hətmiş müsbət əsəriyyətlə rəvətilmişdir.

stedadlı şəxslərdən əlqə, Vətənin sənəti, yüksək hərbi biliyi I Ordunun komandanı M. Levandovski, Hərbi inqilab ularının üzvü S. Orconikidze, Azərbaycan Hərbi Dəniz əlqə

Komissarı liheyd r Qarayev t r find n yüks k qiym tl ndiril-mi dir.

1921-ci il martın 14-d ordu komandanı M. . Levandovskinin C m id Na çıvanskiy verdiyi asiyy tnam d o uyuruq:

"Korpus da da il olmaqla bütün hiss l r operativ, taktiki c h td n komandanlıq etm y tam layıqdır. Sakit, t mkinli, f al v t bbüskardır. Az rbaycan M K-in v Zaqafqaziya M K-in t rkibin seçilmi dir. Diviziya komandirliyi v zif sin tam uy undur". İl r keçdi. Qızıl Ordunun m hur komandirl rind n biri ol-ma-sına ba mayaraq, otuz yeddinci ilin qara tufanlarında M. . Levondovskiy d inam, etibar azalıb yo d r c sin endi. 1938-ci ilin martında onu da h bs etdil r. Martın 23-d çekistl r ondan zor gücün C m id anın leyhin bel bir ifad aldılar:

"M nim C m id an Na çıvanski il 1927-ci ild n ya ın dostluq laq m vardır. El o zaman — 1927-ci ild Na çıvanski Az rbaycan MK-nın keçmi katibi Qarayev (liheyd r Qarayev — .N.) t r find n burjua-mill tçi ksinqilabi t kilata c lb olunmu du. Bu bar d m n s n Qarayev özü demi di. Eyni zamanda o, m n bildirmi di ki, Na çıvanskiinin nüfuzunu orduda artırmaq üçvün onu Sov. KP sıralarına keçirm k lazımdır.

Qarayev öz kabinetind m n kollektivin z man tini öz imzası il hazırlamı dı. atırlaya bilmir m, dey s n, Bakı h r partiya komit sinin keçmi katibi Levon Mirzonyan da ona imza atmı dı. Az. K/ B/ PMK-nın Na çıvanskiy h sr olunmu iclasında q rar q bul olunmu du ki, m n " s n" açıq kild onunla söhb t aparmalıyam.

M n C m id Na çıvanskiini "Avropa" mehman anasına öz yanına ça ırdım. Ona aid olan ittihamların hamısını dedim. Y ni ki, onun qubernator il y n misi il laq l ri v casusluq il ri bar sind danı ara q ittiham etdim. Na çıvanskiini qor utduqdan sonra m n ona m niml birg keçmi zabitl rin ksinqilabi t kilatın üzvü kimi i l m yi t klif etdim. Na çıvanski razılıq verdi. M n ona m sl h t gördüm ki, übh l ri öz üz rind n götürm k üçün yı incaqlarda çı ı etm k, riyakarlıq ed r k sözd Sovet hökum tini müdafi etm k mövqeyind durmalıdır. Bun-dan sonra Na çıvanski

m n bildirdi ki, onun t r find n t kilata Az rbaycan alayının keçmi komandiri Veysov¹ v di-g r-l ri d c lb olunmu lar.

Milli diviziya yaratmaq i ind ki f allı ina gör C m id an Na çıvanskiy 1921-ci il dekabrın 19-da Az rbaycan H rbi-D niz alq Komissarlı ı t kkür elan etmi v mükafat olaraq ona gümü d st kli qılınc h diyy vermi di. O, yeni yaradılan Az rbaycan Da -Atıcı diviziyasına komandir t yin olundu.

1923-cü ild Moskvadakı qısa müdd tli Ali H rbi Akademiya kursuna gönd ril n C m id an Na çıvanski 1924-cü il q d r orada h rbi t hsil almı dı. Az rbaycana qayıdandan sonra yenid n diviziya komandiri t yin edilmi di. Üç il sonra o, ikinci d f H rbi Akademiya o uma a gönd rilmi v 1928-ci ild n 1929-cu il d k m hur generalımız lia a ı linskinin t bbüsü il Az rbaycan dilind n r olunan "H rbi bilik" jurnalının redaktor-larından biri olmu dur.

M rhum general Akim Abbasov va til Na çıvanskinin koman-dir oldu u diviziyada idm t edib. Onun dedikl rind n:

— C m id Na çıvanski q tiyy tli komandir idi. Onun göz l cizgili siması, s liq yl yana ayrılıb daranmı qara saçları v qalın qa ları altında açıq, aydın ba ı ları indi d gözümün önünd dir. O, yara ıqlı qam ti, h rbçil r m sus d yan ti il müasirl rin-d n seçilirdi. Biz — C m id an Na çıvanskinin diviz-yasında idm t ed nl r, bu istedadlı s rk rd d n h rbi pe nin sirl rini öyr nmi komandirl r onu ifti arla atırlayırdıq. Biz bu gün d keçmi n n l r gör onu " an Na çıvanski", döyü t llüsün gör " amo" dey yad edirik. anlar rayon razisind ki iki kilometr c nub- rqd yerl n da ı biz komandirl r v qızıl sg rl r, h mçinin yerli sakinl r komandirimiz ehtiram lam ti olaraq " an Na çıvanski da ı" adlandırırdıq.

---

¹ Polkovnik M mm d K rim o lu Veysov (1900-1972) M.V. Frunze v V. . Lenin adına Ali H rbi Akademiyanı bitirmi dir. Otuz yeddinci ild h bs olunmu , günahsız olaraq doqquz il Sibir sürgünü ç kmi dir — .N.

C m id an komanda m nt q sini bu da da qurmu du. Buranın reylefi el dir ki, h min da dan trafda Az rbaycan diviziyasının t lim meydançaları aydın görünürdü.

C m id Na çıvanski h rt r fli müt ssis, siyasi c h td n hazırlıqlı, h rb i in s daq tli zabit idi. M hz bu yüks k keyfiy-y tl rin gör 1923-cü ild H rbi nqılab urasının mri il C m- id Qızıl Ordunun Ali Komanda Hey ti kursuna dinl yici q bul olundu. Bu kursu müv ff qiyy tl bitir n Na çıvanski 1931-ci ild n M.V. Frunze adına Ali H rbi Siyasi Akademiyanın üsusi qrupunda t hsilini davam etdirdi. Buranı da f rql nm diplomu il ba a vuran C m id Na çıvanski alq Müdafi Komissarının mri il akademiya mü llim sa lanıldı.

H min dövrd C. Na çıvanskiy verilmi attestasiya s n din-d o uyuruq:

"C. Na çıvanskiy v v ll r veril n müsbt r yl r öz qüvv -sind sa lanılsın. O, h r c h td n inki af etmi dir. C m id an Na çıvanski h rbi t liml rd , operativ taktiki t limatlarda özünü bacarıqlı s rk rd kimi göst rmi dir. C. Na çıvanskid n korpus komandiri kimi d istifad etm k olar. O, t mkinli, sakit t bi tli-dir, tük nm z enerjij malikdir, t bbüsskardır, göz l inzibatçıdır, ya ıt kilatçılıq qabiliyy ti vardır..."

Bu da H rbi Akademiyanın kurs r isi v komissarı, sonralar Sovet ttiaqı mar alı Boris apo nikovun h min attestasiyasının t sdiqi bar d r yi:

"C m id Na çıvanskinin attestasiyası il razıyam, atıcı diviziyasının komandiri v zif sin münasibdir".

Va til süvari qo unun qız in p r sti karı olan C m id an or-du-da bir qo un növün v t nda müharib sinin t ssüratı il h d-d n artıq alud olanlarla razıla mır. Akademiyanın dinl yicil rini köhn lmi ablonlardan tezlikl ya a qurtarma a ça ırırdu. Sübut edirdi ki, g l c k müharib d cinahların dövr l nm si üstünlük t kil ed c k: döyü meydanlarında o k s qalib g l c k ki, mü t lif qo un növl rinin qar ılıqlı f aliyy tini t min ed bilsin, döyü ün idar olunmasına yaradıcı kild yana ma ı öyr nsin. To um münbit z min dü mü dü. Lakin bu to umun cüc rm si.

B li, nadanlar, r v iftira dü günl ri bu to umun cüc rm -sin imkan verm lidil r. Onun t rbiy edib yetirdiyi müdaviml ri — S.Biryuzov, A.A. Qreçko, P.F. Batistki mar al rütb sin çatdı-lar. Özü is günahsız m hv edildi. Onun f aliyy tin veril n a-siy-y tnam l rl , r yl rl tanı olandan sonra C m id Na çı-vanskinin " alq dü m ni" olmasına inanmaq ço ç tindir. Bu a a qara dem k kimi bir eydir. Ona gör d polad kimi yilm y n C m idi sındırdılar. Lakin o, istintaqda heç bir iftiranı boynuna almayıb, özünün günahsız dostlarını satmayıb, alqının, nüfuzlu n slinin adını l k l m yib.

Il r keçdi. Ba qaları kimi sonralar ona da b ra t verildi. Va -til haqqında ür k dolusu il danı an bilm diyimiz bu görk mli komandır haqqında g nc n sl m lumat verm k imkanı yarandı. ndi onun adına Bakıda H rbi litsey var. Boya-ba a çatdı ı Na çivanda is ev muzeyi açılmı dır.

Bakı Dövl t Universitetinin mü llimi, hüquq elml r doktoru, professor yyub sg rov va til yetmi yeddinci Az rbaycan atıcı diviziyasının sıralarında zabıt kimi idm t edib. O, istedadlı s rk rd C m id an Na çivanskinin son günl rinin ahidi olub:

— 1937-ci ilin payızında Sankt-Peterburqda keçirdiyim m zu-niyy td n geri qayıdırdım. Moskvada h rbi kursda o uyan yolda larımla görü m k üçün Frunze adına H rbi Akademiyaya getdim. Ya m dostum v Akademiyanın müdavimi Hacıbaba Zey-nalovun qona ı oldum, h myerlil rimiz C lil liyev, h-m d li liyev, Bayram ı iyev, F rhad ahbazov v ba qaları il d burada görü düm.

Bir gün Hacıbaba Zeynalovun ota nda am yem yin topla -mı dıq. Bu va t C. Na çivanski ota a girdi. Biz hamımız aya a qal dıq, ehtiramla, r smi t zim ed r k onu salamladıq. Görk mli s rk rd h r birimizl ayrı-ayrılıqda görü dü. Üz-gözünd o t b ssüm cilv l nirdi... O, 77-ci Az rbaycan atıcı diviziyasında idm t etdiyimi bil nd m ni söhb t tutdu. Az rbaycan alqının h yatı il ya ndan maraqlanırdı, diviziyanın siyasi döyü hazırlı ı sah sind ld etdiyi u urlar bar d m lumatları ço diqq tl dinl di v ür kd n sevindi. O, V t nin müdafi qüdr tini daim möhk ml ndirm yin, dövrün t l bl rin uy un olaraq, yüks k bilikli

kadrlar hazırlanmasının, üsüsül yeni te nikaya yiy l n-m yin vacib oldu unu bildirdi. Sonra: "O ul, bizim alqımıza ya ı hazırlıqlı kadrlar lazımdır",-dedi. Ged rk n hamıya müraci t etdi: "Bu Ali H rbi m kt b-Akademiya sl siz g ncl rin yeridir, sizin üçündür, fsus ki, bizim nümay nd l rimiz burada ço azdır". Üzünü m n dönd rdi: "Çalı n, qoçaq olun, m n el sizi d burada görm k ist rdim".

DÖRD QARDA IN FAC S

an n silli generalın Na çıvandaki ev muzeyind 1898-ci ild ç kilmı köhn bir kli var. T n ortada oturmı ana — F r ntac anım körp qızını ba rına basıb. Yanında u qam tli üç o lu — Ehsan an, K lbalı an v C m id an yl ib. Ç rk zi geyimd olan üç qarda m duru unda ya larına uyu mayan ciddilik, m rdan lik v vüqar o unur. H yatın h l dinclik v rahatlıq dövrüdür. Yastı n üstünd oturan iki ya lı C m id u aqlara m sus heyranlıqla obyektiv ba ır. Dünyaya u aq mara ı il ba an, iki ild n sonra ba lanacaq yeni srd onu n l r gözl diyind n h l bi b rdir. Dünyanın inqılab tufanı, h yat qasır ası v müharib nin alovları balaca C m idi on altı il sonra polad kimi b rkitdi... H l qar ıdaki h yat faci sin bir q rin d n ço qalırdı. El bir faci ki, orada C m id an yo , onun qarda ları Ehsan an, K lbalı an v hansı t sadüfd ns bu foto kil dü m y n Davud an da m kr v böhtanın qurbanı olacaq.

1920-ci ilin iyununda C m id anın idm t etdiyi ikinci Qaraba süvari alayı u ada yerl irdi. Podpolkovnik Na çıvanski nizami hiss üzr müavin idi. Bir gün gec d n eyli keçmi qaldı ı evin qapısı döyüldü. Qarda ı Ehsan an onun qona ı idi. Ondan iki ya böyük olan Ehsan an da pe kar h rbçi idi.

O, Moskvada zad gan balalarına m sus kadet korpusu m kt bini bitirmi di. Ehsan anın da, ço saylı g nc Na çıvanski zabitl rinin d tam süvari generalı Hüsey n an Na çıvanski kimi örn k mil ri vardı. Hüsey n anın öhr ti bütün Rusiyaya yayılmı dı. Onlar bel igid mil ri il f r edir, onun h rb s n nin davamçısı kimi orduda r fl idm t edirdil r.

El lah z r t imperator adına öhr tli on yeddinci Nijeqorodsk Draqun alayında tabs-rotmistr Murad an, qvardiya rotmistri K lbalı an (n v), poruçik sg nd r an Na çıvanski r göst rdikl ri üca tl r gör c bh d ad-san qazanmı dılar.

1914-cü ild bölüyü il dü m n quvv l rini p r n-p r n salan Murad anın döyü idm tl ri "Müq dd s Anna" ordeninin dördüncü d r c sin , 1915-ci ild "Müq dd s Stanislav" ordeninin üçüncü d r c sin (qılnc v bantla birg), "Müq dd s Anna" ordeninin üçüncü d r c sin (qılnc v bantla birg), "Müq dd s Stanislav" ordeninin ikinci d r c sin (qılnc v bantla birg) v 1916-cı ild "Müq dd s Anna" ordeninin ikinci d r c sin (qılnc v bantla birg) layiq görülmü dür.

Birinci Dünya müharib sind n sonra V t n qayıdan rotmistr Murad an Na çıvanski Milli Ordunun üçüncü ki alayında birinci bölüyün komandiri oldu.

Döyü l rd igidlikl vuru an poruçik sg nd r an Na çıvanski nin idm tl ri is "Müq dd s Anna" ordenin üçüncü d r c sin (qılnc v bantla birg), "Müq dd s Anna" ordeninin dördüncü d r c sin (gidliy gör yazısı il) v "Müq dd s Stanislav" ordeninin üçüncü d r c sin (qılnc v bantla birg) layiq görülmü dür.

1916-cı il aprelin 1-d "Kaspi" q zeti yazırdı: "Ulan Leyb - qvardiya alayının rotmistri K lbalı an Na çıvanski 1914-cü il avqustun 15-d Sokokov k ndini dü m nd n geri aldı ina gör "Georgi silahı" il t lti olunmu dur. Onun komandir oldu u vzvod hey ti alayın sol cinahında döyü l r aparark n q fl t n avstraliyalıların bir eskadronunun basqısına m ruz qalmı lar. Özünü itirm y n rotmistr K lbalı an az sayılı quvv il hücumu keç r k dü m ni qaçma a m cbur etmi , qaranlıq dü n q d r onları t qib d r k döyü razisind n çı artmı lar. Öt n döyü l rd d u urlu q l b l r qazanan rotmistr K lbalı anın idm tl ri üçüncü d r c li "Müq dd s Anna" (qılnc v bantla birg) v ikinci d r c li "Müq dd s Anna" ordenl ri il (qılnc v bantla birg) qiym tl ndirilmi dir".

1918-1920-ci ill rd Az rbaycan Milli ordusunda idm tini davam etdir n K lbalı an Na çıvanski v K rim an r vanski

haqqında Respublika Nazirlər Soveti sədrinin adına 1919-cu ilin mart ayında yazılmış raport saxlanılır. Həmin sənədi Hərbiyy naziri, tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov və Baqırgah rəisi general-mayor Həbib bəy Səlimov imzalamırlar. Sənəddə o uyuruq: "Qvardiya tab-rotmistrləri Kəlbəli an Naçıvanskiyin və Kərim an rəvanskiyin keçmi Rusiya hərbi nizamnaməsinə görə rütbələri tab-rotmistr idi. Bu günkü orduya deyilirdikdə isə həmin rütbə podpolkovnik olmalıdır. Rur və Naçıvan qəzalarının erməni dənaklarından azad olunmasında fərqləndiklərinə görə onlar polkovnik rütbəsi almağa tam mənada layiqdirlər".

Naçıvan və Rur qəzalarının komandanı olan Kəlbəli anın polkovnik rütbəsi alması barədə fakt təsəffüf ki, sonrakı sənədlərdə rast gəlmədik. Dörd qardaşdan ikisi — Ehsan anın və Cəmid anın doğma qardaşı Davud an və Kəlbəli an 1920-ci ildə Bolşevik istilasından sonra rana mühacirət getmiş məcbur oldular.

Birinci Dünya müharibəsi illərində tab-rotmistr Ehsan an da leyb-qvardiyə Varava Ulan alayında öhrətli döyüş yolu keçmişdir. 1914-1916-cı illərdə üstü "gidliyə görə" yazılı dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna", yenə həmin ildə üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" (qılınç və bantla birləşdirilmiş), 1915-ci ildə "Müqəddəs Anna" (qılınç və bantla birləşdirilmiş), 1916-cı ildə ikinci dərəcəli "Müqəddəs Anna" (qılınç birləşdirilmiş) ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

Polkovnik Tuqanov 1918-ci il avqustun 20-də Tiflisdə Ehsan ana verdiyi əsiyyətnamədə yazırdı ki, alayın bütün yürüşü və döyüşlərində, üsusi 1916-cı il aprelin 3-də apardıqı kəfiyyətli lərinə bacarıqlı komandir kimi fərqlənmişdir.

Əmperiya ordusu dağılandıqdan sonra Vətən qayıdan tab-rotmistr Ehsan an 1919-cu il mayın altısında kə dördüncü Borçalı süvari alayında bölük komandiri kimi Lori nahiyəsində və Qarayazı rəzində də naqərmənilər qarşı döyüşlər aparmışdır. Həmin ildə üçüncü süvari alayında, üçüncü bölüyün komandiri olan Ehsan anın Qarabada göstərdiyi qəhrmanlıq görə rütbəsi də polkovnik çatmışdır.

C m id an kiçik qarda kimi onun üçüncü , döyü l rd aldı ı orden v rütbd sür tli rlim sin ço sevinirdi. Podpolkovnik Ehsan an yen Qaraba ıda naklardan qoruma a g lmi di. 1920-ci ilin aprelind Az rbaycana so ulan silahlı bol evikl r h r eyi tar-mar el mi di. Az rbaycan hökum ti bura ılmı , ordusu da ıldılmı dı. Bol evikl r Bakıda v G nc d talan h ft sini yenic qurtarmı dılar. Amma müsavat sg r v zabitl rin sor u-sualsız güll l nm yi h l d davam edirdi. Gec yarısı qapı döyül nd Ehsan an hamıdan tez ayıldı. Qarda ı C m idin oyanmasına qıymayıb durub qapını açdı. Bol evik-da nak sg rl rinin tüf ngl rind ki süngül r ay i ında parıldadı. Ta ta qoburlu mauzeri olan da nak zabiti soru du: "C m id an Na çıvanski sizsiniz?" Ehsan an d rhal m s l ni anladı. Bir anlı a l ngidi, kandanı o t r f adlayıb qapını ba ladı. "B li, C m id an m n m" — dedi.

Onu h rin k narına aparıb müsavat zabiti oldu una gör sor usuz-sualsız güll l dil r...

1920-ci il iyunun 11-d is Fövq ladi Komissiya 1108 sayılı "H bs s n di" t rtib etdi.

N y gör h bs olunub güll l nmi dir sualının qar ısında : on birinci orduda idm t etm k ist m diyin gör müsavat zabiti kimi güll l nmi dir. — Cavabını yazdılar. yirmi yeddi ya ı yenic tamam olan Ehsan an Na çıvanskinin ömrün nam rdl r nöqt qoydular.

Otuzuncu ill rin a ırlarında is ran ordusunda idm t edib yüks k rütbl r çatan Davud anı v K lbalı anı ah 1934-cü ild qvardiyaçalarına güll l tdi. Çünki bu taydan ged n bol evik-da nak donoslarına saslanan ah, igid K ng rli qarda larına inamını itirmi di.

Dörd qarda dan heç biri otuzuncu ill rin tufanlarından salamat çı madı...

yul 1991-ci il

**KOM SSAR SARI M STAN
(1895-1937)**

*...Bulayıb ba ını Sarı mistan:
— Gözl m k olmazdı sizd n bu halı,
Bu ç tin günl rin var istiqbalı.
Ömür dedikl ri dal alı bir su,
Vardır ziyi ti, vardır qay ısı;
O, b z n insanı büküb yildir!..
Çarpı ıb ya amaq asan deyildir!..
H r kimin qüvv si vardır qolunda,
H yatda tutdu u m sl k yolunda
B z n gözl rin qaranlıq çökür.
Ölür v öldürür, qızıl qan tökür.*

*S m d Vur un
("Komsomol poeması"ndan)*

"Komsomol poeması" öt n srin otuzuncu ill rind yazılıb. 1970-ci ild bu s r sasında "Yeddi o ul ist r m" b dii filmi ç kilib. H r iki s rd eyniadlı q hr manı — Sarı mistan obrazını ço ları airin b dii t yyülünd n yaranmı sur t kimi q bul edirdil r. Sarı mistanın tari i siyy t olmasını bil nl r indi d ço azdır.

El-obada Sarı mistan adı il m hur olumu mistan Mahmud o lu yyubov 1895-ci ild Qaza q zasının Da K s m n k ndind kinçi ail sind anadan olub. Aprel inqilabından vv l Qaza da ikiillik m kt bi bitirib.

1924-cü ild banditizm qar ı mübariz nin f al i tirakçısı olub. H l 1918-ci ilin oktyabr ayında iyirmi üç ya lı mistan yyubov bol evik partiyasının üzvü olub.

nqilabın m zlum alqlara s ad t g tir c yin sidq ür kl inanan mistan yyubov könüllü olaraq qızıl ordu sıralarına qo ulub. O, Zakaspi, ndican, Aktub c bh l rind ba ver n döyü l rd i tirak edib.

1918-ci il oktyarbin 25-d RK(b)P Da k nd t kilatına ça ırılan mistan Mahmud o lu h min gün bol evikl r partiyasına q bul

edilib. Q bul va tı o deyib: "M n bol evikl r partiyasına qor uya gör yo , namusa gör da il oluram. M n ideyama gör üurlu sur td bu partiyanın sıralarında canla-ba la idm t etm y söz verir m. Heç bir qüvv m ni f hl -k ndli bacı-qarda ımın seçdiyi bu sa lam yoldan dönd r bilm z".

Komissar mistan yyubov Da k ndd ba ver n (1919-cu il yanvar ayında) ksinqilabçı Osipov üsyanının yatırılmasında m rd komissar kimi ld silah vuru mu du.

H min ilin mart ayında m tin bol evik kimi Bu ara razisind ksinqilabçılara qar ı döyü gönd rilib. O, burada Türküstan Bürosunun Poltorotski h r RK(b)P Müs lman Komit sinin v Zakaspi Müs lman Bürosunun s dr müavini v zif sind çalı ıb. 1920-ci ilin iyun ayında mistan yyubov Az rbaycana qayıdıb. Qaza Q za Partiya v nqilab Komit l rinin s dri t yin edilib. Bir il yarım Qaza dakı f aliyy tind n sonra onu ama ı v Göyçay q zasına m sul i gönd ribl r. O, bu q zalarda neç -neç qaçaq-quldur yuvalarını da ıdıb.

Komissar mistan yyubov 30-cu ill rd Qaza Rayon Partiya Komit sinin katibi, Yevla pambıq zavodunun direktoru, Bil suvar Rayon craiyy Komit sinin s dri, Az rbaycan To ucular ttifaqının s dri kimi m sul v zif l rd çalı ıb.

1937-ci ilin qara günl ri kabus kimi ölk miz yeriy nd t hlük m rd komissar mistan yyubovun da qapısını döyüb. H l 1935-ci ilin noyabr ayından bu faci , hökum t adamlarının inamsızlı ı qarabaqara onu izl m y ba lamı dı. H min il, h min ayda onun üçün qondarma s n d Mir C f r Ba ırovun v ahverdiyanın imzası il hazırlanmı dı: "Antipartiyaçı h r k tl rin , burjua ail mühitind irticaçı n n l rinin qalıqlarına r b t b sl diyin gör mistan yyubov R K-in s dri v zif sind n azad edilsin. mistan yyubovu partiya m suliyy tin c lb etm k üçün s n dl r Partiya Kollegiyasına gönd rilsin".

AK(b)P MK katibi M.C.Ba ırov
AK(b)P MK v BK üsusi
bölm sinin müdiri ahverdiyan

M rd komissar mistan Mahmud o lu yyubovu SSR Ali m hk m sinin H rbi Kollegiyasının s yyar sessiyası ksinqilabçı-trotskçi v mill tçilik f aliyy tin gör birinci kateqoriya il güll l nm y m hkum etdi. Onu 1937-ci ild yanvarın 5-d n 6-na keç n gec güll l dil r.

Komissar mistan yyubov güll l ndikd n sonra P ri anım Abdulla qızı V likova- yyubova "v t n aini"nin h yat yolda ı kimi c zasını slah m k Dü rg sind ç km kl SSR D K-in 1938-ci il 9 aprel tari li q rarı il 8 il müdd tind azadlıqdan m hrum edildi. Dörd u aq anası P ri anım Mordoviyaya sürgün olundu. Böyük o lu on be ya lı Mahmud h bs olundu, Bayıl h bs anasına salındı. On bir ya lı smayıl, on dörd ya lı Gülzar v on üç ya lı dil ni is üv landakı "bezprizornikl r" sa lanan koloniyaya gönd rdil r.

Sarı mistanın kiçik qızı dil anım yyubova (05.10.1925 - 06.06.2006): — Koloniyadakı u aqların hamısı cinay t üstünd tutulanlar idi. Onlarla biz heç bir frq qoyulmurdu. Koloniyada h r gün bizi d cinay tkar u aqlar kimi v h ic sin döyürdü r.

Biz koloniyadakı bu a ır c zalara, müsib tl r dözm y r k Moskvaya, V .Leninin arvadı N.Krupskayaya m ktub yazdıq. Yazdıq ki, heç bir günahımız olmadan iki bacı, bir qarda ı cinay tkar u aqlarla bir koloniyada sa layır v biz zab verirl r. ahi edirik biz köm ked siniz.

Aradan iki-üç h ft keç r-keçm z m ni Rostova, o biri qarda - bacımı is Krasnodar vilay tind ki u aq evin gönd rdil r. Böyük qarda ım Mahmudu on be ya lı oldu una gör h bs etmi dil r. Bunu e id n anam türm d aclıq elan etmi di. Yu arılara yazıb bildirmi di ki, g r o lumu bura masanız özümü öldür c m. Ananın bu m ktubundan sonra böyük qarda ım Mahmudu h bs anadan birba a sg rliy gönd rmi dil r.

M ni Rostovun Proletarskaya stansiyasındaki bir sayılı u aq evin g tirdil r. U aq evinin müdiri rina Mizaylovna Tarasova m ni ço ist yirdi. Bir azdan müharib ba landı. 1942-ci ilin noyabr ayında fa istl r Rostovu i al etdil r. Onda bizi vaqonlara doldurub Almaniyaya apardılar.

Bizi Almaniyada Zigen h rind ki silah zavodunda i l dirdil r. Üç il h bs dü rg sind qaldıq. 1945-ci ild Sovet ordusu Almaniyaya hücum ed nd bizi mühafiz ed n alman sg r v zabitrl ri qaçıb da ıldılar. sirl rl birg hasarı söküüb qaçdıq. ki gün, iki gec yol ged nd n sonra g lib sovet ordusuna çatdıq. Bizi siyahıya aldılar. Kim haradan g libs , oraya da gönd rdil r. M n yenid n Rostov u aq evin g ldim. Artıq on yeddi ya ım vardı. ki ild n sonra dayım o lu Abdulla V kilovdan m ktub aldım. Yazırdı ki, anan sürgünd n qayıdıb, s n d qayıt g l Bakıya.

Bakıya g ldim. Getm y yerim olmadı ına gör Mehdi an dayımgil getdim. Dayım arvadı Ruqıyy anım m ni tanımadı. Soru du ki s n kimin qızısan, s n kim lazımdır? Cavab verdim ki, m n Sarı mistanın v P ri anımın qızıyam. Rostov u aq evind n qayıdıb g lmi m. Burada evimiz yo dur, anamın da yerini bilmir m. B s indi hara gedim?... Ruqıyy anım d rhal qaynı S m d Vur una z ng edib hvalatı danı dı. S m d mim Abdullanı tapıb tap ırdı ki, bunu mkir -anası P ri anımın yanına apar. O va t da anam " alq dü m ni" Sarı mistanın arvadı oldu una gör ona n Bakıda, n d Qaza da ya ayıb-i l m y icaz verm mi dil r. Ona gör d mkird uzaq qohumlarımızdan birinin evind qalırdı.

Kiçik mim yyub Krasnodara m ktub yazıb u aq evind n bacımla qarda ımı g tirmi di. Onları Da K s m n aparıb özü sa layırdı. Bacım Gülzar mü llimlik te nikumunu bitirmi di. " alq dü m ni"nin qızı oldu una gör heç yerd i götürmürdü r.

Böyük qarda ım Mahmud müharib d n bir gözü ik st qayıtdı. M n G nc Tibb te nikumunu la qiym tlr bitirib, imtahansız Tibb nstitutuna q bul olundum. Kiçik qarda ım smayıl G nc K nd T s rrüfatı nsitutunu bitirib aqronom i l di. M n otuz iki ya ımda dayım o lu Abdulla Pa a o lu V kilovla ail qurdum.

O va tlar S m d dayım — S m d Vur un biz tez-tez g l r, t s lli ver r, bizd n qay ısını sirg m zdi...

P ri anım V kilovanın 1954-cü ild G nc d n S m d Vur una yazdı ı bir m ktubunu h y cansız o umaq mümkün deyil. H min m ktub lyazmalar nsitutunun elmi ar ivind (Ar .46, Q-51(929); s.v.429) sa lanılır.

Bu t sirlı m ktubu o uyanda silzad n slin qızının v ıgıd komissar Sarı mistanın h yat yolda mın nec böyük bir ehtiyac içınd ya adı ma gör keçmi totalitar sovet rejmin insanın nıfr tı qat-qat artır.

P ri anım Abdulla qızı V kilova (1898-1975) yazır:

ziz S m d! vv la, m nd n v smayıdan böyük salamlar. zizim, m n st y m, göz st si olmaq ço pısdır. Bir gözüm tamam kor olub, heç bir müalic nin eyri yo dur. Neyl m k olar, görünür, qısm tim bel imi . Allah s n can sa lı ı versin, g r s nin köm yin olmasaydı, ço dan bu dünyadan getmi dim. S m d, el dü ün m ki, m n s n müraci t ed rk n m n vi a rı hiss etmir m. M n ço m rur adamam, lakin qısm tin acılı ı m ni s n müraci t etm y m cbur edir. Bunun müqabilind m n gec -gündüz Allahdan s n sa lamlıq dil yir m. Eybi yo dur, m nim iztirablarımın sona yetm sin az qalıb. smayıl artıq K nd T s rrüfatı nsititutunda t hsilini ba a vurmaq üzr dir. B lk , bir az onda v ziyy timiz düz ldi. S n el bilm ki, m n s n müraci t etm k asan g lir. Gözümün ya mını sa laya bilmir m, lakin çı ılmaz v ziyy td y m. smayıl c mi 320 manat pul alır, iki n f rik. O, indi i l y bilmir, s h r saat doquzdan a am saat be , b z n yeddiy kimi d rsd olur. Ona gör d ahi edir m ki, söz verdiyin kimi biz köm k ed s n. Qıdır, soyuqdur, aclıqdır, ço ç tındır. H l bütün bunlardan lav smayılın geyimi yo dur, t kc bir köyn yin içınd qalıb. Bu v ziyy td d rs gedir, trafdakıların ona nec münasib t göst r-- dikl ri, ona n gözl ba dıqları s n aydıdır. Bir daha üzr ist yir m, yo luq m ni s ni narahat etm y m cbur edir. Ümid edir m ki, bu a ır v ziyy timd s n m ni darda qoymayacaqsan. N q d r mümkün ed rs ns , artıq bir neç gec dir ki, acıq.

*S nin b db t P ri anım bacın (V kilova)
Ünvanım: G nc h ri, ev 31
Eyyubov smayıl*

st yirs n pulu dil y ver, Pa a qa amgild qalır. O, m n çatdırar, onun ünvanı: Bakı h ri, kinci Parallel küç si, 65, V kilova Nigar.

POLKOVN K QAL B B Y V K LOV (1888-1937)

Bizim i imiz müq dd s, haqq i idir, bizim ölm yimizl o m hv olmayacaq. — Qalibiyy t yolunda bizim qanımız h l ço tökül c k, ancaq göst ril n f dakarlıqla, veril n qurbanlarla böyük ideyalar qalib g lir. Biz ölm kl , al qanımıza boyanmı azadlıq v b rab rlik bayra mı, intiqam v qabiliyy t irsini g l c k n sill r qoyub gedirik.

Spartak

Topoqraf-general brahim a a V kilovun q rib taleyi il ba lı a tarı lar aparıb m tbuatda çı ı etdikd n sonra onun do san iki ya lı o lu Faris baba il dostlu umuz ba landı. Bir neç d f görü dükd n sonra qoca m n etibar edib öz h yat yolundan, general-mayor brahim a a Usubovdan danı dı. H r d f görü nd günahsız olaraq h bs edilib vv l Mordoviyada, sonra Karaqandada on s kkiz il ç kdiyi ziyı tı rd n, iztirablardan yana-yana, bir-birind n d h tli hvalatlar söyl yirdi.

E itmi dim ki, Faris babanın kiçik qarda ı polkovnik Qalib b y V kilovun 1918-ci ild yaranan Milli Orduda böyük idm tli ri olub. Onu da otuz yeddid h bs edibl r. Arabir qarda ı haqqında soru urdum. H r d f d o, söhb tin yönünü d yi ir v bu bar d danı maq ist mirdi. Yüzü haqlayıb, u aq kimi kövr k olan qocanın q lbin d ym y qıymırdım. Bir d f söhb ti Çingiz ldirımdan saldım. Bilirdim ki, Çingiz ldirımla Qalib b y dost olublar. Qoca m cbur olub öt ri bir hvalat danı dı. M n l ç km yib, - Qalib b y niy tutulub? — dey soru anda qoca q mli-q mli üzüm ba ıb eyli dinm di. Bu an divardakı saatın s si bizi diksindirdi. H r ikimiz dönüb ona ba dıq. qr bl r düz on birin üstünd dayanmı dı. Bu gün Faris baba il söhb timiz h mi kind n daha ço olmu du.

Hqiq t n onu b rk yormu dum. Durub getm k ist y nd qoca limd n yapı ib:

— B rk yorulmu am, — dedi. Qoy qarda ım Qalib haqqında sōh-b t

qalsın, onun faci si ço uzundur. Bu ill rl ür yimd g zdir-diyim yaralı bir sōhb tdir.

Yazıq görk m alan qoca üzr ahlıq el di; — ncim , g l n n-b - bazar gözl y c y m...

T ssüf ki, Faris baba m n görü m k üçün v d etdiyi bazar günün kimi ya amadı...

Sonralar Qalib b y V kilovun do ma qızı Leyla anımla bir neç d f görü düm. Pedaqoji elml r doktoru, professor Leyla anım V kilova M.F. A undov adına Rus Dili v d biyyatı nstitutunda i l yirdi.

General lia a ı linskinin onlarda sa lanan nadir kill rinin üzünü çı artdıranda, general babası brahim a a V kilov haqqında verili hazırlayanda arabir atası haqqında da soru dum. O da misi kimi suallarına ço qısa cavab verir v n d ns bu mövzunun üstünd n sükutla keçirdi.

"...Bu gün bütün bunlar q rib görünür, ancaq o ill r repressiya olunanların, h tta u aqları da b z n öz ata-analarının günahkar olmasına inanır v açıq-a kar onlardan üz çevirirdil r. Bu n il laq dar idi? Qor aqlıqla, yo sa öz si h yatını qorumaqla? Bu da vardı, amma sas yalnız kor koran , fanatik inam idi".

Professor Nikolay Tru enkonun bu s tirl rini "Smena" jur-nalında (1988, 9) o uyanda d rhal Leyla anımı atrladım. Susma ının s b bini sanki bu s tirl rd tapmı dım. El ki, atası haqda danı ma a ba ladı, bir daha gördüm v hiss etdim ki, Leyla anımdan qor u hissi, do rudan da, ço uzaqdır. Zarafat deyildi, do ma atadan danı maq, yazmaq lli ild n ço idi yasaq edilmi di. O, heç va t " alq dü m ni" atasından üz dönd r-m mi di. N kor-koran , fanatikc sin "ell r atası Stalin ", n d c llad M.C. Ba ırova özünün p nahı kimi p r sti ed bil-m mi di. O ill rd incidilmi lli bir min "gözükölg li" az r-baycanlı ail sind n biri kimi d rdini ür yind ç kmi di v , b lk d , Leyla anımın a lına g lm zdi ki, va t g l c k, a kar-lı n, demokratiyanın i ı nda h r

ey açıq-aydın etiraf edil c k. Bütün gümanlar, übh l r ür kl rd n silinib atılacaq, haqq-nahaq öz yerini tapacaq.

— T ssüf ki, m n atamı babam brahim a adan daha az görmü m, - Leyla anım söhb tin general babasından ba layır. - ilk d f atam Qalib b y h bs edil nd m nim c misi altı ya ım vardı. kinci d f is on üç ya ında idim. Ona gör d atam haqqında anamın söhb tl rind n yadımda qalanlar ço dur.

— B s general babanız brahim a a V kilov atanız h bs edil nd siz onun haqqında heç n danı mayıb?

— Yo , babam heç va t o lunun günahsız h bs olunması haqqında söhb t salmazdı. Sonralar m n m lum oldu ki, babam atamın tutulmasını ür yind sa almaz yara kimi g zdirirmi . M nim kimi körp qız u a ina alqının, V t ninin rifahı üçün çalı an atamın idm tl rini v onun günahsızlı ını ba a salmaq iqtidarında deyilmi . Atam tutulandan sonra babamın q ddinin yilm yini indi d gözüm önün g tir nd kövr lir m. Babam o a ır ill rd qanadları qırılmı qu kimi g zirdi.

General-topoqraf brahim a a V kilovun ail sind üç övlad böyüyüdü. 1866-cı il iyunun 20-d is tale bu ail y yegan qız payı — R na anımı b etmi di. o b t ail nin birc niga-rançılı ı vardı: ata müs lman, ana is ristian dinin m nsubdur. B s övladları hansı m zh b qulluq etm lidir? — sualı ail ni keçilm z s dd, dibigörünm z qaranlıq qar ısında qoymu du.

1888-ci ild anadan olan Qleb s n tind atamın yolunu seçdi. O, h rbçi olmaq m qs di il Tiflis kadet korpusunu müv ff -qiyy tl bitirib arkovdakı üçüncü Aleksandr adına Ali H rbi-Te niki nstituta q bul olundu. kinci kursdan sonra Qleb V kilov könüllü olaraq h min institutu t rk etdi. Sonralar Moskvadakı Alekseyev H rbi M kt bind T hsili davam etdirdi.

srin vv ll rind f hl sinfi aya a qal ıb mütl qiyy tin r dd olunmasını t l b edirdi. Qanlı bazar hadis l rind n hidd tl n n alq h r katı co mu du. mperiyanın h r yerind çarizmin qanlı cinay ti nifr tl qar ılandı. Bel t latümlü, qarı ıq bir dövrd ananın da, atamın da zabı onlara dinclik vermirdi. Peterburqda t hsil alan böyük o lu Borisi, Moskvada yunker m kt bind o uyan Qlebi d bir sual dü ündürdü. M n kim m, hansı mill t m susam? Bu

izahedilməz sual qarşısında qalan hər iki qarda tez-tez ata-anaya müraciət edirdilər.

Faribəyə V kilovun söhbətində: — Mənim on doqquz yaşım tamam oldu. Dərslərimlə birlikdə Məhəmmədinin keçmiş fikri dəməni tərk etmədi. 1904-05-ci illərdəki rəit bu niyyətə yata keçməsinə kömək etməli idi. Bədənli Rus-yapon müharibəsi, əlqə külləri arasındakı inqilabi həvali-ruhiyyə çar hökumətini bəzi liberal qarşılıqlar verməyə məcbur etdi.

1904-cü ildə "Din azadlığı haqqında manifest" nəşr olundu. Orada hər hansı bir səbəbdən öz ata-baba dinindən dönməli rəyində nə o din qayıtmalarına icaz verilmirdi. Adama əlgilirdi ki, müvafiq rəiz vermək kifayətdir ki, bununla da məsələ həll olunsun. Təcürəli adamlar, o cümlədən mənim valideyinlərim, Peterburqa gəlmişlərin birinci ilində pravoslav dinin müdafiəçilərini bilavasitə yəmənlində məsələni qaldırmağı məsləhət görmədilər. Anamın Lev Tolstoya məktubunda da bu ehtiyat özünü tapmışdı.

o ağlınız hadisələrində nəyə qurtarmaq məqsədli mənim niyyətə yata keçirilməsini bir qədər ləngitməli olduq.

Ona görə də çılmaz vəziyyətə qalan anam Yelena Yefimovna V kilova 1909-cu il martın 2-də yazdığı Lev Nikolayeviç Tolstoya məktubla müraciət etməli olub.

Lev Tolstoyun məktubundan sonra Yelena Yefimovnanın vəbrahimə və Paşa və oğlunun övladlarının üçü də müsəlman dünyasını bulmuşdur. Zaqafqaziya müftüsü Mirzə Hüseynfəndi Qayıbzadə bu barədə onlara rəsmi sənəd verib onların adlarını beləyi dirir — Baris, Faris, Qələb və Qələb olur.

1910-cü ildə yunker Qələbəyə V kilov Moskvadakı Alekseyev hərbi-texniki məktəbini bitirib idmətə başladı. Birinci Dünya müharibəsi zamanında o, Qərbi cənubunda mühəndis alayında döyüürdü. Molodeçny hərəu runda gedən döyüldə göstərdiyi qəhrəmanlıq görə podpolkovnik Qələbəyə V kilov ikinci dərəcəli "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif olundu. Hərbi-texniki məktəbsiz kimi Qələbəyə V kilovun nəbələ və zifətində mənim qəfil hücum edəcəyini keçidli rəim möhkəm qurulması, səngərlərdə piyada və tank leyhinə mərmilərin dəqiq yerləndirilməsi idi.

Leyla anımın stolun üstün qoydu u mü t lif s n d v foto-kill rin hamısı inqilabdan vv l m susdur. Onların arasında ço qalın olmayan bir kitab da var. Bu m hur d biyyat ünas Firidun b y Köç rlinin "Az rbycan tatarlarının d biyyatı" kitabıdır. Onu mü llif 22 oktyabr 1903-cü ild avtoqrafla Leyla anımın general babasına h diyy verib. "Hörm tli brahim a a V kilova böyük m h bb t ni an si il Firidun b y Kö-ç rlid n. Qori h ri".

kill rd n ikisi daha maraqlıdır. Onlar general-leytenant lia a ı linskiy m susdur. ndiy d k heç k s m lum olmayan v heç yerd d rc edilm y n bu kill r 1915-ci il aiddir. Bir qrup zabıt v üç n f r fq t bacısı il birg ç kilmi kild is lia a ı linski h yat yolda ı Nigar anımla birg dayanıb.

— Nigar anımla yana ı yl n anam Aleksandra vanovna V kilovadır. Anam da atam Qalibl birg Birinci Dünya Müha-rib si ill rind döyü n orduda idm t edib. Anamın rütb si leytenant olub. O da Nigar anım kimi h rbi s hra qospitalında fq t bacısı i l yib. Oktyabr inqilabı ba lananda onlar Minsk t-ra-findakı c bh d olublar. Atam üç ay ordu sıralarında komandır kimi idm t etdikd n sonra komandanlıq onu qullu unu davam etdirm k üçün Bakıya ezam edir. O, yeni yaranan Az rbycan Milli Ordusunda h rbi-müh ndisl r idar sinin r isi t yin olunur. Podpolkovnik rütb sind Az rbycan ordusunun süqutuna q d r i l yir. Sonra atam I Ordunun nz li h rind ki müh ndis qo unları hiss nin r isi v zif sind qulluq edir. Anam da bu yürü d atamla birg olub. Atam bu yürü d a ır st l nib. O, malta qızdırmasına tutulub. st liyin ba mayaraq, 1922-ci ild yenid n Az rbycan Ba H rbi-Müh ndisl r dar sinin r isi v -zif sind i ba layıb. Sonra Zaqaqaziya Qızıl Ordu H rbi nqi-lab urasının h rbi s naye komit sinin direktoru olub. Bu v zi-f d be il i l yib.

— Leyla anım, bayaq dediniz ki, atanız iki d f h bs edilib. otuz yeddinci ild n vv l n va t h bs olunmu du?

— Atam ilk d f 1931-ci ild h bs edilib. O, in aatçı-müh ndis sif til Belomor-Baltik kanalının tikintisind dustaq kimi i l mi di. 1933-cü ild o, h bs anadan g ldi. Qocalıb ld n dü -mü , st hal atamın saçı tamam a armı v dinib-danı maz ol-mu du. O, t k bir c d f m niml h bs olunması haqqında söh-b t ed nd dedi:

"Kim m nim haqqımda s n n deyir-desin, bilmir m. Birc onu yadında sa la ki, m n n V t nimin, n al-qı-mın qar ısında, n s nin, n ananın, n d heç k sin qar ısında günahkar deyil m".

Belomor-Baltik kanalı tikintisind n qayıdandan sonra atam Bakıda M i t-Tikinti Trestind direktor müavini i l di.

Yadımdadır, ço tez-tez st l nirdi. Sema ko adına sta- a-nada, d miryolu st anasında, sonra da Bayıldaki sta a-nada müalic olunurdu. Onu operasiya el dil r. Anamla yanına ço ç -tinlikl gedib-g lirdik. Bir eyli sonra atamın s hh ti ya ıla dı. Ail mizin güzaranı da pis deyildi. O, i ini d yi mi di. ndi Kür üstünd ki Bank q s b sind i l yirdi. S n dem , n d h tlişi gerid imi . Otuz yeddinci il g lib çatdı. La a a zını açan bu d h tli qara il yüzrl saf Az rbaycan ziyalısl il birlikd atamı da uddu¹...

1956-cı ild atamın günahsız m hv edilm si haqqında iki b ra t m ktubu aldım. Biri 1931-ci il gör , biri d 1937-y gör . Sonuncuda yazılmı dı ki, polkovnik Qalib V kilov 19 dekabr 1937-ci ild h lak olub. Anamla m n is otuz yeddinci ild n lli altıya q d r onu h bs analarda a tarırdıq.

Leyla anım V kilovanın stolunun üstünd daha bir tari i kil var: süfr ar asında altı n f r yl ib. Ovdan qayıdıb nahar edirl r. M hur sovet s rk rd si Mi ail Frunze sol li ç n sind d rin dü ünc l r dalıb. Onun sa yanında dayanmı liheyd r Q-ara-yevl Qalib b y V kilov da fikirlidirl r. T kc diviziya komandiri polkovnik M mm d Veysov m uldur. O, lind ki ç n-g l-bıçaqla qar ısındaki qabda n yis do rayır. Qalan iki n f rin kimliyi m lum deyil. Leyla anım deyir ki, bu kil 1925-ci ilin qı ında M.V. Frunze ikinci d f Az rbaycana g l nd açmaz rayonun razisind ki keçmi Neruçev (indiki l -li sov oz) mali-kan sind ç kilib.

Altı ay keçm mi bu sıradan biri — M. Frunze mü mmalı -kild q fl t n v fat etdi. liheyd r Qarayev, Qalib b y V kilov

¹ Polkovnik Qalib b y brahim a a o lu V kilov 1937-ci il noyabrın 15-d n 16-na keç n gec 169 n f r soyda ımızla birg güll l nib.—
.N

otuz yeddinin qurbanı oldular. Polkovnik M mm d Veysov is doqquz illik h bs c zası ç kib v t n qayıtdı, 1957-ci ild v fat etdi.

— Leyla anım, atanızın dostlarından kiml ri atırlayırınsız?

— H l u aq idim, yadıma g lir ki, M.V. Frunze, lia a ı linski, Serqo Orconikidze v n ço Çingiz ldirim qona ımız olardı. Çingiz ldirim m nim üçün "Çi dayı" idi.

Onun ail si yo idi. Va tının ço unu atamla bizd keçir rdi. "Çi dayı" u aqlara üsusi m h bb t v hörm tl yana ardi.

Onun danı dı ı yarımfantastik hekay tl r d ya ı yadımdadır. O n ql ed rdi ki, bir d f qatar ged -ged atılıb ona mindim, ordan da hoppanıb uçan t yyar nin üstün qondum, bunları danı ır, özü d m niml birg gah t ccübl n r, gah da u unub ged rdi.

O danı ırdı ki, bir d f L nk ran t r fd ov el y nd qamı lıqdan q fil çı an atanı qaban z nn edib az qala qanına q ltan el mi dim. "Çi dayı" h r g li ind m n r ngli u aq kitabları g tir rdi. Bir d f a acdan yonulmu qaban heyk li g tirdi. P nc -sind anama avtoqraf yazdırdı.

H min heyk l - qaban budur. ndi d sa layıram.

Atamın yazı stolunun üstünd "Çi dayı"nın Qırmızı Bayraq ordeni alandan sonra ç kilmi foto- kli qoyulmu du. Onu Çingiz mi avtoqrafla atama ba ı lamı dı.

Bird n-bir "Çi dayı" yo a çı dı. Bir müdd t biz g lm di. H r d f m n atamdan soru anda ki, "Çi dayı" niy biz g lmir, onlar susardılar. M nim sualım cavabsız qalarda. eyli sonra m n ba a dü düm ki, o qara ill rin qor unc li onun da ya asından yapı ıb. Çingiz ldirim c llad Ba ırovdan ya asını qurtarmaq üçün vv l Maqnitoqorsk, 1934-d is Kirovoy-Roqa gedir. Amma M.C.Ba ırov orda da onu a tarıb tapdırır v güll l tdirir.

Leyla anım stolun üstünd ki kli götürüb k d rli s sl :

— "Çi dayı"nın atama ba ı ladı ı bu kil qeyri-adi bir t sadüf n tic sind bizd qalıb, — deyir. Atam h bs olunanda onun ki-tabları, ba ı lanmı si silahı, s n dl ri hamısı müsadir olundu. "Çi dayı"nın bu kli is sonralar lazımsız bir kitabın arasından çı dı. Atam Çingiz ldirimdan sonra h bs olunaca ını gözl yirdi. O, h tta, "Çi dayı"nın h bs olunmasını e id nd anama deyib ki, indi növb m nimdir.

Görünür, atam bil -bil "Çi dayı"nın klini lazımsız kitabın arasına qoyub ki, l dü m sin.

Çingiz İdirıma b ra t veril nd n sonra bu nadir kil o göz l insandan dem k olar ki, yeg n yadigar idi. Bizim muzeyl r bu klin sur tini çı artdılar. Adını da ıyan Polite nik nstitutu qar ısında k büst d bu kil sasında qoyuldu.

ndi h r d f yolum N rımanov prospektin dü nd o büst qar ısında ist r-ist m z ba yır, sanki canlı "Çi dayı"yla salamla ıram.

1978-ci il sentyabr

POLKOVN K AGAHI M H MM D (1909. T briz, 1946. Miyana h ri)

M n ölüb gets m d , yurdum ya asın,
Qoy onun q lbind adım ya asın.
Q hr man mill tim, ordum ya asın,
Yetirsin övk t , ana yurdumu.

li Tud
C nubi Az rbaycan airi

T briz h rind orta t hsil almı dır. Ail like Tehrana köçmü v burada Ali h rbi t yyar çilik m kt bini bitirmi dir. Az bir va tda bacarıq v üca ti il m har tli t yyar çı kimi ran ordusunda ad-san qazanmı dır. 1936-cı ild n 1945-ci il q d r ran ordusunun hava qüvv l rind nümün vi zabit kimi idm t etmi dir. O, fa izm v onun randakı t r fdarlarını if a ed n silsil m qal l rl k skin çı ı lar etmi dir.

1945-ci ild ah ordusu sıralarında idm t ed n azadgah za-bitl r qar ı t qibl rin artması il laq dar qo unu t rk edib gizli f aliyy t keçmi dir. Q ddar ah rejimin qar ı q ti mübariz

aparmaq üçün T briz qayıdıb Az rbaycan Demokratik Fir-q sinin sıralarına da il olmu dur.

O, Az rbaycanda, üsusil S rab v Qarada mahallarında f -dai d st l rinin t kil olunmasında, S rab mahalının, T briz h rinin, üsusil , Qarada vilay tinin istilaçılardan t mizl n-m sind ya ndan i tirak etmi v özünün h rbi bacarı mını gös-t rmi dir.

1946-cı ild Güney Az rbaycan ordusundakı idm tini, h rbi bilik v bacarı mını n z r alan Az rbaycan Milli M clisi onu "21 Az r" medalı il t ltf etmi v polkovnik rütb si verilm si haqqında f rman imzalamı dır.

1946-cı ilin sentyabr ayında Miyana c bh sind ah ordusuna qar ı vuru ark n sayca v h rbi te nika c h td n üstün olan dü m n qüvv l ri t r find n sir alınmı dır. O, m krli dü m nin irnikdirici fitn kar t klifl rini r dd etdiyin gör edam olunmu dur. Edam va tı gözl rinin ba lanmasına icaz verm -y n m rd Az rbaycan o lu son n f sind : "Ya asın Az rbay-can alqının azadlı ı" dey r k ölümü r f v l yaq tl qar ıla-mı dır.

NURU PA ANIN QAFQAZ YÜRÜ Ü

- Nuru pa a il r f b yin görü l rind n hekay t l r.
- Nuru pa anın ilaskarlıq rolu.
- Nuru pa a 1920-ci ilin aprelind bol evik ordusu Az rbaycanı i al ed nd bir qrup türk zabiti il Da ıstandan keç r k u aya g lmi , Qaraba da bol evikl r qar ı döyü l r aparmı dır.

R F B Y N NURU PA A L GÖRÜ Ü

Tanrımızdan ba qa güv ndiyimiz alqımıza Nuru pa anın açdı ı h rbi m kt bin m zunları olan zabitl rimiz , Bakının azad olunmasında yanbayan vuru ub böyük qarda larından t criüb almı g nc ordumuza güv n r k ya amaqda idik.

Q dirbil n Az rbaycan alqı yardımına g l n türk qarda larına, komandirl rin , sg rl rin olan minn tdarlı unı q lbinin d rin gu sind sa lamaqda v tari qeyd edib n sild n n sil ya atmaqdadır.

*Na ı b y ey zamanlı,
Az rbaycan hökum tind
ks-k fiyyat idar sinin r isi*

Yu arı Qar unun gir c yind hündür bir yer var. Adına Domba yeri deyirl r. Yunun ilk günl ri idi, ırvanda istil r ç kilm mi di. Atlı carçılar k ndb k nd b r verirdil r ki, sabah hamı Qar una yı ı sın, türk generalı Nuru pa a g lir, camaatla söhb t ed c k.

Q b l d n, Göyçaydan, kid n, Z rdabdan v Aran Qaraba dan g l n a alar, b yl r, süvari d st l ri il ayrıca dayanmı dılar. Bir az aralıda meht rl r onların t rli atlarını g zdirdil r.

Günortaya azca qalmı Yevla yolunda sonu görünm y n qo un peyda oldu. Önd g l n tunc r ngli süvaril r eyni r ngli yarımqol s tin köyn kd idi: onların qıvraq b d nl rin çalın-çarpaz pulemyot lentl ri salınmı dı. Dalısınca nizamla h r k t ed n piyadaların süngül ri yeri in ah ngil Gün i ı nda gah parlayır, gah da yo olurdu. Qo unun yeri ind n, araba t k rl rind n bo ucu toz dumanları qal ırdı. kit k rli arabalar güll ye ikl ri, tuf ng, pulemyot v rzaqla yükl nmi di. Rotalar arasında iki atın yor unor un ç kib apardı ı arabalara toplar qo ulmu du. D mir körpüd n ta Qar una kimi, yolun o tay-bu tayında dayanan izdiham ordunu sevincl qar ılayırdı.

Önd ki süvarid n be -on addım qabaqda ged n dörd atlı irin-irin söhb t edirdi. Qafqaz slam ordusunun komandanı F riq Nuru pa a, r mahalının b yl rb yi r f b y Qar unlu, ordunun h rbi mü aviri A ao lu hm d b y v Az rbaycan hökum tinin ks-k fiyyat idar sinin r isi Na ı b y ey zamanlı. Oynaq at üstünd q dd-qam tli Nuru pa a vüqarla oturmu du. O gah Na ı b y ey zamanlı il , gah da r f b yl irin-irin söhb t edirdi. Hiss olunurdu ki, h r ikisil ço dan tanı dır. O:

— Na ı b y, — dedi, — Qaza dan ba layaraq h r yerd s ni soru urdum. El hey gözüm s ni a tarırdı. Öt n il stanbulda Heyd r

pa a stansiyasında ayrıldı mızdır. G nc d m n dedil r ki, Yevla a g lib r f b yin yanında gözl y c ks n. N ya ı oldu ki, iki dostumu birg görm k o b tliyi m n qism t oldu. Allaha min ükür, Sizi sa -salamat gördüm, dem k s f rim d u urlu keç c k.

r f b y:

— Pa am, - dedi, bizim torpa a o m ramla q d m qoyanı qurbanla, o üzl qar ılayırıq. Pis niyy tl g l ni is boz üzlü silahla... Bu bizim babalarımızdan qalma mirasdır. Onu dem k artıqdır, biz din v dilbir qarda ıq. Bu a ır günümüz d biz h rbi köm kl t rif g tirmisiniz. Fikir verin, bu y ı ı anların sevincin , yayın cırhacırında heç bir silahın gücün bu q d r halini buraya toplaya bilm zs n. Sizin ordunun Qaza a çatmaq b rini e id nd n alq sevinc içind dir.

Q lbi kövr k hissl r içind çırpınan Na ı b y ey zamanlı köksünü ötürüb, atının üstünd bir az da dik ldi; sa a v sola boylanıb:

— lahi, — dedi, — bu sevinci m nim m zlum alqıma ço görm . Ona bu i iqlı istiqlal yolunda eyir-dua ver.

Yı ı an camaatın sevinci yer -göy sı mırdı. Yol boyu bo azı qotazlı erk kl r qurban k silir, camaat çalıb-oynayrdı. zdiham d niz kimi dal alanır, alqı s sind n qulaq tutulurdu. Ulu ırvan düzü bel t nt n , t latüm görm mi di. Günd yanıb qaralmı tunc sıf tli r iyy t, k ndli ah ngdar s sl ilaskarı olacaq din qarda larını alqı layırdı. Qarılar, qocalar sevincd n kövr lib a layırdı.

Onlar açıq havada qurulmu kürsünün yanına çatanda, hazır dayanmı cilovdarlar üz ngini tutdular. Enlikür k, tökm b d nli r f b y qaba a dü üb qonaqları itabat kürsüsün d v t el di. zdihama ba anda özü d ça ıb qaldı. Gur v m rur s sl :

— Camaat, — dedi, — ço dan gözl diyimiz qarda larımıza qovu duq.

Hamı sakitl ib diqq t k sildi. Bayaqkı qarma-qarı ıq s sl rd n s r- lam t qalmamı di. Ani olaraq n f s d r n r f b y bir az to tadı. Gözl rini ümidl onlara zill y n adamlar sı -sı dayanmı dılar. Bu d rin sükutu bir az aralıda otlayan atların fin ırmaları, k sik ki n rti pozurdu.

— Yüz ild n ço gavurlar bizim qanımızı sordular, var-dövl timizin ço hiss sini limizd n aldılar. ndi din v dil qarda larımızla l- l verib ya ayaca ıq. Xo g lib, gözümüz üst yeri var türk ordusunun. Onun komandanı general Nuru pa anı alqı layırıq.

Bir-birin qarı an alqı s sl ri irvanın sin sini yarıb keç n ana Kür q d r sakitl m d n u uldayırdı.

— Bu gün bizim bir ilas yolumuz var. Ancaq özümüz d cavanlarımızdan sg r toplamalıyıq. Hr birimiz o lumuzu sg r verm s k, ordu yaratmasaq, türk qarda larımızla çiyin-çiyin vuru masaq, gavur z ncirini yenid n boynumuza salmı oluruq. Bu saat, bu gün bizim n büyük t hlük miz Bakıdan v Z ng zurdan ba layaraq, rusla birl ib mill timizi qıra-qıra g l n erm ni da naklarıdır. Onların qaba ına çı maq üçün cavanlarımız silaha sarılmalıdırlar. rqn müdrik airi ey S di irazi demi dir:

O lunu yanında b sl s h r k s,
Övladı h rb va tı döyü bilm z.
B rkd n-bo dan çı ıb gül n rl r,
Döyü d göst r r büyük hün rl r.
Naz-nem t içind b sl n n insan,
Qor ar h rb zamanı gör nd meydan.

G lin ulu müdrikl rin v siyy tin m l ed k.

r f b y çiyinin to unan ld n geri y döndü. Ar asında general Nuru pa a dayanmı dı. O gülüms yib:

— Müdrik eir gör ço sa ol, — dedi. r f b y bir addım sola ç kilib, — buyurun, — dedi, — Pa am.

Nuru Pa a izdihama göz g zdirib bir anlıq sakite dayandı. lini m m r kimi yum aq irvan alçasının üstünd g zdirdi. nsan a ını h y canla onun dinm sini gözl yirdi. Hiss olunurdu ki, t nt n li qar ılama, alqı lar Nuru pa anı kövr ldi b.

— M nim qan qarda larım, — dedi, — f ql rind n nur daman Az rbaycana g ldiyim üçün özümü o b t sanıram. Osmanlı torpa ndan t rp n n günd n dayanmadan, durmadan ir lil mi ik. Biz ya ı bilirik ki, sizin bizd n ba qa ümidiniz yo dur. M st vsiz

erm ni Az rbaycan alqına q nim k silib. Biz siz köm y g lmi ik.

Biz n vv l sursat da ima a at v araba il köm k edin, qalanı il i iniz olmasın. sg ri qüvv miz kifay t q d r var. H l üç ay bundan önc m n G nc y üç yüz ya m n ya ı t lim görmü zabıt hey ti gönd rmi dim. Onlar dostum lia a ı linskinin v polkovnik Süleyman b y f ndiyevin r hb rliyi il zabıt m kt bi açmı lar. Bu günl rd h min m kt bin ilk bura ılı ı olmalıdır. Bayaq dostum r f b y qeyd el di ki, sizd n d sg r toplanmalıdır. H qıq t n d , sg ri olmayan alq kim v n y g r kdir. lb tt , bizim bir türk bölüyünün, heç olmasa, on-on be qara papaq sg ri sizd n olmalıdır. Çünki onlar öz torpa ının h r da ma, cı ır v yoluna b l ddirl r.

M nim din v dilbir qarda larım, imkanı olanlar lind n n g lirs , Allah t r find n veril n z kat köm yini d sirg m sin. Çünki siz ba qasına yo , sizi qoruyana köm k edirsiniz. M n v m nim sg rl rim bura dü m nl döyü m y , gavurları silib bu torpaqdan atma a g ldik. Biz dönm y yo , ölm y g ldik. Sayca az olsa da, sizin Az rbaycan lahidd Korpusunda döyü havasına alı mı komandirl riniz var. Adını, öhr tini h l öt n il Qarsda ik n e itdiyim general lia a ı linski il , podpolkovnik H bib b y S limovla G nc d görü ümd n ço m mnun qaldım. Sizin sevincinizi m n ya ı duyur v buna q lb n sevinir m. “Bizim Türk ordusunu Qaza da sizin az ril r tari d görünm mi bir sevinc v s mimiyy tl qar ıladı”¹.

G nc d , Qaraba da bu s mimiyy tin, sevincin t nt n si daha ço idi. G nc camaatı bir n f r kimi Artilleriya meydanına — bizim görü ümüz g lmi di. Öt n müharib d , bilirsiniz ki, ruslar Türkiy nin r q vilay tl rini i al etmi di. O va t G nc nin “C miyy ti-Xeyriyy ”si qarda lıq namin o razid sahibsiz qalan u aqları yı ıb g tiribmi . H min u aqlar da meydanda idil r. Onlar sg rl r yana ır, l-ayaqlarına sarılır v haralı olduqlarını so-ru-urdular. Bird n b rk qı qırıq v a la ma qopdu. Doqquz ya nda

¹ Sitat türk podpolkovniki Rü dü b yin “Bakı yollarında” h rbi m cmu sind n götürülüb, 1934-cü il, stanbul, s h.24-25

Sarıqamı lı bir o lan bizim sg rl rd n olan atasını tanıımı dı. trafdakılar döz bilm yib sevinc ya ı a ıdırdılar. Biz bu ya ılı ı heç va t unuda bilm rik.

Bu t sirli s hn indi d gözümün önünd n silinmir.

Yen deyir m, ar ayın ola bil rsiniz, kifay t q d r h rbi gücümüz var. Sizin qar ınızda and içib deyir m ki, Bakını hücumla alacaq oranı rus-erm ni v sentrokaspi qüvv l rind n t mizl y c yik.

NURU PA A HAQQINDA B R NEÇ SÖZ

Az rbaycan alqı, ziyalılar, üsusil b y v a alar Türkiy ordusunu, onun komandanı general-leytenant F riq Nuru Pa anı G nc v Yevla da böyük sevincl , mehmann vazlıqla, duz-çör kl qar ıladılar. Onun g li in t nt n li nitql r söyl dil r. M mm d min R sulzad nin etirafına gör , müsavat ks-k fiyyatı Nuru Pa anı “göyd n enmi ilaskar-m l k” kimi qar ıladı.

Süvari general Mustafa Nuru pa a 1889-cu ild stanbulda h rbçi hm d Tofiqin ail sind anadan olub. Onun atası hm d pa a s- l n Rumelid n idi. İlk h rbi t hsil almaq üçün Nuru pa a 1906-cı ilin noyabr ayında Quru qo unları h rbi m kt bin girib. 1909-cu il avqustun iyirmi altısında Quru qo unları h rbi m kt bini leytenant rütb sind bitirib v idm t üçün üçüncü ordu komandanlı ına gönd rilib. 1910-cu il yanvarın doqquzunda pad aha m sus piyada bölüyün t yin edilib.

1912-ci il oktyabrın on doqquzunda Nuru pa a birinci korpusun altıncı alayının birinci taburunun üçüncü bölüyünd ba leytenant rütb sind qulluq edib. O, 1913-cü il noyabrın iyirmi altısında kapitan rütb sin yüks lib. 1914-cü il iyulun on be ind Türkiy nin Vyana s firliyinin Atta eliyin v h min il avqustun on be ind h rbi Atta enin yav rliyin t yin edilib.

Trablusq rbd italyanlara qar ı aparılan müharib l rd göst rdiyi qeyr tli çalı malara gör pad ahın mril 1916-cı il sentyabrın iyirmi dördünd mayor rütb sil t ltif olunub. Yen d Trablusq rbd italyanlara qar ı apardı ı müharib l rd göst rdiyi

qeyr tli çalı malar v oradakı h rbi bölm l ri m har tl idar etdiyın gör , 1918-ci il martın üçünd pad ahın mril ona podpolkovnik rütb si verilib. Q rbi Afrika qrupları komandanlı nın m rk zi olan Mistratada idm t ed n podpolkovnik Nuru b y Trablusq rb gön-

d rilm k üçün stanbula g lib.

nv r pa a Az rbaycanı v Da ıstanı ilas etm k üçün q rargah t kil ed nd , Qafqaz slam Ordusu Komandanlı na podpolkovnik Nuru b yi d v t el di. Pad ah, yav ri Nuru b y növb d nk nar general-mayor rütb si verdi.

Nuru Pa a 1918-ci il martın iyirmi be ind Mosula g ldi. Altıncı ordudan t kil olunan zabitl rl birlikd 1918-ci il aprelin s kkizind Az rbaycana getm k üçün Mosuldan yola dü dül r. H min il mayın iyirmi be ind Qafqaz slam Ordusunu yaratma a ba ladı. 1918-ci il iyulun on yeddisind n sentyabrın on dördünd k bir sıra u urlu döyü m liyyatı apararaq i al altında olan Az rbaycan torpaqlarını azad etdi. H min il sentyabrın on be ind Nuru Pa anın qo unları Bakını aldı.

1918-ci il oktyabrın otuzunda imzalanan Mondros barı ı ndan sonra Osmanlı qüvv l ri Az rbaycandan çı arıldı.¹

Nuru pa a istiqlal sava nda r q c bh sind ki on be inci nizami ordudan on ikinci diviziyanı yaratdı. stiqlal sava ndan sonra 1923-cü il oktyabrın dördünd Nuru pa a t qaüd çı dı. Sava ın sonunda stanbulda ya amı v cümhuriyy t dövründ s naye sah sind çalı mı dr. O, stanbul ya nlı nda polad ritm zavoduna r hb rlik etmi dir.

İnci Dünya müharib si ill rind stanbulda ordu üçün minaatan v l qumbarası istehsalı il m ul olmu dr. Nuru pa a 1949-cu ild zavodda ba ver n partlayı dan h lak olmu dr.

¹ Antanta dövl tl ril Sultan Türkiy si arasında imzalanan Mondros barı ı ndan sonra Türkiy silahı d rhal yer qoymalı v öz taleyini qalib dövl tl rin — Antantanın i tiyarına verm li oldu. Bundan sonra Antantanın oyunca ına çevril n Sultan Türkiy sinin bir ço hiss sini ingilisl r, fransızlar i al etdil r. Türkiy parçalanmaq t hlük sind qaldı. — Mü l.

Xalqımızın ilaskarı Nuru pa a ç tin v zablı h rbçi ömrü ya-
amıdır. gid s rk rd qeyri-adi bacarı ına gör iyirmi doqquz
ya ında general-leytenant kimi f ri rütb y layiq görülüb. Bu
ya da, bel yüks k rütb h rb al mind nadir adamlara qism t olur.
Döyü n ordu general-leytenantı Nuru pa anın q lbi h mi
Az rbaycanla döyünmü , din v dilbir qarda larını bol evik-da nak
istilasından ilas etm k üçün zml çalı mıdır. Nuru pa a 1920-ci
ilin apreli nd bol evik orduları Az rbaycanı i al ed nd bir qrup
türk zabiti il Da ıstandan keç r k u aya g lib, Qaraba da
bol evikl r qar ı döyü l r aparıb. O, T rt r, A dam, B rd v
Zaqatalada halisini istilaçılara qar ı üsyana qaldırıb.

General Nuru pa anın Qafqaza qısa müdd tli h rbi yürü ü onun
ömründ ya ılı-yamanlı izl r qoyub.

Az rbaycan M rk zi Dövl t Ar ivind “tamamil m fidir”
qrifil sa lanan bir s n d var. Bu teleqram-s n d 1919-cu ild
Yevla C miyy tinin üzvl ri t r find n Az rbaycan
Cümhuriyy tinin Parlamentin vurulub. Teleqramdan m lum olur
ki, Az rbaycanı sidq ür kl sev n, onun ilası v azadlı ı u runda
yorulmadan çalı an general Nuru pa a Mondros sülh ba lanı ından
sonra da Az r-baycanı t rk etm mi dir. Qafqazın ayrı-ayrı
bölg l rind gizlin d olsa çalı mıdır. Teleqramda deyilir: “Keç n
il anar iya n tic sind ba vermi a ır günl rd Nuru pa a
Az rbaycanda peyda olmu dur. O, özünün dal tli v bacarıqlı
h r k tl ri il böyük t hlük nin qar ısını ala bilmi dir.

Yalnız onun bu dal ti v bacarı ı say sind mill tl r arasındakı
milli müharib dayandırıldı. Biz azad n f s alma a ba ladıq.

Lakin biz çatan k d rli m lumata gör sevgi v t kkür layiq
olan bizim ilaskarımız bis adamların yaydıqları iftiralar
n tic sind h bs olunmu dur. V t nimizin sülh raitind ya aması
bel nadürüstl ri qane etmir.

Biz Yevla C miyy tinin üzvl ri, Parlamentd n ahi edirik ki,
general Nuru pa a t cili olaraq h bsd n azad edilsin. Bununla da
q hr manımız Nuru pa anın q lbi edil n q sdl rd n ilas olsun.

Hörm tl : Yevla C miyy tinin üzvl ri: Molla li Musazad , sa
b y Qarab yov, r f b y Ta ıyev-Qar unlu, sf ndiyar smayılov,
Aslanov, Qamboya a Quliyev-Qaramanlı, c misi 27 imza”.

Tari i s n dl rd n v Cümhuriyy tin görk mli siyy tl rinin atir l rind n m lum olur ki, general Nuru pa a Az rbaycan u runda h yatı bahasına mübariz aparmıdır. 1918-20-ci ill rd Az rbaycan ks-k fiyyat idar sinin r isi Na ı b y ey zamanlı “Az rbaycan istiqlal mücadil si atir l ri” kitabının s ks n be inci s hif sind bu bar d geni m lumat verir. O yazır:

“Günl rin bir günü G nc d idim. E itdim ki, ingilisl r Nuru pa anı tutub Batuma g tiribl r. Orada ingilis h rbi tribunalına ver c kl r. Buna s b b d , guya Bakının azad olunması va tı erm ni qır ını tör dilm si idi. Tez Bakı il telefon danı ı ı apardım v b rin do ru oldu unu öyr ndim. G nc erm nil rind n bir arayı almaq lazım idi ki, Nuru pa anın G nc y g li ind erm nil r heç bir pislik etm diyi kimi, erm nil ri mühasir d n qurtarıb hürriyy t verdiyini, h yatlarını t hlük sizlik altına aldı ını, bu ya ılı a qar ı erm nil rin bir hey t gönd r r k Nuru pa aya t kkür etdikl rini isbat etm k mümkün olsun. Arayı n alınması üçün G nc nin görk mli ziyalıları il b rab r erm ni milli t kilatına müraci t etdim. Arayı ı alaca ıma q ti kild inanırdım, çünki h qıq t bar d arayı ist yirdim. Ancaq erm nil r ahi imizi r dd etdil r v dedil r: “Biz u aq deyilik. Ço ya ı bilirik ki, g r G nc d erm ni qır ını tör dils ydi, Bakının tutulması va tı orada bir n f r erm ni bel qalmayacaq idi. O gözl di ki, Bakını tutub oradaki qır ını bitirsin v ondan sonra bizi qırsın. Ancaq mütarik (barı ıq — .N.) oldu, Osmanlı ordusu qır ına va t tapa bilm di”.

Biz libo geri qayıtdıq. Bakıya g ldim, m rhum N sib b yl (Usubb yov - .N.) görü r k arayı ı almadı ını v ço k d rli oldu umu söyl dim. N sib b y dedi: “B li, m n s ni heç bu q d r k d rli görm mi dim”. M n d dedim: “N sib b y, erm nil r ço na ükürlük etdil r. Nuru pa a üçün haqlı olan arayı ı m n verm dil r”. N sib b y gül r k dedi: “Üzülm , Nuru pa anın azad olunmasının daha asan yolu var. Batumdan b r aldım. Hopa b yl ri plan hazırlayıblar. Nuru pa anı basqın il qurtaracaqlar. Ancaq pula ehtiyacları var. S n iki min manat pul götürüb Batuma get”. “ mr et, pul versinl r, a am yola dü üm”, — sevin r k dedim. Pulu alıb Batuma g ldim. Az rbaycan konsulu doktor

Mahmud b yl 1¹ görü düm. M s l ni ona anladım v soru dum. Doktor dedi ki, imkan yo dur. Ancaq Mürs l pa a il görü bil rs n. ngilis komandanlı ında n zar t altındadır. M n tez gedib Mürs l pa a il görü düm. Mürs l pa a dedi: “Aman, m n bir ey etm y c kl r.

Ancaq Nuru pa anı edam ed c kl r. Onun qaçırılmasının yolunu tapın”. Mürs l pa a gizli sa ladı ı bir ka ızı m n verdi. Aldım, o udum. Bu b yannam ni Almaniyadan gönd rmi dil r. Pa a dedi: “Bunu ço aldıb slam dünyasına da ıtmaq. slam dünyasını böyük cihada ça ırmaq. Qurtulu bundadır, ba qa çı ı yolu yo dur”. Onu dinl dikd n sonra dedim: “Ay pa am, bu bir m rsiy dir. Ço t sirli yazılıb, bu yanıqlı sözl r ancaq göz ya ı il cavab verilir. slam dünyasında birlik yo , qüvv yo v olmayacaq. Olsa da bir ey çı mayacaq. Allahıma inandı m kimi inanıram ki, Türkiy nin bir türk k ndind olan qeyr t, iman, V t n , din ba lılıq müraci t etdiyimiz slam dünyasında yo dur. Bu bo i dir. Varlıq, qüvv

yalnız milli imandır”. B yannam ni kim o udumsa, hamısı m niml eyni fikird oldu. M n Bakıya geri qayıtdıqdan dörd gün sonra Nuru pa a il Bakıda görü dük”.

Türkiy nin Quru qo unlarının h rbi ar ivind n aldı ımız r smi s n dd igid s rk rd F riq Mustafa Nuru pa anın ümumtürk dünyasında göst rdiyi idm tl rin gör t ltiif olundu u orden v medallar da göst rilmi dir.

1. 1916-cı il, iyulun iyirmi doqquzunda Almaniya imperatorlu u t r find n “D mir Salib” medalı il ;

2. 1916-cı il noyabrın iyirmi ikisind Trablusq rbd ki qeyr tli döyü l rin gör “Altın L yaq t” medalı il ;

3. 1917-ci il martın on ikisind pad ahın q rarı il Trablusq rbd ki qeyr tli döyü l rin gör va tından vv l h rbi rüt b verilmi dir.

4. 1917-ci il aprelin üçünd Q rbi Afrika h rbi qruplarına komandanlıq etdiyın gör Avstriya-Macarıstan dövl ti t r find n

¹ Az rbaycan Respublikasının 1918-20-ci ill rd Batum h rind ki ba konsulu Mahmud b y f ndiyev — .N.

üçüncü d r c li f ri s g ri f rql nm ni anı verilmi dir.

5. 1917-ci il iyunun iyirmi be ind Trablusq rbd ki döyü idm t l rin v h rbi birlikl r la komandanlıq etdiyın gör pad ahın q rarı il “Altın-ımtiyaz” medalı il mükafatlandırılmı dir.

6. 1918-ci il fevralın altısında üçüncü d r c li “Osmani” ordeni il (qılıncla birg) t ltif olunmu dur.

7. 1918-ci il avqustun altısında birinci d r c li “M cidiyy ” ordeni il (qılıncla birg) t ltif olunmu dur.

8. Sarıqamı hücümündə könüllü olaraq on ikinci diviziyaya komandanlıq etdiyın gör 1929-cu il yanvarın on altısında 15260 sayılı “ stiqlal” medalı il t ltif olunmu dur.

***

*O gün ki, Nuru Pa a G nc y mehman oldu,
Türk yri ba anın ba rı qızıl qan oldu.
Sancdı da lar ba ına hilallı al bayra ını,
Qal dı bu Türk diyarı, Az rbaycan oldu!*

*M h mm d Hadi
(1879-1920)*

1918-ci ilin noyabr ayında podrapor ikl r m kt binin ilk bura ılı t nt n sind Az rbaycan hökum tinin nümay nd l ri il birg Qafqaz müs lman ordusunun ba komandanı Nuru pa anın atası Hacı hm d pa a da i tirak etmi dir. O va t h min t nt n d çı ı ed n Az rbaycan alq t hsili naziri N sib b y Usubb yov Hacı hm d pa aya müraci t ed r k demi dir:

— Zati-alil ri! Sizin anlı o ullarınız nv r pa a v Nuru pa anın adları n inki t kc Az rbaycanın, eyni zamanda bütün Türk alqlarının yadd ında h mi lik qalacaqdır. Bel q hr manların atasının ba mı dik tutma a v o b t olma a haqqı var. Sizin kimi atalar azdır. Allah Sizi v o ullarınızı hifz el sin v Sizin ill r boyu köm yiniz olsun.

Türkl rin köm yi il açılan G nc podrapor ikl r m kt binin bura ılı 1 gününd on dördüncü Çanaqqala diviziyasının komandiri, polkovnik Nazim b y d çı ı edib üç ay müdd tind az rbaycanlı

g ncl rin qazandıqları müv ff qiyy t gör alqımıza öz sevincini bildirmi dir:

— C nablər, Az rbaycanın h yatında bu gün n o b t gündür. Biz - sizin uzaqdan g lmi qarda larınız sizin istedadınız qar ısında ba yirik v sizi bu günkü ana gör yo , n ço ld edilmə parlaq g l c yiniz gör t brik edirik. M n s n müharib t r fdarı deyil m, amma bel bir söz var: “ g r sülh ist yirs ns , müharib y hazırla ”. Ona gör ki, g r ölk güclüdürs v müha-rib y hazırdırsa, onda heç k s cür t edib onun üz rin hücumə keç bilm z. C nablər, m n ço adam ki, siz h rbi i i öyr nmisiniz v min m ki, Az rbaycanın anlı v z hm tsev r zabitl ri olacaqsınız, lazım g ldikd öz ölk mizin m nafeyini qoruma ı bacaracaqsınız. Bunun üçün güclü ordu lazımdır v ümid edir m ki, onun yaranmasında siz öz gücünüzü sirg m y c ksiniz. M n ölk ni ilk bura ılı münasib til t brik bir d edir m v inanıram ki, g l c kd siz V t nin ifti arı olacaqsınız (h r iki çı ı “Az rbaycan” q zetinin (rusca) 8 noyabr 1918-ci il tari li sayından götürülüb).

***

Nuru pa a ikinci gün idi ki, general lia a ı linski il Göyçaya getmi di. Müsüslü, B rgü ad v Göyçay u runda döyü l r gedirdi. Onuncu Qafqaz alayının komandiri Osman b yd n h y canlı b r alınmı dı. Yunun on yeddisind Göyçayın q rbind vuru an alay iki yüz n f rd n ço itki vermi di. Günah döyü çül rd deyildi. ama ı v A sudan enib g l n bol evikl rin h rbi qüvv sinin q fil z rb sin m ruz qalmı dılar. General ı linskinin t klifil dörd yüz n f rlik Az rbaycan süvarisi v r alayından bir vsvod Osman b y köm y gönd rildi. Nuru pa a gec d n eyli keçmi Yevla a qayıtdı. M qs di sabah a am üstü G nc y getm k idi.

Dan üzü a arar-a armaz avtomobil r f b yin Qar undakı h y tin çatdı. Kül fir ngid yatan b y ma ının s sini e idib d rhal yataqdan qal dı, geyinib a a ı dı dü.

- Sabahın eyir, Pa a. C bh d v ziyə t nec dir?
- Ya ıdır, narahat olma a d ym z.
- Keçin ev , bir az istirah t edin, yol g lmisiniz.

Nuru pa a geriy -Kür t r f boylandı. Ba ı larını bir eyli oradan ç km di. r f b y d Kür t r f ba dı, amma ins-cins görm di.

Nuru pa a yor un-yor un:

— B y, — dedi, — yol boyu ya ıca mürgül mi m. ki gündü irvanın tozu-torpa ı canıma hopub.

r f b y d rhal onun fikrini ba a dü dü. Darvazanın yanında dayanan o lu Knyazı ça ırıb n s dedi. Üzünü Nuru pa aya tutub:

— Biz ged k, pa am, - dedi, u aq da dalımızca g lib özünü biz yetir r.

Yarı yolda onları haqlayan Knyaz iki can d smalını atasına verib qayıtdı. Yar anın ba ına çatanda h r ikisi dayandı. Gah sa a, gah da sola dönüb çay boyunca ba an Nuru pa a köksünü ötürdü.

— N qılnc çalmalı sudur.

— O n dem kdir, pa am. Suya q z bin var?

— Yo , suya hirsl nmir m. Bel d rin çaylara m h bb tim var. Bu a ır n hri gördüm, u aqlı m yadıma dü dü. Bilirs n, atam hm d b y biz qarda lara balaca olanda qılnc çalma ı suda öyr dib. Özü sahil d dayanar, bizi is diz q d r suya salıb, limiz d qılnc ver rdi, lb tt , qılnc balaca olardı. Sa ı-solu v qar ını döy cl y -döy cl y “dü m n ” qılnc çalma ı öyr n rdik. K l belind , at üstünd nv rl o tay-bu taya keç rdik. M n nv r çata bilm y nd hirsimd n a layırdım, qarda ım m ni ba rına basıb to dadardı. ndi harda bel z m tli çay görür ms , el bilir m onda qolumun gücü, q lbimin m h bb ti var.

r f b y m h bb t dolu n z rl rl ona ba ıb gülümsündü:

— Böyük Füzuli, — dedi, — sa olaydı, sizin bu qeyri-adi, q rib m h bb tinizi tari salardı.

— Bu dan üzünün saflı ında n ya ı el din aydan arı, sudan duru Füzuli babamızı atırladın. B y, m n el g lir, h r bir türk o lu ilk m h bb til yana ı, q lbind Füzuli babamızın da sevgisini ya adır. — Nuru Pa a köksünü ötürüb d rind n n f s aldı. — Of dedi, birc bu döyü l r, sava lar tezlikl bit ydi. Oturaydım h y timiz-d ki tut a acının kölg sind babam Füzulinin rb t dadlı misra-larını q lbimin gözün yedir ydim.

— Pa am, b riniz var, Füzuli raqın K rb la h rind do ulsa da, atası müfti Süleyman f ndi bizim r lidir. H tta b zi m lumatlara gör , airin o lu F zli atasının ölümünd n sonra bizim r mahalına qayıdıb, qohumlarının yanında ya amıdır.

Nuru pa a r f b yin çiyini qucaqlayıb iri, yor un gözl rini t ccübl açdı.

— Bu r vay tdir, yo sa özün el indic uydurdun. Sıra a gün m clisd d gördüm, mü nnil riniz el hey Füzulid n o udu. S n d babamız Füzulid n büyük övql eirl r deyirdin.

— Pa am, m n sözümün vv lind dedim ki, b zi m lumatlara gör ... Bizim A da da Ç l bil r n sli var. Bu n slin qocaları deyir ki, F zli onların m h ll sind ya ayıb. Bir d ki, pa am, narahat olma a d ym z, büyük M h mm d Füzuli n sizindir, n d bizim. O, bütün türk dünyasında eir-s n t soltanıdır.

— Ba , bu f hmin hs n, bunu göz l dedin, b y. Füzuli büyük türk dünyasının eir-s n t soltanıdır.

Kefi durulan Pa a dostunun dirs yin to undu. A a ı — çaya dü m k i ar si verdi. Yar anı enib çaya çatana kimi üç-dörd d f : “Füzuli eir-s n t soltanıdır” dey öz-özün t krar etdi.

Dostunun onun sözl rin qiym t verm sind n m mnun olan r f b y:

— Amma bir m s l d var, — dedi. Bizd n bir az vv lki v bizim n sil gün çı andan gün batana kimi olan türk dünyasını qoruya bilm dik.

— Bunu n m nada deyirs n, r f b y?

— O m nada ki, görün bir n günd yik. Bizi yüz iyirmi il vv l sarı ruslar parçalayıb. Yarımız o tayda — randa, raqda daha n bilim haralarda. Bu saat el siz d bizim günümüz d siniz. Sultan Türkiy si Antanta dövl tl rinin lind fa ır bir ölk y çevrilib. Deyil n gör , Sultan Türkiy sinin rq vilay tl rini Rusiya almaq i tahındadır. Suriya t r fl ri Fransa, Mesopotomiya, zmir v Aydın d mir yollarının keçdiyi razini ingilisl r, Anadoluya is almanlar göz dikib. B s bizim taleyimiz nec olacaq? g r o boyda Türkiy nin taleyi bel acı olsa, parçalansa, görün biz Az ri türkl ri n gün dü c yik. Pa am, bizim ümidimiz, nicatımız siz dir. Siz d ki, bu günd ...

— S n lap qarda ım nv r pa a kimi yana-yana danı ırsan.

Onun n büyük arzusu türkçülük, turançılıq u runda mübariz aparmaqdır. n allah, va t g l r, s ni onunla tanı ed r m. Siz qarda imla eyni fikird siniz, eyni zindana döyürsünüz.

— H r bir türk o lunun borcudur ki, birlik u runda eyni zindana ç kic vursun.

— D rd d bundadır ki, bizim yeni pad ah olan Sultan Vahid ddin bel dü ünümür. r f b y, siyas t söhb ti ba ımızı qatdı, çimm yi unuttuq, - deyib Pa a suya atıldı... Be -on d f qol atıb üz -üz geriy döndü. — Çı anda babamız Füzulid n s n bir m ktub o uyaca am, — dedi. — Yadıma salarsan.

Yar anın qa ında on iki ya ında bir o lan u a ı “ata, ata”, — dey qı qırıb l el yirdi. Bu, r f b yin kiçik o lu M h mm d li idi.

— N olub? - dey ata a a ıdan yu arı qı qırdı.

— G nc d n qona ımız g lib, sizi ist yirl r — dedi.

Sudan çı an Nuru pa a:

— Ged k, — dedi, — yar anı çı ana kimi m ktubu da s n o uyaram.

— Onda t l sm , l-aya ımı qurula, m ktubu da tap, o uya- o uya yar anı çı arıq.

Nuru pa a gülümsünüb:

— M ktub-zad a tarmayaca am, o burdadır, — deyib lil ba ını göst rdi.

— Yadda ındadır?

— B li, nec b y m, ola bilm z?

— hs n s nin yadda ına, qarda .

— S n arada siyasi “d rdd n” danı dın. M nim is hüsniyalım h l d babamız Füzulid n ayrılmayıb. S n Ç l bi dedin, Füzulinin B yazid Ç l biy yazdı ı m ktubu atırladım. O lu F zli r qayıdıb, Ç l bil r m h ll sind ya ayıbsa, burda bir qanunauy unluq var. Kim bilir, b lk d , Füzuli bu n sill qohum imi . Allah onun torpa ını pak, yerini behi t el sin.

— Pa am, ç l bil rin dediyin gör Füzulinin g lini, F zlinin arvadı bu n sild n imi .

— B y, onda qulaq as, m ktubu o uyum. Füzuli Sultan Süleymanın o lu ahzad B yazid Ç l biy yazır:

“M n bir m ktub, b lk , çiç kli bir ba ça g ldi. Onun i ıqları gözümlün nurunu artırdı. O, n l tif lövh l r üz rin diqq tl t svir edilmİ göz l bir kl b nz yir. Onun s tirl ri, i ar l ri ulduzlu s maya o ayır. Yazıları budaqlar, ibar l ri çiç kl r kimidir. O, m rif t f nl rini hat ed n bir s hif , nem t budaqları yeti dir n bir ba çadır. Onun g li i göz ba çasını çiç kl ndirdi...”

r f b yl Nuru pa a mülk dön nd , bir q d r sükut iç risind addımladılar. Buna sükut dem k olmazdı. çl rind lal bir haray vardı. Füzuli harayı idi bu: türk qarda larım, çiç kli ba çamızın viran liy çevrilm sin imkan verm yin!

V onlar sanki bu harayın t siri il addımlarını yeyinl tdi l r...

***

Türk qo unları Az rbaycana ilk d f iki qrup halında g lmi dir. General Nuru pa anın t kil etdiyi birinci qrup 1918-ci il iyunun 7-d , ikinci qrup is bir gün sonra Qaza a v iyunun 9-da G nc y çatmı dı. H r iki qrup üçüncü türk ordusunun be inci Qafqaz diviziyasından seçilmİ di. Gümrü v Qaza istişam tind h r k t ed n birinci qrupa onuncu Qafqaz alayı, doqquzuncu v on üçüncü Qafqaz alayına m nsub iyirmi altıncı batalyon, topçu da batalyonu, istehkam bölüyü, rabit v zvodu da il idi. Bu qrupda yüz qır zabit v iki min s kkiz yüz on iki sg ri qüvv vardı.

Lori nahiy si boyunca üzüa a ı g l n ikinci türk h rbi qüvv l rinin yolu C lalo lu h rind n sonra Sada lı, Körpülü, K m rli v Aslanb yli k ndl rind n keç r k Qaza a iyunun 12-d çatmı dır. On üçüncü Qafqaz alayından t kil olunan bu qrupda güclü da topçu batalyonu, yüz on zabit v iki min yeddi yüz altmı üç sg ri qüvv da il idi.

Türk qo unlarının g li ini Lenin v Stalin bildir n da nak aumyan h y canla Bakıdan yazırdı: “Türkl r Qarakils d n, Dilicandan keçib A stafaya çatıblar. Oradan da birba a Bakıya ye-ri-- y -c kl r. Ba lanan sülh müqavil sin sas n türkl r d mir yolu il qo unlarını Bakıya v Culfaya da ıyacaqlar. X b r verir m:

“Hücum ba lanmı dır”.

Türkl rin g li ind n b rk qor uya dü n erm nil r 1918-ci il iyunun 30-da azsaylı rus h rbi qüvv l rin ar alanaraq q filed n Göyçaya basqın etdil r. H min hadis y gör türkl r otuz s kkizinci alaydan ibar t yeni qüvv gönd rildi. Alayda altmı be zabit, iki min dörd yüz yetmi be sg ri qüvv , dörd güclü da topu v bir güclü da batareyası vardı.

yulun doqquzunda ehtiyatda olan üçüncü türk ordusundan üç- yüz lli sg ri qüvv seçilib B rgü ad v Göyçay u runda ged n döyü l r gönd rildi. Be inci qrup is polkovnik Nazim b yin komandanlı ı il birba a Bakı döyü l rin çatdırılmı dı. Az rbaycan lahidd korpusu, yerli halid n t kil olunmu könüllü d st l r d türk ordusu il çiyin-çiyin vuru rdu.

C nub qrupuna az rbaycanlı polkovnik H bib b y S limov, imal qrupuna is türk polkovniki Osman b y komandanlıq edirdi.

“Az rbaycan-Türkiy qüvv l rinin ks hücumu keçm si bol evikl ri t vi saldı. Bakı Soveti iyulun 12-d h rbi s f rb rlik elan etm y m cbur oldu. Lakin bu t dbir onları m lubiyy td n ilas ed bilm di. Göyçay trafındakı idd tli döyü l rd Az rbaycan-Türkiy birg qo unları parlaq q l b qazanmı dı. Bıçera ovların, avetisovların Qırmızı Orduya köm y g li i z f r yürü ünün qar ısını ala bilm di. Göyçaydan sonra ama mı yadellil rd n t mizl y n ordu sür tl Bakıya ya ınla ırdı” (A.Rüst mli, “Az rbaycan ordusu” m qal si, “H qiğ t” q zeti, 2 dekabr 1992-ci il).

H min döyü l rin i tirakçısı, türk ordusunun podpolkovniki Rü tü b y 1934-cü ild stanbulda n r etdirdiyi “Böyük h rbd , Bakı yollarında be inci Qafqasıya piyada firq si” adlı memuarında verdiyi m lumata gör , türk h rbi qüvv l rinin ümumi sayı on min n f r olmu dur. O yazır: “ ama ının z btind n sonra Bakıya ya ınla an ordu avqustun 5-d Bakı h rin yaptı ı müv ff qiyy tsiz bir hücum üz rin on be inci firq nin kamil n Az rbaycana gönd rilm si üçün müraci t edilmı v ingilisl rin Bakıya ran t r find n yardım gönd rm l rini n z r alaraq Qarakils d n Bakıya min iki yüz h rbçi, mövcud firq q rargahı il lli altı v yüz altıncı piyada alayları da g lmi di. Bundan ba qa, c bh d min n f rlik bir Az rbaycan qüvv si, iyirmi makinalı

tüf ng, altı top v bir zirehli qatar h rb edirdi. lav olaraq artan Türkiy qüvv l ril b rab r, Az rbaycan qüvv l ri d artmı , Qaza , G nc , ki, Zaqatala, Cavan ir, A da , A dam, Quba, S lyan, Göyçay v Bakı trafında süvari milis t kilatı, silahlı könüllü qrupları vücuda g lmi di”.

Bu dövrd Az rbaycan türkl rinin v ziyy ti ço a ır idi. r vanda, Z ng zur v Göyçayda rus h rbi qüvv l rin ar alan da naklar alqı qılncdan keçirir, tonqalda yandırır, da qalaq edirdi. Yüzl rl k ndi yerl -yeksan etmi dil r. Bakıda bol evikl rin v da nakların fitvası il mart qır ını tör dilmi di. Bu qır ında on be min ya ın az rbaycanlı öldürülmü dü. Ölk d anar iya, ba ipozuqluluq hökm sürürdü.

Martın 20-d Zaqafqaziya seyminin iclasında çı ı ed n müsavat lideri Aslan b y S fikürdski bütün qafqazlıları bol evikl r qar ı mübariz y s sl yirdi: “Biz Zaqafqaziya hökum tind n ahi edirik, bol evizmi m hv etm k üçün özünümüdafi urası yaratsın. Biz müs lman sosialist bloku adından b rdarlıq edirik ki, h mi bol evizm qar ı mübariz etmi ik v bu gün d ona hazırıq. g r bu bar d ölçü götürülm s , biz özümüz bol evizmi m hv ed c yik... Bizim tari d ço qanlar a ıdılıb. Tari imiz ba danaya a qanla yazılıb. Biz bol evizmi zm kl yen d tari imizi qanlı h rfl rl yazaca ıq”.

Müsavat hökum tinin nümay nd l ri türkl rin qarda köm yin ar alanmaqdan ba qa yol görm dikl rini açıqdan-açı a bildirirdil r.

Az rbaycan Xalq Cümhuriyy ti elan olunan gün Tiflisd ki “Oriant” mehman anasında Zaqafqaziya Seyminin üzvl rind n biri F t li an Xoyskid n soru mu du:

— Siz Bakıya döyü -döyü ged c ksinizmi?

— B li, ged c yik.

— Siz döyü l Bakıya gets niz, onda bu imperializm üz rin ilk hücum olacaq. Amma siz o yürü ü t kba ına ed bilm zsiniz. Siz Türkiy nin v türk qo unlarının köm yi il Bakını dü m nl rd n azad ed bil rsiniz.

“1918-ci ilin iyun-iyul aylarında erm ni h rbi hiss l ri iki istiqam td — Göyçay- r -Nu a istiqam tind v Kürd mir-Yevla -G nc istiqam tl rind ir lil m y ba ladılar. Lakin da nak

quldur d st l rinin Yevla ı l keçirm k planları ba tutmadı. Erm nil r burada yerli halid n t kil olunmu könüllü d st l rin güclü müqavim ti il üz-üz g ldil r.

Da nakların qar ısının alınmasında o zaman öz igidliyi il Qaraba da ad çı armı M. .R sulzad nin ya ın dostu v m sl kda ı Qaramanlı Qamboya anın, Qar unlu r f b yin, B rd li Sarıtel Aslanın misilsiz idm tl ri v q hr manlıqları olmu dur. Yaranmı real t hlük ni va tında d rk ed n Qamboya a v r f b y öz silahda ları il traf k ndl rd n qısa müdd td minl rl könüllü yı araq onları silah, sursat, paltar, rzaq, at-araba v dig r n z ruri eyl rl t min edirl r. Az va tda Yevla razisind eyli könüllü v be min n f rd n ço süvari d st toplanır ki, bu da sonralar Az rbaycan Xalq Cümhuriyy tinin ilk süvari d st l rin çevrilmi dir” (V. sayev, “Haradan g lir bu köç” kitabı, Az rn r, 1995-ci il, s h. 50-51).

***

Sonrakı tari i hadis l r d göst rdi ki, Az rbaycan alqının Türkiy v türk ordusundan ba qa ikinci bir ar ası, ilaskarı olmamı dır.

Türkçülüy d rin ehtiram, sonsuz m h bb t b sl y n g nc bir air ya ayırdı Bakıda. 1918-ci il sentyabrın 15-d türk qo unları il birg qalib kimi Bakıya varid olan Az rbaycan sg rl rini Ümmügülsüm “Ey türk o lu” eiril alqı lamı dı:

Ey türk, s n ey q hr man,
igid o lu türkl rin,
anlı, ulu babanın öyüdünü unutma!
S n d yürü o yolu, ad çı arsin sg rin,
Ulular ardınca get, ba qa bir yolu tutma!
Yüz ill rc zildin,
ayaqlandın yet r, keç,
Yüz ill rc a ladın, e idilm di s sin.
Yüz ill rc d rd-s rin duyulmadı
n d n heç,
S n imdi oyan, hayqır,
bitm mi k n n f sin!

srin vvvll rind istiqlalımız u runda dönm d n mübariz aparan on doqquz ya lı Ümmügülsüm böyük önd rimiz M mm d min R sulzad nin misi qızı idi. “Az rbaycan alqının öz ruhundan do an ümummilli bir h r kat v hadis d n (M. .R sulzad)” sonra ba ı b lalar ç k n air Ümmügülsüm c mi qır be illik ömrünün ço usunu V t nd n uzaqlarda, Mordoviyada sürgünd keçirmi dir. Bu n cib v v fadar air görk mli yazıçımız, otuz yeddinci ilin günahsız qurbanlarından biri olan Seyid Hüseynin h yat yolda ı idi.

H l 1919-cu ild müst qilliyimiz q sd etm k ist y n da nakbol evik q sbkarlarının t hlük sind n q z bl n n Ümmügülsüm yazırdı:

*Ey buzlu imaldan qopan ruzigar,
To unma q lbim , at im parlar.
Sakın, g lm , n f sim bo ar,
D f ol, V t nimd görm m s ni!*

*S n, ey murdar çöhr , ey m nhus sima,
Gözüm görünm , qar imda durma!
Nifr tim var s n , m n ya la ma,
Kinl rim m hv ed r ya in g l ni!*

**TÜRYK Y N N H RB YY NAZ R NV R
PA ANIN BAKININ LASI HAQQINDA 1918-C L
SENTYABRIN 16-DA RQ ORDULAR QRUPUNUN
KOMANDANI L L PA AYA
T BR K TELEQRAMI**

Bakıdaki u urlarınıza gör sizin gözl rinizd n öpür v t brik edir m. Bakının ilasından sonra Az rbaycanda h l lik bir dviziya sa layaraq, qalan qo unları doqquzuncu ordunun s r ncamına verm k ist yir m. Nuru Pa aya D rb nd, Petrovsk h rl rinin l keçirilm si üçün imali Qafqaza bir alay, iki batareya v bir pulemyot d st sind n ibar t qo un gönd rm yi tap ırdım. Dig r t r fd n, nz li v R t h rl rinin i alı üçün qo unların C -nuba gönd rilm sin s r ncam verdim v T briz-Q zvin isti-qam tind

ir lil y n qo un d st sinin Kiçik ana¹ yardım etm sini v bu m s l il laq dar sizinl görü m sini tövsiiyy etdim. Tap ırıqların qısa bir va tda yerin yetirilm sini rica edir m.

Nuru Pa a öz qüvv l rini toplayaraq, yalnız bol evikl rin ir -lil m sinin qar ısını almaqla kifay tl nm lidir.

**KAP TAN- A R MUSTAFA A A
H S N A A O L U Q Y A S B Y O V
(1824-1873)**

*b di ya ayır ya ı adamlar,
Öls d öhr ti dill rd qalar.*

*Zeynalabdin Mara ayi
(1837-1910)*

lahidd Qafqaz Qo unlarının Müs lman Süvari alayında idm t edib. 1863-1864-cü ill rd Pol ada ba vermi "Yanvar üsyani"nı yatırmaq üçün rus komandanlı mın Qafqazdan aparılan b yl r m sus Müs lman Süvari alayında Mustafa a a Qiyas-b yov da olmu dur. Üç il Var avada h rbi idm td olan Mustafa a a fransız, polyak v rus dill rini mük mm l öyr n-mi dir. Üç ild n sonra Qafqaza qayıdan Mustafa a a da lılara qar ı döyü l rd hün rl vuru araql kapitan rütb si alıb.

M hur d biyyat ünas-alim Firidun b y Köç rli onun haqqında yazır: "Mustafa a anın hün r v s daql tl ri dövl t n z rind q drü-qiyam tsiz qalib v h tta onun haqqında a kar n dal tsizlik vüqua g lm y gör , Mustafa a a öz v t nin (Qaza q zasının

---

¹ Kiçik an Mirz (1881-1921) - C nubi Az rbaycannın siyasi adimi. R t, nz li v Gilan h rl rind ah hakimiyy tin qar ı inqilabi çı ı ların r hb ri. 1921-ci il mayın 8-d yaradılmı Gilan Respublikası yeni hökum tinin - nqilab Komit sinin s dri olub. 1921-ci ilin noyabrında bol evikl rin lil Talı da larında öldürölüb. — .N.

Da k s m n k ndin — .N.) müraci t edib v üzl tü (t nha ya ayan) f ra t gu sini i tiyar qılıb, va t larını ibad td v t hsili-ülumi maarifd keçiribdir".

...1804-cü ild n 1917-ci il kimi imperiya ordusunda idm td olan az rbaycanlı zabıtl r, bu gün b zil rinin dediyi kimi rus t b liyini "Ura" il q bul etm yibl r. Onların arasında el qeyr tli zabıtl r olub ki, milli dilini, ad t- n n sini, milli vüqarını sa la-yaraq ata-babalarına sadıq qalıblar.

alçı rus ordusunun sıralarında idm td olark n müs lman yal tl rind zor siyas ti aparıb silah i l d nl r qar ı etiraz s sl rini qalırıblar. Rus ordusunun 1800-cü ild n sonra silah gücün i al etdiyi A alski, Qars, A al-T kin, Da ıstan, imali Qafqaz v ba qa razıl rd döyü m kd n imtina edib ordudan t ris olunma ı t l b edıbl r.

General-mayor Daniyal b y lisulu, ama ılı podpolkovnik Omar b y v Osman b y Qasım anov qarda ları, polkovnik Süleyman an kinski, u alı rotmistr bdür hman b y V zirov, prapor ik Al az b y lisulu, prapor ik A ab y Yadıgarov, kapitan Mustafa a a Qiyasb yov rus istilasına qar ı çı ıblar. Öz torpa ı u runda döyü n din v dil qarda larına silah qaldırmayıblar.

Onların sırasında kapitan- air Mustafa a a Qiyasb yovun f aliyy ti v bilik dair si daha geni olub.

***

...Alay komandiri, polkovnik Yuri Ma natski:

— Kapitan Qiyasb yov, n üçün Türküstan H rbi Dair sin idm t getm kd n imtina edirsiniz?

— C nab polkovnik, m n h r eyi raportumda göst rmi m.

— N göst rmis n? Yazdı ın raporu o udum. Ço savadlı v s lis rus dilind yazsan da orada ovinist bir cüml i l tmiş n. O uyuram bir daha, özün d e it: "Din v dil qarda larıma silah qaldırma ı n Allahım, n d Pey mb rim M h mm d m n ba ı lamaz. Ona gör d ordudan t r is olunma ımı Siz c nab-lardan t v qqe edir m". Ba a dü bilmir m, hansı a maq iyirmi il sizi orduda idm td sa layıb. Üst lik d kapitan rütb si verıbl r.

— C nab polkovnik, rütb ni heç bir orduda q ng qa a-göz gör vermirl r. M n Qafqazda, Var avada üsyançılara qar ı idm ti borcumu nümün vi zabit kimi yerin yetirmi m. T rif layiq bütün idm tl rim Sizin linizin altında olan h rbi idm t kitabçamda göst rilib.

Bu d f s sinin s rt ah ngini d yi n polkovnik:

— B s n üçün istefaya getm yi arzuladınız?

— st r Da ıstanda Saltı döyü l rind , ist rs d Ç rk z k ndl rinin od vurulub yandırılmasından sonra yu um r ç kilmi di. Yata bilmirdim. A ı onlar da m nim din bacı, qarda larımdır. Günahsız körp l ri süngüy ta maq, isti oca mı da ıdıb viran qoymaq... Gec -gündüz me l ri qırdırıb quldur a tarmaq, füsunkar Qafqaz t bi tini m hv etm k...

- S n lap dekabristl r kimi danı ırsan. Bu siyasi hval-ruhiyy hardandı s nd ? S nin fikrinc , biz ruslar da q lbliyyik, insani hiss-l rd n uza ıq. ksin , biz lah zr t imperatorun mri il da hıları ey amil v onun quldur d st sind n ilas edirik.

— N va tdan öz torpa ının, yurd-yuvasının azadlı ı u runda vuru an ıgidl r quldur ayaması verilib. g r el dirs , monqollar Rusiyanı 300 il çalıb-çapanda ona qar ı vuru an rus alqı onda kim idi?

— Kapitan Qiyasb yov, s n g l m ni siyasi söhb t c lb etm . Biz h r ikimiz h rbçiyik. Heç bir siyasi qurumun, siyasi söhb tin mövzusuna to una bilm rik. Buna lah zr tin nizamnam si yol vermir. B s, Türküstan yürü ünd n niy imtina edirs n?

— Ona gör ki, ora türk torpa ıdır. Orada da silah qaldırıb öldü-r c yim halı milliyy tc türkdür. M n günahsız qan qarda larımı öldürm yi vicdanıma sı ı dıra bilm r m.

— S n bilirs n ki, bunun üçün s ni h rbi m hk m mühakim etm lidir, c nab kapitan. S n sıravı sg r deyil, zabits n, bir ya ı dü ün, gör, n danı ırsan. Bu inadkarlı ın s n a ır otura bil r.

— C nab polkovnik, m n g ncliyimd orduya könüllü g lm -mi m. M nim ata-babalarım n sl n b y oldu una gör Sizin imperatora m ni girov veribr l. vv ll r bir müdd t Üçüncü Müs lman Süvari Alayında idm td olmu am. Siz bunu bilirsiniz. Görünür, o va tlar bu dü ünc d , bu a ılda olmamı am. H rbi

nizamnam y gör iyirmi ild n sonra könüllü sur td ordudan t r is oluna bil r m. Siz m ni m hk m il qor utmayın, orada da cavabım bel olacaq.

Polkovnik dodaqaltı donquldana-donquldana:

— B zi rus zabitl ri do ru deyir ki, imperator aziat müs l-manları orduya c lb etm kd özün dü m n hazırlayır. ndi budur, n ya ı nümün s ns n, c nab kapitan Qiyasb yov, s n orduda bilik, bacarıq qazandı, gözün açılıb dü ünc n d yi di, inki af edib oldun biz dü m n.

— Dü m n niy , m nim z nnimc , h r k s öz torpa ında, öz evind ya asa, daha ya ıdır. "Parçala, hökm sür" siyas ti il silah gücün sayca böyük olan alq, kiçik v qürurlu alqlara azadlıq ver bilm z. "Slovo" jurnalından keçmi Qafqaz canı ini general Aleksey Yermolovun 1819-cu ilin yayında da lıların ba ma tör tdiyi faci l ri Sizinl birg o uduq. N tez yadınızdan çı dı. Yermolovun silah dostu general P. . Pestel atir l rind yazır ki, ruslara ita t etm k ist m y n Aku a, Ba lı, Uplu-Ayya aullarında v bir ço ba qa yerl rd general Yermolov da ı da üst qoymamı , aulları yerl -yeksan etmi dir.

General Yermolov Kubanın ç rk zl r ya ayan on yeddi böyük auluna v yüz do san utoruna od vurub yandırmı dir. Özünün b d m ll rind n ruhlanan Yermolov f rl dey rdi ki, m n biz ruslara silah qaldıran canqutayların k ndl rini m hv etdim. Özl ri il birlikd evl rin v var-yo larına da od vurub yandırdım.

Bu da lah zr t rus çarının "Qafqazda sülh yaradıcısı" dey t rifl diyi general Yermolov. C nab polkovnik, da lı analar bu gün d nadinc u aqları yatmayanda "Yermol g l r, s ni aparar, yat m nim ziz balam" — dey onun adı il qor udurlar.

— O umusunuzmu air Mi il Lermontovu?

— B li, amma ço dan.

— Onda " smayıl b y" poemasından kiçik bir parçanı yadınıza salım.

**O yerin tayfası v h i do ulmu ,
Allahı - azadlıq, qanunu - vuru .
Orda rus adı il öz körp sini
Analar qor udur k ssin s sini.**

**Ya ılı a qar ı orda ya ılıq,
Qana qar ı qan var, m rdan , açıq.
Nifr t ölçüsüzdür m h bb t q d r.
İqarda möhk mdir o q bil l r.**

Polkovnik:

— Siz m nim miliyy tc polyak oludu umu bilirsinizmi?

— B li, bilir m.

— Bel çı ır ki, 1863-cü ild Pol ada üsyançılara silah qal-dır-maqda m n d cinay tkaram. Öz mill timi, din qarda ımı qanına q ltan el mi m.

Kapitan Qiyasb yov:

- Diqq tl dü ün nd , h .. el d olur. A ı, bütün dünya bilir ki, sizin z if v rus çarının m iyy ti olan Pol a kralına qar ı polyak alqı Var avada yerl n istilaçı rus qo unlarının çı arılması u runda üsyana qal mı dı. Qafqazdan v Rusiyadan Pol aya yeridil n güclü qo un hesabına üsyan yatırıldı. Azadlıq deyib küç l r çı an polyak alqının nahaq qanı a ıdıldı.

— Ya ı, c nab kapitan, s ni istifaya bura saq, n yn n m ul olacaqsan? Ruslara qar ı t bli at aparacaqsan? Y qin, s n d mam amil kimi da lıları toplayıb mübariz y ...

— eyr, m n el fikr dü m mi m, heç ist mir m d . Bizim rq müdrikl ri deyir ki, dünyada insan üçün elmd n daha ya ı dost yo dur. Elm var-dövl td n d ya ıdır, çünki dövl ti s n sa lamalısan. O da s n qism t ola, olmaya, Allah bilir. Elm is s ni sa layır.

M n do ma obama qayıdıb m kt b açacam. Balaların t lim-t rbiy si il m ul olacam. Günahsız insanların qanını tökm k-d ns , h r hansı bir canlımı, bir u a ı t rbiy etm k daha savabdır.

Polkovnik:

— Sizin raporta qol ç kib icaz verir m. T r is olunun. Amma s n dl rinizd göst ril c k ki, ciddi st liyiniz oldu una gör müalic y ehtiyacınız var. Razısınızmı?

— İb tt razıyam.

— Birc ahi im var. Alayda hamı bilm lidir ki, h qiq t n st liy gör istefaya gedirsiniz. Yo sa, bayaq dedikl rinizi e it- s l r, alaydakı qeyri-mill t l ri d ayıldarsınız.

H rbi idm td dal tsizliy , din ayrı seçkiliy qar ı çı an Mustafa a a ordudan t r is olunur. Bilik v bacarı mı dö ma k ndind h myerlil rinin t lim-t hsilin h sr edir. Lakin Mustafa a anın ail s ad ti üzün gülm mi dir. O, Z y mli M h mm d b y Zülfüqarovun qızı eyransa anımla evl nir. Heç altı ay tamam olmamı sevimli zövc si q fl t n v fat edir. lk sevgisini puç gör n Mustafa a a Nasir onun ölümün t sirli bir m rsiy yazmıdır:

**Bu m r q d m r q di — eyr nnisadır,
T vaf et, ey könül, hli-v fadır.
Özüdür g rçi n sli-Zülq d rd n,
V li zövcü Qaza i Mustafadır.
Çü cananım vida etdi cahandan,
Q mi-hicran canım mübt ladır.**

Bir neç il sonra Mustafa a a Qıraç K s m nli podpolkovnik M h mm d a anın qızı B dirnisa anıma a iq olmu , atanın razılı ı olsa da qızın anası S lt n t anım bu ülvi izdivaca razılıq verm mi dir. Sevgi b tinin ömürlük zabını ç k n kapitan- air Mustafa a a ail o b tliyind n l üzüb zahid kimi gu ni in, t rki- dünya ya amıdır. Ona gör d eir v q z ll rinin ks riyy tind kapitan- air Mustafa a a Nasir özünün m h bb t K b si B dirnisanı zabra, h sr tl yad edir:

**Cani dild n olmu am B dirnisanın a iqi,
S rv q ddü mü kmuyu m hliqanın a iqi,
hli-e qin d rdin dü n eyl r lac,
D rdim d rman ed r badi-s banın a iqi.
Candan özg tövh mümkünmidir etsün Nasira,
S lt n t t tind ki ah g dann a iqi.**

"Nasir" t llüsü kapitan- air Mustafa a a Qiyasb yov öz dövrünün görk mli airi kimi m hur olmu dur. O, Hacı Mirh mz

f ndi "Nigari", Hacı R him a a "V hidi", Mirz N bi f ndi Qaibov, Mirz Mehdi "Naci", Mirz R him "F na", sg nd r a a Qiyasb yov, ahnigar anım R ncur v ba qa görk mli aırl rl eırl mi dir.

Kapitan- air Mustafa a a Nasirin qır altı eırl v q z lini ilk d f Zaqaqaziya müftisi Mirz Hüseyñ f ndi Qaibov (1830-1917) topla mı dir. İ srin altmı ncı ill rind "Az rbaycanda m hur olan ü aranın arına m cmü dir" dörd cildliyini t rtib ed n Mirz Hüseyñ f ndi maddi imkansızlıqdan m cmu sini n r etdir bilm mi dir. Yalnız 1989-cu ild Mirz Hüseyñ f ndi Qayıbovun dörd cildlinin ikinci cildind Nasir eırl rinin bir qismi o ucu üzü gördü.

Mustafa a a Nasiri Az rbaycan o ucusuna ilk d f t qdim ed n is Firidun b y Köç rli olmu dur.

Firidun b y "Az rbaycan d biyyatı" s rinin ikinci cildind air-kapitan Mustafa a a Nasir ayrıca bir f sil h sr etmi , onun yaradıcılı mı yüks k qiym tl ndirmi dir.

Kapitan Mustafa a a Nasir ilk d f dahi Nizami G nc vinin " osrov v irin" s rinin eyli hiss sini Az rbaycan dilin t rcüm etmi dir. T nha ya ayan air bir qı gec si mütali etdiyi va tda yorulub yu uya getmi , yanında yanan amdan kitablarına od dü üb, özü d h lak olmu dur.

M h ur d biyyat ünas-alim Firidun b y Köç rli onu misli b rab ri az tapılan o lüq, nazik t b v ali n s b bir s kimi qiym tl ndirir. Qır doqquz ya nda h lak olan Mustafa a a Nasirin Nizami G nc vid n etdiyi t rcüm nin yarımçıq qalmasına is t ssüfl yazır ki, pürqiym t z hm ti, heyf ki, yarımçıq qaldı. d biyyat v lisanımız " osrov v irin" kimi l tif v göz l s rin t rcüm sind n m hrum oldu.

Mustafa a a Nasirin atası H s n a a da uzun ill r nizami ordu sıralarında idm t etmi , podpolkovnik rütb sind istifaya çı mı dir.

M.V.Vidadinin o ul, M.P.Vaqifin qız n v si air Y hya b y Qaza i (? - 1841) podpolkovnik H s n a aya 1828-ci ild "C lal olsun" adlı q z l yazmı dir:

Görüm, ey an, anü- övk tin gün-gün c lal olsun.
H mi h md min hüsnü-H s n sahib- c mal olsun.
Humayi himm tin ahbaz t k p rvaz ed r uca,
udaya, ol tül k t rlan ikarı ahbal¹ olsun.

S nin m dhin dey n Y hyay nisb t ola o göftar,
V li b dgül rin man ndi Salik, dili lal olsun.

1828-1829-cu ill r Rus - Türk müharib sind kapitan rütb sind olan H s n a a Mustafa a a² o lu üçüncü Qaza Süvari alayının komandiri Me erylakovun köm kçisi olmu dur. 1829-cu il iyulun — 19-da art k ndi u runda ged n döyü l rd f rql ndiyin gör H s n a a "Müq dd s Georgi" aç ni anının dördüncü d r c sil t ltif olunub.

KNYAZ-PODPOLKOVN K MEHD QULU AN USM YEV³ (1855-1900)

Böyüklük özünü rahat edib, ba gırl m k deyil, bıça-r l rin f ryadına yeti m kdir.

*Mir Möhsün N vvab (1833-1918),
air-alim*

¹ ahbal — podpolkovnik H s n a a Da k s m nlinin h yat yolda ı olmu dur. — .N.

² H s n a a Qiyasb yov o luna atası Mustafa a anın adını qoymu du.— .N.

³ 2002-ci ild n r olunmu “Topoqraf-general brahim a a V kilov” kitabımda bu f slin adı m tb tasına gör s hv n “ asay an Usmiyev” getmi dir. F sil lav l rl yenid n i l nmi dir. (Mü llif).

Mehdiqulu an asay an o lu Usmiyev 1895-ci il fevralın 26-da podpolkovnik rütbi si alıb. O, m hur air ur idbanu Nat vanın böyük o ludur. 1855-ci ild u ada anadan olub. 1874-cü ild Peterburqdakı zad gan balalarına m sus Paj h rbi korpusunda t hsil alıb. Rus-türk müharib si (1877-78) ill rind Dunay ordusunun sıralarında süvari alayının komandiri olmu dur.

1999-cu ild Gürcüstan M rk zi Dövl t Ar ivind n ld etdiyimiz bu yara ıqlı zabitin foto- klinin altında da "1877-ci il, Dunay" yazılıb. ki il c bh l rd böyük igidlik v üca t göst rdiyin gör knyaz Mehdiqulu an Usmiyev dörd d f ordenl t ltif olunub. O, "Müq dd s Anna" ordeninin dördüncü d r c sin (igidli-y gör), üçüncü d r c li "Müq dd s Stanislav" (qılnc v bantla birg), üçüncü d r c li "Müq dd s Anna" (qılnc v bantla

birg) v "Müq dd s Vladimir" ordeninin dördüncü d r c sin layıq görülüb. lb tt , qısa ömründ bel yüks k kavalier ordenl ri il qeyri-adi igidlik göst rmi zabitl r t ltif olunurdu. übh siz ki, knyaz Mehdiqulu ana bu igidlik irs n keçm dir. A 1, onun atası general-mayor asay an Usmiyev (1808-1866) idi. Öt n srin m hur t dqıqatçıları Firidun b y Köç rli, Mir Möhsün N vvab,

M h mm da a Müct hidzad v ba qaları ifti arla yazırlar ki, c nab knyaz Mehdiqulu an alicah knyaz asay anın o ludur. O, lah zr t qüdr tli Çingiz anın n slind ndir.

Qafqaz lahidd Ordusunun süvari qo unlarında idm t ed n knyaz-podpolkovnik Mehdiqulu an Usmiyev ordudakı la qullu una gör sonraki ill rd d t ltif olunub. O, 1877-ci ild "Müq dd s Stanislav" ordeninin ikinci, 1891-ci ild "Müq dd s Anna" ordeninin ikinci d r c sini v 1881-ci ild ranın " ire- or id" ordeninin üçüncü d r c sini ala bilib. 1894-1895-ci ill rd rotmistr Mehdiqulu an Qafqaz H rbi Dair sind Qafqz qo unları komandanının yav ri v zif sind olub.

Klassik üslubda "V fa" t llüsü il Az rbaycan v fars dill rind eirl r yazan knyaz-podpolkovnik Mehdiqulu an Usmiyev 1897-ci il fevralın on yeddisind u ada öz rcin Az rbaycan halisi üçün qıra t ana açdırmı dir. H rbçi olmasına ba mayaraq, o anası ur id b yimin r hb rlik etdiyi "M clisi- üns"d ya ından i tirak edib. Knyaz-podpolkovnik Mehdiqulu anın

poeziyaya v füsunkar u aya m h bb tini v zsis d biyyat ünasımız Firidun b y Köç rli 1903-cü ild Tiflisd rusca n r etdirdiyi "Az rbaycan tatarlarının d biyyatı" kitabında yüks k s n t nümün si kimi qeyd edir: " nsana m h bb t, dostluq, mehribançılıq, m rh m t, fv v iztirab istedadlı Mehdiqulu an Usmiyev poeziyasının canını t kil edir". air o ucusuna itab n deyir: "Ç m nzar yava gir ki, ırda böc kl r, ya ıl otlar, yeni gül a l ri ayaqların altında qalib zilm sin".

*Qaraba içr bu t nhalı a s brü q rarım yo ,
Q mind n ba qa bu viran d bir q mküsarım yo .*

— dey n, Mehdiqulu an babası brahim lil anın cah-c lalının da ılmasını, rus hakimiyy tin ar alamb Qaraba ı viran qoyan erm ni generalı M d tovon, Lazerevin v Karqanovun müs lm n q birstanlıqlarını kotanın a zına verib kdirm l rini v alqa olmazın zülml rini k d rl yad edir. Nam rd erm ni t hlük sini hiss ed n Mehdiqulu an üsyankar poeziyasında deyirdi:

*Yaran¹ g lin bu gün fürs t m qamıdır,
Viran olub v t n, qeyr t m qamıdır.*

Mehdiqulu an 1900-cu il sentyabrın 5-d Tiflisd Mi aylovski küç sind ki yüz qır s kkez sayılı mülkünd v fat etmi dir. Öz v siyy tin gör A damdakı mar td ata-babalarının yanında d fn olunub.

Görk mli d biyyat ünas Salman Mümtaz yazır: “Mehdiqulu anın n i Qaraba a g tiril rk n traf k ndl rd n g l n bütün insanlar yollara çı ara q onu qar ılayırdı. an üsusi bir ehtiramla A damda ata-babalarına m sus anlıq imar tind d fn olundu. Qaraba lılar bir neç s b bd n onu ço sevirdil r. Birinci, fövq lad s av tli idi. kinci, ço alic nab v m rif tli adam idi. Üçüncü, çar hökum tinin leyhin v alqın qeydin qalan idi.

¹ Yaran —dostlar, sevgilil r

Mehdiqulu anın Qafqaz s rdarının yanında üsusi rütb si vardı. N sr d d in ah Tiflis g l nd onun qar ılanmasını üsusi hüsni- r b t b sl rdi. Onun at çapmaqda böyük m har ti vardı.

Ço lu cins at sa lardı. O cüml d n Gülgün, nhar, Göy rçin, Durna, Ceyran, A cidalı onun sevimli atları idi. Gülgün cinsind n ço ist diyi bir atı vardı ki, ço zamanlar onu min rdi. H min at il S rdarın sarayının salonuna çı dı ı m hurdur”.

Haqqında nekroloq ver n "Kaspi" q zeti (1900-cu il, sentyabrın 8-d 200) yazırdı: "Nadir r q kitablarını yı maq v o umaq onun n sevimli m uliyy ti olmu du. Bu kitabları toplamaq atirin knyaz Mehdiqulu an heç bir v sait sirg m zdi. Onun si kitab anasındakı d biyyat az-az yerl rd tapılardı".

Knyaz Mehdiqulu anın müasiri, m hur alim Mir Möhsün N vvab yazır ki, biçar knyaz Mehdiqulu an son ill r u aya tez-tez g l rdi. H r d f d z man nin h rc-m reliyini görüb s bilik c h tind n a a idakı f rdl ri dey rdi:

*Abad olan V t n a ır rab olub,
Bu d tü-zülmd min lal l r solub.
Dünyada m hv olub namü ni anımız,
Yo dur bu möhn td tabü t vanımız.*

*A ır n va tad k bu hala s br ed k,
Bunca sit m gör k, bel c fa ç k k?
cma edin, bu gün d rd d va ed k,
Dini t riq t canlar nisar ed k.*

B zi müasir yazarlarımız Mehdiqulu an Usmiyevin general rütb si aldı ını qeyd edirl r. Lakin n Tiflis, n d Bakı ar ivl rind Mehdiqulu anın general olması haqqında s n d biz rast g lm dik. Bütün s n dl rd onun son rütb si podpolkovnik göst rilir. übh siz ki, t dqiqaçılar onu general-mayor atası asay an Usmiyevl s hv salırlar. Bu s hvin yaranmasında ikinci bir s b b d var: Mehdiqulu anın adı qoyulan ana babası Qaraba ın sonuncu hakimi Mehdiqulu an brahim lil an o luna (1763-1845) ruslar 1805-ci il mayın 14-d G nc ya ınlı nda Kür kçay-da keçiril n sazi d general-mayor

rütb si vermi dil r. Bu bar d m hur tari çi Mirz Camal Cavan ir "Qaraba tari i" s rind yazır: "Haman yı incaqda brahim ana v S lim ana (kinin hakimi, brahim anın kür k ni — .N) general-leytenantlıq, m rhum M h mm d H s n a aya v Mehdiqulu ana general-mayorluq, m rhum anlar a aya is polkovnik rütb l ri verilm si haqqında s rdar knyaz Sisianovun vasit çiliyi il padi aha riz yazıldı. Dörd aydan sonra bu iltifat v daimi m vacibli d r c l rin verilm si haqqında f rman g lib çatdı".

Ona gör d 1920-ci il q d r olan d biyyatlarda Knyaz podpolkovnik Mehdiqulu anın adının yanında "Sani" y ni ikinci sözünü d yazırlar.

***

silzad n slind n olan podpolkovnik Mehdiqulu an sad t bi ti, s av ti v insanp rv rliyi il Qaraba camaatının m h b-b tini qazanmı dı. H l sa lı nda air anası ur udbanu Natavan A damdakı mülkl ri v bir neç k ndi onun i tiyarına vermi di. Mehdiqulu an mülkl rd n v torpaq sah l rind n g l n g liri camaatın özün paylayır, onlardan b hr almırdı. Bu alic nab siyy t haqqında onun müasiri Mirz osrov A undovun ahidi oldu u hvalat n sill r nümün olma a layıqdır.

Mehdiqulu an V fa ço va t Tiflisd olardı. Mü yy n va tla-rda A dama, ya ud u aya g l rdi. A damın Sarıçalı k ndind bir n f r yo sul qadın varmı . Bu qadının yegan o lu st l n r k v fat etmi di. O lunun ölümünd n sonra qadın h yatın a ırlı ı iç risind bo ulurdu.

Knyazın A dama g lib mehman anada yerl diyini qadına b r verirl r. Mehdiqulu an öz s av til öhr t qazandı ndan qon uları qadına m sl h t görürl r ki, knyazın yanına gedib öz halını ona bildirsin. Yo sul qadın bird n-bir onun yanına getm y c sar t etmirdi. Qon ular ona bel m sl h t gördül r ki, bir sini "bedan tut" yı ıb onun üstünü qızılgül rl b z yib knyaza aparsın. Bu vasit il knyazla görü üb öz d rdini ona bildirsin.

Qadın bu m sl h t m l etm yi q rara aldı. Çadır hazırlayıb, tut çırpırdı. Bir sini tapıb "bedan tut"dan seçib doldurdu v tutun üstünü qızılgül il b z di. Tutu götürüb Mehdiqulu anla görü m k üçün mehman anaya getdi. Dar a qadını görüb dedi:

— Knyaz yatıbdır, onu narahat etmək olmaz. Qadın n q d r yalvardısa, dar a " ndic yata a girib" — dey , onu knyazın yanına bura madı. Do rudan da, knyaz yenic soyunub yata a girmi di. Onu h l yu u aparmadı.

Eyvanda olan danı ı ı e id n knyaz z ngi vurub dar anı iç ri ça ırdı. Dar a ota a da il oldu. Mehdiqulu an ondan çöld ki danı ı m s b bini soru du. Dar a ya lı bir k ndli qadının onun yanına g l r k tut g tirm sini v knyaz il görü m k ist diyini ona b r verdi. Knyaz dar aya dedi:

— Çöl çı , qadını qoyma getsin. M n libasımı geyin n kimi qadını çöld sa la, z ng çalan kimi iç ri g lsin.

Dar a çöl çı ıb getm k ist y n qadını qaytardı. Bir neç d qi-q d n sonra z ngin vurulmasını e id n qadın iç ri bura ıldı.

Arvad iç ri gir n kimi knyaz ir li g lib onun lind n tutdu v ona o g ldin etdi. Qadın g tirdiyi töhf ni mizin üstün qoyub dedi:

— A rın alım, knyaz, s n bedan tut g tirmi m. Tutların hamısını da birc -birc öz liml seçmi m.

Knyaz gül rüzl , ço mehribanlıqla onu qar ılayıb dedi:

— Ana, ço z hm t ç kibs n.

Qadın ona müraci t ed r k dedi:

— Ba ına dönüm, knyaz, ye, gör n göz l tutdur.

Mehdiqulu an qadının könlü sınımasın dey tutdan bir q d r yedi v onun tutunu t rifl di. Sonra qadından hval-püsan oldu.

Qadın cavan o lunun v fat etm si, özünün a ır v ç tin h yat sürm si haqqında knyaza danı dı.

Mehdiqulu an onun halına acıyaraq qadına ba sa lı ı verib dildarlıq etdi. Bundan sonra da h r ç tinliyi olarsa hamısını düz ld c yini v d etdi.

Dar anı ça ırdı, bir siyahı verib bazara gönd rdi. Dar a qayıdana kimi qadına n l r lazım odu unu ondan soru du.

— Ana,— dedi, heç ür yini sı ma, m nim h mi n z rim s nin üstünd olacaq. — A dam bazarında bir n f ri ona tanıtdırıb dedi: - M n burada olmayanda s n o adama müraci t eyl , çünki m n ona s n haqda lazım olanları tap ıraca am. S n h r n lazım olsa, o adam sözsüz düz ld c k.

Dar a bazardan qayıdıb g ldi. Knyaz verdiyi siyahı üzr q nd, çay, düyü, ya v sair l vazimat alıb z nbil yı mı dı. Alınan eyl ri z nbil il b rab r qadına verdikd n sonra tut g tir n qabı bo qaytarmasın dey onun için on metr parça, bir d d yaylıq, bir ayaqqabı v lli manat pul qoyub qadına verdi. Knyaz öz faytonunu qo durub qadını Sarıcalı k ndin yola saldı.

***

Nizami G nc vi adına Az rbaycan d biyyatı Muzeyinin elmi fondunda podpolkovnik Mehdiqulu an Usmiyevin 1877-ci ild Dunay c bh sind n ail sin yazdı ı m ktublari sa lanılır. Onların imlasına to unmadan t qdim edirik.

B R NC M KTUB:

Bu gün ki, ibar t olsun aprelin 12-si padi ah c mi qo unu bir yer c ,m edüb davanı elan etdi v bu gün a amad k h r t r fd n qo un h r k t edir. Amma biz, y ni Nikolay Nikolayeviçin hüzu-runda olanlar h nuz padi ah Peterburqa ged n d k Ki inyovda olarıq, ondan sonra biz h m h r k t edürük. Amma hansı t r f h r k t olma ın yazma a m zun degil m. n allah, mümkün olduqca h r m kandan t bl irsal olar. atire m olun, m nim üçün ç nd n dü var mir yo dur. A abik d n v Bilqeyisd n soru ki, m nim klimi tanıyırlarmı!

MEHD QULU AN

Ki inyov .

12 aprel 1877-ci il

K NC M KTUB:

Keçib Bulaye t h rin ki, Rumıniyanın h rl rind ndir varid olduq. Kim bil rdi ki, m nim bu s f rim bu növ b ndüll d olar. Bu gün bir ild n be gün izaf dir ki, Q l d n¹ ç ı ıb müsafir t

---

¹ u a h ri n z rd tutulur. - .N.

zmin etmi m. Bu mr, o növ asan degilmi ki, t s vvür olurdu. l üsüs davanın ittifaqı m ni ço müq yy d etdi. ülas qeydi n kar d y m ki, moy ss r v d... A bik v Bilqeyis m nim klimi gör nd , y qin, bir ey zehinl rin g lmir. Çünkü slin b ndülh d qeyb ti sur ti z hind n zayıf edir. lh mdülillah h r növ salamatlıq v asud atrlıq vüsuldur. Nigaranlıq h min sizl r t r find dir. Ka ız yazmaqda kütahlıq olmasın, m n g l n ka ızları zakaznoy edin v g r fir ng dilini bil n olsa ünvanı fir ngc yazdırın.

MEHD QULU AN
12 may

ÜÇÜNCÜ M KTUB:

Bu halad k s nd n ka ız vüsul olmayıb, g rçi til r f,e nigaranlıq etdi. Amma t fsil n bilmir m ki, nec s n v u aqlar nec dir l r. Velikiy Knyaz aç suya dü n zamanda in allah m ni m zun ed r v m n Q l, y azim olaram. H r v qq v h r poçt il ka uz yazıb hvalatdan mü bbir et. Z hramı v A abik ni, Rüst m b yi hval pürsan ol. Bu ka ız vüsäl olan kimi c vab yaz. Çünkü ço nigaranam.

V ssalam.

MEHD QULU AN

DÖRDÜNCÜ M KTUB:

Bu hr varid ola...

Ona-b na bunca g lm y ektifa edib hval-pürsan p ri anlıq ç ndan yo dur. Bir müdd t Odessada olarıq, sonra s rh d zm olar ondan sonra n olar bilmir m. Oraya ka ız t ir il çatır. Ancaq s lamatlıq olsa kafidir.

A bik ni, Biqeyisi, ziz ni did bus ol.

Bu ka ıza c vab gönd r. V ssalam. manı anın ka ızı burada b n vüsäl oldu.

MEHD QULU AN,

17 fevral

ahn z rovon oraya varid olub, s n irsal olan eyl ri yetirm kd n b r yaz v kb r corab anamın v bacımın o una g ls yazın irsal olsun.

MEHD QULU AN

BE NC M KTUB:

Ruhum, bu gün sübh va tı A stafaya varid oldum. Yollar n hay t arabdırlar. Amma bir v qi ariz olmayıb h r c h td salamatlıq hasildir. U aqlardan ço nigaran m. Bu s f r u aqları, l l üsus A bik ni müfariq ti ço mü ssirdir.

asayı, dil anı, ziz ni did bus ol. Amma A bik nin s n d li yo dur. V ssalam.

MEHD QULU AN

Qubernator il rzi rahda mülaqat oldu. Mü ar leyh G nc y azimidir.

MEHD QULU AN

Uzaq ell rd müharib d döyü n o lu Mehdiqulu anın h sr ti il yanıb-ya ılan z rif q lbli air Nat van t s llini eirl r yazmaqda tapırdı. Günümüz q d r qorunub sa lanan air nin si albomunda m hur "Ölür m" q z lind öz d sti- tti il yazdı ı bel bir qeydi d qalıb: "M riz oldu um halda anoqlanın (evd , ail d zizl n n Mehdiqulu anı bel ça ırırđılar) yalil in a etdiyim q z l hala itabdır n q d olan qu a ki, yetirsin".

*Varımdı sin d d rdü q mi-nihan, ölür m,
F da olum s n , g l eyl imt han, ölür m.*

*O aki-payini m n a iyan etmi idim,
V t nd n ayrı dü üb, indi lam kan, ölür m.*

*F raqd n tük nib tabü taq tim, billah,
Vüsal yetm z lim, zarü N tavan ölü m.*

**GENERAL HEYB T HEYB TOV
(1898-1959)**

Qanun güclüdür, lakin ehtiyac ondan da güclüdür.

*ohan Volfanq Höte (1749-1832),
alman mü t f kkiri*

General Heyb t Heyb tovdan söz dü nd ço ları etinasızlıq göst rirl r, üsusil , müharib görm y n cavanlar. S b bi d budur ki, guya general do ma ad familini atıb, arvadının (Zuvanovanın) familini q bul edib. H tta dinini bel d yi ib.

B ri ba dan onu qeyd el yim ki, generalın 1952-ci il dekabrın 17- d v ondan vv ll rd d t rtib olunmu "H rbi idm t kitabça"ları bu gülünc faktları inkar edir. General Heb tovonun h yat yolda ının qız soyadı Kalakatovadır. Anna Feodorovna Kalakatova 1901-ci ild H t r an h rind anadan olub. Milliy tc tatardır. General öz li il doldurdu u r smi anket v s n dl rd milliy ti sözünün qar ısında: "Az rbaycanlı" yazmı dır. H tta do ma ana diliniz hansıdır sualının qar ısında da general "Az rbaycan dili" yazmı dır. General Heyb t Heyb tova m sus s n dl rin hamısı bu s tirl rin mü llifind sa lanılır.

***

Yalnız general-mayor Heyb tovonun döyü dostları — polkovnik Ba ı Mehdiyev, yazıçı-jurnalist brahim Novruzov, müharib veteranı bdül li Mürs lov, B tiyar f ndiyev v onu tanıyan ba qa veteranlar dostlarından söz dü nd f rl danı ardılar.

Q rib dir, sl h qiq t qalib kölg d , amma m nasız bir fakt bel göz l insanın, görk mli s rk rd nin siyy tin yersiz bir a l k salıb. General Heyb tov bizim alqın o ludur. V m n bu unudulmu , haqqında söz dü nd bir ço larının a ız büzdüyü

generalı biz , özümüz "qaytarmaq" üçün d r id n-qabıqdan ç ı maq ist mir m. Buna ehtiyac da yo dur. Uzun a tar ı dan sonra 1985-ci ild general Heyb tovu n s ks n alt ı ya l ı do ma bac ı s ı Sara an ım Heyb tovan ı tapa bildim.

vv la, onu deyim ki, indiy d k hans ı q zet v jurnalda, radio v televiziya verili l rind general ın ad-familini ç kirl rs , atas ının ad ını s hv n Heyb t yaz ırlar. Onun sl ad-famili bel dir: — Heyb t Atamo lan o lu Heyb tov. Bu bar d general ın bac ı s ı Sara an ım ın söhb ti o uclar üç ın d maraql ı olar.

— Ail miz ço böyük idi. Yeddi u aqd ıq: Heyb t, H zi, Cahangir, N c f, Sara, Salman (Leninqrad müharib sind h lak oldu), R hman. Atam ma ta al ı idi, anam Tuti an ım A ag ıl q ızı Saray k ndind n. Atam ı zorla, ço dumanlı kild at ırlay ıram. Onu 1918-ci ild erm ni-müs lman davasında heç n d n da naklar güll il vurub öldürdül r. Atamdan sonra ail mizin dolanaca ı ço ç tin oldu undan anam böyük qarda ım Heyb ti, Zuvanov familiyal ı bir h rbiçinin yanında i düz ltdirir. Qarda ım ın i güzarl ı , f ras ti, ya ı hafiz si Zuvanovun o una g lir v buna gör onu h rbi m kt b q bul etdirir. Zuvanov h m d sonsuz idi. Anamdan t v qqi edir ki, Heyb ti öz familin keçirm y , onu o ullu a götürm y icaz versin.

Anam bizi güc b la il sa lay ırd ı. A ır ehtiyac v general ın irnikl ndirici v dl ri anam ı m cbur edir ki, bel bir güz t getsin. Qarda ım Heyb tin ba qa familiyan ı götürm yinin bel bir tari ç si olub.

Heyb t kiçik ya larından f hmli, f ras tli u aq olub. H yat ın h r zab- ziyy tin dözüb. Öz güc ın ar alamb. Balaca Heyb t 1912-ci ild Rus-Az rbaycan m kt bini, 1916-ci ild is üçsinifli Alekseyev ali-ibtidai m kt bini bitirmi dir. tapa bilm y n Heyb t Bol aya Morskaya küç sind (indiki Bülbül prospekti — .N.) faytonçu yanında minik tutan gün muzd (1917-ci ild), 1918-ci ild Rabinoviç zavodunda hörükçü, Budaqov küç sind d mirçi köm kçisi, 1918-ci ilin mayından 1920-ci ilin oktyabr ayınad k "Abneto" mircan-Bil c ri neft s nayesi birliyind çiling r kimi a ır i l rd çalı m ıdır.

1920-cı ilin oktyabr ayında orduya ça ırılan g nc Heyb t Heyb tov nümün vi sg r kimi idm t edir. O, Bakıdaki Birl mi Az rbaycan H rbi m kt bin t hsil alma a gönd rilir. 1922-ci il yanvarın 1-d m kt bi la qiym t l rl bitirir.

Atıcı divizionla vızvod komandiri t yin olunan g nc Heyb t Heyb tov üç il burada idm t edir. 1923-cü ilin noyabr ayından birinci atıcı "D mir alayı"nda be il idm t ed n Heyb t h rbi biliyi v bacarı ı say sind rota komandiri v zif sin q d r yüks lir. 1929-cu ilin oktyabr ayında t hsilini artırmaq üçün Moskvaya, Frunze H rbi Akademiyasındaki "Komentern" adına "Vıstrel" atıcı-taktiki t kmill dirm kursuna o uma a gönd rilir. T hsilini müv ff qiyy t l ba a vuran Heyb t Heyb tov Az rbaycana qayıdır. Birinci atıcı "D mir alayı"nda q rargah r isi, alay h rbi m kt binin r isi, Da -atıcı diviziyasının r isi kimi m sul v zif l rd çalı ır. 1939-cu ilin avqust ayında bacarıqlı komandir Heyb tov Orlov H rbi Dair sin h rbi n zar t qrupunun r isi t yin olunur. Az müdd t bu v zif d müv ff qiyy t l çalı an Heyb t Heyb tov h min dair d yerl n 641-ci atıcı alayının komandiri olur. Böyük V t n müharib si ba layanda is ona daha bir m sul v zif tap ırılır. Elo lumuz C nub c bh sind ki 347-ci atıcı diviziyanın komandir müavini t yin olunur. 1942-ci ilin fevral ayında Zaqafqaziya H rbi urasının ça ırı ı il Az rbaycana qayıdır. ki yüz iyirmi üçüncü Az rbaycan atıcı diviziyasının komandiri olur.

***

General Heyb tovun ail sini a tardım. Dedil r ki, o lu Boris hm dli q s b sind ya ayır. Üzüm qapını orta ya lı bir qadın açdı. Nadejda Yevgeniyevna t ssüfl bildirdi ki, Boris 1983-cü ild v fat edib. General qaynatasından is evd heç bir s n d, foto kil qalmayıb. El qapının a zındaca hara, kim müraci t etm yi "planla dırdıq". Ondan generalın bacısı Sara anımın ünvanını aldım. Bir d polkovnik Ba ı Mehdiyev müraci t etm yi m sl h t gördü. - Respublika H rbi Komisarlı ında si i i qalmalıdır, — dedi.

"Qalmalıdır, sa lanmalıdır". T ssüf ki, n Nadejda Yevgenyevanın dediyi kimi oldu, n d m nim dü ündüyüm kimi,

Respublika H rbi Komissarlı ında mayor Çebunin Nikolay Mi ayloviç dörd günlük a tarı dan sonra bildirdi ki, general-mayor Heyb t Heyb tovun si i i 1971-ci ild m hv edilib. Va til generalın ya adı ı razinin rayon h rbi komissarlı ına müraci t edin, b lk , orda sur ti sa lanılır, — dedi. Ordan da sevindirici cavab ala bilm dim: "Bizd general Heyb tovla ba lı heç bir s n d, foto kil sa lanılmır, v ssalam!" — cavabımı alanda t ccübl ndim. A ı bu adam general olub, adı, sıravı sg r yo . Z nnimizc , h r bir generalın h yat yolu onun m nsub oldu u alqın tari inin solmaz bir s hif sidir.

M ni sevindir n t kc m rhum polkovnik Ba ı Mehdiyev oldu. S n dem , polkovnikd generalın z ngin " zin si" varmı . Heyb tovun nadir foto kill rin (bu fotolar müharib ill rind s ng rd , döyü dostları il , Krasnoarmeysk stanitsasında, 223-cü atıcı Az rbaycan diviziyasında la döyü idm tl rin gör ona Respublika Ali Sovetinin Keçici Qırmızı Bayra ı t qdim edil rk n v müharib d n sonra i ota ında ç kilib) ba dıqca ür yimi f r h hissi bürüyüdü.

Ba ı Mehdiyevin qoruyub sa ladı ı s n dl rin iç risind n qiym tli si 1945-ci il iyunun dördünd Sovet ttifaqı Q hr mamı, qvardiya general-leytenantı Jerebinin, be inci z rb ordusunun komandanı general-polkovnik Berzarinin, h rbi uranın üzvü general-leytenant Bokovun, 416-cı Taqanroq diviziyasının komandiri general-mayor Dmitri Sızrovun general-mayor Heyb t Heyb tova verdikl ri "Attestasiya" s n didir. Bu q d r ziyy td n sonra general haqqında bel qiym tli s n d tapdı ma gör sevinirdim.

Alay komandiri Ba ı Mehdiyev müharib nin ilk gününd n sonuna kimi diviziya komandiri general Heyb tovla çiyin-çiyin vuru ub. Ona gör d generalın müharib dövrünü ya ı atrlayır. 1983-cü ild n r etdirdiyi " ki yüz iyirmi üçüncü Qırmızı Bayraqlı Belqrad diviziyası" h rbi memuarında komandir dostundan ifti arla söhb t açır:

"... General Heyb tov tibb m nt q sinin r isi ükür hm dovun mü ayi til yaralılara ya ınla dı. Yaralının üzünü gör n kimi hm dovun r ngi qaçdı. O, döyü dostunu tanıdı. Yaralı döyü çü

B yqulov da gözl rini açıb ükürü tanıdı, gülüms m y çalı dı. General Heyb tov inelin küncünd n möhk m yapı mı yaralının lin ehtiyatla to undu:

— Möhk m ol, o ul...

— Eybi yo du, yolda general, m n h l ... — B yqulov n s dem k ist di. Onu soyuq t r basdı, a rıdan di l rini möhk m sı dı.

General Heyb tov yaralı sg rin ip k kimi yum aq saçlarını ata n vazı i il sı alladı.

— Eybi yo du, o lum, indi qospitala aparıb s ni müalic ed rl r. Tezlikl qayıdarsan, biz h l s ninl yeni döyü l r ged c yik..."

Polkovnik Ba ı Mehdiyevin general haqqında kitabında yazmadı ı si atir l ri, söhb tl ri ço dur. Bacısı Sara anımdan sonra Ba ı ikinci adamdır ki, general Heyb t Heyb tovdan ür kl , yana-yana danı ırdı:

— 1959-cu ilin oktyabr ayında Heyb t Heyb tov v fat ed nd bir cüm a amı arvadı Anna Fyodorovna ç kin -ç kin m n yana dı.

— Ba ı , — dedi, — m n ya ı m lumdur ki, h yatda Heyb tin sizd n ya ın ikinci bir dostu yo idi. M n ço ist rdim ki, onun attestasiyası, s n dl ri sizd qalsın. M n siz daha ço etibar el yir m. Çünki bir d f Heyb t st yk n s n dl rind n söhb t dü nd arzu el di ki, attestasiyası v s n dl ri sizd qalsın. Otuz doqquz il m niml bir yastı a ba qoysa da sizi daha etibarlı, daha sadıq dost kimi sevdiyinin ahidiy m.

M n Annanı da ya ı tanıyırdım. Müharib nin ilk gününd n sonunad k bizim diviziyada fq t bacısı i l mi di. Diviziyamızda Heyb tovlar ail sind n üç n f r vuru urdu. General ata, zabıt o ul Nikolay v h rbi fq t bacısı olan Anna. Güclü döyü l rin birind generalın o lu dü m n güll sind n h lak oldu. Anna o ul itkisind n bir müdd t özün g l bilm di. lb tt , ata kimi general Heyb tov da yanıb-ya ılırdı. Amma çalı ırdı ki, döyü çül r yanında ümitsizliyini, k d rini biruz verm sin.

Bir d f k fiyyatdan "dil" g tirmi dik. Ondan lazım olan m lumatları alandan sonra qazmadan çöl çı ardıq. Anna sir alman zabitini gör n kimi qızımı ir döndü, çumub m nim limd n naqanı bir göz qırpımında zorla aldı (Naqan sir alman zabitinin idi). —

Onlar m nim o lumu güll l yibl r, m n d bu frisi öz silahı il güll l y c y m, — deyib alman zabitini güll d n keçirdi.

Generalın adına veril n "Attestasiya" s n di onun 1943-cü il noyabrın 21-d n 1945-ci il iyulun 4-n q d r h rbi f aliyy tini hat edir. H min dövrd general Heyb t Heyb tov Qırmızı Bayraqlı Suvorov ordenli 416-cı Taqanroq atıcı diviziyasında komandir müavini olub. "Attestasiya" s n di on üç b nnd n ibar tdir. Onu oldu u kimi siz t qdim edir m:

1. T v llüdü: 10 sentyabr 1898-ci il

2. Milliy ti: Az rbaycanlı. Rus dilind ya ı danı ır. ngilisc o uyub yaza bilir. Sosil m n yi f hl sinfind ndir.

3. Partiyalılı ı: 1931-ci ilin avqustundan Ümumittifaq Kommunist (b) Partiyasının üzvüdür. M hkum olunmayıb.

4. T hsili: a) orta; s kkizinci sinfi 1922-ci ild bitirib, b) h rbi t hsili: 1922-ci ild ikiillik Az rbaycan H rbi Piyada m kt bini v 1929-cu ild birillik süvari qo onun n zdind ki "Vıstrel" kursunu bitirib, v) siyasi t hsil almayıb.

5. F hl -K ndli Qızıl Ordu sıralarına n va t q bul olub? — 1920-ci ilin oktyabr ayında könüllü g lib.

6. Böyük V t n müharib si c bh l rind i tirak etm müdd ti: — 1941-ci il, oktyabrın 13-d n. H min ilin noyabr ayında Rostov döyü l rind yaralanıb, lakin döyü mövqeyini t rk etm yib. kinci d f 1944-cü ilin dekabr ayında Var ava traflı döyü l rd , üçüncü d f is , h min il Odessa u runda ged n vuru malarda yaralanıb. Qısa müdd tli müalic d n sonra yenid n c bh y qayıdıb, döyü m liyyatlarında f al i tirak etib. C misi üç il yeddi ay v on yeddi gün i tirak edib.

7. Döyü n ordu zabitidir, yo sa ehtiyatdadır? — 1922-ci ild n döyü n ordu zabitidir.

8. 1942-ci il noyabrın 10-da general-mayor rütb si il t ltif olunub.

9. S hh ti: Sa lamdır.

10. Müharib d n vv l idm t etdiyi hiss v v zif si: — imali Qafqaz Hava Dair sind 55-ci atıcı diviziyasının, 641-ci atıcı polkunun komandiri.

11. T itfi l ri: — Lenin ordeni il (1945) ki Qırmızı Bayraq ordeni (1942 v 1945-ci ill rd), birinci d r c li Böyük V t n müharib si ordeni il (1944), ikinci d r c li Suvorov ordeni (1945), ikinci d r c li Kutuzov ordeni (1945), ikinci d r c li Boqdan melnitski ordeni (1944), "Qafqazın müdafi sin gör ", "Var avanın azad olması", "Berlin v Almaniya üz rind q l b y " gör medalları il

12. Müharib va tı yaralanıb, kontuziya olubmu? — Üç d f yaralanıb v üç d f yüngül kontuziya olub.

13. N va t dan diviziya komandirinin müavini olub? — 1943-cü il noyabrın iyirmi birind n.

Müharib d n sonra general Heyb t Heyb tov iki d f (1947-1951-ci ill rd) Az rbaycan Respublikası Ali Sovetinin deputatı olub.

1941-ci ild V t n a ır günl r keçir nd alqımızın say-seçm o ullarından milli diviziyalar t kil olundu. H min il oktyabrın on s kkizind qır altıncı ordunun yüz altmı s kkizinci ehtiyat alayı n zdind 223-cü atıcı Az rbaycan diviziyasının t kilin ba landı.

sas n az rbaycanlılardan ibar t olan bu birl m 1942-ci ilin iyulunad k hazırlıq keçdi. Diviziyanın siyasi r hb ri, komissar v komandirl ri alqımızın qabaqcıl ziyahıları idi.

ki yüz iyirmi üçüncü diviziyanın ilk komandiri polkovnik Heyb t Heyb tov t yin olundu.

Ba ı Mehdiyev: — 1942-ci ilin sentyabrında döyü tam hazır olan diviziya Buynaxskda dayanmı dı. Mir C f r Ba ırov diviziyanın sg rl ri il görü g ldi. El sıraların qar ısında kinay il Zuvanova - Heyb tova dedi ki, bu milli birl m dir, komandiri d Az rbaycan mill tinin nümay nd si olmalıdır. Familini g r k d yi s n...

Polkovnikin q z bd n gözl ri böyüdü. S rk rd l r m sus s rt sif ti dartılıb qaraldı. Zabitl r, sg rl r ür k a rısı il sevimli komandirl rin heyfsil ndil r. H min günü Ba ırov qon u diviziyada bir neç f raril rin özl rin q bir qazdırıb güll l tmi di. Ona gör d o, ço hirsliydi.

Polkovnikin heç k sin gözl m diyi cavabı Mirc f r Ba ırovu sarsıtdı:

— M n, — dedi, — Az rbaycan alqının sg riy m. alqıma sidq ür kl idm t edir m, son n f sim c n d ed c y m. O ki qaldı familiya m s l sin , bu m nim si i imdir. Bunun m tl b d li yo dur. Zuvanov familyasını da ımaqla n mill timd n, n d v t nimd n üz dönd rm mi m. Bu gün q d r ölk nin mü t lif bölg l rind h rbi idm td olmu am, h r yerd d ifti arla Az rbaycanlıyam demi m. n ba lıcası bütün varlı ımla, ür yiml az rbaycanlıyam. Va til m n ata v zi olmu insana — Zuvanova nankor çı maq ist mir m. Müq dd s Quranda da deyilir ki, s ni o b t ed n adama sadıq qalmaq borcundur.

Ta arkova q d r general Heyb tov bizim diviziyanın komandiri oldu. 1943-cü ilin iyun ayı idi. Dyaçkino stansiyası u runda vuru urduq. mr g ldi ki, general-mayor Heyb tov 416-cı diviziyaya komandir müavini gönd rilir. lb tt , bel göz l, mahir komandir üçün müavinlik a a ı v zif idi. n dözülm zi d o idi ki, general Heyb tovu polkovnik Dmitri Sızranova müavin t yin etmi dil r. Ba ırov ondan heyfını bel çı dı.

1943-cü ilin iyununda 416-cı atıcı diviziyanın komandir müavini t yin olunan general Heyb tovu döyü çül r ür kd n sevir v ona d rin hörm t b sl yirdil r.

General-mayor Heyb tov — Zuvanovla Qafqazdan Berlin d k döyü yolu keç n yazıçı-mayor M mm d Aranlının "C bh günd liyi"nd n:

"9 mart 1944-cü il... Bizimkil r hücumu keçmi dil r. Ço qanlı vuru malar getdi. N hay t, fa istl r qaçma a m cbur oldu. B tiyar f ndiyevl uzun-uzadı d rdl dik. Diviziyanın tari i haqqında dü ünürdük.

General-mayor Zuvanov biz g ldi. O, keçirdiyi günl r haqqında danı ırdı. üsusil S f r M mm dovun adını tez-tez ç kirdi. S f r öz m sl h tl ri il bir ço h rbi m liyyatlarda generala köm k etmi di. General Zuvanov ço sad , t vazökar v bam z adamdır. Familinin rus olmasına ba mayaraq, tipik bir az rbaycanlıdır. Söhb ti ço sevir. Ya ayı ı da ço q rib dir. Ya , t yem z..."

Döyü çü-yazıçı M mm d Aranlının günd liyind adı ç kil n B tiyar f ndiyevi a tardım. Öyr ndin ki, istifada olan kapitan 416-cı Taqanroq diviziyasının veteranı, hazırda N rımanov

rayonundakı otuz doqquz nömr li beyn lmi l orta m kt bin direktorudur. General Heyb tovla q l b ni Berlind qar ilayan B tiyar mü llim döyü dostu haqqında o atir l r söyl di:

— Polkovnik Dmitri Sızranov general Heyb tovun ona müavin gönd rilm sini dal tsizlik kimi q bul edirdi. Ona gör d generala h dsiz d r c d hörm t v m h bb t göst rirdi. Bir d f diviziyanın siyasi öb r isi polkovnik R id M cidova dedi:

— Hiss edir m ki, general sı ntu keçirir. Ço nahaq. M n ya ı bilir m ki, onun v zif sini niy a a ı salıblar. Heyb tov göz l s rk rd dir. Onu Ba ırovun tap ır ı il gözüm-çı dıya salıblar.

s n m n general Heyb tova m rd bir az rbaycanlı kimi ba ıram. O, m n burada ço lazımdır. Çünkü sg rl rin dilini v asiyy tini ondan ya ı bil n yo dur.

Do rudan da, general Heyb tov diviziyaya g l n günd n sad liyi v qay ıke liyi il sg rl rin, zabitl rin hörm t v m h bb tini qazandı. O, h r bir döyü çüy atalıq qay ısı göst rirdi. Az rbaycan dilind o q d r irin söhb tl r ed r v atalar m s ll rini el yerli yerind i l d rdi ki, sg rl r t ccübl n rdil r: gör s n, generalın özü az rbaycanlı ola-ola, b s ad-famili niy ba qadır? M n d zarafata salıb dey rdim, tale bel g tirib, deyirl r, cavanlı ında sevgi oduna yanıb.

Be inci z rb ordusu h rbi urasının keçmi üzvü, ehtiyatda olan general-leytenant Fyodor Yefimoviç Bokovun atir l rind n:

— 1945-ci ilin iyirmi bir aprel günü Be inci z rb ordusu, o cüml d n dörd yüz on altıncı diviziya üçün unudulmaz gün idi. Dörd yüz on altıncı diviziya Berlinin arici v da ili müdafi tl rini yararaq aprelin iyirmi birind h r u runda döyü giri di. Diviziya komandirinin müavinini, Az rbaycan alqının m rd o lu general-mayor Heyb t Heyb tovun r hb rliyi altında min üç yüz yetmi üçüncü polk hamıdan vv l h r da il oldu. General Heyb tov diviziyanın v qo unların m liyyat zola ındakı v ziyy ti haqqında traflı m lumat verdi.

Min üç yüz yetmi üçüncü alayın qar ısında Saraya, sonra is Berlinin sas küç si olan Unter-den Linden il Brandenburq darvazası istiqam tind hücum etm k v zif si qoyulmu du. Diviziya preye çayı üz rind ki körpüd döyü ba ladı.

M n döyü ü mü ahid edirdim. General Heyb tov v onun döyü çül rin dem k ist yirdim: "Siz o b t adamlarsınız! Siz Almaniyanın ür yi olan Berlinin özünd ço mühüm dövl t v h rbi obyektli r hücum etm k r fi n sib olmu dur.

Böyük V t n müharib sinin a ır günl rind v falı dostum general Heb tovla yüzl rl hadis nin ahidi olmu am. Onlardan siz yalnız birini qısaca n ql etdim. H l siz gör ydiniz ki, Brandenburg darvazası önünd tankın üstün qal an general Heyb tov nec alovlu bir nitq söyl di. nanıram ki, general Heyb tovun h min çı ı ı az rbycanlı dostlarımın h l d yadından çı mayıb. Döyü çü h myerlil rinin misilsiz q l b sin sevin n general Heyb tov deyirdi:

— M n o b t m ki, bu tari i q l b gününd Az rbycanın m rd o ulları il çiyin-çiyin vuruaraq, oddan-alovdan keçib g lmi az rbycanlı qızlarını da Berlin torpa nda salamlayıram. Böyük anım Mircavadova, R id Qasımzad , Z hra S limova, Tahir Dada ova ulu Az rbycanımızın qar ısında müq dd s borclarını ki i qeyr ti il yerin yetirdil r. Bu sin si orden-medallı qızlar ulu n n l ri M hs tinin, Nat vanın, H c r anımın, Nigar anım ı linskayanın döyü idm tl rini qeyr tl davam etdirdil r. Bu gün Berlin u runda tari i vuru malar ged rk n son at i Brandenburg darvazası önünd m hz dörd yüz on altıncı Az rbycan atıcı diviziyasının igidl ri açdılar. Yer üzünü f lak t düşər etm k ist y n fa ist Almaniyanın m lub olmasında m rd Az rbycan o ullarının da misilsiz döyü idm tl ri oldu una biz h dsiz d r c d sevinirik. Biz o tari i hücumun i tirakçıları v müharib nin nec qurtarmasının ahidl yirik. Qafqazdan Berlin d k döyü yollarından keçmi igidl rimizin atir si h r zaman q lbimizd ya ayacaqır.

1985-ci ild sazaqlı fevral ayının yarıdan ço unu "Hün r" verili inin ç kili qrupu Kuban torpa nda ezamiyy td keçirdi. M qs dimiz general Heyb t Heyb tovun komandir oldu u iki yüz iyirmi üçüncü Az rbycan atıcı diviziyasının döyü yolundan silsil verili l r hazırlamaq idi. Diviziyanın min otuz doqquzuncu atıcı alayının m rmi bölm sinin komandiri, istifada olan mayor bdu lli Mürs lov da biziml birg keçmi döyü yerl rin s f r çı mı dı.

O va tdan qır ild n ço keçs d u runda vuru du u Ust-Labinskin, Nekrasovskayanın, Stebilyevskayanın, Kras---noa-r---meys-kin, Temirqoyevskin v Kurqansk ya ayı m nt q l rinin h r cı ır v yolunu ya ı atırlayırdı. Diviziya Kuban torpa ı u runda döyü r k bu yerl ri dü m nd n azad etmi di.

Hara gedirdiks igid o ullahımızın sg ri r ad tind n, döyü m har tind n minn tdarlıqla söhb t açıldılar. Bir az rbaycanlı kimi ifti ar hissi keçirirdik ki, q hr man h myerlil rimizin igidliyi kubanlıların atir sind n silinm yib.

bdul li mü llim bizi Krasnodar Diyar Veteranlar urasının s dri, general-mayor Aleksey vanoviç Kabanovun da görü ün apardı. Bizi s mimiyy tl qar ılayan general sevincl :

— Siz general dostum Heyb tovon-Zuvanovun igidlikl rind n danı a bil r m, — dedi. General Heyb tovon özünü m n daha ya ı tanıyırdım. Biz tez-tez be inci z rb ordusunun h rbi urasında görü rdik. ki yüz iyirmi üçüncü diviziyanın igid döyü çül rini, onun m rd komandiri general Heyb t Heyb tovu biz kubanlıların unutma a haqqı yo dur. Az rbaycanlılar bizim torpa ımızın azadlı ı u runda yüzl rl o lunu qurban verib, misilsiz igidlikl r göst ribl r.

...1943-cü il martın doqquzunda general Heyb t Heyb tovon diviziyası partizan d st si il birl r k Krasnoarmeyski stanitsasını azad etdi. İlk d f diviziyanın min qır birinci alayı bizim torpaqda, Az rbaycan SSR Ali Sovetinin Keçici Qırmızı Bayra ı il t İltif olundu. Bayra ı m hur air S m d Vur un general Heyb t Heyb tova t qdim etdi. Bu bayraq Vyanaya q d r döyü yollarında az rbaycanlı igidli ri yeni q l b l r ruhlandırdı. Üz rind Suvorov v Kutuzov ordenl ri olan h min bayraq indi Moskvada— Sovet Ordusunun M rk zi Muzeyind sa lanılır. Kuban torpa ımın iki gu sind iki yüz iyirmi üçüncü Az rbaycan atıcı diviziyasının sg r v zabitl rinin döyü yolunu ks etdir n muzey t kil etmi dik. Kuban torpa ımın azadlı ı u runda canından keç n h r bir az rbaycanlı sg rin atir si bizim üçün zizdir.

***

... "Attestasiya" s n di h r bir zabitin keçdiyi h yat yolunun, döyü v h rb yolunun güzgüsüdür. H rbçinin f aliyy tini öyr nm k üçün h r bir t dqiqaççı-jurnalist onu mütl q diqq tl o uyub öyr nm lidir. atir l rd , yazılan h r hansı publisist v b dii s rl rd mü llif ist diyi kimi t svir yol ver bil r. Amma "Attestasiya" kimi r smi s n dd bu qeyri-mümkündür. Ona gör d general-mayor Heyb t Heyb tova veril n "Attestasiya"nın m tnin burada verm y ehtiyac duyuruq.

"Yolda general-mayor Zuvanov-Heyb tov 1943-cü ilin noyabrından (416-ci diviziyadakı idm ti n z rd tutulur, — .N.) indiy d k böyük döyü yolu keçmi v Dnestr, Kulstrin, Oder, Berlin trafında fa ist i alçıları il döyü l rd , dü m nin Visladan Berlin kimi t qib edilm sind , h rbi hiss l r r hb rlik i ind f al i tirak etmi dir. Taktiki raitd n tez ba aç a bilir, üsusi m -liy-yatları ümumi m liyyatlara gör uy unla dırma ı ya ı bacarır. H m d qo un növl rinin qar ılıqlı h r k tni t kil etm k v rdi in malikdir. T lim raitind hiss l rin öyr dilm sinin z ruri va tını bilir. Qo unların öyr dilm sind t kilati v rdi l r malikdir.

Döyü v t liml rd qo unların idar sinin t kili m s l sini düzgün qiym tl ndirir, idar i ini t kil etm yi bacarır. Ar a c bh idm tni v döyü d ar a c bh nin rolunu bilir. Yürü l rd dözümlüdür, ancaq son va tlar sa lamlı ndan tez-tez ikay t edir.

arakterc möhk mdir, general kimi m d nidir, icraçıdır, m rd v qor mazdır, c sar tli v q tiyy tlidir. M n vi c h te yenilm zdir, ünsiyy tlidir, üsusi hey tin arasında nüfuzludur, söhb tl rind sad dir. Siyasi c h te savadlıdır. deoloji c bh d t mkinlidir. Yaralı olsa da heç va t döyü d n yarımçiq çı mayıb, a ıra kimi m liyyatlarda f al i tirak edib.

ÇI ARI : — Nizami hiss komandirinin müavini v zif sin layıqdır.

Otuz ikinci Suvorov ordenli atıcı korpusun komandiri, Sovet tifaqı Q hr manı, qvardiya general-leytenantı Jerebin.

Be inci z rb ordusunun komandanı, general-polkovnik Berzarin.

***H rbi uranın üzvü,
general-leytenant Bokov
12 iyun 1945-ci il***

***

General Heyb tov haqqında ço dü ünmü m. B z n bu ke m ke li h yat yolu keçmi generalın taleyin acımı am. El olub ki, onun haqqında yazdı m bu qeydl r günl rl yazı stolumun üstünd qalıb. Bundan sonra n yazım, o ucuya n deyim? — sualı m n zab verib. Dü ünmü m ki, y qin ad-famili d yi m k sonralar — ahıl ya ina çatanda generalın özün d m n vi zab verib, el-oba arasında sı ntı keçirib. g r el olmasaydı, öz az rbaycanlıları arasında dostu-tanı ı azlıq t kil etm zdi. Bel anlara polkovnik Ba ı Mehdiyevin danı dı ı bir epizod m nim fikirl rimi alt-üst edib, generalı Az rbaycan alqına do mala dırıb.

1944-cü ilin may ayında Dnestr çayı u runda döyü l r gedirdi. Dörd yüz on altıncı diviziya da bizim iki yüz iyirmi üçüncü diviziya il yana ı, çiyin-çiyin vuru urdu. Platsdarmda növb ti döyü fasil si idi. b r g ldi ki, general Heyb tov bir grup döyü çü il mühasir y dü üb, v ziyy ti ço a ırdır, b lk d , dü m n onları m hv edib.

M n c sur döyü çül rd n götürüb köm y getdim. Dörd saata q d r vuru ub onları mühasir d n azad etdik. General Heyb tov yaralanmı dı. Özümü yetirib onu b rk-b rk qucaqladım. O, boynuma sarıldı. Kövr ldi: — yen öz mill tim köm yim g ldi, yen öz el o lum m ni ölümd n, dardan qurtardı...

Onda m n kortikini ba ı ladı. Sonralar üstünd bel yazdırdı:
" gid k fiyyatçı Ba ı Mehdiyev !

Dü m n ar asına keç r k, alman ober-leytenantını lb ya a döyü d t rk-silah ed rk n göst rdiyi igidliy gör üsusi silahla mükafatlandırılır.

General-mayor Heyb tov. 5 iyul 1944-cü il"

... O kortiki m rhum polkovnik Ba ı Mehdiyev ziz yadigar kimi sa layırdı.

Gör s n, bu dar macalda onu ölümd n ilas ed n elo lusunu qucaqlayıb öp r k, — yen öz mill tim m ni ilas el di, — dey n general Heyb t Heyb tov h min anlarda n fikirl irimi ?

H min ilin h min ayında c bh çi-yazıçı M mm d Aranlı günd liyind yazmı dır:

"yirmi bir may 1944-cü il. Bu gün a am son d r c k d rl ndirici bir b r e itdim. Mayor M mm dov b r g tirdi ki, general-mayor Heyb t Heyb tov 223-cü diviziyaya ged n günün s h risi h lak olub. B zi b rl r gör meyidi tapılmayıb".

... Yazıçı brahim Novruzov is generalın insani keyfiyy tli ri v general r ad ti haqqında qısa bir epizodun n ya ı mü llifidir des k, mübali olmazdı.

"M n general Heyb t Heyb tovu otuzuncu ill rin ortalarından tanıyırdım. Yanında sg r olmu dum. O va t mayor rütb sind olan Heyb tov yetmi yeddinci diviziyanın q rargahının operativ öb sinin r isi idi. Bir ilin iç risind o, vv lc q rargah r isi, sonra da diviziya komandiri oldu. O va t dan keç n müdd t rzind dem k olar ki, zahir n onda heç bir d yi iklik m l g lm mi di. vv lki kimi o, yen d qıvraq, geyimind s liq li, yeri ind c ld, ba ı larında iti idi. Danı ı nda da ma ta alılara m sus iv ni sa lamı dı.... Ruslar onu "Batya" ça ırıldılar, az rbaycanlılar ona "ata" deyirdil r.

O, h qıq t n diviziyadakılara ata idi. Onlara yolda , silahda v sirda idi. Onun müsahib l rin a ır öyüdü bu olurdu:

— sg r g r k r ad t göst r !

General Heyb t Heyb tov özü ço r id adam idi.

... Dü m n yuvası Berlin d general Heyb t Heyb tov öz diviziyasının önünd girdi.

Mizrab sarı siml ri titr d nd , generalın p rd -p rd mu amat dediyini e id n sg r dostları bu d f onun Almaniyanın payta tında, Unter-den Linden trassed , Brandenburq darvazası qar ısında ç pik çalıb "Qayta ı" oynadı ını gördül r. Dördillik döyü l rin hesabatını ver n birl m komandiri Az rbaycan diviziyalarından danı anda general Heyb t Atamo lan o lu Heyb tovu adını birinci ç kdi, ona c bh komandanı mar al Georgi Jukovun t kkürünü yetirdi.

General bu t rif , bu t kkür layiq sg r idi".

Bilmir m, bütün bunlardan sonra general Heyb tova — alqına dönük ç ı b dem k mümkündürmü?

lb tt , yo . M n inanmırdım v indi d inanmıram ki, hardasa ad-familini d yi m kl , general Heyb tov öz elin , obasına, alqına

dönük çı ıb, ondan üz dönd rib. Bu addımın s b bkarı yalnız ehtiyac olub. Tanrı heç k sin b tını, dönd rib, urcununu ym sin.

y nd insan yeri ini d itirir... müdrik S m d Vur un demi k n: ehtiyac qul eyl r q hr manı da. g r atası Atamo lan ki i 1918-ci ild heç n d n bir erm ni da nakının, nam rd güll sinin qurbanı olmasaydı, o lu Heyb t bu s hv addımı atardımı? Ana Tuti anım Heyb t adlı o lundan keç rdimi? lb tt yo !

brahim Novruzovun "Ya ıdlarım" kitabındaki balaca bir epizodu o uyanda qeyri-i tiyari kövr ldim.

"Bir s h r q zetl r general Heyb tovun Kiyev h rind uzun sür n st likd n sonra v fat etdiyini b r verdil r.

Deyirl r ki, general Heyb t Heyb tov canını tap ırmamı dan qabaq bayatı ça ırmı dır, "Ölm y V t n ya ıdır" söyl y r k, c naz sinin Odlar yurdunda d fn olunmasını v siyy t etmi di..."

Q dirbil n alqımız general o lunun v siyy tin m l etdi. 1959-cu il oktyabrın 7-d altmı bir ya ında v fat ed n general-mayor Heyb t Atamo lan o lu Heyb tov F ri iyabanda d fn olundu. Do ma k ndi Ma ta ada abad bir küç onun adını da ıyr.

Dünyadan, h rb tari imizd n silinib getm kd olan bir s rk rd adı alqımızın yadda ında b di qalacaq. General 1922-ci ild tatar qızı Anna Kalakatorva il evl n nd n sonra bu gün q d r min yalan, uydurmalar danı ılıb v yazılıb. R smi s n dl rin dili il bu yalanlara son qoyduq. Müdrik atalar göz l deyib ki, min yalan bir do ruya d ym z. Generalın ruhunun rahatlı ı namın bu ara dırmalardan sonra biz d rahat n f s aldıq. Allaht ala onun müq dd s m zarına bol gün i i ı, ruhuna b di rahatlıq versin. Amin!

ziz o ucu! ndi özün dü ün, özün saf-çürük el . Kimdir general Heyb tov? Onunla f r el m k olarmı? Bu suala özün cavab ver!

P.S. — S ks ninci ill rd b zi ziyalıhlar general Heyb t Heyb tov-Zuvanovu q bul etm k ist mirdil r. Buna s b b d onun da ıdı ı rus familyası v danı ılan m nasız bir hvalat idi. Guya, g ncliyind o bir ke i qızına vurulub, qızını verm k ist m y n ke i g nc Heyb tin qar ısında iki rt qoyub: vv l soyadını d yi , sonra ristianlı ı q bul et. Bu a yalan saf bir insanın t rcümeyi halına l k salırdı. H tta Az rbaycan Sovet Ensiklo-pe-- diyasının

dördüncü cildind bel (s h. 348) general Zuvanov Vladimir Pavloçiv kimi t qdim olunur. Möt riz d is atasınnı adı s hv n Heyb t yazılır. Bir eyli a tarı aparıb onun ço sayılı c bh dostları v bacısı Sara anımla görü düm. Generalın "Zabitin idm t kitabçası"nı ç tinlikl d olsa tapdım. Bu r smi s n di o uyanda gördüm ki, onun bioqrafiyası ba dan-ba a t hrif olunur. 1990-cı ild "Sovet k ndi" q zetind , 1991-ci ild "Az rbaycan generalları" kitabımda, general bar d çı ı edib, generala atılan iftiranı inkar etdim.

1993-cü il iyunun 8-d m rhum air dostum Nazim Rizvan ünvanıma "Az rbaycan generalları" adlı on doqquz b ndlik eir gönd rdi. Kiçik i tisarla t qdim etdiyim eir general Heyb t Heyb tova h sr olunub.

"General Zuvanov — l k li varlıq",
Bel tanıyırdıq onu bir zaman.
O kimdir? N çidir? Bildiyim budur:
"Bir qızın e qil slini danan".

Da utdın fikrimd olan tüstünü,
Bildim, el o luymu s rk rd Heyb t.
Bilinc vur unmu , dil , mill t ,
Uçurtdu nifr ti anlı h qiq t.
Heç va t satılmayıb t rsa qızına —
Deyir mistanın dal t s si.
Onun soyadını körp liyind n,
D yi ib Zuvanov — himay çisi.

eirl r deyirmi öz l hc sind ,
Do ma bayatular dilind zb r.
Ana V t ninin azadlı tçün,
Qürb t torpaqlarda qurmu du s ng r.

Berlin ilk gir n general idi,
Öz ana dilind etdi çı ı ı.
Bu çı ı deyildi, qı a son qoyan,

Bir yaz ya ı ıydı, bahar ya ı ı.

*Özü qürb td ydi, ruhu V t nd ,
Sevdi varlı ıyla alqı, V t ni.
Bayatı ça ırıb son n f sind ,
Dedi: "V t nimd basdırın m ni".*

*mistan, d yi ir gözümd al m,
S nin kitabını o uduqça m n.
A ı, r o luyla, r qızlarıyla,
H mi böyüyüb ucalır V t n.*

*Bölünm z ruhusan Az rbaycanın,
Heç va t ayırmadın da ı arandan.
Vur undan öyr ndin h yat d rsini:
Könül ya ayarmı ayrılrsa candan?*

*Yaz, ziz qarda ım, e qin var olsun,
E qin V t nimin bir ilk baharı.
Yaz, yarat, dü m n çalsın qılncı,
M rur "Az rbaycan generalları".*

may 2008-ci il

**POLKOVN K BÜLF T A A
AHTA T NSK
(1858 - 1913)**

Adi adamlar diriylk n ölü kimidirl r, elmlil r is öldükd n sonra da ya ayırlar.

M h mm d Pey mb r (.S.)

1896-cı il fevralın 26-da Yetmi yeddinci Tengin süvari alayında idm t ed n bülf t a a N c f a a o lu ahta tinski podpolkovnik rütb si alıb. bülf t a a 1858-ci ilin oktyabr ayında rür-D r l y z q zasının ahta tı k ndind zad gan ail sind anadan olmu dur. Onun nüfuzlu n sli Az rbaycan tari in M h mm d a a, Behbud a a, sa Sultan a a, H mid a a ahta tinski kimi görk mli siyy tl r b edib.

lk t hsilini Tiflis realnı m kt bind alan bülf t a a ahta tinski 1877-ci ild Peterburq Te neleogiya Universitetin da il olub. T l b yolda ı, ilk marksist Q.V. Ple anovla birg t l b l ri qada an olunmu yı incaqlara t hrik etdiyın gör bir il sonra — dekabr ayında Univesitetd n aric edilib. M nzilind aparılan a tarı zamanı m lum olub ki, bülf t a a h m d Moskva v Peterburqda t hsil alan qafqazlı t l b l rin " mdadiy " adlı gizli d rn yin üzvüdür. Bu d rn k 1878-ci ild H s n b y Z rdabinin v N c f b y V zirovun t bbüsü il yaranmı dı. bülf t a a Moskvada t hsil alan h myerlisi N c f b y V zirova 1878-ci il 3 mart tari li m ktubunda yazırdı: "M n " mdadiyy "nin nizamnam sini aldım. Üzümüz g l n yay " mdadiyy "nin sas qanunlarının müzakir etm k biz z ruridir ki, h r miz ölk nin bir gu sin ged rk n mü yy n bir m qs d u runda h r k t ed bil k... Buna gör d h r eyd n qabaq bu m qs di özümüz q t v aydın mü yy n etm kd bütün vasit v imkanları da d rind n t hlil etm liyik... Bizim m qs dimiz zülmü kökünd n k sm k üçün ço lu mübariz ll r hazılamaqdır. Biz ziyalı qüvv siyik, silahımız birlikdir.

Biz c hal t, nadanlıq, avamlıq leyhin mübariz aparmalıyıq. Biz r q dünyası il Q rb dünyasını bir-birind n ayıran p rd ni qoparmaq ist yirik. Biz maarif gün ini v onun üualarını öz t r fimiz çevirm y s y edirik ki, onun h yat b ed n h rar ti il isinib ya ayaq, donmayaq. Biz istibdadı atıb, progressiv h yatla ya ama a s y etm liyik. Biz ancaq onda öz qabiliyy timizi ba a dü bil rik. Biz silah v imkan a tarırıqsa, dem k, biz z hm tke ll ri, qüvv nin özünü t rbiyy l ndirib yeti dirm liyik... Biz qabaqcıllar kimi n z rimizi yalnız a a t b q y dikm liyik.

Rus t bli atçılarını atırlayın! Biz tamam silahlanıb, ciddi fikr v mü yy n q rara g lm liyik. Siz tezlikl gedir v ictimai h yata atılırsınız. Biz — burada qalanlar sizin v t n n il qayıtma nızı bilm liyik".

l keç n m ktubdan sonra bülf t a a a ta tinsinin üz rind gizli polis n zar ti qoyulmu dur. Ekstren yolla Lazarev adına r q Dill ri nstitutuna da il olan bülf t a a oranı bitirdikd n sonra Rusiyada ona n diplom, n i verilm mi di. O, Almaniya getmi , 1880-ci ild Heydelberq Universitetind diplom i i müdafi ed r k bakalavr d r c si almı dr.

Demokratik ba ı larına v monar iyaya qar ı ç ı ı larına gör Rusiyaya qayıdan bülf t a a ahta tinskini heç bir qullu a götürm mi l r.

1883-ci ild iyirmi iki ya lı bülf t a a ahta tinski Peterburqdakı Yunkerl r m kt bin da il olub, qısa müdd td oranı f rql nm diplomu il bitirib.

Bir il sonra, avqust ayının s kkizind zabit rütb sind yetmi yeddinci Tengin Süvari alayında idm t ba layan bülf t a a ahta tinski qısa müdd td divizion komandiri t yin olunub.

Hazırda Tiflis ar ivind sa lanan podpolkovnik bülf t a a mın 1904-cü il m sus " si h rbi kitabça"sında göst rilir ki, la idm tin gör o, 1892-ci ild "Müq dd s Stanislav" ordeninin üçüncü d r c sil , 1900-cü ild is "Müq dd s Anna" ordeninin üçüncü d r c si il t ltif olunmu dur.

S n dl rd n m lum olur ki, podpolkovnik bülf t a a ahta tinski bir sıra r q dill ri il yana ı, alman, fransız v ingilis dilini d mük mm l bilirmi . Ona gör d sveçr ordusunun

manevrl rin mü ahid çi kimi ezam olunmu dur. H min ili nizami ordudakı idm tl rin gör bül f t a aya polkovnik rüt b si verilib.

Polkovnik bül f t a a ahta tinskinin si i inin t ltf "qrafasında" aldı ı arici ölk orden-medallarının da sayı göst rilir. O, ranın " ire- or id" ordeninin dördüncü d r c si il (1889-cu il), Bu ara mirinin ikinci d r c li "Ucalan ulduz" qızıl medalı il (1899-cu il), yen ranın üçüncü d r c li " ire- or id" ordenil (1900-cu il) v "Fransa-Sudan ilasetm c miyy ti"nin Yu arı Reyn h rinin qızıl medalı il (1903-cü il) t ltf olunub.

1904-1905-ci ill rd Rus-yapon müharib sind i tirak ed n bül f t a a ahta tinski batalyon komandiri kimi m sul v zif d idm ti borcunu l yaq tl yerin yetirib.

silzad n slind n olan polkovnik bül f t a a ist r d bi, ist rs d maarifçilik sah sind alqımız üçün t m nnasız idm tl r göst rib. O, Volfanq Hötenin "G nc Verterin iztirabları" s rini almancadan Az rbaycan dilin t rcüm edib.

C mi lli be il ömür sür n qeyr tli elo lumuz v t nd n uzaqlarda ya ayıb i l s d , n ana dilini, n d m nsub oldu u dinini unutmamıdır. Bu görk mli sd n alqımıza v zsis bir h diy y d yadigar qalmıdır.

Az rbaycan Tari muzeyind 1877-ci ild fransız dilind n r olunmu nadir nüs li Quran kitabı sa lanılır. Kitabın titul s hif sin " bül f t a a ahta tinski"nin si möhürü vurulmu dur. H tta bül f t a anın öz d sti- tti il yazdı ı avtoqraf da o unur. M. Ka imirovskinin orjinaldan t rcüm etdiyi bu qiym tli eksponatı polkovnik bül f t a anın va til Tibilisd ya ayan qızı Qönç anım qoruyub sa lamıdır.

Port-Artur döyü l rind n sonra polkovnik bül f t a a ahta tinskinin komandir oldu u 202-ci Qori Süvari alayı Qori h rind yerl irdi. 1911-ci ilin yayında v t nin növb ti m zuniyy t g l n polkovnik bül f t a a iki az rbaycanlı g ncin t hsil alması üçün eyir ahlıq göst rib. M rhum yazığımız li S bri Qasimov "Mühitim...t hsil ill rim" atir qeydl rind yazır:

"Bir t sadüf m nim taleyimi b di h ll etdi. O zaman polkovnik bül f t a anın komandir oldu u alay Gürcüstanın Qori h rind yerl irdi. bül f t a a Na çıvana m zuniyy t g lmi di.

M zuniyy t müdd ti bitdikd n sonra o öz qohumu, m nims m kt b yolda ım lil a a Hacılarovu özü il Qoriy — Zaqafqaziya Mü lliml r Seminariyasına aparmı dı. M n m ramımı heç k s bildirm d n qohum-qarda dan pul yı ma a ba ladım. lil a a Qoriy ged n günün s h risi m n d onun ardınca yollandım. S n dl rimi d özüml götürmü düm. Böyük bir ç tinlikl Qoriy g lib çatdım. Seminariyanın h y tin g l nd lili v polkovnik bülf t a anı orda gördüm. bülf t a anın t ccübd n nitqi qurudu, bir az fikr gedib s n dl rimi aldı. Birlikd Seminariya direktorunun yanına getdik.

Sabahı günü lövh d — imtahan ver c k cavanların adları siyahısında öz adımlı görüb sevindim.

mtahanlar ba landı. ynimd zolaqlı paltar iç ri girdim. Birinci imtahandan sonra direktor polkovnik bülf t a aya dedi:

— Etot polosatıy malçı ka budet prinyat"...

alqımızın görk mli ziyalı, polkovnik bülf t a a ahta tinski 1913-cü il martın 13-d Kutaisi h rind v fat edib. Do ma k ndi ahta tıda d fn edilib. O, I srin görk mli jurnalisti sa Sultan ahta tinskinin (1851-1894) kiçik qarda ı idi.

14 oktyabr 2008-ci il

MÜ LL FD N

*Valideyn ya ılıq edib, onlara m h b tl ba an h r bir övlada
Allah v zind q bul olunmu bir ziyar tin mükafatını ta
ed c kdir.*

M h mm d Pey mb r (. s.)

Böyük V t n müharib sind fa izm üz rind q l b nin 60 illiyi
r f sind öt n ill rd zizl rim haqqında yazdı ım "Kırım d ft ri"
tari i oçerkimi h y canla yenid n o udum. Otuz il vv l atamın
q bri il görü düyüm h sr t dolu hiss l rim m n ist r-ist m z dahi
Uilyam ekspirin: "Öz kökün or ba an bir varlıq öz-özünü
uçuruma atmı olur. Canlı gövd d n k silmi budaqlar ancaq çırpı
kimi yandırılma a layıqdır" k lamını atırlatdı.

Fa izm üz rind q l b nin qazanılmasında atam miraslanın,
mil rim mm tin, K rimin, M nsurun v dayım hm din d payı
oldu una gör oçerk l g zdirib çapa hazırladım. st dim ki,
cavank n od-alov içind c bh d h lak olan do malarımndan g l c k
n slim yadigar qalsın. El dü ünür m ki, bu gün m nim onları
atırlama ımla o ul h sr til dünyasını d yi n n n m S yalının,
babam Qara Omarın ruhu qar ısında qışm n d olsa öz borcunu
yerin yetirmi oluram.

nsan hafız si el dir ki, ill r keçdikc mü yy n hadis v
siyy tl ri unuda bilir. A ı, heç k s bu dünyaya b di ya amaç
üçün g lm yib. "Bizd n sonra n qalacaq" sualına ziz airimiz
S m d Vur un ço do ru olaraq: — Yalnız yaradılan v yazılan! —
hökmünü vermi dir.

Müdrük pey mb rimiz M h mm d (. s.) buyurmu dur ki, ataya
ita t Allaha ita tdir.

M n d ziz atam v mil rim haqqında bu cüzi hörm t v
ehtiramı övlad borcu kimi g l c k n sill r rm an edir m.

KRİM D F T R

*H r bar d q hr man Sevastopol ya ıdır.
Dünyada o h rin tayı-b rab ri yo dur.
Oranın h r yeri bir yenilm z qaladır.*

*alq yazıçısı bülh s nin
"Dostluq qalası" romanından*

1976-cı il oktyabr ayında Simferepolda h myerlil rimizin döyü üca tind n ç k c yimiz epizodlar haqqında Krım Vilay ti televiziya komit sinin s dri Yakob Stepanovic erbaçenko il mü yy n planlar tutduq.

erbaçenko:

— Valeri Kotinev döyü yerl rini ya ı tanıyır, — dedi, — bizd h rbi v t np rv rlik t rbiy si redaksiyasının redaktorudur. Budur, özü d g ldi, tanı olun. N ç tinliyiniz olsa...

— Yakob Stepanoviç, heç bir ç tinliyi yo dur - dey gül rüzlü, sarı m o lan m ni döyü yerl ri il tanı etm yi m muniyy tl boynuna götürdü, az rbaycanlılar bizim torpa m h r qarı ı u runda m rdlikl vuru ublar. Ya ı olar ki, a tarı larımıza q hr man Sevastopoldan ba layaq.

Müharib nin ilk aylarında h ri yarım dair klind mühasir y alan fa istl r m rd sovet d nizçil rinin üca tl rini gördükd onları "d niz pi iyi" adlandırmı lar. Q hr man h r iki yüz lli gün özünü müdafi ed r k dü m nin 300 min sg r v zabitini sıradan ç ı artmı dır.

Sovet Ordusu q hr manlıqla vuruaraq Kerç do ru ir lil y n 200 minlik 17-ci fa ist ordusunu v rumın diviziyalarını geriy qovdu. Fa istl r Krımı n yin bahasına olursa-olsun l keçirm k ist yirdil r. Dü m nin Kerç bo azından keçm si ölk nin c nubunu, do ma Qafqazı v ya m r q ölk l rini t hlük altında qoyurdu. Geriy qovulan fa ist ordusu Sevastopol rayonunda özün möhk m müdafi mövqeyi yaratdı. Feldmar al Fon Man teyn Hitler gönd rdiyi m lumatda yazırdı ki, biz Sevastopolun altı kilometrliyind Sapun da ı deyil n yerd el bir müdafi mövqeyi

yaratmış ki, Qızıl Ordu on il d hücum ets , h ri bizd n ala bilm y c k.

1944-cü il martın yeddisind 51-ci ordu v lahidd Primorsk ordusu Balaklavadan Sa araya Qolovka deyil n yer q d r on be kilometrlik c bh tti boyunca hücumə keçdi. Sapun da ı v Bezımyannı t p si trafında g rgin döyü l r oldu. Dü m n Sapun da ından bir addım bel geri ç kilm k ist mirdi. Sovet sg rl ri havadan, sudan v qurudan dü m ni at tutaraq fsan vi q hr manlıq göst rirdil r. Az ın dü m nin murdar aya ını srar ngiz Krım torpa ından k sm k üçün döyü çöl rimiz qana-qan — dey ölüml lb ya a olurdular.

Feldmar al Fon Man teynin bu "nikbin" gümanı iki günd puça çı dı. 1944-cü il mayın 9-da artıq Sevastopol üz rind Qırmızı bayraq dal alandı.

Sevastopol v Sapun da ından qaçan fa ist orduları ya ınılıqdakı ersones burnunda özl rin yeni müdafi mövqeyi tuturdular. Sovet Ordusu burada da dü m n s dl rini da ıtdı. ki gün ersones burnunda dü m nin iyirmi be min sg rini sir alıb, ço lu te nikasını l keçirdi. 1944-cü il mayın 12-d Qara d nizin sas bazası olan Sevastopol h ri v limanı dü m nd n tamamil t mizl ndi.

M hur Sapun da ı Simferepoldan Sevastopla g l n ose yolunun üstünd dir. Da q hr man h ri qövs klind hat edir. Sapun türk sözüdür. Sabun dem kdir. Sabun kimi sürü k n olan bu da a indi möht m bir abid — "7 may 1944 -cü il Sapun da ına hücum" dioqramı ucaldılıb. Burada m rdlikl h lak olan q hr manların adı m rm r sütunlara h kk olunub. T n ortada b di m l yanır. nsanın q lbin , ruhuna i l y n musiqi h r be d qiq d n bir s sl nir. Bu musiqi parçası m hur "Sevastopol q hr manlarına" mahnısından götürülüb. H r gün q hr manlıq abid sini ziyar t g l n yüzrl adam bu musiqini dinl yir. Böyük V t n müharib sind m rdlikl h lak olanların atir sini gül-çiç kl yad edirl r.

Sapun da ının r q yamacındaki z m tli abid Az rbaycan z hm tke l ri t r find n 77-ci atıcı diviziyası sg r v zabitl rinin q hr manlı ı r fin ucaldılıb. Serqo Orconikidzenin adını da ıyan

77-ci Qırmızı Bayraq v Suvorov ordenli Simferopol atıcı diviziyası 1920-ci ild respublikamızda t kil olunub.

1944-cü il aprelin 30-da Simferopolu azad etdiyi üçün diviziya "Simferopol diviziyası" f ri adını alıb. İli birinci ordunun t rkibind Sapun da ının v Sevastopolun dü m nd n t mizl nm sind göst rdiyi sg ri üca tin gör ikinci d r c li Suvorov ordenil t ltif olunub. Bu diviziyanın döyü çüsü, ilk d f Sapun da ına bayraq sancanlardan birini, h myerlimiz göyçaylı b dül ziz Qurbanovu sevastopollular hörm tl atırlayırlar. Onun adı v soyadı Sapun da ında ucaldılmı z m tli atir abid sind birinci yazılıb.

Füsunkar Krım torpa ı u runda Böyük V t n müharib si ill rind vuru malar da igidlik v q hr manlıq göst r n 350 sg r v zabit Sovet ttifaqı Q hr manı kimi yüks k ada layiq görüldü. Onların arasında Az rbaycan alqının ziz övladları — msulla liyev, S m d Abdullayev, lif Piriye v, Mehdi Quliyev v B kir Mustafayev d var idi.

ndi Sevastopoldakı Qırmızı Bayraq ordenli Qara D niz Donanması muzeyind h myerlil rimizin d üca tini ks etdir n ayrıca stend var. Muzeyin altıncı salonunda Sovet ttifaqı Q hr manı mi M mm dovun, Mi ail Avramenkovun misilsiz üca tind n b hs olunur.

Burada ümumdünya öhr ti qazanmı "1854-1856-cı ill rd Sevastopolun müdafi panoramı", Kornilov qalası, imal bu tasındakı 4-cü bastionda v fsan vi Mala ov t p sind ki abid l r Sevastopolun uzaq v ya ın q hr manlı ndan söz açır.

srar ngiz Krımla gün li respublikamızı bir-birin yüzillik qırılmaz dostluq tell ri ba layır. Krımın müdafi si u runda vuru an elo ulla rımızın q hr manlı ı öt n srd d silinm z iz qoymu dur.

M hur airimiz Qasım b y Zakirin o lu N c fqulu b y v qarda ı o lu sk nd r b y 1854-1856-cı il Sevastopol vuru malarında q hr manlıq göst rmi l r. sk nd r b y polkovnik rütb sin q d r yüks lmi dir. Q.B, Zakir ilk dramaturqumuz M.F.A undova yazdı ı bir qo masında h myerlil rinin m rdliyini f rl ona bildirir:

Qo unda var bizd n yen dilav r,

Biri N c fqulu, biri sg nd r.
Göst rib h r biri c ngd hün r,
Lütvi- ah n ahdan kamiran gör k.

Görk mli tari çi, "Qaraba anlı nın 1747-1805-ci ill rd siyasi v ziyy tin dair" s rinin mü llifi hm d b y Cavan ir (1828-1903) is h min müharib d Qusar polkunun t rkibind vuru ark n göst rdiyi üca t üçün "Müq dd s Stanislav" ordenil t ltf olunub, tabs-rotmistr rütb sin q d r yüks lmi dir.

Q hr man Sevastopolda igidl rin atir sin ucaldılan abid ço dur. Sapun da ında v mü t lif k ndl rd h lak olmu yüzd n ço h myerlil rimizin ad-familiyasını d ft rç m yazdım:

N z rov Teymur. Ba serjant. 319-cu qvardiya-da atıcı batalyonundan, 1944-cü il mayın 12-d altıncı t p u runda döyü l rd h lak olub.

Öm rov K rim Öm r o lu. Ba serjant. 197-ci da atıcı batalyonundan. 1944-cü il mayın 5-d keçmi Kiçik-Muskamya k ndind h lak olub.

M simov Balab y zim o lu. Sıravi. 1944-cü il mayın 7-d Bezımyanı t p si u runda vuru mada h lak olub.

Musayev M mm d R him o lu. 1944-cü il mayın 7-d h lak olub. M zarı Kamarı k ndind dir.

Fa ist ordusu q hr man h rin m d ni abid l rini — Frans Alekseyeviç Rubonun ço qiym tli s n t s ri olan "Sevastopolun müdafisi" panoramını, iki min illik tari i olan ersones h rind qalan yegan muzeyi, Vladimirsk tikilil rini da itımı dılar. h rin 64100 evind n yalnız yeddi yarıçurulmu bina qalıb.

Bu gün abad Sevastopolun m hur Mala ov t p sind abid y çevrilmi bir badam a acı var. Bu odlu döyü l rd n h rd salamat qalan yegan a acdır.

Q dim ar eoloji tari malik olan ersones h rinin yerind is fa ist m rmisinin z rb sind n yarıçurulmu muzey binası v z ngli sütun ucalır. Bu fa ist z rb si görmü q dim h rin f ryad s si, haray nidasıdır.

Q hr man Sevastopolda saç-saqqalı a armı , sin sini orden v medal b z y n veteranlar ço dur. Onlar indi d h myerlil rimizin

m rdliyind n a ız dolusu söhb t açır, hörm t v ehtiramla danı ırlar. Keçmi d nizçi, star ina Lunin Mi ail Akimoviçl Sevastopol Veteranlar Komit sind görü düm. O, m nim Bakıdan oldu umu bil nd sevincl dedi:

— Bilirsinizmi, m nim göz l bir dostum vardı. O, sizin yerliniz idi. 1942-ci ild Poti h rind dayanmı dıq, h r gün sahil ged nd qarabu dayı bir u aqla qar ıla ırdıq. Bir gün onu dindirdik, m lum oldu ki, bakılıdır, ata-anadan yetimdir. Ehtiyac üzünd n g lib buraya çı mı dı. Onun familiası P nahov idi, on bir ya ı ancaq olardı, komandirimizin icaz si il onu g miy götürdük. Adı, ilahi, yadımdan nec oldu çı dı — Mi ail Akimoviç had t barma mı eyli gicgahında sa layıb, n q d r fikirl dis , P nahovun adını tapa bilm di.

Mi ail Akimoviçl veteranlar komit sind n çı ıb sahil g ldik. Qoca d nizçi n d n danı ırdısa yen sözü P nahovun üstün g tirir, balaca dostunun adını tapa bilm diyind n qocalı mı v özünü günahlandırırdı, h tta deyirdi ki, be -altı il bundan qabaq sizin veteranlar komit sin müraci t etdim, heç bir b r çı madı. Bilirsiniz, P nahov ço t rbiy li, qoçaq v zir k u aq idi. Biziml döyü l rd bel i tirak ed rdi. Komandir o q d r trini ço ist yirdi ki, onun üçün h rbi forma tikdirmi di. P nahov biz Lenin, Az rbaycan v Oktyabr haqqında eir v mahnılar o uyardı.

— Aha, yadıma g ldi. A am mm d, A am mm d P nahov — dey müsahibim s sini ucaltdı. Sevastopolu yenic almı dıq. Bir gün gördüm ki, o m ktub o uyub a layır.

— Niy a layırsan? — dedim, heç d nizçi- sg r d a layar?

O, titr k lind ki m ktubu m n göst rib:

— M kt bli dostum yazıb — dedi. Yazır ki, bacın t k qalıb s ni gözl yir, yazır ki, artıq bizim k nd bahar g lib, h y timizd ki aftalı v alma a acları çiç k açıb. M kt bi bura ıb hara getmiş n, kayıt g l...

Q hr man Sevastopol u runda rus, ukraynalı, belarus, az rbaycanlı, latı , qır ız v ba qa mill tl rin nümay nd l ri çiyin-çiyin vuru ubar. h r Veteranlar Komit sind v h rbi Komisarlıqda 1942-ci il iyulun 29-da Sovet m lumat bürosunun bir b r il tanı oldum:

"Sevastopolun m rd müdafi çil ri alman-fa ist i alçalarına qar ı hücumu keçir l r. Rus Ryabov v Drozdov, ukraynalı Qorodnenkonu v Malı enkonu, az rbycanlı liyevi, gürcü Zakaryadzeni bir amal, bir m qş d birl dirir. Bu mü t lif mill tl rin nümay nd l ri indiy n d k üç yüz fa ist sg r v zabitini m hv edibl r".

Buradakı liyev familiyasına rast g ldikd otuz dörd il ür yimd bir arzu, bir nisgil kimi g zdirdiyim atamı atırladım. M nim atamın, mil rimin d familiyası liyev idi. "Atanı Kırım uddu, o ul", — qula ıma n n m S yalının s si g ldi. Ba qa heç bir sözün, heç bir s sin bu q d r z hml , d yan tl , q z bl deyildiyni e itm mi m. Yadda ıma bu s s ömürlük h kk olunub. Güclü qasır ada, qızıl dilli od-alov içind d olsam bu s si tanıyar, oduna yanaram.

Valeri Kotinev s n d üz rind dü ünc l r daldı ımı görüb, m n ya ınla dı, lini çiyxim qoyub soru du:

— Yen igid h myerlil rin haqqında, dey s n, maraqlı bir ey tapmısan?

M n n f sim qarala-qarala:

— Valeri, dostum, — dedim, q h r m ni bo du, özümü gücl l aldım:

— M nim atam da Kırında vuru ub, indiy d k ondan bir b r bilmir m. Burada liyev familiyasına rast g ldim...

Valeri biziml üz b üz yl n a saçlı qadına — Sevastopol Veteranlar Komit sinin s dri Antonina Alekseyevna Sarinaya ya ınla ıb Sevastopol u runda h lak olanların siyahısını ist di. Kitabı birg alıb v r ql dik. Onun h r bir v r qi açıldıqca ür yim idd tl döyünür, b d nim sirdi. Q rib dir, m n el g lirdi ki, atamın ad-familiyasına yo , özün rast g l c y m, s n özün ! Kitabın iyirmi dördüncü s hif si açılır. Valerinin barma ı adlar üz rind n sür tl keçir. 366-cı ad-familiyanı göst rib, heyr tl qı qırır:

— Budur, liyev miraslan Öm r o lu. 1905-ci il oktyabrın 3-d anadan olub. 1944-cü il aprelin 28-d h lak olub. Q bri Kiçik Muskamy k ndind dir.

Üç yüz otuz doqquzuncu atıcı diviziyasının 1133-cü atıcı alayında idm t edib. Bu k nd ya ındadır — dey Valeri yarisevinc, yarı d r l bildirdi. G l, el indi birlikd ged k.

— Yo , dostum — dedim — atamın görü ün t k getm k ist yir m...

ATAMLA "GÖRÜ " "

Atam n öldürm k, n d va tsız h lak olmaq üçün do ulmamıdır.

Ma ın qalın me yolundan ayrılıb bir döng d dayandı. B l dçi m n lil i ar el di ki, dü m lisiniz.

T k-t nha qaldım. Bir sür tl uzaqla an avtobusa, bir d trafıma ba dım. Kims siz çöllük m ni k d rli qoynuna aldı. Bir müdd t haraya, hansı s mt ged c yimi mü yy nl dir bilm dim. Me d n s n s rin payız kül yi m ni ü ütdü, paltomun ya alı nı qaldırıb trafda görün n Baydarı d r sinin da larına h sr tl ba dım. Me ı ıldadı, sarı k hraba r ngli yarpaqlar h zin-h zin torpa a qondu. Sevastopolda Aleksandra Sarinanın bloknotuma cızdı ı "S em " ba ıb, o tayda, me nin t yind a aran k nd t r fir lil dim.

Q rib idi. T min n üç kilometrlik yolda bir n f r bel rast g lm dim ki, n üçün, hara getdiyimi bildirim. Bu böyük d r nin sükutunu me t yind traktorun, bir d m nim ayaq s sim pozurdu.

...Bu da köhn Kiçik Muskamya k ndi..Müharib d n sonra bura Rezervni adlanır. D f l rl yu uma gir n atamın m ktublarında ara-sıra adı ç kil n, da dö ün sı nımı balaca bir k nd. Atamın h lak oldu u, b diyy t qovu du u k nd.

K nd girdim, yen heç k s göz d ymirdi. lacızs qalıb k ndin gir c yind ki ikinci evin darvazasını döydüm:

— Kovo, kovo otite? — dey bir ukraynalı qadın darvazaya ya ınla dı.

— M nim atam ... — dedim, bo azım qurudu, ya gözümün d rinlikl rini yandırdı — atam bu k ndd h lak olub, m zarının yerini öyr nm k ist yir m.

Qadın k ndin iç ril rini göst rdi:

— Oraya gedin, oradan soru un, m n heç n bilmir m — dedi.

K ndin m rk zind söhb t ed n üç-dörd n f r m n dedi ki, bu t r fl r u runda döyü l rd h lak olanların q birl rini q l b ninin iyirmi be illiyind qon u Qoncarnoye k ndin köçürüb, qarda lıq q bri düz ldibl r. Sonra biri k ndin sa ındakı me yolunu göst rib:

— Bu yolla ged c ksiniz — dedi, — uzaq deyil, be kilometr ancaq olar.

Qalın me yolu. Tez-tez trafıma boylanır, dayanıb n yis dinl yir, da a, a aca diqq tl ba ıb bir iz, bir ad, bir ni an a tarıram. M n el g lir ki, atam m ni ça ırır, atam indie h rbi geyimd qar ıma çı acaq. M n heç bir q bir-zad a tarmayaca am. Biz birg , dey -gül k ndimiz qayıdaca ıq. Bir boy-bu unda, bir-birin o ar iki n f r - atamla m n k ndd t k ya ayan anamın yanına qayıdaca ıq. T s vvürüm g tir bilmir m, gör s n, dünyada bundan da böyük s ad t olardımı!

Yamyı l m m r otlu bir talaya çatdım. El bildim, zülm t gec d n sonra nurlu bir s h r açıldı. Ara-sıra qan r ngli güll r gördüm, yilib bir neç sini qopardım. Bu yaz güll ri, gör s n, niy son payıza qalıb?! Yo sa, atam t z d nmi qaytarıb bu yazı, baharı m n ? Yolun qıra ındakı bir da a söyknib, atamın vuru du u, can verdiyi bu yerl r ba ıram. Da ı sı allayır, a layıram. B lk , atam bu da ın üstünd oturub, tuf ngin söyknib, yor unlu unu alıb... B lk , el bu srar ngiz t p l r , me l r ba ıb, bir el bayatısı o uyub — bütün yor unlu unu canından çı armaq üçün.

Niy lalsan, da , niy lalsınız, ulu da lar, niy atamdan m n bir b r vermirsiniz?

Ba çasız, barsız da lar,

Heyvasız, narsız da lar.

Atam sizd yo oldu,

Siz h l varsız, da lar!

Bu me , bu yri-üyrü d r l r, t p l r k ndimizin trafındakı yerl r nec d o ayır.

Qonçarnoye k ndi. Birba a k ndin m rk zin getdim.Klubun qaba ndakı da bulaqdan su içib, l-üzümü yudum. Adamlara ya nla ib salam verdikd n sonra:

— Mühərib ill rind h lak olan sg rl r harada d fn olunub, -dey soru uram.

Ya lı bir ki i lini k ndin üst t r fin uzatdı:

— Odur, me nin t yind , bir az b ri durun, ba , abid görünür. Kimin var orada, o ul?

— Atam!

H r ikimiz eyli susduq.

— M n gedim atama ba ç kim.

Ki i qolumdan tutub:

— Yo , o ul, t k yo , birg ged k, bu qoca babamın aya ı a ır olsa da, g r k döz s n, -deyir.

Yevgeni vanovic Zoboyko il birg üzüyu arı - qarda lıq q bristanına gedirik. Yolboyu o, m n mühərib nin bu k nd tör tdiyi d h tl rd n, mühərib d o lanlarını itirdiyind n, cahan mühərib si v inqilab ill rind göst rdiyi üca tl rd n söhb t açır.

Balaca bir ar ı keçib, yo u u çı ırırq. N f sim t ngiyir, ür yim idd tl döyünür. lk d f n ziz adamın m zarını gör c y m. Hava dumanlı v soyuq olsa da, m ni t r basıb, paltomun v penc yimin ya asını açmı am. El bilir m, kür yimd a ır, lap a ır bir da var.

Budur, m nim bütün dünyam, otuz dörd il h sr timd oldu um, yolunu gözl diyim bir adamla görü üm. Amansız mühərib m ni birc d f d olsun atamla görü m y qoymadı. Atam c bh y yola dü nd n iki ay sonra anadan olmu am. ndi mavi r ngli darvazanı açıb, onun m zarını qucaqlayıram. T k onun yo , V t n u runda, Sapun da nda hid olmu 507 c sur bayraqdarın m zarını. D h t ba , c mi be kvadratmetrlik bir sah 507 n f rin b diyy t v atir m sk ni olub. Üzümü soyuq granit abid d n ayıra bilmir m.

— Özünü l al, o ul, neyl m k olar, dünyanın i i bel dir, — Yevgeni vanoviç m n t s lli verir. Y qın ki, indi özün ata olmusan.

Qoca dodaqaltı deyın -deyın na ı lı mü tütünü çı arır. İl ri s - s s liq yl bükdüyü papirosu mü tüt ta ır, bir neç qullab vurur.

— Sahilsiz d niz yo dur, — deyir, — g r k atasız da u aq olmasın. Bu da ı görürs nmi? - lini qar ıdaki uca da a uzadır. — Balaklava da ıdır, bundan bir az o yanda m hur Sapun da ıdır, e itm mi olmazsan. Ba orda, bu gözl riml görmü m, qan su yerin a dı. Ordan atamı salamat çı ardı? M nim Kostyam da orda h lak oldu, burdan-bura h l d m zarını tapa bilmir m. Sa amı is Kursk döyü l ri uddu. ndi qarım la ç tir dam altında qalmı ıq. Bu gördüyün k ndl r dü m nd n azad olunandan sonra qospitala döndü. Sapun da ında yaralananlar buraya da mır, müalic olunurdu. Bizim k ndin m kt bi, idar si, klubu, h tta b zi evl r bel lazaret dönmü dü. f q t bacıları çatı mırdı, k ndin halisi onların yarasını sarıyır, yem k da ıyrdı. Kim bilir, b lk , atana bu İl riml yem k vermi m, yarasını sarımı am. Onların arasında sizin h myerlil riniz ço idi. Yadımdadır, ks riyy tinin d familiyası M mm dovdu, liyevdi.

*Ay o ul, bin qaldı,
El köçdü, bin qaldı.
Bir d ata görm yin,
Qiyam t günün qaldı.*

— Bu yen d n n m S yalinin s si idi. El yayla a köç nd , yaylaqdan qayıdanda n n m o ullu günl rini atırlayar, yanıb-ya ılar, gözünd n bir damcı ya çı armadan bu bayatını o uyardı. "Bu bulaq üst pendir-çör k yedik... Burda arabanın boyunduru u sındı, atan düz ltdi... Burda k h rimizi o urladılar, atan tapdı..." Bu yerl ri gördükç n n m atırlar, hey atırlardı... İlinci ill r kimi bu o ul atir li yerl r ya atdı n n mi...

ATAMLA "SÖHB T"

*Ayrılıq oduna, közün dü üb,
M ramın namın da -qaya çapdın;
“N m lum sg r”in izin dü üb,
D d m zarını Krumda tapdın.*

*Çı ib sına ından ç tin halların,
Sevin -sevin q m d udursan;
Milli zabitl rin, generalların
Tale yollarına çıraç tutursan*

*Oqtay RZA
air-alim*

Ata, va til s nin h mk ndlil rinl birg qurub-yaratma a ba ladı n Yu arı Körpülü k ndi indi bilirs nmi nec abad v yara ıqlı olub?

Müharib d n lap azca sonra k ndimiz i ıq g ldi, nur seli a dı. Va til s nin gördüyün o quraq güneyl r, quzeyl r kilib-biçilir. Debet çayından k ndimiz su k m ri ç kilib.

K ndimiz tamamil tanınmaz olub. H r t r fi alma, aftalı, üzüm ba ıdır. Geni v lal li çöll rimizd müharib d s ninl çiyin-çiyin vuru an s d Abdullayev, hm d R himov, Bayram Orucov çalı ırlar. Siz bu i ıqlı günl r u runda vuru dunuz, lakin bu günl ri görm k siz n sib olmadı.

Müharib nin ilk günü s ninl birg silaha sarılan elo ullarının ço usu geri dönm di. Onların yetmi d n ço unun taleyi, s nin b tin kimi oldu. Neç ana "O ul,o ul" — dey dünyadan köçdü. O va tın g linl rinin qara, qıvrım birç kl ri indi düma dır. Onlar indi d gözl rini c bh y yola dü düyünüz D r ba ı yolundan ç kmirl r. st rdim, s n m ni öp ydın, o ayaydın, atıb-tutaydın, saçımı sı allayıb, boynumu qucaqlayaydın, can balam dey ydın.

st rdim ki, i d n yor un-ar ın qayıdanda qaça-qaça qaba ma g lim, boynuna sarma ım, s nin qır ılmamı tükklü üzünü balaca ll riml özüm t r f ç kib doyunca, h sr tl öpüm.

Bir gün n n m S yalının bo çasından h rbi komissarlı ın bir parça ka ızı çı dı. O udum. Amma nec o udum, Allah bilir.

"O lunuz qızıl sg r liyev miraslan Öm r o lu Sosialist V t nimiz u runda döyü l rd sg ri anda sadıq qalaraq, q hr manlıq v m rdlik göst rmi dir. O, 1944-cü il aprelin 28-d q hr -manlıqla h lak olmu dur. Q bri Kırım MSSR Balaklava rayonunun Kiçik-Muskamya k ndind dir".

ndi siz dörd qarda dan biz üç qarda qalmı ıq. Adil, Nadir v m n. K rim mim Krasnodar vilay tinin Krasnoarmeysk stanitsiyası u runda, mm t mim Kursk döyü l rind h lak olub. Mansur mimin taleyind n d heç bir b r yo dur.

Bunların hamısını m n n n min bo çasından çı an l boyda ka ızdan öyr nib bildim. N va t, kim yazdırıb, n va t cavab alıb, n n m, h l d bil n yo dur. N n miz n v l rini k d rl ndirm m k, nisgilli qoymamaq üçün mü gizli sa layıb bu ka ızı? Y qın ki, evimizd indi buna qara ka ız deyir l r. Sevimli airimiz hm d C mil el bil bu misraları yazanda n n mi dü ünüb:

Dünyadan üzüldü nigaranlıqla,
Gah qula ı s sd , gah gözü yolda.
Yazıq heç bilm di q hr manlıqla
O lu h lak olub Sevastopolda!

Heç bilirs nmi s nin yegan ksini müharib d n ço -ço sonra biz kim verib? Veteran h mk ndlimiz min Hacı sg r o lu M mm dov. Bilmir m, ona nec t kkuür edim. Minn tdaram min dayıya, yo sa m n ömrüm boyu üzün h sr t qalardım.

Gözün aydın olsun, doqquz n v n var. M nim balaca atam — o lum miraslan ba çaya gedir. B z n m nd n soru ur. Hamının babası var, b s m nim babam hamı?

Ata, inan, bu m nim üçün a ır, n d h tli bir sualdır. Lakin t s lli d var: Kırım torpa ında bir miraslan uyuyur, Az rbaycanda is biri ya ayır, böyüyür.

Müharib nin acı ina t k m n yo , atası od-alov burul anından qayıtmayan Möhb d d in, Psiri, sg nd r, Tariyel v ba qaları — hamımız böyüdük, o uduq, ev-e ik sahibi olduq. Analarımız bizi

min bir ziyi tli böyüdüb rsi y çatdırdı. Bir birç yi a , biri qaranam Güll bizi atalılarından pis böyütm di.

PART ZAN CI IRLARI L

Yaltanı haqlı olaraq "Kırım göz li" adlandırırlar. Qara d nizin sahil d qu qonmaz da lara sı nımı bu h r, do rudan da, srar ngiz göz lliy malikdir. Bir el fsan sind deyilir ki, Yunan d nizçil ri yeni torpaq m qs dil uzun müdd t d nizr d üzmü l r. Z ifl mi v taq td n dü mü halda onlar yeni torpaq tapma a ümidini itirmi , ruhdan dü mü l r. Bird n dor a acında göz tçi "Yalos! Sahil!" dey qı qırır. Nal killi da m t yind körf z v arzu olunan torpaq görünür. D nizçil r quruya çı ıb bu yeri "sahil" m nasında Yalta adlandırırlar. H l antik dövrd ç kil n bu ad orta srl rd Calita v Yalita kimi t hrifl r d u ramı dı.

M h ur Nikitin ba 1, "Uçan su" lal si, Voronsov sarayı, Qurzuf yaylası gün li, sevimli Yaltanın öhr t tacıdır. Bir-birind n göz l, m nz r li yerl rini saymaqla, müqayis etm kl qurtaran deyildir. Bu gu l rin h r sinin öz hüsnü, öz göz lliyi var.

Dünya d biyyatında, musiqisind öz d st- tli ri olan füsunkar s n tli ril insanları heyran ed n A.Pu kin, M.Qorki, F. alyapin, L.Tolstoy, A.Çe ov, M.Tven, K.Stanislavski v ba qaları zaman-zaman Yaltada olmu , bu ecazkar yerl ri t r nnüm etmi l r.

Kırımın uzaq v ya m k ndl rini, h rl rini g zdikc çiyin-çiyin vuru an m rd partizanlarımız haqqında ço lu maraqlı hvalatlar e idirdim. H myerlil rimizd n M mm d liyev v Mahmud N zirovdan o yerl rd az qala dastan damı ırlar.

Jurnalist dostum Valeri Kotinev partizanlar haqqında material toplamaq üçün ancaq Yaltaya getm yi m sl h t gördü. Yalta v onun me l ri Böyük V t n müharib si ill rind sl partizan m sk ni olub.

Yalta ölk ünaslıq muzeyinin "Döyü öhr ti" salonunda partizan h myerlil rimiz haqqında ço lu s n d rast g ldim. Muzeyin elmi i çisi Demyanenko Marqarita Nikolayevna dedi ki, müharib ill rind Kırmda 30 partizan d st sind on bir min alq qısasçısı c ml mi di. 1941-ci ilin noyabrından 1944-cü il aprelin 16-na kimi

Kırım partizanlarının 252 hücum m liyyatı olub. Bu hücumlar zamanı onlar dü m nin otuz min sg r v zabitini öldürmü , dörd minini sir almı , yetmi doqquz h rbi e elonunu, iki zirehli qatarını, üç d mir yolu stansiyasını v külli miqdarda h rbi te nikasını m hv etmi l r.

Muzeyd bir s n d var. Onu Kırım partizanlarının üca tını öz gözü il gör n, Kırımın fa ist i alçılarında azad olunmasında ya ndan i tirak ed n, iki d f Sovet ttifaqı Q hr manı, mar al Aleksandr Mi ayloviç Vasilyevski yazmı dı:

"Kırım partizanları bütün döyü l rd Sovet ordusuna f dakarlıq v f allıqla köm k göst rmi l r. 1944-cü ild Kırım m liyyatı zamanı Sovet partizanlarının bu büyük f aliyy tını n z r alaraq mayın 3-d Kırım Vilay ti Partiya Komit sininin razılı ı il biz mükafata t qdim olunmaq üçün partizan h r katının i tirakçılarında altı n f rin Sovet ttifaqı Q hr manı adı verilm sini, on dörd n f rinin Lenin ordeni, bir qrup sg r v zabitin is Qırmızı Bayraq Ordeni, Birinci d r c li V t n müharib si ordeni il t ltif olunmasını layiq gördük v bu bar d Dövl t Müdafi Komit sin t qdimat verdik".

Kırımın v üsusil Yaltanın az ın dü m nd n t mizl nm sind partizan h myerlil rimiz d üca tl vuru araq, mühüm m liyyatlarda ya ndan i tirak edibl r. ndi yerli hali partizan h myerlil rimizin q hr manlı ndan h v sl söhb t açır, onları hörm t v ehtiramla atırlayır.

M mm d K rim o lu liyevi h r yerd "Mi a" t llüsü il tanıyırlar.

imali Qafqaz c bh sind 43-cü atıcı briqadasında top batareyasının komandiri olmu M mm d liyev a ır yaralı ik n sir alınır. S hh ti bir q d r ya ıla dıqdanda sonra M mm d me l r qaçaraq Kırımın Göygöz k ndin g lib çı ır. K ndin sakini,

bdülk rim adlı Kırım tatarı onu bir müdd t evind sa layıb müalic edir. eyir ah ev yiy si M mm di Göygöz k ndind ki gizli partizan d st sinin üzvü Fatma S limova v Gülsüm bilova il tanı edir. M mm d az va tda t kilatın n f al üzvl rind n biri olub, h myerlil ri Sahib Hacıyevi, Mahmud N zirovu, sg r li liyevi,

Hüseyn Rzayevi, Naib Nbiyevi, Mmm d Sultanovu v Yunis Mmm dovut kilata c lb edir.

Mmm d liyevin t kilatçısı v komandiri oldu u d st "Skkizinci Azrbaycan partizan d st si" 1943-cü ilin sentyabrında Fatma S limovanın köm yi il Mustafa S limovun kommissar oldu u Cnubi Kırım partizan birl m sinin Yeddinci briqadasına da il olur.

Dörd qrupdan ibar t olan bu d st d yüz yetmi iki n f r f aliyy t göst rmi dir. ks riyy ti azrbaycanlılardan ibar t olan bu d st y rus, ukraynalı, gürcü, tatar, çe , slovak, l zgi v ba qa qarda mill tl rin nümay nd l ri fa istl r qar ı m rdlikl vuru ara q otuz iki m liyyatda dü m nin mind n ço sg r v zabitini öldürmü , ço lu pulemyotunu, topunu, tuf ngini l keçirmi dir.

S n dd göst rilir ki, Yalta u runda ged n döyü l rd öz v zif sini namusla yerin yetir n Mmm d liyevin d st si tez-tez dü m n qarnizonuna hücum ed r k, onları güclü t l fata u ratmı dır.

1944-cü il aprelin 14-d "Skkizinci Azrbaycan partizan d st si" Yaltanın be kilometrliyind ki Nikitinin k ndi u runda ged n döyü d dü m nin dörd yüz sg r v zabitini sir almı , iki yüzd n ço unu m hv etmi dir.

Yalta ölk ünashq muzeyind Mmm d liyevin kli v adına veril n mü t lif s n dl r sa lanılır. H rbi asiyy tnam d göst rilir ki, o 1912-ci ild Gnc d anadan olub. 1939-cu ild n partiyanın üzvüdür. Orta t hsili var.

Marqarita Nikolayevna daha bir qovluq açdı. H min qovluqda Kırım u runda hitlerçil r qar ı partizan döyü l rind üsusil f rql n nl rd n biri, qrup komandiri Mahmud Mahmud o lu Nzirov haqqında s n dl r rast g ldim. Mahmud Nzirov 1916-cı ild Erm nistanın Yu arı Körpülü k ndind anadan olub. 1938-ci ild n partiyanın üzvüdür. S n dl rd göst rilir ki, müharib d n vv l mü llim i l y n Mahmud Nzirov igid partizan Mmm d liyevin n ya ın silahda ı olub. Onlar 1943-cü ild Yaltadan Balakvaya ged n üç fa ist g misini batırm , Böyük Ozenda k ndind yerl n dü m n qarnizonunu m hv etmi l r. Bu döyü d

Mahmud N zirov q hr manlıqla vuruaraq t kba ina on s kkiz n f r fa isti m hv etdiyi üçün komandanlı ın t kkürünü almıdır.

Qovluqlardan birind n göz l hüsnü- tl yazılmı "Kırım atir l rim" adlı ço da böyük olmayan yazıya rast g ldim. Onu G nc d n 1974-cü ild keçmi partizan Mahmud N zirov gönd rib. O yazır: "Müharib ba lananda s rh d h ri Peremı ld h rbi idm td idim. Ba leytenant rütb sind pulemyot rotasının komandiri v zif sind döyü ürdüm.

lk d f dü m n qar ısına çı an rotamız güclü döyü l r apardı. El olurdu ki, bir günd dörd-be d f fa istl ri San çayının o biri sahilin kimi qovurduq. lk sınaq döyü l rimiz ço u urlu olurdu. Bizd h l o va tlardan möhk m minlik vardı ki, dü m n mütl q qalib g l c yık...

Kırım u runda ged n döyü l ri daha ya ı atırlayıram. V t nin a ır günl ri idi. Fa istl r güclü qüvv il hücum keçmi di. Bir d f diviziya komandiri m ni yanına ça ırdı. — N zirov, — dedi, biz bel q rara g lmi ik ki, sizin rotanı m sulıyy tli tap ırı a gönd r k. Rotanız dü m n ar asına keçib Kırım me l rind f aliyy t göst r n "S kkizinci partizan d st si" il birl m lidir. Fa istl r ar adan z rb vurmaq lazımdır. Pe akar zabıt oldu unuza gör bu i d sizin kifay t q d r t crüb niz v c sar tiniz oldu una min m.

S h risi gec qaranlı ında bizim d st c bh ttini dü m nin a lına g lm y n sıldırım bir qayalıqdan keçdi. Gec -gündüz fa istl r z rb endirib dinclik verm dik. Bir-birinin dalınca körpül ri, ma ınları partlatdıq, silah anbarlarımızı yandırıp kül etdik.

Kerç, Zuyev v Yalta me l rind iki ild n ço döyü l r apardıq. D st mizd Kırım tatarları il yana ı bizim az rbaycanlıların da sayı ço oldu una gör onu "S kkizinci Az rbaycan partizan d st si adlandırdıq".

***

Yaltada Marqarita Nikolayevanın m n f rl göst rdiyi t ltfat v r qind h myerlimiz haqqında yazılıb:

"Ba leytenant Mahmud N zirovun partizan d st si Göygöz k ndi trafında güclü döyü l r aparmıdır. Ço lu sayda fa ist sg r v zabitini m hv ed n d st dü m nin eyli te nikasını da l keçir

bilmi dir. H rbi sursatla dolu avtomobil, barj tipli bir g mi l keçirmi , qır iki n f r sg r v zabit sir alınmı dir."

Krım döyü l rind üç d f yaralanan ba leytenant Mahmud N zirov "Qırmızı Bayraq" v birinci d r c li "Böyük V t n Müharib si" ordenl ri il t ltf olunmu dur.

Hazırda do san bir ya lı veteran Mahmud N zirov G nc d anlar küç sind ya ayır.

1944-cü ild Mahmud N zirovun bölm si Göygöz k ndi trafında fa istl rl döyü d heç bir itki verm d n dü m nin qır iki sg r v zabitini m hv etmi dir.

Yalta ölk ünashq muzeyind ki s n dl ri ara dırark n partizan h myerlil rimiz S rv r li anov, smayıl sg nd rov, Balak rim M mm dov, Qırmızı Bayraq v Suvorov ordenli 382-ci Feodosiya-Brandenburg diviziyası q zetinın redaktoru smayıl Davıdov v ba qaları haqqında maraqlı s n dl r rast g ldim.

g r siz Yalta ölk ünashq muzeyin gets niz, "Odlu ill r" salonunda polk komandiri C lil B bir o lu N c fovun adını f rl o uyub, yara ıqlı zabit geyimli h myerlimizl qar ıla acaqsınız. H myerlimiz podpolkovnik C lil N c fov u runda m rdlikl vuru du u göz l Yalta h rinin f ri v t nda ıdır. Yüz iyirmi s kkizinci Qırmızı Bayraq ordenli Türküstan diviziyasında onun komandir oldu u 323-cü qvardiya atıcı polku 1944-cü ilin apreli nd m rdlikl vuru ub. C lil N c fovun polku Akmonay b rz ind dü m nin müdafi ttini yarıb dörd min sg r v zabitini sir almı v ço lu h rbi sursat l keçirmi dir.

Hazırda igid komandirin ail si Bakıda ya ayır.

DOST AT R S

(Sovet ttifaqı Q hr manı Müseyib Allahverdiyev haqqında)

Krım t yyar il yol Simferepolda tamamlanır, ordan da ba layır. h rd n vilay tin h r yerin yollar a l nır. Qara d nizin suları il dövr l nmi sahil boyu h r v k ndl ri g zdikd n sonra Yaltadan Simferopola qayıdıb t yyar y bilet aldım. Sa olla maq üçün dostum Valeri Kotinev z ng vurdum.

— nanmıram, bu gün yola dü bil s n, — dey h y canla bildirdi. — Çünkü q hr man h myerlinl çiyin-çiyin vuru an veteranlardan biri ahi edib ki, onu s ninl tanı edim. Va tı itirm d n Veteranlar Komit sin g l, m n d oraya gedir m.

... A tardı ımız adamı Veteranlar Komit sind tapmadıq. Birba a onun evin yollandıq. M rk zi meydandan keçib Leonov küç sind ki otuz üç nömr li evin darvazasını döydük. Ta da darvaza alçaq idi. H y td ucaboylu bir ki i göründü. Bizi gör n kimi qapını daha geni açdı. Valerini qaba a bura ıb diqq tl m n ba dı:

— Salam, o ul, — deyib m ni qucaqladı. On günlük s f rimd ilk d f qocanın dilind n do ma sözl ri e id nd özümü sa laya bilm dim, m n d onu qucaqladım. O, ana dilimizd bu iki k lm ni ço irin v aydın dedi. El güman etdim ki, bu adam h myerlimizdir, müharib d n sonra burada m sk n salıb. Qoca bir daha diqq tl m n ba ıb:

— Cavan o lan, — dedi. — Sovet ttifaqı Q hr manı Müseyib Allahverdiyevi tanıyırdınız mı?

— s n tanı mırdım, — dedim. — Amma bir q hr man kimi haqqında ço e itmi m. Övladlarını — Abdullanı v amili tanıyıram.

— Ba , bel bir q hr manı n inki s n tanımaq, h tta onunla çiyin-çiyin vuru maq m n qism t olub, — dey veteran f rl bildirdi.

Bizi ev d v t el di. P nc r si günçü ana ba an otaq geni v i iqlı idi.

Öt n ill rin atir l ri yava -yava v r ql ndi.

stefada olan polkovnik Orlov Yakob Matveyevic Sovet ttifaqı Q hr manı, h myerlimiz Müseyib Allahverdiyevl Volqa sahill rind n Berlin q d r dördüncü qvardiya ordusunun yüz on doqquzuncu qvardiya atıcı polkunda r fli döyü yolu keçib.

— Müseyib m nim polkumda ikinci batalyonun komandiri idi, — dey Yakob Matveyeviç igid h myerlimizl döyü dostlu undan söhb t açdı. — Onunla h l Moskva ya ınlı nda ged n ölüm-dirim vuru malarında dostla mı dıq. Polkumuzda yegan komandir idi ki, o müharib d n vv l süvari d st sind idm t etmi di. n qız ın döyü l rd bel onun s sini e id rdim. N döyü d n qabaq, n d döyü r f sind onu qanıqara görm zdik. Bu nikbin komandird n döyü zamanı öz dilind alovlu sözl r e id rdim. Bir d f istirah t va tı soru dum:

— Allahverdiyev, döyü va tı s nin dilind n ba a dü m diyim sözl r e idir m. Onları biz d ba a sal gör k, n deyirs n?

Dostumun qarabu dayı sif tin o bir t b ssüm qondu, gülümsündü:

— H , — dedi, — m n b z n qızı anda ana dilimd "Haydı sg rl rim, yeriyn dü m n üstün !" — dem kd n özümü sa laya bilmir m. Bu sözl r m nim deyil, va til Az rbaycanı istilaçılardan qorumu milli q hr manımız Koro lunundur.

O gün Müseyib m n Az baycan dilind iki söz öyr tdi: "Salam" v "o ul" sözl rini. O günd n sonra komandir dostumu "o ul" dey ça ırma a ba ladım. Görü ümüz zamanı bu sözl ri e id nd t ccübl ndiyinizi hiss etdim. Amma üstünü vurmadım. Ba , o va tdan, o tufanlı ill rd n bu iki k lm ni hafiz md atir kimi sa layıram, o ul, — deyib müsahibim gülümsünür. Sonra aya a durub kitab r find n sarı cildli "Volqa çöll rind n Avstriya da larına q d r" adlı kitabı g tirdi. V r ql yib 126-cı s hif ni tapdı. Orada 119-cu polkun döyü yolundan b hs olunurdu.

... Dunayn ucsuz-bucaqsız sahill rin qardan a yor an s rilmidi. Dan yeri a ardıqca, s madakı qatı duman q rb do ru ç kilir, çöll r yava -yava i iqlanırdı. Batalyonun sg rl ri döyü hazır durmu dular. Kapitan Allahverdiyev balaca bir dikdird uzanıb qarlarla örtülü çöll r ba ıb, do ma Qarayazını, Kür qıra mını atırlayırdı. Ceyrançöl düzünü d qar bel c ört nd yataqlara

gedi -g li azalır, yollar, cı ırlar itirdi. Yalnız ırda t p l rd ac canavarlar v az ın kül kl r ula ırdı. ndi Dunayın o tayında soyuqdan ula an frisl r kimi... Onun q lbi müq dd s V t nimiz so ulmaq ist y n dü m n qar ı acı bir kinl dolmu du...

Kapitana çayın o tayında dü m nin güclü bir qüvv si oldu unu bildirmi dil r. K fiyyat d st sinin g tirdiyi m lumata gör dü m n Dunayın sahill rini yeni tipli tanklarla müdafi edirdi.

Alınan tap ırıq ço ciddi v m suliyy tli idi: nec olursa-olsun çayı o taya keçib qo unlarımıza yol açmalı.

C sur kapitan v zvod v ratoları yo layıb sg rl rin döyü hazır olduqlarına tam min olduqdan sonra hücum mri verdi. Sol sahill n köm y g l n Aleksandr Kuznetsovun topçuları dü m n idd tli at açdılar.

Q fil hücumdan özl rini itir n hitlerçil r yeddi kilometr geriy qovuldular. Bu vuru mada Kapitan Allahverdiyevin batalyonu be yüz q d r fa ist sg r v zabitini m hv edib, iki yüz iyirmi n f rini sir aldı. yirmi dörd top, otuz altı pulemyot, üç avtoma ın, on araba, s kkiz minaatan, iki h rbi sursat v bir rzaq anbarı q nim t olaraq l keçirildi.

— Da lar qartalı üç ay sonra Budape t ya ınlı ında daha c sar tl vuru ara q dü m nin 700 sg r v zabitini sir aldı. — Yakob Orlov h y canla v f rl a ır gün dostunun q hr manlı ından danı ır — Budape td bizim üçün, s n m nim üçün böyük bayram idi. Burada qollarımı geni açıb "o lumu" do ma balam kimi sin m sı dım. Müseyib Abdullayev SSR Ali Soveti R yas t hey tinin 1945-ci il 24 mart tari li f rmanı il Sovet tifaqı Q hramanı kimi r fli ada layiq görülmü dü.

stefada olan polkovnik Yakob Orlov da r fli döyü yolu keçib. O, iki d f "Qırmızı ulduz", iki d f Suvorov v ba qa ordenl r, ço lu medallarla t ltif edilib. Veteran Moldaviyanın Çadurluq v Yenakiyev rayonlarının f ri v t nda ıdır.

— Bu ya ınlarda m ni melnitsk h rin sg rl rl görü d v t etmi dil r. Va til Müseyibl bu h r u runda çiyin-çiyin vuru mu duq. h rin "Döyü öhr ti" muzeyind "o lum" haqqında ayrıca gu var. melnitskind n on be nömr li orta

m kt bin pioner d st l rind n biri Müseyib Allahverdiyevin adını da ıyr.

Krım veteranı "Sovet tifaqı Q hr manı Müseyib Allahverdiyev" adına d st nin pionerl ril birg ç kdirdiyi kill ri bir-bir m n göst rir.

—Yakob Matveyeviç, "o lunuzun" ail sil nec , görü ürsünüzümü?

— Biz Müseyibl ço gec laq sa laya bildik. 1967-ci ild q fild n ondan bir m ktub aldım. O, neç ill rdi ki, m ni a tardı nı yazırdı. Bir eyli m ktubla dıq. H mi d bu ya nlarda görü m k üçün v d l irdik, amma imkan olmurdu. Q fild n ölüm onun ba mın üstünü aldı. Düzü, q hr man dostumun ölümünü e id nd böyük Marksın müdrik k lamlarını atırladım: "Q hr manların ölümü gün in batmasına b nz yir". Bir müdd t m n el g ldi ki, do rudan da, bu füsunkar Krımda gün do mur. Sonralar o lu, general-mayor Abdulla Allahverdiyevl görü üm m n n ya ıt s lli oldu. Ata o ula nec d o ayarmı . Q rib d olsa, m n indi Abdullanı da "o lum" dey ça ırırım. Sa olsun, o h r il m nim görü üm g lir. Havalar o olan kimi Abdullanın d v til Qaza a gedib, "böyük o lumun" m zarın ziyar t ed c y m.

***

Bakiya qayıdanda Krım veteranı Yakob Matveyeviç d n q hr manın o lu general Abdulla Allahverdiyev onun salamını çatdırdım. gid atanın general o lu Abdulla atalı günl r qayıdıb dedi:

— Atam Da k s m nd k ndli ail sind anadan olub.Otuz birinci ild könüllül r d st sind ordu sıralarında idm t gedib.Bir müdd t Bakıdaki mili Az rbaycan diviziyasında idm t edib.

Özü danı ırdı ki, o va t general lia a ı linski tez-tez bizim diviziyaya g lib artilleriyadan, süvari qo un növünd n, h rbi döyü taktikasındın mühazir l r o uyar v t lim m ql rin n zar t ed rdi. Bir d f dörd n f r sg ri mü ahid m nt q sin ça ırdılar. Onların arasında m n d vardım. General bizim h r birimizl ayrılıqda söhb t el di, sonra is biz : balalarım,— dedi, sizi Tbilisid ki üçillik Zaqafqaziya H rbi-Siyasi m kt bin o uma a gönd rm yi q rara

almı ıq.Bacarıqlı v c sur olun, biz , alqımıza mili h rbi müt ssisl r ço lazımdır.Unutmayın, bir mill tin ki, silah tutan o lu, milli ordusu yo dur, onun torpa ına da t cavüz ed rl r, ana v bacısının namusuna da to unarlar.

Atam general lia a ı linskinin eyir-duası il min doqquz yüz otuz altıncı ild h rbi m kt bi ba leytenant rütb sind bitirir. Bundan sonra bütün üurlu h yatını h rbi i h sr edir.

Qaza h rinin m rk zind bir küç var: — General lia a ı linski küç si... Bu küç nin lap ba lan ıcında is Sovet tifaqı Q hr manı, qvardiya mayoru Müseyib Allahverdiyevin tunc büstü qoyulub. Bilm k olmur, bu kimin s hvidir. B lk d , küç y ad ver nin, ya da büstü m hz burada qoyanın va til ı linskinin iyirmi bir ya lı Müseyib Allahverdiyev verdiyi eyir-duadan, ata qay ısından b ri varmı . Ata lia a ı linski o ul Müseyib qonaq g lib. H r halda yanlı da bir na ıdır.

Üzü Göy z n , Avey da larına ba an tunc heyk lin gözl rind döyü d n qalib qayıtmı sg r m rurlu u, o ul vüqarı var...

Kırım-Bakı, oktyabr 1976-cı il

QOR U

Hamı kimi m n d u a lı ında, g ncliyimd keçirdiyim hissl r, ya adı um ill r ço zizdir. N yi unutsam da, anam Güllü Osman qızının, n n m S yalı Alı qızının m n el dikl ri v zsiz qay ılarını unuda bilm r m. Unuda bilm r m o günü ki, üstü na ı lı çanta tikib m kt b anam m ni özü apardı. ki, ya da üç d rs keç nd n sonra mü llim biz ev getm y icaz verdi. Hamımız haray-h irl bayıra atıldıq. M kt b qapısının a zında dayanıb, m ni gözl y n n n mi gör nd t ccüb etdim. "Gözümün nuru, n uzun ç kdi s nin o uma ın" deyib s h r anamın g tirdiyi çantanı limd n aldı.

Böyük V t n Mühərib sinin od-alovunda dörd o lunu - atam miraslanı, mim M nsuru, mm ti v K rimi itir n n n md ki i vüqarı, qadın ism ti vardı. Bu hekay ni son n f sind d

"O ul" deyib dünyasını d yi n n n min ziz atir sin rm an edir m.

Az getdi, üz getdi, d r -t p düz getdi...

Daha n n min s si g lm di. M n ehmalca dönüb ona ba dım. N n m yatmı dı. Onun arıq, tsiz sin si enib qal ırdı. P nc r d n dü n ay i ı nda evimizin içind n vardisa, hamısı aydın görünürdü: odu sönmü qara sobanın silueti, babamın öz li il düz ltdiyi m nim a ac be iyim, kafımız, stol v stullar... Yor anımın üstünd qıvrılıb yatan qara pi iyimizin orultusundan ba qa evd heç bir s s yo idi. H mi anamla yatdı ım köhn ta ta çarpayı bo qalmı dı. H r d f ona ba anda ür yim ana h sr ti il qovrulurdu. O, miskin bir görk md gec nin h zin, hüznlü sükutunu dinl yirdi. Otaq el i iqlı idi ki, atamın, babamın v mil rimin divardan asılmı kill ri aydınca görünürdü.

N n m sa qolunu ba mın altında qoyub irin yu uya getmi di. Evimizin dir yi n n m. Gündüzl ri biz bir parça çör k qazanmaq üçün d rid n-qabıqdan çı ardı.

Atam müharib y ged nd n bir il sonra anamın ölümü n n min yükünü daha da artırdı. ki bacım, bird m n ev i l rind ona n q d r köm k ets k d , bu çör k qazanmaq deyildi. Çör k qazanmaq üçün g r k bel, yaba, d ryaz götürüb i l y ydin. Bizim limizd n ancaq sünbül v penc r yı maq g lirdi. O va tın sünbülü yer dü mürdü, penc ri d tez d rilirdi. Çünki bizim kimi o q d r aclar, atasızlar vardı ki...

Bir aydan ço idi ki, müharib nin qurtarması b ri k ndimiz yayılmı dı. Bu b r evl r , insanlara n q d r adlıq, sevinc g tirmi di. N n m h r gün bizi aldadırdı ki, atanız sabah g l c k. N n min sabahları qurtarmaq bilmirdi.

O, son va tlar lap s bi olmu du. Atamdan söz salanda b z n e itm m zliy vurur, cavab da qaytarmırdı. Yadımdadır, bir d f m n atamın n va t g l c yini soru dum. N n m titr k lini ir li uzadıb, "Qaçaq vurulan t p "nin yamacından en n a yolu göst rib dedi:

— N n n s n qurban, ba o yolu gözl , atan ordan g l c k.

M n qon ulardan yı ib otardı im quzuları h r gün o t p y aparırdım. T p d oturub qollarımla dizlrimi qucaqlardım. Tikanlıqlar arasında gah görün n, gah da itib-batan bu sonu görünm z yolda sg r atamı h sr tl gözl rdim. B z n boylanıb evimiz t r f d ba ardım. Qapımızda sg r paltarlı adam görm y nd ata h sr ti balaca ür yimi rim z buza dönd r rdi.

N n m a amlar daha ço s bi olurdu. Gün batıb qa qaralanda o, öz-özün kimis danlayır, söyür, deyin -deyin g zinirdi. A amlar t kn d n bir neç çör k götürüb, d st r ana büküb, p nc r a zına qoyurdu. Qalanını gizl dirdi.

... Gec nin a ır sükutunu qıran ayaq s sl ri e idilirdi. G l n adam darvazaya ya ınla dı. Sonra qapını iki d f b rkd n taqqıldatdı. Qor udan ba ımı yor anın altına ç kdim. Bir az bel c n f s almadan yor anın altında gizl ndim. Qapı yen iki d f b rkd n vurulanda:

— N n , ay n n , — dedim.

— Can n n , yat, qalanını s h r danı aram...

— N n , qapımızı döyürl r.

— N ? Qapı?

N n m yu ulu gözl rini bir neç d f qırıp qapıya ba a-ba a dinm di. Yad adam qapını üçüncü d f vuranda, n n m durub qalın alını ba ına saldı. A amdan d st r ana büküb p nc r a zına koydu u çör yi kim s verdi. Sonra deyin -deyin qayıdıb yerin girdi. Ayaq s sl ri qapıdan uzaqla dı. Bir q d rd n sonra at aya ının tappılıları v k sik-k sik ki n rti s si e idildi.

M n n n mi b rk-b rk qucaqlayıb, gözümü qapıya zill mi dim. N n m saçlarıma l g zdirib, alnımdan öpdü. Sakit, zorla e idil c k s sl :

— Yat, m nim balam, qor ma, r dd olub getdil r — dey ikay tl ndi. — Bunlar hamısı bir qa ıq qanından qor an tülkül rdir. Gündüzl r me d gizl nib, gec l r çör k dil nirl r.

N n m ani olaraq dayanıb, k d rl köks ötürdü. Yarıqaranlıq ota ımıza dü n ay i i nda onun nurani sif ti m n da kimi göründü.

— Ki isiz ev bel di. g r evd ba ıpa paqlı olsaydı, onlar cür t edib biz çör y g l bil rdimi? Eh, birc atan g lib çı saydı. Sizi sa -salamat ona tap ırıb, sonra rahatca öl rdim.

— N n , onlar kimdi ki?

O duru du. Heç n dinib-danı madı. Küsmü kimi, üzünü yen p nc r y t r f dönd rib, sualına cavab verm di. Bilmir m, onlar kim idi, n çi idi, h r a am güc b la il qazandı ımız çör y ortağ çı ırlar.

Bir d f n n m onlara çör k verm k ist m di. H min adamlardan biri p nc r ni z rbl vurub, ü sini sındırdı. Tüf ngin lül sini yarıya kimi iç riy salıb, v h i bir s sl :

— Qarı, dey s n c l s ni h rl yir — dedi, — barı, yetiml rin yazı ın g lsin. Tez ol, çör k ver, yo sa...

N n m s - s yerind n durdu...

S h r bacılarım m kt b , m n d quzu otarma a ac getdik. Çöld n q d r yemlik, quzuqula ı yedims d çör k yadımdan çı mırdı. Onun üçün burnumun ucu göyn yirdi. Toran qovu anda ev g ldim. Acından ür yim sıyrılırdı. Özümü t kn nin üstün saldım, birc çör k vardı. Ba a-ba a qaldım. Birc tik k sib yem y ür yim g lm di. Çör y ba dıqca, n n min qay ılı çöhr si, bacılarımın arıq, çu ura dü mü gözl ri irin i tahama acı z h r qatdı. Kim bilir, n n m bu çör yi nec tapmı dı...

A am n n m birc qar ıdalı çör yini dörd yer böldü. O gec yataqda n n m o üz, bu üz çevrilirdi. Gah da ar ası üst uzanıb bir müdd t h r k tsiz qalırdı. M n ba a dü ürdüm ki, n n m hirsind n yata bilmir. Gec nin lal sükutu a ır bir qur u un olub, bizim ev çökmü dü. Ba ımda o q d r suallar dola ırdı ki, na ıl ist yirdim, qor umdan din bilmirdim. N n m lap b rk narahat idi. M n bilirdim ki, indic çör k üçün g l c kl r. O, nam lum adamlara ver c yi cavab haqqında fikirl iridi. Yen lül si qaralan tüf ng boz üzünü göst r c k.

A ır addımlarla evimiz ya ınla an adam qapımızı iki d f taqqılatdı, n n m diskindi, m n daha da b rk-b rk n n m qısılıb, sakit s sl dedim:

— N n , bunların öz evl ri yo dur?

— Var, niy yo du, ev g ls l r, hökum t onları tutub aparar.

N n m d qor udan pıçıldı il damı ırdı.

— Niy , ay n n ?

— Ona gör ki, onlar qaçaqdı, V t n...

Qapı yen döyüldü.

— Ay bala, vallah, billah, bu a am birc tik d çör yimiz yo du. Sonra — ev tik n, evin yı ılsın — deyib, o lunun qarasınca deyindi.

— H l dedim ki, bu küm ni köhn dam yerind tikdir. G tirib çı artdı k ndin lap qıra ina ki, yo , ay ana, bura ya ıdı, me y ya ındı, havası t miz olar. Eh, anan ölsün, gör n hardasan?..

Qapı bu d f vurulanda n n m hirsl yor anı üstünd n atıb, ya ina yara mayan h r k tl qapıya do ru cumdu. S rt h r k tl qara, uzun c ft ni qaldırdı. Qapını taybatay açıb qı qırdı:

— G lin, n varsa aparın, od vurun, bu yetiml rin küm sini yandırın. Bir parça çör yini bo azından k sin. Yo du çör k. Yo , bir tik d yo du. — N n m s si g ldikc ba ırdı: — Alın, bu da çör k t kn si, ba ...

N n m bird n-bir qapı a zında quruyub qaldı. Z ifl di, süstl di. Ta ta t kn lind n dü üb iki yer bölündü. Taq tsiz halda ay i ı nda s n qollarını zorla ir li uzadaraq, "O ul!" deyib atamın boynuna sarıldı.

ANAM M N M

n göz l ana o anadır ki, u aqları atasız qalanda da, onlara atalarını v z ed bilsin.

Volfanq Höte

... Anam, z hm tke anam. Gözümü açandan onun ll rini qabarlı, ba ina ördüyü alı qara görmü m. g r bacarsaydım, g ncliyimi ona ba ı lar, qara saçlarımı onun a birç kl rin d yi rdim. Anam n d ns h mi qara geyin rdi. M n el g lir ki, heç va t onun r ngb r ng paltarı, ba ında a yaylı ı olmayıb.

Qon umuz Gül n ala ip k m m rd n tikilmi q ng, na ı lı paltarlar gey rdi. Onu gör nd k d rd n, q z bd n hvalım tamam pozulardı. Gül n alaya acı ım tutardı. Fikirl rdim. Dü ün rdim

ki, anam niy bel q ng paltarlar geyinmir. A ı m nim anam ondan ya ca cavan idi.

... Mühərib qurtardı. Anam kimi qara geyin n qon ularımız sm r ala da, S yalı bibi d al-ya ıl geyindi. ndi k ndimizd qadınların ço usu qara paltarını cürb cür r ngli paltarlarla v z etmi dil r. H mi idar nin yanındaki uca dir kd n asılmı çantaya o ar qabdan "mühərib ", "qo unlarımız", "c bh ", "hiss l rimiz" sözl ri v zin indi n, oynaq musiqi s daları yayılırdı.

... Bir d f , h l mühərib d n qabaq atamın aldı ı qırmızı sandıqda anamın qat k smi güllü paltarını gördüm. Öz-özüm dedim, y qin, anamın yadından çı ıb, sevinc k yerimd n durmaq ist y nd ba ımın üstünd anamı gördüm. Tez-t l sik soru dum:

— Ana, bu güllü paltarları qon ularımız kimi s n niy geyinmirs n? A ı, mühərib qurtarıb.

O tutuldu. Yanaqları titr di. Qa ları s rt bir ifad il yu arı dartıldı. Sanki indic leysan ya ı tök c k qara bulud kimi dolu sundu. Heç n dinib-danı madı. K d rli gözl ri q mli-q mli m chul bir nöqt y dikildi. Qabarlı, titr k ll ri il ba ımı sı allama a ba ladı. Ya armı gözl ri k d rl , t vi l m n ba dı. Sonra asta, a ır addımlarla evimizin ba t r find divardan asılmı atamın, mil rimin, dayımın kill ri önünd g lib dayandı. Vücudu titr di, m n el g ldi ki, bütün kainat da onunla b rab r titr di. Onun qara paltarı kill rin üzün qara bir p rd kimi ç kilmı di.

1970-ci il avqust

MÜNDÜR CAT

H qıq t u runda döyü n q l m.....	7
yirminci ild Qaraba döyü l ri.....	19
Polkovnik B hram b yin igidliyi.....	23
Q hr man alay.....	25
Dü m n t slim oldu.....	28
General S m d b y narahatdır.....	32
General Yadigarov Qarda ları.....	37
General-leytenant srafil b y Yadigarov.....	38
N slin keçmi ind n.....	44
Do ma yerl rin tri.....	49
General-mayor s dulla b y Yadigarov.....	53
General-mayor Davud b y Yadigarov.....	57
Polkovnik V li b y Yadigarov.....	58
M n h mi sil-n cab timl f r el mi m.....	60
Polkovnik srafil b y Yadigarov.....	69
N rmin anımla müsahib	72
General lia a ı linskinin h rbçi qarda o ulları.....	77
tabs-kapitan Qiyas b y ı linski v	99
lk Milli Ordu generalımız.....	108
Möht r m bir generalın ölümü.....	113
General Süleyman b y.....	114
Yeni açılan ar ivd n.....	117
Az rbaycanın ilk admiralı.....	120
B l dçi qızın dedikl ri.....	120
S n dl rd n soraqlandım.....	121
M nb l rd n g l n s sl r.....	126
Admiralın ömür yolu.....	128
Q rib v o bir t s düf.....	131
Admiral h m d alimdir.....	132
Port-Arturun az rbaycanlı q hr manları.....	134
General S m d b y Mehmandarov .	
Port-Artur döyü l rind	139
General lia a linski Port-Artur döyü l rind	150
Ordu v donanmaya mr.....	153

1920-ci illərin sərəkərd qurbanları

General Murad Gəray bəy Tleas.....	159
General Həbib bəy Səlimov.....	171
Qarabağ döyüşləri haqqında məlumat.....	177
General-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç.....	188
Süvari generalı Hüseyn an Naçıvanski.....	199
Birinci dünya müharibəsində	204
Uzun ömrün səhifələri.....	210
General İbrahim ağa Usubov.....	215

Qacar nəslinin general oğulları

General-ahzad Mir Kazım Mirzə Qacar.....	224
General-ahzad Feyzulla Mirzə Qacar.....	228
General-ahzad Məhəmməd Mirzə Qacar.....	230
General-ahzad Mənulla an Qacar.....	231
General-ahzad Rzaqulu Mirzə Qacar.....	233
General-ahzad Həsən an Qacar.....	235
General-ahzad Kamran Mirzə Qacar.....	238
ahzad Əsorov Mirzə Qacar.....	240
Vətənsiz gələcəyə qonağı.....	242
Səfirin erməni nümayəndəsi.....	249
ahzadın Peterburq səfəri.....	255
rəna qaydı	264
General İlyar bəy Həmbəyov.....	266
General Əbdülhəmid bəy Qayıtağı.....	268
General Firidun bəy Vəzirov.....	272
Polkovnik Daniyal bəy Həsənov.....	278
General Sədulla an Əbulfəzad	286
Tarixdə səhifələri.....	289

37-nin general qurbanları

General Qambay V zirov.....	296
Komissar Heyd r V zirov.....	308
Sahib anımla söhb t.....	314
C m id b y Na çıvanski (Sonuncu K ng rli generalı).....	317
ti a ların h yacanı.....	321
Dörd qarda ın faci si.....	327
Komissar Sarı mistan (yyubov).....	331
Polkovnik Qalib b y V kilov.....	336
Polkovnik Agahı M mm d.....	343
Nuru Pa anın Qafqaz yürü ü.....	344
r f b yin Nuru Pa a il görü ü.....	344
Nuru Pa a haqqında bir neç söz.....	349
Kapitan- air Mustafa a a Nasir Qiyasb yov.....	364
Knyaz-podpolkovnik Mehdiqulu an Usmiyev.....	371
General Heyb t Heyb tov.....	380
Polkovnik bülf t a a ahta tinski.....	397
Kırım d ft ri.....	402
Atamla görü	408
Atamla söhb t.....	412
Partizan cı ırları il	414
Dost atir si.....	419
Qor u.....	423
Anam m nim.....	427

mistan M RASLANO LU N zirli

1920-ci ild Qaraba döyü l ri

Redaktor: Mehman SÜLEYMANOV
polkovnik, tari elml ri doktoru

Kompüter t rtibatçısı: Namiq V L O LU
Te noloq: N riman R H MOV
R ssam: M mm dba ır Hüseyinov
Korrektor: B nar HÜSEYNQUL YEVA

Yı ılma a verilib: 02.03.2009
Çapa imzalanıb: 25.05.2009
Ka ız formatı 64/90, 1/16
Fiziki ç.v.: 60
Tirajı: 500

Kitab ofset üsulu il çap olunmu dur.
Ünvan: